

8-1
N-14

YOSHLAR
KUTUBXONASI

Alisher
Navoiy

Xamsa

891
N-14

YOSHLAR
KUTUBXONASI

Alisher
Navoiy

Xamsa

-2014-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TATLIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAYLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

YANGI ASR AVLODI

TOSHKENT

2021

UO'K: 821.512.133
KBK: 84(57)1
N-14

Navoiy, Alisher
Xamsa / Alisher Navoiy. Qisqartirib nashrga tayyorlovchi
A.Hojiatmedov; mas'ul muharrir V.Rahmonov. – T.: Yangi asr
avlodi, 2021. – 496 b.

ISBN 978-9943-20-411-9

Mazkur kitobda Alisher Navoiy «Xamsa»sidagi barcha dos-
tonlarning mazmuni bayon qilingan. Ularda shoir tomonidan
tasvirlangan turli voqea-hodisalar aks ettirilgan, faqat kirish
qismlari, me'yoridan cho'zilib ketgan manzaralar, monologlar
biroz qisqartirilgan. Navoiy dostonlarining ushbu nasriy talqini
alloma shoirimizning turkiy she'riyat gultoji hisoblanmish «Xamsa»
dostonlarini anglab olishingizga yordam beradi, deb o'ylaymiz.

UO'K: 821.512.133
KBK: 84(57)1

Qisqartirib nashrga tayyorlovchi:

Anvar HOJIAHMEDOV

Mas'ul muharrir:

Vahob RAHMONOV

ISBN 978-9943-20-411-9

© Alisher Navoiy. «Xamsa». Yangi asr avlodi, 2021-yil.

BUYUK BADIIV OBIDA

O'rta asrlar Sharq adabiyoti, xususan, forsiy va turkiy she'riyat rivojida xamsachilik an'anasi alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Bu an'ananing boshlanishiga buyuk ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning XII asrning ikkinchi yarmi va XIII asr boshida yaratgan «Maxzan ul-asror» (1174 – 1177), «Xisrav va Shirin» (1181), «Layli va Majnun» (1188), «Haft paykar» («Yetti go'zal», 1197) hamda «Iskandarnoma» (1199 – 1201) dostonlari asos bo'lib, ular keyinchalik ijodkor vafoatidan so'ng «Xamsa» (arabcha «beshlik» degani) yoki «Panj ganj» (forisiy tilda «Besh xazina» ma'nosida) nomlari bilan yaxlit kitob holida juda keng tarqalgan, turli tillarga tarjima qilinib, shuhrat topgan edi. Mazkur kitobdan o'rin olgan alohida dostonlar bir necha shoirni shu mavzudagi yirik poetik asarlar yozishga ilhomlantirgandi.

1253–1325-yillarda yashab ijod qilgan Xisrav Dehlaviy o'zining forsiy tojik tilidagi «Matla ul-anvor» («Nurlarning boshlanishi»), «Shirin va Xisrav», «Majnun va Layli», «Hasht bihisht» («Sakkiz jannat») va «Oyinayi Iskandariy» («Iskandar oynasi») nomli beshta dostonini yaratib, Nizomiy «Xamsa»siga to'la javob yaratdi va bu an'ananing boshlovchisi bo'lib maydonga chiqdi.

XV asrda yashagan aksariyat shoirilar «Xamsa»ga o'xshatma bitishga harakat qilgan bo'lsalar ham, ko'plari bir yoki bir necha asar yaratishga erishdilar. Chunonchi, Mavlono Ashraf, Mavlono Abdullo,

Kotibiy Nizomiyning bir qator dostonlariga javob bitgan bo'lsalar, Mavlono Faseh Rumiy uning «Maxzan ul-asror»iga, Xoja Hasan Xizrshoh «Layli va Majnun» dostoniga o'xshatma dostonlar yozishgan. Lekin ikki buyuk ijodkor: Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiygina to'liq «Xamsa» yaratishga erishdilar.

Jomiy asari beshta emas, yetti dostonni o'z ichiga olib, «Dengizlar siri», «Lujjat ul-asror» (875–876 h.), «Tuhfat ul-ahror», «Sabhat ul-abror» (887 h.), «Yusuf va Zulayho» (888 h.), «Layli va Majnun» (889 h.), «Xiradnomayi Iskandariy» («Iskandar hikmatnomasi») (890 h.) dostonlaridan iborat bo'lib, «Haft avrang» («Yeti taxt») deb ham ataladi.

Yuqorida nomi keltirilgan asarlarning barchasi o'sha davr an'anasiga muvofiq fors-tojik tilida bitilgan edi. Natijada ularni shu tilni biladigan kitobxonlarga o'qib, boshqa xalqlar vakillari ulardan behadra qolar, ba'zan tarjima orqaligina bu go'zal obidalaridan bahramand bo'la olardilar.

Alisher Navoiy 1483-yilda bu murakkab ishga kirishib, ikki yarim yil ichida «Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ayi sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlaridan tashkil topgan «Xamsa» kitobini eski o'zbek tilida yaratib, jahon adabiyotini bezavol va betakror buyuk asar bilan boyitdi.

Nizomiy «Xamsa»siga javoblar yozish, hech bo'lmaganda, undagi ayrim asarlarga o'xshatma tatabbular bitish an'ansi keyingi davrlarda ham davom etdi. Tanikli adabiyotshunos V.E. Bertelsning bergan ma'lumotlariga qaraganda, «Layli va Majnun» Xusrav Dehlaviydan boshlab jami 24 shoir yarat-

gan fors, o'zbek va ozarbayjon tillaridagi dostonlar uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilgan.

Mazkur asarlarda Nizomiy dostoni aynan takrorlanmay, har qaysi davrga xos ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-axloqiy masalalar o'z aksini topgan, asar vogalari, timsollarga ba'zi o'zgarishlar kiritilgan, tasviriy-uslubiy tamoyillar ham bir qator yangiliklar bilan boyitilgan, badiiylik g'oyat rivojlantirilgan, har qaysi milliy til boyliklari va go'zalliklaridan yanada unumliroq foydalanilgan.

Alisher Navoiy qalamiga mansub besh doston, shoirning ta'kidiga qaraganda, jami 30 oy – ikki yarim yil ichida yaratilgan bo'lsa-da, bu asarlarning har birini ko'p yillik ijodiy mehnatning natijasi deb qarash kerak. Zero, yoshlikdan shu ulug' maqsadni o'z oldiga qo'yg'an shoir «Xamsa» yaratish ishiga, avvaldan kirishgan, shu maqsadda yuzlab tarixiy, ilmiy va adabiy kitoblarni o'rganib chiqqan va ularni tadqiq etgan, bir-biri bilan qiyoslab, o'z xulosalarni ko'plab ustozlari va fikrdoshlari sinovidan ham o'tkazgan edi. Shuning uchun uning besh dostoni butun xalq manfaatlarini aks ettirgan, omma uchun asrlar davomida sevikli bo'lib qoladigan o'lmas qahramonlar qiyofalari bilan limmo-limdir.

Navoiy o'z «Xamsa»sini yaratar ekan, Nizomiy va Dehlaviylar yaratgan aytim ijodiy qahramonlar va Dehlaviylar yaratgan aytim ijodiy qahramonlar qiyofasini keskin o'zgartirish, aniqrog'i, qarama-qarshi xosiyatlar sohibi sifatida gavalantirish usulini ham qo'llaydiki, buni jahon adabiyoti uchun ham yangilik deb qabul qilish mumkin. Chunki tarixiy shaxslarni shu xilda talqin qilish G'arb adabiyotida, masalan, Shekspir ijodida ham uchramaydi. Biz bu o'rinda, avvalo, «Farhod va Shirin» dostonidagi

Xusrav qiyofasini nazarda tutyapmiz. Navoiy o'z ustozlari «Xamsa»larida ijobiy fazilatlar egasi tarzi-da gavdalantirilgan shoh Xusravni zolim, bosqinchi, makkor, nomard hukmdor sifatida tasvirlab, tarix haqiqatiga zid keladigan qiyofada aks ettirib, o'quvchilar ommasida unga nisbatan kuchli nafarat hisini uyg'otadi.

Salafilar tasviridagi toshkesar Farhodni chinakam ma'nodagi xalq qahramoniga, sadoqatli oshiq, insonparvar, mard va qahramon yigit sifatida tasvirlanishi ham adabiyotimiz uchun yangi badiiy usul ifodasi edi. Asarda tasvirlangan barcha voqealarning yangicha mazmun kasb etishi ham doston g'oyaviy-badiiy qiymatini g'oyatda oshirib yuborgan.

Navoiy «Xamsa»si qahramonlari asrlar davomida necha-necha avlodlar uchun ma'naviyat va odobda, odamiylik va jasoratda, xalqparvarlik va saxovatda o'rnak bo'lib xizmat qiladigan yorqin badiiy siymolar bo'ldi. Farhod va Qays, Suhayl va Sa'd, Axiv va Farrux, Muqbil va Jo'na kabi betakror qiyofalar, Shirin va Layli, Mehr va Mehinbonu, Dilorom va boshqa ma'naviy barkamol ayollar timsollari Navoiy asridan boshlab hanuzgacha yoshlarimizni oliyanob fazilatlar ruhida tarbiyalab kelmog'da. Daho ijodkorimizning Navoiy va asar qahramonlari nomidan aytilgan:

*Odami ersang, demagil odami,
Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami.
...Boshni fido ayta ato qoshig'a,
Jismni qil sadqa ano boshig'a.
...Jahonda neki qilmish odamizod,
Tafakkur birla bilmish odamizod.*

kabi dono fikrlari mustaqillik davrida ham hayot darsligi bo'lib xizmat qilib, yoshlarimizni barkamol insonlar sifatida tarbiyalashimizga yordam bermog'da.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Alisher Navoiy o'z salafari dostonlariga yuqori baho berar ekan, har bir asar muqaddimasida ulardagi jiddiy nuqsonlarni ham alohida ta'kidlab o'tib, ushbu kamchiliklarni keskin tuzatish yo'lini qo'llaydi. Masalan, Nizomiy va Dehlaviylar Bahrom, Xusrav kabi shohlarni tasvirlaganda, ularning dabdabali hayotlari, mol-u dunyosi-yu qo'shini, toj-taxti-yu hashamati, qudrati-yu imoratlarini rosa maqtay, odamlarga, masalan, Bahrom o'z malikalariga nomunosib ishlar buyurgani haqida to'xtalib, chinakam muhabbat tasviridan xoli bu asarda har ikki ijodkor xatolarini shunday deya alohida ta'kidlagan edi:

*«Bo'yla nodon uchun yozib avsof,
Anga qilgaylar o'zlarin vassofof.
Madhuni behisob yozgaylar,
Balki mavzun ktob yozgaylar.
Har bir o'z ganjida ko'rub ko'p ranoj,
Qilg'ay o'z «Panj ganj»din bir ganoj.
Alloh, Alloh! Ne ganj bo'lg'ay bu!
Sarbasar elga ranoj bo'lg'ay bu!»*

Alisher Navoiy dostonlari esa puxta tuzilishi, voqea-hodisalarning izchil rivojlanishi bilan ajralib turadi. Shoir o'z asarlari qahramonlarining har bir xatti-harakatini, ichki olamini ijtimoiy va ruhiy jihatdan asoslashga alohida diqqat qiladi. Har qaysi asarning boshlanish qismida qahramonlarning kelajakdagi voqealarga, qahramonliklarga, sevgi-sadogatga, sabr-qanoatga, ilmiy-muhandislik muammolarini hal qilishga, hunar sohasiga tayyorlaydi, shuning uchun ularning faoliyatlari o'quvchida ishonch hosil qiladi. Farhod, Qays, Iskandar, Suhayl, Sa'd, Axiy kabi qahramonlar shunday fazilatlari bilan o'quvchi muhabbatini qozonadi.

Navoiy, ayniqsa o'zi yaratgan qahramonlarning ichki dunyosini, ruhiyatini to'laqonli aks ettiradi. Farhodning Salosil qal'asidagi kechinmalari, Majnunning dasht va sahroda chekkan iztiroblari, Ka'ba huzuridagi nolishlari, Laylining alamlil dillari, Iskandarning onasiga maktubi kabi o'nlab tasvirlarda qalb kechinmalarining dardli ifodalari g'oyat ta'sirchan ifodalangani ko'zga yaqqol tashlanib turadi.

Shoir «Xamsa»da tabiat va inson munosabatlarini eng jozibador, eng nafs, eng ta'sirchan aks ettiradi. Tabiatdagi har bir mavjudot, buylar-u fasllar, oy-u yulduzlar, har qaysi o'simlik, samovot Navoiy qahramonlari tarafdori, ular uchun g'am chekadi, iloji boricha madad qo'llarini cho'zadi, qiyinchiliklarni yengib o'tishga hamdamlashadi.

Majnun bog'da behush yotar ekan, gulzordagi barcha o'simliklarning uning holiga munosabatlari manzarasini eslaylik: yoridan aytilib gulzorda tanho yotgan Qays ko'zini ochib qarasa:

Ko'rdi o'zini chaman ichinda,
Saru-u gul-u yosuman ichinda.
Bulbul boshi uzra nag'ma pardoz,
Ahvoli'ga navha aylab og'oz.
Gul holig'a chun nazora aylab,
Gulgun yogasini pora aylab.
Nargis shabnamdin ashk etib fosh,
Ahvoli'ga yummajin to'krub yosh.
Chun ko'ksida hajrdin ko'rub dog',
Ko'ksi uza lola kuydurub dog'.
Zaxmi ko'kidin binafshada g'am,
So'ziga kiyib libosi motam.
Sunbul qilibon qaro uzorin,
Ochib qora zulfi mushkborin.
So'giga oqar su zor yig'lab,
Un tortib so'gvor yig'lab.
Saru o'lmay mehnatidin ozod,
Qolmay shanshod dardidin shod.

Bu xil samimiy va ta'sirchan tasvirdan tabiatning inson zotiga hamdardligi, unga cheksiz mehribonligi mohirona chizilgani ko'zga tashlanib turadi. Shoir insonning ham tabiatga mehr-u shafqatini ko'p o'rinda san'atkorlik bilan ta'kidlaydi. Jumladan, Farhod o'z o'limi oldida jabrdiyda tog'ga murojaat qilib deydi:

...Sanga mandin yetibdur oncha yotliq,
Ki yuzungdin uyotlig'man, uyotlig'.
Gahi bag'ring bo'lub tesham g'lof,
Gahi jismingda metinim shikof.
Yuzung yoshingga xunolud gohi,
Damimdin boshing uzra dud gohi.

*Bori jumung'a tig'i afu surg'il,
Borur chog'imda afu aylab kechurgil.*

Tabiat bilan Inson orasidagi bu xil do'stona munosabat, sadoqat, shafqat Navoiyning barcha ijobiy qahramonlariga xosdir.

Alisher Navoiy mumtoz she'riyatimizda keng qo'llanib kelgan turli xil uslublardan o'rnini bilan umumiy foydalanaveradi. Shuning uchun «Xamsa» dostonlarida sof realistik hayotiy hodisalar, manzaralarni ham, romantik ko'tarinki, kuchaytirilgan tasvirlarni ham, xalq og'zaki ijodiga xos xayoliy fantastik lavhalarni ham aralash holda uchrataveramiz. Masalan, Farhodning tog'dan suv chiqarish faoliyatida rejalashtirish, arigini tayyorlash lavhalari haqoniy tasvirlansa, ba'zan Farhod kuch-qudratini dalillash uchun romantik manzaralarga murojaat qiladi. Uning dev va ajdaho bilan jang ko'rinishlari esa g'oyat bo'rttirib tasvirlanadi. Boshqa dostonlarda ham shu to'rt usul birgalikda qo'llanaveradi. Bu xil sinkretik aralashlik realistik hayotiy tasvirni yorqinroq aks ettirish maqsadini ko'zlaydi.

«Saddi Iskandariy» dostonidagi qo'shinlarning to'qnashuvi, ayniqsa, yakkama-yakka olishuvlar, shohlar aro munozaralar, Iskandar devorining qurilishi o'quvchini hayotiy tasvirga ishontradi.

«Sab'ayi sayyor» dostonidagi ko'plab hikoyalar ham voqealarning rostligiga shubha uyg'otmaydi. Birinchi hikoyada Axiyning o'z xotinini Farruxga berib yuborishi har qancha g'ayritabiiy tuyilmasin, Axiyga xos yuksak insonparvarlik, uni o'limdan qutqarib qolish uchun shunday ishga qo'l urishi ham aql bilan fikr yuritgan kishiga o'ta g'ayritaba-

biy tuyulmaydi. «Suhayl va Mehr» hikoyasi ham haqoniyligi bilan ko'zga tashlanib turadi.

Navoiy «Xamsa»sida yaqqol ko'zga tashlanib turgan kashfiyotlardan yana biri dostonlarda ilmiy-hayotiy timsollarga keng o'rin berilishidir. Ilm va fan bilan bolalikdan qiziqib kelgan shoir «Farhod va Shirin» dostonida robotlar sistemasini yovuz kuchlar Shirin sifatida tasvirlab, inson tafakkurining, Farhodning bu ilmiy-xayoliy jismlar ustidan g'alabasini tasvirlagan edi. «Sab'ayi sayyor» dostonida Navoiy soatiga 35-45 kilometr yuradigan «Sariyus sayr» nomli ulov haqida fikr yuritadi. Bu asboblardan odamlarga tez harakat qilishga imkon beradi.

«Saddi Iskandariy» dostonida esa jahonni yorituvchi Jamshid jomi, Chin olimlari ishlagan ikki ajoyib ko'zgu, Rum donishmandlari yaratmish ajoyib jom va usturlab asboblari tasvirlanadi. Mallu qo'shinlariga qarshi Iskandar olimlari tomonidan ishlangan sirli qurol atom bombasini eslatadi.

Bunday tasvirlarni biz boshqa shoirlar ijodida uchratmaymiz. To'g'ri, shoir salafari Iskandarning shisha idish yasatib, unga argon ulab, suv ostida yuz kun baliqlar hayotini o'rganganini ta'kidlashgan edi, lekin Navoiy bu xil tasvir ilmiy-xayoliy timsolga nisbat berilsa, o'quvchini ishontrimasligini his etib, shohning bu xil faoliyatini uning payg'ambarlik qur'vati ifodasi sifatida ko'rsatishni ma'qulroq ko'radi.

Alisher Navoiy «Xamsa»sini tashkil qiluvchi dostonlarning har biri katta hajmga ega bo'lgan, yuksak ma'naviyat va badiiyat qonunlariga to'la amal qilingan holda yozilgan hamda boy va go'zal o'zbek tilining bor natosatini o'zida ifoda qilgan mukammal badiiy asardir. XV asr adabiy tilida yaratilgan va

hozirgi zamon o'quvchilari uchun anchagina tushunilmaydigan, aniqrog'i, eskirgan so'zlari bo'lgan, xilma-xil til san'atlari va uslublari qo'llangan bu obidalarini Navoiy tilida tushunish ancha mehnatni, lug'atlar ustida tinimsiz ishlashni talab qiladi. Kitob yozib tugallangan XV asrda va undan keyin ham dostonlarni o'qib anglash oson bo'lmagandirki, keng xalq ommasi qiyinalmasligi uchun «Xamsa»ning ixchamlashtirilgan va soddalashtirilgan xalqona nasriy nusxalari yaratilgan. Adabiyotshunos Maxzun, Umar Bogyning kitoblari shunday asarlardan edi.

Navoiy «Xamsa»si dostonlarini osonroq tushunish uchun o'tgan asrda ham bir necha harakatlar qilindi. O.Sharafiddinov, Y.E.Bertels, V.Zohidov, A.Qayumov, P.Shamsiyev, O'.Karimov, S.Mutallibov, A.Rustamov, S.Erkinov, N.Mallayev va boshqalar tomonidan Navoiy «Xamsa»si dostonlarining mukammal nasriy matnlari tuzilib, ko'p nusxada nashr qilindi. Ammo o'quvchilar, litsey va kollej talabalari hamda ulug' shoirning ko'p sonli muxislari uchun bu mukammal nasriy nashrlar ham og'irlik qilyapti, shekilli. Har holda yoshlarimizning ko'plari «Xamsa» dostonlari mazmunidan yaxshi xabardor emaslar. Maktablar, litsey, kollejlarda bunga imkoniyat topilmaydi – kitoblari yetishmaydi.

Shularni hisobga olgan holda biz Navoiy «Xamsa»si dostonlarining asosiy mazmunlarinigina ixcham tarzda bayon qilgan kitobchalar va ularning barchasini to'plab bitta kitob holida tajriba sifatida taqdim etishni ma'qul ko'rdik. Nashr etilgan asarlarning kirish va xulosa qismlari tushirib qoldirilgan, asardagi cho'zilib ketgan ba'zi o'rinlar: manzaralar, monologlar ixchamlashtirilgan. Bu

xil yondashish dostonlarning to'liq tushunilishiga imkon bermaydi. Ular haqida keng ma'lumotga ega bo'lish uchun dostonlarning to'liq nasriy bayoni, qolaversa, Navoiy dostonlarining o'zi bilan to'liq tanishish lozim. Qo'lingizdagi kitob esa dostonlar mazmunini osonroq tushunib olishingizga yordam beradi, xolos.

Kitob tajriba holida nashr etilayotgani uchun unda ayrim kamchiliklar bo'lishi ham mumkin. Olimlarimiz, navoiyshunoslarimizning o'rinli maslahatlari, Navoiy «Xamsa»sining shu xil nashrini yanada mukammalroq nashr etishimizga yordam beradi, deb ishonamiz.

Anvar HOJAHMEDOV

hozirgi zamon o'quvchilari uchun anchagina tushunilmaydigan, aniqrog'i, eskirgan so'zlari bo'lgan, xilma-xil til san'atlari va uslublari qo'llangan bu obidalarini Navoiy tilida tushunish ancha mehnatni, lug'atlar ustida tinimsiz ishlashni talab qiladi. Kitob yozib tugallangan XV asrda va undan keyin ham dostonlarni o'qib anglash oson bo'lmagandirki, keng xalq ommasi qiyinalmasligi uchun «Xamsa»ning ixchamlashtirilgan va soddalashtirilgan xalqona nasriy nusxalari yaratilgan. Adabiyotshunos Maxzun, Umar Bodiyning kitoblari shunday asarlardan edi.

Navoiy «Xamsa»si dostonlarini osonroq tushunish uchun o'tgan asrda ham bir necha harakatlar qilindi. O.Sharafiddinov, Y.E.Bertels, V.Zohidov, A.Qayumov, P.Shamsiyev, O'.Karimov, S.Mutallibov, A.Rustamov, S.Erkinov, N.Mallayev va boshqalar tomonidan Navoiy «Xamsa»si dostonlarining mukammal nasriy matnlari tuzilib, ko'p nusxada nashr qilindi. Ammo o'quvchilar, litsey va kollej talabalari hamda ulug' shoirning ko'p sonli muxislari uchun bu mukammal nasriy nashrlar ham og'irlik qilyapti, shekilli. Har holda yoshlarimizning ko'plari «Xamsa» dostonlari mazmunidan yaxshi xabardor emaslar. Maktablar, litsey, kollejlarda bunga imkoniyat topilmaydi – kitoblar yetishmaydi.

Shularni hisobga olgan holda biz Navoiy «Xamsa»si dostonlarining asosiy mazmunlarinigina ixcham tarzda bayon qilgan kitobchalar va ularning barchasini to'plab bitta kitob holida tajriba sifatida taqdim etishni ma'qul ko'rdik. Nashr etilgan asarlarning kirish va xulosa qismlari tushirib qoldirilgan, asardagi cho'zilib ketgan ba'zi o'rinlar: manzaralar, monologlar ixchamlashtirilgan. Bu

xil yondashish dostonlarning to'liq tushunilishiga imkon bermaydi. Ular haqida keng ma'lumotga ega bo'lish uchun dostonlarning to'liq nasriy bayoni, qolaversa, Navoiy dostonlarining o'zi bilan to'liq tanishish lozim. Qo'lingizdagi kitob esa dostonlar mazmunini osonroq tushunib olishingizga yordam beradi, xolos.

Kitob tajriba holida nashr etilayotgani uchun unda ayrim kamchiliklar bo'lishi ham mumkin. Olimlarimiz, navoiyshunoslarimizning o'rinli maslahatlari, Navoiy «Xamsa»sining shu xil nashrini yanada mukammalroq nashr etishimizga yordam beradi, deb ishonamiz.

Anvar HOJAJAHMEDOV

NAVOY O'Z «XAMSA»SINING YARATILISH TARIXI HAQIDA

Go'zal so'zlovchilarning boshidagi toji, haqiqat gani tojining gavhari, fazilat koni javharining saqlovchisi, yetuklik dengizining qimmatbaho duri bo'lgan ganjalik ma'noli so'zlar ijodkori¹ o'y-fikri mezoni bo'lgan «Xamsa», «Beshlik» emas, «Parij gani» («Besh xazina») deb atashga arziyidir. So'z durlarining bu ajoyib nozimini falak «Nizomiy» deb atagan edi. Bu nomdagi besh harfni qo'shib hisoblaganda, Allohning ming bir nomiga teng son paydo bo'ladi. Uning asari durlaridan yer yuzi ilm-lim bo'lib, balki falakning qimmatbaho buyumlar solinadigan qutichalari ham to'lib toshgandir.

Hind chavandozi² she'riyatida yaratilgan dos-tonlarning har biri go'yo Hindistonning bir viloyatiga o'xshaydi. U xazina sochuvchi Ganja shohiga payrov bo'ldi, Nizomiy so'z iqlimining shohi bo'lsa, bu Xusravi bo'ldi. Ganja quyoshi o'z bayrog'ini ko'targach, so'z mamlakatini yakkagalam qilib, gaysi mamlakatni zabt etgan bo'lsa, o'sha o'lkalarga Xusrav ham sipoh tortdi.

*Qaysi shabistong'aki ul qildi azm,
Bazmi yerida bu dog'i tuzdi bazm.
Ul bezabon «Maxrani asroridin,
Bu yorutub «Matlayi anvoridan.
Ko'p kishi ham qildi tatabbu' havas,
Sarv-u gul o'trusig'a kelturdi xas.*

¹ Nizomiy Ganjaviy nazarda tutilyapti.

² Xusrav Dehlaviy demogchi.

*Bir kishidin o'zgakti, andog kishi,
Bermadi yod eski falak gardishi.*

U bugun so'filar peshvosi, haqiqat sirlarining ochuvchisidir, ko'ksi nozik ma'nolar xazinasining duri, ko'ngli ma'nolar yuzining oynasi, nazmlari jahon iqlimlarida mashhur, nasriy asarlari jon mamlakatlarini egallagan. Lutf-karami, in'om-u ehsoni shoh-u gadolar o'rtasida shuhrat topgan, uning xizmatini ado etganlar bir umr faxrlanib yuradilar. Lekin ul zot menga alohida e'tibor bilan qaraydi, yozgan har bir asari men ko'rganimdan so'ngina elga yetib boradi.

Bahorning fayzob kunlaridan birida shoirlar-u allomalar, xonanda-yu sozandalar davrasida o'tgan buyuk zotlar she'riyati haqida, jumladan, payrov xususida bahs borar ekan, gap Nizomiy bilan Xusravga taqaldi. Ikkala ijodkor asarlarining jahondagi shon-u shuhrati, ular yaratgan «Xamsa»larning olam ahliga manzurligi haqida e'tiborli fikrlar bildirildi. Ayniqsa, jami o'tta doston ichida dastlabki ikki durdonaning o'zgacha o'rni borligi, ularning ma'naviy yuksakligi, badiiy barkamolligi to'g'risida bir-biridan purmazmun gaplar aytiladi.

Oradan bir-ikki oy o'tgach, ul tabarruk zot uyimga mehmon bo'ldilar. Qo'llarida bir necha kitob bor edi. Ulardan birini qo'llariga olib, kulib turib, menga tutdilar.

*Kim: «Olibon bosh tin ayog'iga boq,
Qil nazar avroqig'a bosh tin-oyoq.
Olig'a jon naqdini sochtim ravon,
Oldim-u o'ptum, dog'i ochtim ravon.*

Boshin-ayog gauhari shahvor³ edi,
Qaysi go'har «Tuhfat ul-ahror»⁴ edi.
Chun o'qimog zamzamasi⁵ bo'ldi bas,
Ko'nglum aro dag'dag'a soldi havas.
Kim bu yo'l ichraki alar soldi gom,
Bir nechta gom o'lsa manga ham xiom.
Forsi o'ldi chu alarg'a ado,
Turki ila qilsam ani ibtido.
Forsi el topti chu xursandliq,
Turk dog'i topsa barumandliq.
Yo'ldasa bu yo'lda Nizomiy yo'lum,
Qo'ldasa Xusrav bila Jomiy qo'lum.

Dilni shodlantiruvchi bog'larning devorlari ham to'rt paxsali bo'ladi. Ularning o't-u suv-u havosi yoqimli bo'lganidek, tufrog'i ham muattar bo'lishi muqarrar. Sarv-u gul va lolaning xaridori borligi aniq, lekin o'tining ham bozori bo'ladi-ku. Atlas bilan qora rangli ipak kiyim yoqimli bo'lsa, it yungi ham palos qilishga yaraydi-ku. La'l bilan yoqut va dur qimmatli hisoblansa, nega kahrabo somoni o'ziga tortadi? Shoh uch xil may bilan xursandlik topsa, qolgan loyidan, hech bo'lmasa may quyqasini ichuvchi mayxo'r ichib shodlanadi-ku. Men ham o'zining it kabi pastligimini anglab yetdim-u, o'zini ulug'lar ipiga bog'ladim. Ular yo'qlik dashti tomon yo'l olsalar, men ham soya kabi ularga hamqadam bo'lg'undir.

³ Shahvor – shohona.

⁴ «Tuhfat ul-ahror» – «Do'stlar sovg'asi».

⁵ Zamzama – xirgoyi.

HAYRAT UL-ABROR

-2014-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS T.A.L.I.M VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Birinchi maqolat

IMON HAQIDA

Kimki bu jahonga inson bo'lib kelgan ekan, uning asosiy sharti imondir.

Demak, sabr, shukr va hayodan iborat bo'lgan odamlarigina Inson degan sharafti nomga munosibdir, imondan uzoq bo'lgan kishilarni esa bu nom bilan atab bo'lmaydi.

Inson kimligini bildik, endi imon nimaligini kengroq sharhlaylik. Imon olti qismdan iborat. Kim bu olti to'siqqa ega bo'lsa, ular har bir kishini olti jihatdan himoya qiladilar.

Oltidan birinchisi – maqsud, ya'ni Haqning mavjudligini bilmakdur. Hamma narsa qoyim – mavjud, faqat Allohigina abadiydir. Barcha jahon ahliga uning zoti, ismlarning paydo bo'lishi, jahon sifati nihondur.

Barchani nobud qiluvchi ham, barcha o'tib ketib mavjud bo'lguvchi ham O'zidir. Ikki jahon mulki unga bo'ysunadi, o'zga jahon ham uniki.

Oltidan ikkinchisi – farishtalar. Yaxshi bilib olginki, ular barcha falak ziyoratchilari, ular nafsning barcha chirkinkiliklaridan pokdirlar. Barchasining javharlari pok-u ozod, tuprog'-u suv-u yel-u o'tdin xoli. Barchalari yaratilganlaridan beri dam olishni bilmay xizmat qilishadi. Jannat qushlaridek shavq-nok, qilayotgan ishlaridan zavqqa to'ladilar.

Faqat bir qulgina ular ichida bu zavqni topolmaydi, uning bo'ynida zanjir. U halqada uchta harf osh-

kor yozib qo'yilgan, har birining domonasi halqavor, har birining halqasi o'zaro tutashib la'ndagi yozuvda bulfuzul o'qiladi.

Uchinchisi – osmon kitoblari, barchasini hech shubhasiz Tangri so'zlari deb bilgaysan. Kitob emas, har biri chuqur bir daryo, har so'zl esa shu bahrning go'zal durdonasidir. Dengiz emas, balki har biri ajoyib bir kon, boshdan oyoq la'ila gavhargina makondir. Agar uchta uch nuri sham bo'lsa, lekin biri Sharq quyoshidir. Uchovi ham tug'ilgan bo'lsa-da, buni yetti ota-boboning ishini qilg'uvchidir. Balki bo'lsa ham, sabki masoniy, ya'ni fothiha surasi shu kitobda yang-raydi. Uning boshidagi har bir surasi zarhallangan, tartib koshiy bilan pishirilgan, har bir sahifasi gul-shanga, jadvali atrofidagi chiziqlar ravshan zullarlarga o'xshaydi. Bog'dema, balki falak, shunday bir falakki, falari atrofidagi o'nta doiracha martabada har qaysisi bir lojuvard falakka o'xshaydi. Har juzvi varaqlaridagi so'zlar asli haqiqat, balkim barchasi haqdir.

To'rtinchi – payg'ambarimiz ma'shafi, har biri bir safo bahrining gavhari.

Bu so'zlarning barisi Haq amri va uning tomonidan man qilingan haqiqatlarni bari elga ko'rguzub berdi. Har bir bilimsiz odam hujjat istasa, har qaysisiga mo'jizot ko'rsatildi. Barcha haqiqiy holat ayon bo'ldi, nuqsonlarga, illat, yolg'onlarga ehtiyoj qolmadi.

Payg'ambarlar uch qism bo'lib, avvalo, avliyo anbiyo guruhini keldi, so'ng Haq rasullari. Ular Allohning barcha so'zlarini xalqlarga yetkazadilar.

So'ng Haq rasuliga rosix bo'lib, dini rasul diniga nosix bo'lib, kufr qarshisida har mursal dili bilan

mash'al yoritdi. Uning shar'i quyoshi zuhur topgach, boshqa mash'alalar ichida nur qolmadi. Unga yetganda payg'ambarlar kelishi tugallandi. Din uning islomi bo'lib qoldi, bas vassalam.

Beshinchisi – qiyomat. Hisob kuni, hisob kuni dema, azob kuni deyaver. U kuni bo'lishi uchun qiyomat bo'ladi, elga qilganidan nadomat yoziladi, yozish uchun qog'oz sahifalari yetishmay qoladi.

Shimol ahli ichida janjal ko'tarilib, nomalari yuzlaridek qorayib ketadi. To'g'ri tarozuning ikki boshi bo'lib, biriga gavhar, biriga tosh solinadi.

Ko'prik ustida xalq tashvishda bo'lib, biriga qat-tiq, biriga oson bo'ladi. Do'zax o'ti cheksiz yonib, xalqni o'ldirishda ajdaho qatnashadi. Uning yetti boshi aylana gumbazdek bo'lib, yetti og'zining har biri g'ordek keladi. Go'yo yetti do'zax eshigini ochib, yetti og'zidan o'tlar sochilib, firdavs gulshanida ozu-ga mo'l bo'lsa ham, olovlar orasida nasim esayotgan bo'lsa ham o'tish qiyin bo'ladi. Uning huri ruhi musavvar kabi bo'lib, qadd-u, labi to'bi-yu kavsar kabi bo'ladi.

Oltinchisi qadar haqida bo'lib, oldin yozilgan barcha yaxshiliklar-u yomonliklar: may ichib mast bo'lishlar, hammamni mast-behush qilish, yig'inlarda bo'lgan barcha yaxshi-yomon voqealar, mastning noxush sado tortishi-yu mutribning qilgan dilkash navosi, ba'zilar Ka'baga qarab yo'l olgan bo'lsa-yu, ba'zilar mayxona ichida bazm tuzgan bo'lsa, biri sahrada yarim-yalang'och uxlab, yana biri vayronada yashayotgan bo'lsa, mast mug'bacha – may quyuvchi bola saloh ahlini bevaqt uyg'otgan bo'lsa, zohid agar ertalabdan dardnush bo'lib olib, fosiq o'zini xirga kiyib masxarabozlik qilsa,

*Barchasi haq ilmida ma'lum edi,
Lahjayi mahfuzda margum edi.*

Yaxshi amal qilganlar omonlikdan behishtga tushishi ham, yomon fe'li tufayli do'zaxdan o'rin olishi ham noma'lum. Tangriga ming yil sujud qilgan odam ham jannatdan o'rin ola olmasa – foydasi yo'q. Mug'bachalar dayrda halok qilgan saidi abadiy bo'lsa, ne ajab?

Kindaki mana shu olti narsaga e'tiqod bor ekan, men ham shunday odamlardan ta'lim oldim. U har qancha nomasiyah bo'lsin, g'arqayi daryoyi gunoh bo'lsa ham, Allohni afviga muyassar bo'lsa, ne ajab? Lekin bu dard o'ti jonni iztirobga soladi, uning ichida qancha-qancha ahli roz kutib ado bo'lgan. Bittasi o'z holiga motam tutsa, ikkinchisi olam tark aylagan. Men tasvirlagan zinalarga kim yetadi-yu, kim yetmaydi – u hech kimga ma'lum emas. Yetmagi ham noaniq, yetishi ham mumkin.

Bu xil tashvish kofir-u mo'min uchun ham barobar, har ikkisinin ham ko'ngli shu dard bilan band, kim to'g'-u, kim och bo'lsin, shu g'avg'odan xoli emas. Barcha bir niyatda, Alloh shafqat-ma'rifatini topmoqda. Topmoq lekin mashaqqatdadir, istakda, xohishda, irodadadir.

Shayx Boyazid haqida hikoya

Shayx Boyazid bir kuni g'amgin bo'lib o'tirgan edi, muridaridan biri uning bu noxush kayfiyati sababini so'radi: «Ey, osmonning eng yuqori qismlarida yuradigan, qadamlaring esa falakning eng yuksak manzillarida – Arsh fazosiga to'g'ri keladigan ulug'

zot! Ko'ngling nimadan bu xil tashvishga mubtalo bo'ldi, chekayotgan mashaqqatlarining boisi nedur?». Shunda pir o'ti ko'z yoshlarini to'kdi-da, oh-fig'on chekdi: «Chekayotgan iztirolarimning boisi shuki, odamlar o'z dardi bilan to's-to'polon, shikoyat-u norozilik ko'tarishadi-yu, har biriga o'zi qilayotgan ishi maqbul ko'rinadi. Ulardan biron-tasini ham chinakam inson deb bo'lmaydi. Bo'lsa ham, o'tib ketganlar ichida bo'lishi mumkindir». Savol bergan murid iztirob bilan dediki: «Bu olamda haqiqiy inson qolmagan, deding, axir sen q'zingni bu el ichiga qo'shmading-ku?!». Shayx javob berdiki: «Ey ishi gumrohlik, nodonlik bo'lgan kishi, men aytayotgan sirdan ogoh bo'lmagan odam! Men kabi yuz ming sargashta, ko'z yoshi jigar qoniga belanganlar, imon bilan ketishni bilmasa, bunday gaplarni aytadigan odam bo'lmasa, olamdagi sen-u menga o'xshagan kichig-u katta odamlar – hammamiz bu g'am tig'idan abgormiz, barchamiz bu g'amga giriftormiz. Bu alam-tashvish bilan kimning ichi qon bo'lmadi, kimga bu nuqta ayon bo'lmadi?

Kim chu vido' aylagusi jon anga,

Hamroh o'tur yo'qsa yo'q imon anga.

Agar jahon ahlining barchasi shu dard bilan iztirob cheksa, mening so'zlarim xatomi, axir?!

Shu so'zlarni aytib tugatgach, pirning og'zi xomush bo'ldi.

Ikkinchi maqolat ISLOM BOBIDA

Alloh taolo bu olam xalqlarini najot – qutulish ahli va halok ahli – halok bo'luvchilar qilib yaratdi, pirlarini butlarga ibodat qiliuvchilar, boshqalarini islom jamoati qilib yaratdi. Kofrlar malomat-obro'sizlikka yo'l topdi, islom guruhida esa salomatlik-omonlik, tinchlik, sog'lomlik sari yo'l topdi. Biriga do'xax uyi – oh-voh chekish manzili tayinlanib, islom guruhiga behisht nasib etdi.

Kishvari islom chegaralangan bo'lib, bir necha din ahli aralash yashaydilar. Boshdan oyoq barcha musulmon emas, musulmon bo'lganlar buni yolg'on demaslar.

Islomning o'z shartlari bo'lib, oddiy odamlarning ko'pchiligi ularni bilavermaydilar. «Man salim-ul muslimin – men solim musulmonman» degan kishilargina yuzi, qo'l-oyoqi, tili bilan ojizlik ko'rsatgan kishilar shular jumlasidandir.

Musulmonlik shartlarini Tangri taborak besh turi qilimishdir. Ularning barchasi muborakdir.

Avvalo, «La ilaha illalloh» kalimasi mohiyatini angla, so'ng Muhammadni bil, uni tanishingni aytib qabul qilgil.

Ikkinchisi namozni ado etmoqdir. Lekin uni bajarishda ba'zi qiyinchiliklar ham bor. Avvalo, tahorat qilmog, tahorat qanday qilinishini bilmakdir. O'ylamakim, suvga kirib ul suv bilan bir a'zongni yuvaysen. Bu xil tahoratni har bir ochko'z, tamagir ham qila oladi. Yana boshqacha bir nafs tahorat ham bo'lib, uni bajaranda, avvalo, safo chashmasidan xursandlik bilan xotiring taxtasini poklaysan.

Tanni e'tibor bilan yuvib, shu tarzda jonni toza qilasan. Jonni shunday tahorat ichiga solib, tan yuzida nuqtacha qaro qoldirmay, ko'zdan yoshingni ariqdek oqizib, balki ko'ngildan boshqa barcha o'y-fikrlarni chiqarib tashlab, o'zlik uyini o'zingga harom qilib, Tangri sari yo'l olgandek o'ng oyoqni oldin tashlab uy ichiga qadam tashlaysan. Uy egasi bilan ikki kishi bo'lib namoz o'qimoq – yaxshiroq. Sajdada titrab yerga bosh qo'yib, quyosh kabi yuzni sarg'aytirib, vojibi farzini bajo qilasan, sunnat adosini ado qilasan.

Shu xil namoz qilsang, pok yuz bilan quyosh kabi yerga kirasan, tong chog'i boshdan oyoq nurga to'lib uyg'onasan.

Uchinchisi o'zingga berilgan hamma narsadan zakotni ado qilishdir. Bu yerda ham ikki turli farqli tomon bor. Biri ko'plashib, biri yakka holda berishdir. Alohidaligi shuki, rasul shar'ini qabul qilsang, zakot beruvchi esa sohib nisob, ya'ni zakotni ado eta oluvchi bo'lsa, qirg diramdan birini hisoblab beradi. Ixtiyoridagi oltinlari-yu do'konlari, xizmatkorlar (xodimlar), tuyoqli hayvonlar, mato-yu mollardan shariat bo'yicha to'lanadi. Don-dunlar miqdori ham belgilab qo'yilgan.

To'tinchisi ro'zadir. Uni tutgil, lekin foydasi haqida og'iz ochmay qo'ya qol. Ro'za haqida ba'zi mu-nozaralar ham bor. Chunki Haq ro'zani «As-savmu lil» deb ta'kidlagan. Alloh tutladigan ro'za miqdorini ham belgilab qo'yg'an. Xudo taolo «12 oyning har birida ro'za tutasen» deb amr qilsa, nima qilarding. Shuncha kun tutsang ham sazovor bo'lardi, lekin jafosini sen tortarding.

Ro'zada ham uch e'tiborli jihat bordir. Saharga-cha Alloh o'z ruxsorini G'arbga burgunga qadar ko'rsatadi. Aqlini ishlatmagan ro'zador ikkinchisiga e'tibor beradi: a'zolaringga xalal yetmasligi va shar' xilofga yo'l qo'yilmasligi zarur. Har bir a'zo o'z vazifasini bajarmagi, ya'ni bormasligi, ko'rmasligi, tutmasligi, aytmasligi, eshitmasligi zarur.

Beshinchisi qiblaga qadam tashlab, Ka'ba tomon yo'lga tushmoqdir. Bunday saodatga yetgan odam sahroni ikki safar kesib o'tib, sog'lig'i imkon bersa, yo'llar tinch bo'lsa, yoniga bir do'stini olib, farzligini his qilgani holda farz adosi uchun yo'l oladi.

Ikkinchi bir narsa ham borki, kambag'al xalq ham do'sti xotiriga tushib, do'st yodi xotiriga shavq-u talab o'tini solsa-yu, foil kabi yo'lga tushsa, ishq o'tidan telbalangan el kabi ehromini beliga bog'lab, ming yog'och yo'l yursa, ne anga markab kerak bo'ladi-yu, ne do'st, ne karvon kerak bo'ladi.

*Dasht unga gulshan-u, nasrin – tikan,
Yo'tiki yonida mug'ilon chaman.*

Samum esgandagi qizil rang shamol gul-u lola uchirgan shamol rangini eslatadi. Haq unga rahmatini dalil qilib, shu'lada Xalilni eslatib, barcha shartini yaratib beradi. Borgan odam do'sti uyiga mehmon bo'lgandek rohatlanadi. Mezbon hamma narsani tayyorlab qo'yg'an. Balki bu mehmonni o'zi hamroh bo'lib uyigacha yetkazib qo'yadi.

Xullas, sahro xalqi qancha-qancha mol sarflasa, kambag'allarning borishida o'zgacha bir holat bor-dur. Boy odamning topgan noz-u niyozini ozgina niyozi bilan g'arib ham topa oladi.

Ibrohim Adham haqida hikoya

Ibrohim Adham shahzodalikni tark etgach, Alloh uning boshiga fano tojini qo'ydi. U o'z mamlakat-u saltanatini fano yeliga berdi-yu, sahro tomon joynamoz bilan yo'lga tushdi va har qadamda ikki rakat namozga bosh qo'yib, o'zi yoqtirgan Makkani madh etib, o'n to'rt yil yo'l bosdi. Makkaga yetib kelgach, uni o'z o'rniida ko'rmay hayron bo'ldi-da: «Yo Alloh, bu qanagasi bo'ldi?» – deb fig'on chekdi. Masjid ichidan ovoz eshitildi: «Bir ojiza shu sahroda yayov yurib kelayotib, shavq-muhabbat yukidan bukchayib notavon bo'lib qolgan ekan, Ka'ba uni ziyorat qilish uchun ketdi».

Bu voqeaga hayron qolgan Ibrohim Adham orga-siga qarasa, Robiyaning kelayotganini ko'ribdi. Dedikim: «Sening ziyorat makoning Arsh, osmonning yuqorisi bo'lsa, Ka'ba tomonga azm etib ko'rki, jahonni ne holatga qo'yibsan?» – deb so'radi. Robiya dediki: «Dag'allik qilma. Sahroda o'n to'rt yil yo'l yurib, sening o'zing olamga g'avg'o solibsan». Ibrohim dedi: «Ey pokiza, balki farishtalar ahlidek falakda kezuvcchi ayol, nega men ming ranj chekib, ganj senga tegyapti?» Robiya unga: «Ogoh bo'l, necha yil sen sahroda namoz o'qish bilan band bo'lgan esang, men yolborish, o'tinish, umid bilan o'tkazdim. Sen namozi riyo mevasidan bahramand bo'lgan esang, bizni niyoz-u fano umidimizga yetkazdi».

*Bog'ma, Navoiy, yana noz ahlig'a,
Arzi niyoz ayta niyoz ahlig'a.*

Uchinchi maqolat SALOTIN BOBIDA

Alloh senga mehribonlik soyasini solib, Xilofat taxtini senga ro'zi qildi – nasib etdi. Oldingda buyuklarni past aylab, olam zabardastlarini senga mag'lub qildi. Xalqni oldingda ojiz etib, qadrlarini oldingda buktirdi.

Lekin shuni bilgilikim, sen ham bir bandasan, hatto ko'prog'dan ojizroq hamsan. Ular tuprog' bo'lib, sen nuri pok emassan, sen ham, ular ham tuprog'dan yaratilgansiz. Barcha tana a'zolarida hamma bilan tengsan. Lekin hunarda ham, kamolotda ham, yaxshi xulq-u yaxshi so'zlashda ham, yurish-turishning-u adl va insofda ham, shariat qonunlariga amal qilishda, Alloh yo'lida taqvo va toatda ham sen to'g'ri yo'ldan yurmay, ko'prog'i bu yo'ldan yaxshiroq yuradi.

Senga Tangri imtiyoz berib, saltanatning eng yuksak cho'qqisiga chiqarib qo'ydi, shaxsinga taxtni makon qilib, mamlakatda hukmningni yurgizib qo'ydi. Raiyat go'yoki gala-yu, sen cho'pon bo'lding. Bo'ldi raiyat gala-vu, sen shubon, ul shajar-u musmir-u – o'sib turgan daraxt-u, go'yo sen bir bog'bon bo'lding. Qo'yni cho'pon oy-u yil asramasa, u och bo'rlarning yemishiga aylanadi. Dehqon bog'ini tun-kun parvarish qilmasa, bog'ning qurigan o'tindan farqi qolmaydi. Bo'rini galadan uzog tutib, bog'ingga esa suv berib ma'mur (obod) qil. G'am yesang, u gala foyda beradi, bog' gul-u mevasidan foydali hosil yetkazib beradi. Gala bo'rlarga yem bo'lib tugab, daraxtlar esa qurib tamom bo'lsa, senga ham foyda-yu hosili qolmaydi.

Alloh topshirgan ne'matlarining javobini so'rasa, u kuni nima deb javob berasan? Aqling bo'lsa, hozirdan ko'zingni ochib, har bir ishingni o'ylab qili

Necha-necha kishilar sening hukmingga bo'ysunadi. Zulm qilsang ham, bechora mazlum bo'lib turaveradi, chidaydi, garchi martaba-yu pul-dunyosi bo'lmasa ham uning poyasi sendan ham ortiqroq. Qiyomat kuni Yaratgan zolimni ham, mazlumni ham so'roq qiladi. U qomatini rost tutib tursa, sen sharmanda holatda bo'lsang, u tik tursa, sen gomatiga bir darajada turasan, mazlum Haqning savollariga po'lat xanjardok ochiq, dadil javob qilsa, sen uyatdan bosh ko'tarolmay qolasan-ku! Har bir qilgan xatong hisob qilingach, har biriga yuz azob belgilanadi-ku!

Mazlumlar, sendan zulm ko'rganlar gunohlariningni kechirishmasa, vatanning muttasil do'zax bo'lib qoladi-ku!

Ey podshohl! Alloh qo'lingni quvvatli qildi-yu, lekin sen zulm yo'lini tanlading. Zulmning xaloyiqqa kam emas edi, endi sen uni o'zingga ham qilayotirsan. Ey hushyor, zulm o'zingga fisq (gunohdir), agar senga hush yor bo'lsa, ulardan voz kech, chunki shodlik, xursandlikga berilib, aysh-u ishrat yo'lga kiritish ketding. Bazning bo'layotgan qasrda jan-nat ziynatlari bilan ol-yashil pardalarining iplari el jonidan, la'li-yu shingari – oltinrang bezaklari xalq qonidan. U yerdagi g'ishtlar machitlarni buzib keltirilgan, toshi xalq qabrlaridan yetkazilgan, shift o'rtasidagi quyoshsimon yaltiroq kungira elning dur-u la'li bilan oltinrang qilib bezatilgan. Shunday manzilda shohlarga xos oliy ziyofat uyushtiriladi, aysh-u ishrat uchun bor narsa muhayyo qilinadi.

Bazmda may quyuvchilar tabassum bilan xilma-xil maylar tutadilar, ashulachi – hofizlar har sohadan doston to'qiydilar. Tillar deyilishi mumkin bo'lmagan so'zlarni so'zlab, ko'zlar ko'rishi mumkin bo'lmagan narsalarni ko'radilar.

Bazmdagi har bir qari-yu har bir yigit maydan har biri quturgan it bo'lib kechasi bilan shu xil sharmandalik davom etib, tong otishi bilan yana har biri bir zulmga mashg'ul bo'ladi. Har kuni shu xildagi yaramaslik tungacha davom etadi, har kecha shu g'affat kun bo'yi davom etadi.

*Qoida mundaq'mu bo'lar, de, axi,
Biro'z ishingni g'ami ham ye, axi.
Necha bu behudlik ila yil-u oy,
Voy, agar kelmasang, o'zunga voy!*

*Zulmni tark ayta-vu, dod aylagil,
Marg kunidin dog'i yod aylagil.*

*Zulmning erur kecha-yu fisqing necha,
Zulm ila fisqing necha, bo'lg'ay necha?*

May jism uyini vayron qilish uchun otilgan o'qdan boshqa narsa emas. Balki jism uyiga balo selidir. Qanday qilib endi u jism uyi, jon uyi bo'lsin, jism uyi, demaki, imon uyi ham bo'lolmaydi-ku!

Sel qaysi tomonga qarab o'zini urib tug'yon solsa, shoh bilan darvesh uyi ham yakson bo'ladi.

*Bodag'a ko'rguzsa kishi xiralig,
Aql charog'ig'a berur tirilg.*

Agar chirog' o'tiga bir tomchi suv tomsa, unda yorug'likdan qo'lingni yuvib qo'ya ber. Alohida bir chiroqqa bir odam tongdan kechgacha may suvidan ketma-ket jom quyib turar ekan, mash'al o'tiga bir qadah suv quysa o'chadi-yu, bu xil chirog'ning holi ne kechadi? Suv bilan mash'al o'ti, mash'al o'tigina emas, mangal o'ti. Mangal o'timi, qo'ra o'timi, tandir o'timi – suv yetib borgach, unda tob-u nur qolmaydi. Yonayotgan suv ichra majusiy dinidagi odamning holi ne kechardi, sandal daraxti bir damda obnus daraxtiga o'xshab qop-qorayib ketadi-dal! Har kishikim bu suvdan bir idish tanovul qilsa, xonaning siyohga aylanishi ajab emas.

*Suv dema oniki, bir o't erur,
Kim yeti ko'k xirmanini kuydurur.*

U shu'la tushsa, xas-u xashak nima emish, osmonni o'rtasa, uni kuydirib kul qiladi. Vujuding uyi bir xashak bo'lsa, zor tanning xuddi bir hovuch kulning o'zi-kul! Bu xashakka necha o't uraverasan? Bu tufrog'ni necha sovuraverasan? May suvi dard o'tining o'zidir, yo'q, u do'zax o'ti-yu, to'fon suvidir. U o'tni xas-u xashagingga uraverma, quyma, bu suvni bir hovuch xokingga quyaverma!

Shohi G'oziy haqida hikoya

Shohi G'oziy mamlakat toj-taxtini egallash maqsadida yuz-ikki yuz kishi bilan goh Xorazm, goh Adoq yerlarida dushman bilan qatig' urushlar olib borib, oxiri o'z murodiga erishdi va taxt ustida o'tirib, xalqning arz-u dodlarini eshitishga kirishdi.

Vayronalarni obod qildi, zulmini adolat bilan daf etdi, o'g'ri va iflos odamlar yo'qolib, shariat adolatining go'lini uzun qildi.

Bir kuni mamlakatni kezib yurganida, bir pari-shonhol kampir etagini mahkam tutib, oh-u faryod qilib: «Ey shariat himoyachisi bo'lgan podshoh, adolat bilan ish tutadigan bo'lsang, bugun sen bilan shar'an da'volashaman. Shartim shuki, shu yerda javobini bermay, shar'iy mahkama – qozi oldida javob bergaysan», – dedi. Shoh unga: «Qonimga da'vogarlik qilsang ham, shar'an javob berishga hozirman», – deb javob qildi. Shu fikrga kelishib, islom qozi huzuriga yo'l oldilar. Ikkovlari yonma-yon o'tirar ekanlar, barcha odamlar hayrat bilan tomosha qilishardi. Zol bilan Rustam tepasiga go'yo butun olam yig'ilgandek edi.

Kampir dediki: «Shoh hokimiyatni egallash uchun qon to'kib, jang qilarkan, yolg'izgina farzandim, bog'imdagi sarvi ravonim, qurigan daraxtimning yolg'iz mevasi shu janglarning birida halok bo'ldi. Jigarimni tig' bilan yorib, qonini yerga oqizdilar». Qozi: «Ikita guvoh topib kelib, so'zlaringni isbot qil», – degach, kampir: «Ikki guvoh keltirishni istasam, podshohning adolati-yu insof yetarli bo'ladi», – dedi. Shoh bu fikrga rozi bo'ldi. Qozi: «Adolat qonuniga muvofiq aybdor, ya'ni shoh o'lganining xunini to'lasin yoki o'zi qatl etilsin!» – deb hukm chiqardi. Shoh: «Shariat shunday hukm chiqarar ekan, bu hukm uchun jonim fido bo'lsin», – deb, bir ro'mol bilan o'z bo'yini bog'lab, yana yuzta oltin tangalar to'ldirilgan xaltachalarning bo'yini bog'lab, qo'rqinch bilmay kampir qo'lga xanjar tutqazdi-da, uning bir tomoniga yuz hannyomni to'kib, dedi: «Qasos olaman

desang, boshim oldingda turibdi, mol-dunyoni tanlasang, oltin-u kumushlarni olgin. O'sha paytlarda men qasddan o'linga buyurmagan bo'lsam ham, ixtiyor senda».

Kampir tig'ni qoshlarini chimirgancha diqqat bilan ko'zdan kechirdi-da, chirigan o'tmas tishlarini ko'rsatib, shoh oyog'iga boshini egdi va «Ey, lashkari yulduzlardan ham serob bo'lgan shahan-shohim! Bolam senga jonini fido qilgan bo'lsa, men keksaning joni ham qurbon bo'la qolsin. Men alam bilan g'azabi so'zlar aytgan bo'lsam, sen mening ahvolimni xarob qilmay afv eta qol», – dedi. Mana xijolat izhori-yu lutf-u adolat so'rashi!

Kampir o'z da'vosidan, o'g'liningina emas, o'z qonidan ham kechdi. Qizig'i shuki, odil shoh uni o'sha davrda adolat bilan badavlat qildi. Kampirni yulduzlardak kumushlar bilan bezab, falak zoli – quyoshdek yashartirdi. «Tilla kampir» deb laqab qo'ydi.

*Zoli falakdin necha ko'rsang alam,
Shah chu qilur adl, Navoiy, ne g'am.*

To'rtinchi maqolat

RIVOYI XIRQAPO'SHLAR HAQIDA

Ey, ustamonlik bilan darveshlar kiyimini kiyib olib, shom-u saharida bo'kirib, faryod urayotgan, xirqaning har chekkasiga shayxlik va taqvodorlik niqobida makr yamoqlarini tikib olib, unga yana yunalog shakli qog'ozlarni qadab, iplari makr rishtalari, ignasi esa iblisning mo'ylabi bo'lganlar.

Boshidagi eski sallasi buram-buram bo'lib ketgan, egri hassasi hiyla uyining ustuni, koski u sinib, bu uy yiqilganida edi. Qo'lidagi tasbeh donalarini butparast yo'ngan.

Beo'xshov soqoli kulgu uchun osilgandek, ko'rinishi ham egri yog'och ustiga chiqib o'tirgan echkidek tuyiladi. Ishida echkichaalik ham to'g'rilik yo'q, u o'g'irni tutsa, buning o'zi o'g'rilik qiladi. Echki ahliga yashil o't, yaxshilik tilasa, mingta echkiga ham peshvolik qila oladi. Tog'da ham, dashtda ham to'dani boshqarib, yo'l qiyinchiliklaridan omon olib o'tadi. Qop-qorong'i vodiya ham yo'l topib, to'g'ri yo'ldan adashitirmay galasini boshqaradi. Bu to'dasiga to'g'ri yo'l ko'rsatib borsa, bunisi to'g'ri jahannam o'ti tomon boshlaydi.

Ul ajoyib to'da zulmat vodiysi tomon yo'l olib, xonaqohga yetib borishadi-da, u yerga bo'ya to'shab, riyokor shayxni o'zlariga shayx deb ataydilar. O'zini orif deb, Xizr deb bilgan bu «pir» «muridlar»ni o'z usullariga o'ynatadi. Shayxga munosib riyo ahli gohi baland ovoz bilan baqirishib, gohida piriirakdek charx urishib, o'rnidan turolmaydigan darajada behol bo'lib tiqilishadi. Keyin shayxni o'z sultonlari deb duo qiladilar-da, unga hadyalar, mol-dunyolar tortiq qiladilar. Bunday el yomonlarning yomonidurlarkim, ulardan yomonroq kishilarni topib bo'lmaydi. Bularga, hatto, do'zax ham xayf. Ular o'tga ham azob beradilar.

Ey ko'ngul, ikki jahondangina emas, hatto jonlaridan ham kechadigan, joniga jonini fido qilishga tayyor turuvchi elga jahonlar fido bo'lsin. Ular qay tomon nazar tashlasalar, Haqni ko'radilar, nabiy sunnatiga amal qilib, jannat umidini ham, do'zax

vahimasini ham nazar-pisand qilmaydilar. Borliqni foniyl bilib, o'zlarini yo'qlik o'ti ichida kul aylaydilar. Ularga muhabbat lofi noravo.

*Eyki bu gavharg'a tilarsan makon,
Bilki, aning koni erur tobakon.*

Xoja Abdulloh Ansoriy haqida hikoya

Ul zoti bobarakotni Hirof ahli, ulargina emas, balki barcha koinot ahli solik qiblasida deb atagan. Abdulloh Ansoriy bir kuni dedilarki: «Mening ishim toatdir, Tangriining amriga itoatdir. Bundan maqsadim do'zax o'tining qo'rqinchi ham, jannat ham emasdir. Inson qo'rquv bilan Haqqa sig'insa, o'zining nafsini qutqarish uchun yengilgan bo'ladi. Kim horg'inlik chekar ekan, ravzadan o'rin olishdan umidvorlik qilgan bo'ladi.

Haqdan har ikkovini yashirin bajar, ish haqi uchun esa ikkalasini mardikorlik deb bil.

Mening ishim doimo topinish bo'ldi, qo'rquv-u umid ikkalasida ham bo'ldi. Bandalik ishimga javobgarman, tun-u kun ishim bunday bo'lsa, uzrliman, toatim unga loyiq bo'lmasa ham, biron soatim usiz bo'lmasin. Qil dedi, har ishini qilmog'dir. Rad qilishi yoki qabuli bilan ishim yo'q».

*Uchmog'-u zohid, tomug'-u bulhavas,
Bo'lsa havas yor Navoiyg'a bas.*

*Yor yuzi yodi bila shod o'lay,
Do'zax ila ravzadan ozod o'lay.*

Beshinchi maqolat

KARAM, OLIVJANOBLIK, SAXOVAT HAQIDA

Ustingga saxovat kiyimi nasib etgan, qo'lingda pulning qiymati qolmagan inson! Panjang mag'rib-u mashriqda kumush sochish uchun ochildi. Kumush bilan qo'ling kelisholmaydi. Unda fano, munda esa saxovat – bir-biri bilan talashadi. Kafting chaqmoqdan ham tezroq oltin sochib turganida, chaqmoq uyalganidan terga g'arq bo'ladi. Boshing ustida saxovat jig'asi, uning ustida esa jo'mardlik gavhari yargiraydi. Bulki sangga Tangri ato ayladi, karam qismi bilan saxo ayladi. Jismingdagi har bir tuk tilga aylanganida ham buning shukrini aytib, ado etib bo'lmaydi.

Endi saxovat jo'sh urgan chog'ingda shukr qilish kerak bo'lganda, baxillikka yuz tutmagil. Baxillik barcha sifatlarining eng xasisidir, saxovat hayot javharidir. Bu porloq durmi xor aylama. Buxl hisobida haddan tashqari sarflayverma. Saxovat har qancha maqtashga arziqli bo'lsa ham, aql isrof tarzida ko'p sarflama, aql bekorga isrof etishni baxillik bilan teng tutadi.

Ey sen, Tangri mol-u davlat nasib etgan ekan, kimlarga yaxshilik qilish haqida ta'lim ham berib qo'yg'an. Bilib ol: saxovat qilish uchun kimlar haqli, kimlarga oltin-u kumush hadya qilish mumkin?

Ot chiqarish, nom qoldirish, ismini ulug'lash uchun hatto qo'l bilan etaklab gavhar sochish aql-larga munosib emas. Mast yoki jinni kishi bunday bema'ni ishga qo'l urishi mumkin.

Qo'lida jom tutgan kishi to'xtovsiz sochaversa, har qancha sochqini tugatishi hech narsa emas. Bu xil bema'nigarchiliklarni aholi saxovat deb atamaydi.

Shunday odamlarni ham saxiy deb bo'lmaydiki, isrof qilmaydi, lekin muhtoj bo'lmagan kishilarga o'z mol-mulkini bekorga sarflaydi: och bo'lmagan kishilarga dasturxon yoyadi, yalang'och bo'lmagan kishilarga to'n kiydiradi. Yuzta yilqisi bo'lgan boygatga ot tortadi, yuz yilqisi bor kishiga kumush tortiq qiladi. Badaxshonga la'l yuborsa, Kirmonga zira suvini tuhfa qiladi, Misrdagi shakarpazga donalab navot sov'ga qiladi. Sharni kunduz behisob yoritib qo'yib, quyosh ziyosiga yordam ko'rsatmoqchi bo'ladim. Har kechasi qorong'ulik kuchaysin deb, to'xtovsiz mushk sochib chiqadi. Muhtoj el yuzlab non tilab tursa ham, birontasiga luqma ham totirmaydi. Bunday odamlar quriyotgan bog' ustiga yog'may o'tib, suvini quruq cho'lga to'kkan bulutning xuddi o'zginasi.

Yana bir xil kishilar borki, ularni ham saxovat ahli toifasiga kiritib bo'lmaydi. Bundaylarning ko'zi hamisha xalqning molida bo'lib, ularni tortib olish – muddaosi. Zulm, turli firibgarliklar, va'da-yu aldashlar, guvohliklar vositasida bir musulmondan olish ham, berish ham uning maqsadi. Olishdan ham foyda yo'q, berishdan ham.

Hotami Toyi haqida hikoya

Bir pok tabiatli odam Hotami Toyidan so'radi: «Kaflaring ishi saxovat bo'lganidan beri o'zingga aytdiki: «Bir kuni katta bir bazm qurib, shu cho'lga yashayotgan barcha odamlarni mehmon qildim.

Ziyofat uchun yuzta tuya, son-sanogsiz qo'y-u qo'zi so'yilgan edi. Bir vaqt mehmonlar oldidan biroz dam olish uchun ochiqqa, sahroga chiqdim. Shu payt ko'z oldimda mashagat chekib, orqasiga tikani shox-shabbalarni ortib, yul ostida jismi uyi egilib, unga hassadan sutun tirkab olgan, har qadam yurganida to'xtab, har nafas olguncha damini rostlab borayotgan bir kekse namoyon bo'ldi. Uning chekayotgan iztiroblari mening ko'nglimga o't solgandek bo'ldi-yu, unga boqib, lutf-u rahmdillik bilan shunday xitob qildim: «Ey, qaddini mashagat yulki past aylagan, jismida g'am tikani azob berayotgan inson! Bugun Hotam uyida chaqirig bo'layotganligidan xabar topmadingmi, uning dargohidagi ziyofatga bormadingmi? Hotam hammani mehmonga chorlab, barcha yaxshi-yomonning ko'nglini olyapti-kul Tikaningni tashlagin-da, izzat gulshaniga yet, ko'p mashagat chekmay, o'rningdan turib, chaqirilgan manzil tomon yo'l olgin», – dedim.

Mening u haqida tashvish chekayotganimni anglagan kishi boshini ko'tarib kuldi-yu, shunday javob qildi: «Ey, oyog'ini hirs-ochko'zlik zanjirband etgan, bo'yini esa tama-yu tilanchilik argoni mahkam bog'lagan, g'ayrat vodiysiga qadam urmagan va himmat panjarasini kezib chiqmagan inson! Sen ham bu tilkan azobini totib ko'r, shunda Hotam Toyi minnatini eshitmayсан!»

Uning bu so'zlari asosli bo'lib, mendan uning himmati yuksak edi».

Ey Navoiy, sening ham himmating bo'lsa, Hotami Toyi senga banda bo'lar edi.

Oltinchi maqolat

ODOB HAQIDA

Elga mol-u dunyo, sharaf-shon obro' bo'lmay, hayo bilan odobgina sharaf hisoblanadi. Chunki yog'inning boshlanishi hayo bo'lganidek, yog'inning har qatrasi tuprog'ni kimyoga aylantiradi.

Odobsiz kishilar izzatli bo'lmaydilar. Baland osmon bu xil kishilarni pasaytirib qo'yadi.

Odobsizlikning biri kulgu bo'lib, kulgu odobning yo'qligidan belgi, xolos. Qahqahasi tufayli kaklik qattiq sayrab, bu xil kulgu uning boshiga xilma-xil balolar keltiradi. G'uncha esa ovozsiz ochilib, ochilishi so'ngida sochilib ketadi.

Yashin o'z qahqahasi tufayli tog' ichida yiqilib, yer bilan yakson bo'ladi. Subh esa ovozsiz o'z jamolini ayon qilarg' ekan, quyosh nurlari o'z durtlarini uning ustidan isitirib qilib sochadi.

Kulgu o'z hadidan oshgach, yig'lash undan ko'p yaxshiroq bo'lib qoladi, sham har tuni yig'lab, o'zini ayon etarg' ekan, uning ustidan kulayotgan g'unchalarni yel uchirib ketadi. Bulut past ovoz bilan ko'z yoshlarini to'kar ekan, yashin kulgusidan xokisor holatiga tushadi.

Odobi insonlar kulguga ko'p ham og'iz ochavermaydilar. Lekin hayo buluti qatrasiz ham bo'lmaydi. Qahqaha hazil bilan yor bo'lsa, ilkovining qiyofasi qurbaqaning kuyi bilan sakrashini eslatadi. Yuziga sogol bog'lab, elni kuldirishga intilgan odam o'z sogoliga o'zi kulgu keltiradi.

Masxaraboz kulgu uyg'otish uchun bir diram deb naq ikki shapaloq yeydi. Boyo'g'li ham o'z ko'rinishi jihatidan masxarabozga o'xshab ketgani uchun

qushlar uni urmoq uchun hujum qiladilar. Bu masxarabozliklarning barchasi hayo va odob kelsa, darhol daf bo'ladi.

Quyosh ruxsori jilva qilgach, kecha zulmati yer tubiga kirishga majbur bo'ladi.

Har bir aql-hushli inson o'z so'zini aql bilan so'zlaydi. Mast odamgina shovqin-suron solib gapiradi. Tulki bilan it kulgu eshigini ochishsa, sher ko'ringach, bor ulus uyidan qochib chiqadi.

Tavozu' yoki adab deb atalgan narsa haqida aql faqat ularni maqtasa ham, ulus fikriga muvofiq birdek bo'lmaydi. Masalan, ularni har kishining tavriga – holatiga qarab ko'rinishi va holatiga muvofiq bejarishi zarur. Masalan, bek qulga uzog' hurmat ko'rsatsa, o'zini yaxshi, uni yaxshi hurmat qilmaydigan bo'ladi, gadoyning oldida sajda qilish ehsan emas, balki ehsan unga dirham bermekdur. Bola uchun o'rindan turish ham adab hisoblanmaydi. Keksalar bunday ishni adabga nisbat bermaydilar. Bunday holda u mutakabir-u, sen yengil tabiatli inson bo'lib qolasan. Shuning uchun ham el bu ikki xil ishni qilishni qoralaydi.

Odobda uning muayyan shartlariga amal qilmoq muhimdir. Har kishiga muomala qilinganda, uning senga nisbatan yoshi, obro'-e'tibori qandayligi hisobga olinishi kerak. Boshqalarning obro'yi senga nisbatan pastrog' bo'lsa ham, baland bo'lsa ham, ularga yaxshi muomalada bo'lish kerak. Ular boshqacha ish tutsalar ham, sen hisob bilan ish ko'rishing darkor. Bu xil ishingni javobini qiyomat kuni ko'rsasan. Umuman, barcha bilan yaxshi muomala qilmoq vojibdur.

Biron kishi martabada sendan past bo'lib, sening hukming ostida bo'lsa ham, uning so'zi, shikoyatlari senga xush kelmayotgan bo'lsa ham, payg'ambarimiz hadislariga ko'ra yoqimli muomalada bo'lish, unga so'z odobi haqida o'git berishdan yiroq bo'lmog' lozim. Bunday odamlarga hamisha yaxshilik qilish, ayni chog'da ularning ahvollaridan xabardor bo'lib turish zarurdir. Bu ularga ko'rsatilgan ehtimom, ta'zim bo'lishidan umidvor bo'lish kerak.

Agar ahli ayoling bo'lsa, ularga ham xuddi shunday mehribonlik ko'rsatish lozim. Bolalarni kichiklikdan parvarish qilishda hikmat ko'p. Qatrani sadaf tarbiya qilib kelgani uchun u boshga chiqish sharafiga ega bo'ldi.

Yana biri farzandga yaxshi nom qo'yimoqdir. Shunday ism qo'yish zarurki, odamlar ataganlarida uyaliq golmasin. Ismlarda ham farq ko'p uchraydi. Biri Husayn bo'lsa, yana biri Yaziddir.

Yana biri bolaga ta'lim berish va ilm-u adab o'rgatish uchun muallim topishdir. It ta'lim o'rganib, shunday kamol topadiki, hatto og'zida keltirgan ovi halol bo'ladi, olim haromni halol qilishga o'rgatuvchi it bo'lsa, o'g'ling bilimsiz bo'lsa, uni bilimli qiladi.

Bolani tarbiyalashda unga shafqat ko'rsatish, uni taqdirlab borish ham darkor, lekin bu xil ishlar: maqtash, mukofotlash hadidan oshib ketisa, faqat ziyon bo'ladi. Bolaga mehri ham, jazo berishni ham me'yoridan oshirmaslik uning yaxshi odobi uchun xizmat qiladi.

Odobning eng muhim shartlaridan biri ota-bilan ona ehtimomini bajo qilmog'dir. Bu ikki zotning xizmatlarini bir xil bajarish, bu xizmatlarni imkon boricha ko'proq ado qilsang ham, shuncha oz.

Boshingni ota qoshig'a fidolaylab, jismingni ano boshig'a sadq qilgil. Ikki jahoningga rohat istasang, ushbu ikki zotning rizoligini olgil. Tun-u kuningni yoritmoq uchun birini oy, birini quyosh deb anglagil. So'zlaridan salgina ham chetga chiqmay, vasiyat-nomalaridan bir qadam bo'lsin tashqari qadam qo'ymagin. Barcha xizmatlaring odob doirasida bo'lsin, gomatingni esa «adab» so'zidagi «dol» harfi kabi tutgil.

So'ngra silayi rahm – qarindoshlarga sadogat, ularga mehribonlik, doimiy aloqada bo'lishni, o'sha doira odamlariga mehr-shafqatni o'zing uchun farz bil. Qarindoshlaringning barchasi bilan doimo munosabatni uzmay, ulug'rog'iga xizmat qil, kichikroqlariga shafqat ko'rsatgil. O'zing bilan tenggur deb hisoblaganlaringga ham ehtimom ko'rsatgil. Qilgan mehnatingni hech qachon yuziga solmagil, hurmat-sizlik qilib zinhor diliga ozor bermagil.

Nushiravonning uyalgani haqida hikoya

Nushiravon shahzoda ekanligida bir qizning ishq bilan notavon bo'ldi, g'uncha kabi ko'ngli to'la qon edi. O'z yoriga yetishish yo'lida og'ir mehnatlar qilib, oxiri uning visoliga muyassar bo'ldi, bir chaman ichiga xilvat joy tayyorlatib, gulruh bilan ochiq suhbat qilmog'chi bo'ldi. U guluzor ham bunga qarshilik qilmadi. Shoh dilbari tomon qo'lini uzatgan edi, ko'zi bir buta nargizga tushdi, bundan uyaliq ketib, darrov qo'lini tortib oldi. Sumanbar hayron bo'lib dedi: «Bu xilda qo'l cho'zmog'ning va darrov tortib olmog'ning sababi neder?».

Sababini shoh shunday tushuntirdi: «Mening bunday harakat qilishimga nargizning shahlo ko'zi

sababchidur", – ayri hayo bilan futuvat bu ishda uni quvvatdan goldirdi. Ko'zlarini yoshga to'ldirib, o'rindan turib ketdi, chunki uning bu pok niyati Nushiravonga xos bo'lgan hayo xosiyati ediki, jumlayi olamga uni shoh ayladi, adlini olamga panoh ayladi.

*Aysh, Navoiy necha dilkash durur,
Lek adab birla hayo xushdurur.*

Yettinchi maqolat **QANOAT BOBIDA**

Kim uchun qanoat bir fan, odat bo'lib xizmat qilgan ekan, bilingki, boy qilgan ham ana shu qanoat bo'lgan. Oltin-kumushlar-u turli bezaklarni boylik deb hisoblamagin, chinakam boylik qanoat ganjidir. Agar qo'lingda qanoat naqdi yo'q ekan, harakat qilgin-u, naqdi qanoat bilan boylik topishga intilgin. Chunki tama – gadolar ishi, tamagir esa gadoning o'zidir. Shoh tama qilsa, jig'ildonga aylansa, qanoatli darvesh podshoh bo'lg'usidir.

*Shoh ul emaskin, boshig'a qo'ydi toj,
Shoh ani bilkin, yo'q anga ehtijoj.
Shoh agar ul bo'lsaki, muhtojdur,
Harf ila muhtojda ham tojdur.*

Kim qanoatni hujjat deb bilsa, yaxshi-yomonga muhtojligi bo'lmaydi. Kimki qanoat sari yo'l topa olsa, bu yo'l bilan shoh ham bo'la oladi. Mol-u dunyo bilan o'zingni boshqalardan yuqori qo'yma, qanoat mulki bilan o'zingni mag'rur tut.

Sahroda suv istagan bir tashna inson uchun qo'lidagi oltun qadahdan ne foyda? Quruq suvga qatiq nonni to'g'rab yesa, suvni obi hayot-u, nonni quyosh deb bilsin.

Birov ziynat uchun oshiga sholg'om-u sabzi o'rni-ga oltin-u kumush solgan bo'lsa, suzganda oltin-u kumushlar yaraqlab tursa, o'zing ayt-chi, och bir odam uni tanovul qila oladimi? Uni yeyish tishlarga qancha ozor bersa, hazm qilish ham oshqozonga oson bo'larmikan? Hazm bo'lsa ham, insof yuzasi-dan qarasang, bekorchi sarf bilan isrofdan boshqa narsa emas-ku?

Insof eshigini ochib, bu foydasiz dur-u gavharlar-ni och-u yalang'ochlar ustidan sochib, ochga yemak, yalang'ochga to'n berib, yuz tilaganga – ming, bir tilaganga o'n bersa, o'zini haqiqiy gone' (qanoatli) inson deb bilsa, Tangri-yu xalq oldida ham uzrli bo'ladi-kul!

Ba'zi badavlat kishilar bo'ladiki, o'zining shunday ehsonlaridan ko'ngli to'lmaydi. Kiyimi uchun egnida palos yo'g'-u, elga chiroyli, bezakli liboslar hadya qilishni o'ylaydi. Bu niyatni amalga oshirish uchun avval o'sha halol pulni mehnat chekib topishi kerak.

*Ikki qaro pulki, chekib dast rari,
Yaxshiroq andinki, shoh in'omi gari.
Tinch ko'ngul birla qatqisiz urnoch,
Behki birov minnati birla kuloch.*

Ba'zilar xayolda farovon hayotni, baland imorat-lar-u, ko'rkam gulistonlarni orzu qiladilar. Uning o'rniga jahonni bir hovuch kulcha ko'rib, to'bi va sidra daraxtlarini xashakcha ko'rish, ko'k gasridan

o'zining qiyshaygan ayvonini afzal bilish, kulbasi oy shamidan yorug' bo'lishi, eshigi yel qo'ldan ochiq bo'lishini yoqtirishi, egnidagi yamoqli ko'ylagini falak atlasidan afzal bilib yashash qanoatni shior qilib, tama bilan xor bo'lishdan al'odir.

Ikki do'st haqida hikoya

Fors mamlakatida ikki do'st Chin sari yurish qilishni istab qoldilar. Biri azaldan qanoatli kishi bo'lib, ikkinchisi uning aksi edi. Yo'lda borar ekanlar, bir katta toshni ko'rdilar. Uning yarmi yerda-yu, yarmi yuqorida edi. Unga: «Kim mehnat qilsa, toshni aylantirib, o'z joyiga qo'ysa, yozilgan bir yozuvni ko'radi va bu vodiydagi bir ostona ostida katta boylik yashiringanidan xabardor bo'lib, unga ega bo'ladi. Kimki mehnat qilib, alam tortishni istamasa, uning uchun sabr-u qanoat baridan yaxshiroq», – deb yozib qo'yilgan ekan. Qanoatsiz odam bu xabarni o'qigach, boylikka ega bo'lish uchun tosh ostini qazishga tushdi, qanoatli beparvo bo'lib o'tirardi. U o'sha atrofni tomosha qilish bilan band bo'ldi. «Mening qanoat boyligidek boyligim bor, bu mehnatdan qanday naf tegardi? Tangri ehson beraman desa, tosh yoritilib ham boylik chiqaveradi», – deb xayol surdi-da, erta turib shahar tomon yo'naldi, shaharga kiradigan bir necha darvoza bo'lib, shaharga birinchi bo'lib kirdi. Hamma o'sha darvoza – u birinchi bo'lib kirgan darvoza tomon intilardi. Bu elda shunday bir odat bor ekan,ki, mamlakat podshosi narigi dunyoga rihlat qilgan bo'lsa, a'yonlar bu gapni shahar xalqidan yashirin tutishar ekan-da, kimki saharda shaharga hammadan burun

kirsa, uni podshoh saylab, boshiga toj qo'ydirishib, barmog'iga oltin uzuk taqishar ekan. Bu safar ham xuddi shunday hol yuz berib, haligi musofirni shoh ko'tardilar.

Uning tosh ostini qaziyotgan do'sti esa og'ir mehnatni bajarib bo'lgach, toshni yoniga ag'darib qarasa, undagi xatda «Xomtama bu dunyoda alam chekadi», – deb yozib qo'yilgan ekan. Xullas, qanoat qilgani podshoh bo'ldi, bunisini esa tama ranji xok-sor qildi.

*Qilma, Navoiy, tama eldin diram,
Bor esa, bersang xud errur ul karam.*

Sakrizinginchi maqolat

VAFO HAQIDA

Bas, kishiga hayotning lazzati yor ekan, umr degan yori vafodor ekan. Vafo odatidan uzoq odam ziyosi yo'q sharning o'zginasidir. Ziyodan ozugasi bo'lmagan sham esa go'yoki o'tsiz ziyo, nuri bo'lmagan bir muz parchasidir.

Vafosi bo'lgan kishinigina yor desa bo'ladi. U xuddi umr kabi vafodordur. Har kishi olamda yorsiz bo'lsa, duri shahvorsiz bir sadafginadir, xolos.

Yolg'iz odam o'z kishing bo'lsa ham, qo'ldan biror ish, biror hunar kelmaydi. Yolg'iz kishi qachon kishilar soniga o'tadi? Yakka-yolg'iz inson davrada ham har qancha qarsak chalsin, sado yaratolmaydi. Chunki yolg'iz, bir hovuchdan sado eshitish mumkinmi?

Yorsiz elning ohi g'am-anduh bo'ladi, xolos. Yog'och yolg'iz yonsa, tutashdan nariga bormaydi. Toq kishining uyi ham past bo'ladi. Qachon uyni

bitta ustun ko'tarib turardi? Burgutning bir qanoti sinza, tez uchgani bilan darhol charchab qoladi.

Agar nard taxtasida bittagina raqamli klub (ka'batayn) bo'lsa, bu o'yinni o'ynab bo'larlarmi? Toshki chaqmoqdan uzog'roq tutilsa, ikkalasi ham uzog'dan tutab turaveradi-da! Bir-birlariga yaqin yetishsalar-gina ularning o'tlaridan olam yorishadi.

Uchi ikkiga ayrilgan qalamning uchlaridan biri sinza, yozayotgan kishi o'z xatini bitirilmay qoladi.

*Jumla jahon shohlig'ida ori bor,
Kimki gadodur, doq'i bir yori bor.*

Shohning yonida hamdamlar-u yorlari bo'lmasa, ko'nglida tashvishlar-u armonlari ham ko'p bo'ladi. Yor shundayin bir bebaho gavhar, unday yorga shoh ham, gado ham muhtoj bo'ladi. Men aytib o'tganidek, sodiq yor bu davrda mutlaqo qolmagan. Topmoq agar mushkul bo'lsa ham, odamzod orasida topiladi. Bu xil do'stlar vasildan bahramand bo'lgan kishining boshiga jonim isirib bo'lsin. Kim vafosizlik qaytarmagan bo'lsa, ko'rgan vafosiga topshirayin, hech uyalmay unga yetkazgil. Mendin unga arzi duo aylagin, yo'lida jonimni fido qilgin. Chamanining atirgullaridan olib kel demayman, ko'zinga yo'lining changlarini yetkazsang bo'lgani. Uning bilan suhbatlashishga imkonning yetsa, oldida mening holimdan so'zlab berarsan.

Avval oyog'iga tushib past bo'l - oyog'larini o'pgil, tuprog' bilan teng bo'l. Subh nasimi kabi xomush turmasdan, shom shamoli kabi fig'on ayla. Aytkim, visolingni tilab yana qancha zor bo'lay, firoqingga necha giriftor bo'lay?

Seni istab shunchalik ko'p izladimki, har qaysi qadamim sening talabingda bir alam bo'ldi. Seni tilab har qancha shikari ko'rgan bo'lsam, ranj dardidan boshqa biron ganj talab etmadim. Har kishiningkim oyog'iga bosh qo'ysam, mening boshingga jala kabi tosh yog'dirdi.

*Ham bu nafas boshima yet rahm etib,
So'ngra ne osig' kelurung men ketib.*

*Turmuvu zinhor yetishgil menga,
Xizr hayoti bu xabar bil menga.*

*To'chiqibon o'tru, yuz afg'on qilay,
Qaysi fig'on, balki fido jon qilay.*

*Tushsa ko'zum yig'lay-u jononag'a,
Jon berayin oliida shukronag'a.*

*Jondin olib dard bu darmon bila,
Bormayin oxir dami armon tila.*

*Gar munga bu kom qariyb o'lmasa,
Davlati diydor nasib o'lmasa.*

*Dashti fano sori xirom aylasam,
Mulki adam ichra magom aylasam.*

*Aylasalar ikki tomondin vajo,
Yetgay ular jonig'a oncha safo.*

*Kim sifati sig'magay avroq aro,
Demayin avroqki, ofoq aro.*

Ikki vafoliq yor xususida

Eshitishimcha, shohi komron, to'rt ulus xoni Amir Temur Ko'ragon iqlimlarni birin-кетин bosib olar ekan, Hindiston o'lkasida qattiq janglar bo'ldi. Sohibqiron g'olib kelib, bir necha hududlarni fath etdi va dushmanlar ko'ngliga kuchli dahshat soldi. Yovlar ko'fir bo'lib, shahanshoh ularning barchasini qirib tashlashga buyruq berdi. Har bir askar o'z xohishicha bosh kesishga kirishdi. Boshlar sellardagi toshlar kabi hamma yoqni to'ldiradi. O'tkir xanjarlar hamma yoqda bosh kesishdan bo'shamasdi. Shu mahal ikki bechora yor qo'llarga duch kelishdi. Bir sipoh ularidan birining kallasi tanasidan judo qilmog'chi bo'ldi. Shohning buyrug'ini bajarmasa, o'zining o'ldirilishi aniq-kul Yonidan xanjarini chiqarib, haligi hindning boshini chopmog'chi bo'lgan edi, do'sti boshining yov tig'i ostida turganini ko'rgan yo'ldoshi o'z boshini ochdi-da, dushman askariga tutib: «Senga bosh kerak bo'lsa, uning boshiga tegmay, mening boshimni kesaqol», – deb iltijo qila boshladi. Sipoh oldingi hindini qoldirib, keyingisini o'ldiray deb tig' ko'targan edi, o'rtog'i qotil oyog'iga bosh qo'yib, o'zini o'ldirishini tilardi. Jahli chiqqan sipoh: «Mayli, ikkalangizning kallangizni olaman», – deb, qay biriga xanjar ko'tarsa, ikkinchisi iztirob chekib faryod urardi. Ikki do'st o'z boshlarini oldin kestirish uchun bir-birlari bilan talashishardi. Shu hol davom etar ekan, el orasiga «al-omon», ya'ni «o'ldirishni to'xtatib, qolganlarni omon qoldiringlar», degan e'lon-buyruq eshitildi. Ikki do'st bir-birlari uchun jonlaridan kechishgan edi, shoh ham xalq qonidan kechishga farmon berdi. Ikki jonajon do'st o'zlarining chinakam sadogatlarini namoyon qili-

shib, o'zlari ham omon qoldilar, elning hayotini ham saqlab qoldilar.

*Ey Navoiy, Xudo senga shunday yor bersa,
Sen ham unga boshing bilan joningni fido qilgin.*

To'qqizinchi maqolat ISHQ O'TI TA'RIFIDA

Tuproqdan yasatilgan odamni tong saharlab ruh mayi bilan mast qildilar – taniga ruh kirgizdilar. Tuprog'ini hikmat qo'li bilan Eram bog'idek yashnatdilar. Jannat bog'iga o'xshagan bu gulshan hurlar jivagohining o'zi edi. Qushlari har lahzada yuz afsona so'zlar, eshitganlar yana yangi afsona so'zlab berishini qayta-qayta so'rashardi. Falak bog'idek pokiza va sarishta bu bog'ning har bir gui yangi chiqqan oyga o'xshardi. Yuzi eng toza guldek bo'lib, chehrasi ustidagi qizillik uning g'ozasi edi. Qomati savsander tik, balki sarv ila shamshod kabi edi. Zulfi mushkin bo'lib, yuz va eng lola-yu nasrin kabi edi. Yuzida quyosh bulog'idan tomayotgandek suv-u o't toblanib turar, ko'zlari nargisi fattondek, lablari ochilgan g'unchadek edi. Mayin xat-tuklari juda chiroyli ko'rinar, ul sabza ustidagi shabnam terga o'xshardi. Xullas, husni jamolda tengsiz edi.

Ishq bulbuli doston kuylar ekan, bu bo'stonni tomosha qilishga kirdi. Nazari gulga tushib, shavq o'tidan joni xabardor bo'ldi. Joniga ishq o'tidan harorat tushib, ko'nglida g'am shu'lasidan iztirob paydo bo'ldi. Gul unga qarab izhori noz, jilva-tabassum qila boshlagach, bulbulning bag'ri kuyub, shunday faryod chekdiki, o'tidan chamanga g'ulg'ula tush-

di-yu, oshig'-u ma'shuqlik ayon bo'ldi. Ishq tug'yoni tobora kuchayib, oshiqning shaydoliği osha bordi, shundan so'ng jahon mulkiga ishq g'avg'osi tushib, zamon ahlini talon-toroj qila boshladi.

Ruh bu gul tikaniga giriftor bo'lib, jon ham bu bo'y isidan mast edi. Ishq qaysi ko'nglini makon etgan bo'lsa, uni ishq o'tdan la'lga kon ayladi.

*Bo'lmasa ishq, ikki jahon bo'lmasun,
Ikki jahon demakti, jon bo'lmasun.*

*Ishqsiz ul tanki, aning'joni yo'q,
Husni netsun kishikim, oni yo'q.*

Ishq bir dur bo'lsa, ko'ngil uning saqlanadigan qutichasidir, balki quyosh, ishq-u ko'ngil uning burjidir. Ishq husn ishidi, kishi sham bilan o't yoq-qanidek, husn ham ishq ravshan ayon qiladi, lutf-u tarovat gulda qanchalik ko'p bo'lsa, hasratidan bulbulda g'ulg'ula ham shunchalik ko'p bo'ladi.

*Oshiq o'zin kim desa oshiq emas,
Barcha kishi ishqda sodiq emas.*

Hamma yog'ni kezib, husnli biron go'zalni topib, keyin unga ko'nglini boylagan inson ko'nglini bir pora tosh, sham o'tidan qizigan bir goya tosh deb bildi. Yolg'ondan o'zini dardli qilib ko'rsatib, motami bo'lman holda yoqasini chok etib, tashqarisidan hiylagar, yolg'onchi, makkor, ichkarisidan iblisning o'zginasi; tashqarisidan sadoqat ziynat, ichkarisidan buzuvchilik, bezbetligi bo'lgan oshiq chin sevgi shaydosini?

Yoridan ne-ne narsalarni istab, odobsizlikdan tortinmay, goh labi la'lidan jon tama qilib, jong'na emas, istagan narsani tama qilib, gul tanini vaf' etib, har bir a'zosini ta'rifiab, so'zlari fahsh-u makrga to'la bo'lgan oshiqni o'ltursa, jismini boshdan oyoq kuydursa arziydi.

*Oshiq ani bilki, erur dardnok,
Ham tili, ham ko'zi-yu, ham ko'ngli pok.*

Ishq oshiqni o'zligidan poklagan bo'lib, balki fano o'tiga xashak etgan bo'lsa, dardini yashirganidan yuzi sarg'ayib, ko'z yoshini oqizaverganidan ko'zi arig' bo'lsa, dard yukidan qaddi egilib, qaddi «dol» harfiga o'xshab qolgan bo'lsa, xayolidan boshqalar xayolini chiqarib, jonini faqat jononi xayoli bilan to'ldirgan bo'lsa, yor nomidan boshqa so'zi bo'lmasa, jonida jonon g'amidan o'zga g'am bo'lmasa, har tarafga qaraganda, faqat yori jamolinigina ko'rsa, ana shunday oshiqnigina haqiqiy oshiq sanash mumkin. Hatto o'zligi ham bartaraf bo'lib, ko'z tashlaganda faqat yorni ko'rsa, sevgida shu tarzda mag'lub bo'lgan oshiqnigina muhabbatda sodiq bo'la oladi. Shunday muhabbatgina unga o'zligini unut-tira oladi.

Bunday oshiq o'zligini unutib, uydan tashqari chiqqisi kelmay qoladi. Shunda uning do'stlari uydan tashqari chiqmayotgani uchun malomat qilsalar, jannat va'dasi bilan ovutib, ishq o'tidan ko'nglini sovutsalar, u guzar-u xiyobon sari yo'l olib, dashtda to'p-to'p odamlarni ko'rib, o'sha odamlar ichidagi go'zal chehrali sohibjamol o'zining parivash husni bilan uni o'ziga rom qiladi. May o'ti ruxsoridan yuz

gul ochilib, birini dastoriga qistirib olgan, husni o'ti shu'lasi gulzorga o'xshaydi. Gulzorining har tomonida gulnor ko'rinadi. Qoshlari hilolni eslatadi, ul hilollar oshiq ahlini devona qiladi. Haligi qoshlar ulusni qatl qilmoq uchun boshlarini yaqinlashtirib maslahat so'radilar.

Zulfnining sunbullari ustma-ust tushgan. O'ti ko'zlari noz bilan har yonga boqadi. Lablarida hayot qat'rasi qotib qolgandek, yo'q, balo chashmasidan jon tomib turgandek ko'rinadi.

Bu qanday jamol namoyishi, ey ko'ngil? Balki gulistoni Xalil, ey ko'ngil. Shunday jamol bilan javlon qilib oshiq boshiga yetib kelsa, tuproq bo'lishdan boshqa chorasi qolmaydi oshiqning. Ul chog' Shibli-yu Zunnun bo'lsa ham, ko'plarni majnun qiladi. Din ularning motamiga hoy-hoy chekib, aql piri bolalardek barmog'ini tishlab qoladi.

Ruhul-amin, ya'ni Jabroil ham unga boqib, og'zidan so'lakayi oqadi. Ko'rmagan el bu o'tdan omon qoladi-yu, ko'rib kul bo'lmoq ham yomon emas. Kimki kirlangan, nopok bo'lsa, bu tozalovchi o't orasiga kirsas, pokroq bo'lib chiqadi. Kimga bu xil kuyish odat bo'lsa, dunyoda saodat topadi.

O'ninchi maqolat

ROSTLIK TA'RIFIDA

Har kishinikim odati to'g'rilik bo'lsa, falak unga har qancha teskarilik, qaysarlik qilganida ham qo'rqadigan joyi bo'lmaydi. O'qning tayanch parlari to'g'ri bo'lsa, yerining egriligi unga biron ziyon yetkazarmidi? Yo'l qancha to'g'ri bo'lsa, yo'lchi maqsadidagi manziliga tezroq yetib boradi. Shunday

vaqtlarda qing'ir-qiyshiqdigi tufayli yo'lning uzayib ketishi aniq-kul

Nay to'g'ri bo'lgani uchun ham odamlar uni tinglashni yoqtiradilar. Chang egri bo'lgani uchun qulog'ini burab jazo beradilar.

Ayvonda yonayotgan sham o'ti to'g'ri ko'tarilishi tufayli kechki bazm shohidi bo'ladi, ko'p aylanib uchavergani bilan parvonaning yetib borish joyi ma'lum.

Sarv qomati o'q kabi to'g'ri, shu tufayli shamol ham unga ziyon yetkazolmaydi. Bog'da chirrashishdan boshqa ishni bilmaydigan sunbul egriligidan yuzlari qorayib ketgan.

Chang asbobi qili to'g'ri ekan, nafs ovozlari chiqaravradi, salgina egri bo'lsa, soz chiqmaydi.

Nazari to'g'ri odam to'g'ri, pokiza kishi bo'ladi. Kimning qo'li egri bo'lsa, u o'g'ridir. Qo'l egrilikka moyil bo'lsa, uni kesibgina tuzatish mumkin. Har kimkim to'g'rilikni istasa, u ikki xususiyatni anglab olsin. Birinchidan, kishining so'zi to'g'ri bo'lsa, so'ziga emas, balki ham so'zi-yu, ham o'zi to'g'ri bo'lsa, halol bo'lsa. Biri buki, yolg'on gapirib qo'yganida achinsa, to'g'ri so'zni chiroyli gapirsa. Avvalgisi yaxshi, lekin ikkinchisi ham yomon emas.

Yolg'onni kamroq gapiradigan kishilar koshki bizning davronda ham bo'lsa edi. Kimki bu davronda rostgo'y bo'lsa, ishi doimo kam-u ko'stlikdan boshqa narsa bo'lmaydi. Davr egrilikni talab qiladi, semrostlikni tilasang, rozilik bildirmaydi. To'g'rilikni shon-sharaf deb bilgan kishilarga davron gardishi dushmanlik qiladi. Qalam to'g'rilikni talab qilgani uchun boshi kesiladi. «Alif» harfi to'g'rilikni yaxshi ko'rgan uchun «balo» so'zi uni oyog'lari ostiga olib

majaqlaydi. Yangi oy egriligi tufayli hammaning diqqatini o'ziga tortadi. Salla chirmalib-chirmalib bosh ustiga chiqishga sazovor bo'ladi. Yo'q-yo'q, bunday emas, bu yozganlarim xato. Balki barchasi qalamning bitgan xatolari, egri bilan to'g'riining ta'rif ayni haqiqatdir. Sham to'g'riligidan xursand bo'lib kuyadi-yu, lekin boshdan oyog'i nur bo'ladi. Chaqmoqning ishi egrilik bo'lgani tufayli ham, gar-chi u ham yoritsa-da, yer ichiga kirib yo'q bo'ladi. Dehqon reja chekmas ekan, bog' o'rniga changal unadi. Dehqon molasiz urug' sochsa, suvni teng ichmay qanchasi yakson bo'ladi. Ko'zgu yuzi qancha tekis bo'lsa, sohibjamollar yuzi to'g'ri bo'lib ko'rinadi. Uning yuzi sayqallannagan bo'lsa, atrofidagi bezaklar uni mutavval – turli xilda: cho'ziq, yo'g'on va h.k. ko'rsatadi. Quyosh jim turgan suvda to'g'ri aks ko'rsatsa, suv qo'zg'alsa, egri ko'rsatadi.

Xato qilib bilmasdan yolg'on gapirib qo'yish yolg'onchi deb atashga asos bo'lolmaydi, chunki bu xil odamlar xato qilganini anglagach, o'zlari undan voz kechishadi. Yolg'on gapirishni shior qilib olgan, doim yolg'on so'zlashga odatlangan odamlarni erkag-u musulmon deb bo'lmaydi.

Yolg'onchilikni kasb qilgan kishi har qancha harakat qilsa ham, bir-ikki ishi yuritishadi-yu, uning yolg'onchiligini xalq bilmay qolsa ham, Alloh ogoh bo'lib, ko'rib turadi-kul! Ushbu sifatini eldan har qancha yashirmasin, yolg'on oxir o'zini bir kuni oshkor etadi.

Odamlarni har sohada aldad yurishdan ko'ra o'g'rilik undan yaxshiroqdir. Har kishi yomon, yovuz niyat bilan ont ichgan bo'lsa ham, niyati o'g'rilik bo'lsa, kaforat bilan daf qilish mumkin. Kimki o'z

so'zini yolg'onga aylantirgan bo'lsa, u qolgan barcha so'zlarini har qancha rost demasir, el uning so'zlari rostligiga hech qachon ishonmaydi. Uni azobga solgan bu ziyon, zarar shu darajadaki, hatto kaforat bilan ham undan ozod bo'lish ilojisiz.

*Kimsaga yolg'onchi debon qolsa ot,
Bu ot ila chorlasalar o'z-u yot.
Sidd xitobi yana yonmas anga,
Chin desa ham, xalq inonmas anga.
Kimki chini el aro yolg'ondurur,
Yolg'oni chintiqqa ne imkondurur?
Necha zarurat aro qolg'on chog'i,
Chin demas ersang, dema yolg'on dog'i.*

Yolg'onchi Durroj haqida hikoya

Bir o'rmonda yovuz bir ona sher yashardi. U vahshatda osmon yo'lbersidan qo'rqmas edi. Bola ko'rganida zavqqa to'lib xursand bo'lar, ammo ko'pincha ularni chumolilar talab tashlashar, shu tufayli sher o'z farzandini og'zida ko'tarib olib yurardi.

O'sha o'rmonda bir durroj (qirg'ovul) ham yashab, hamisha g'azabkor sherdan qo'rqib hayot kechirardi. Sher dam-badam bolasini tishlaganicha o'rmonda har yonga qadam qo'yar ekan, nogahon durroj yotgan yerga borib qolsa, u parr etib uchib, sherni seskantirib yuborar, shunda u tishini qattiqrog' siqib bolasiga azob berardi. O'z jigariga motam tutgandek bo'lardi. Ko'ngli bu ishdan ozor chekib, durroj bilan do'stlik chorasini izlay boshladi. Unga dediki: «Senda mening zarracha qasdim yo'q, bu so'zlarimga

ishonch bilan gara. Mendan vahm qilmay, do'stim-u sirdoshim bo'lg'in. Xursandchilik chog'larimda esa shodligimga sherik bo'lg'in. Men ham sening ovozingni eshitib xursand bo'lay. Shart shuki, senga biron hayvondan zarar yetsa, ovchining to'riga tushib qolsang, yordam uchun darhol qo'limni cho'zay, dushmani bir panjam bilan yo'q qilay. Va'damga sodiq bo'lib, seni dushman tuzog'idan xalos qilay!».

Sher ko'p tushuntirib, o'z muddaosini bayon qilgach, durroj ham u bilan yurakdan ahdlashdi. Shundan keyin ikkovlarining o'rtalarida mehr-muhabbat paydo bo'lib, ko'rganlarning havasi keladigan darajaga yetishdi. Sher qayerda orom olib yotgan bo'lsa, atrofida durroj qo'rqmay parvoz etar, xuddi sulton boshida humoy aylanib uchib turgandek, sher boshi atrofida parvozda bo'lardi. Sher uning sayrashini eshitib ekan, ba'zan yolg'ondan yordam so'raganini eshitib qolib, unga: «Yolg'ondan meni yordamga chaqirma, yaxshi bo'lmaydi, to'g'ri so'z oldida yolg'on yomon qiliq sanaladi», – deb nasihat qilardi. Ammo hech qaysi hayvondan qo'rqmaydigan bo'lib qolgan durroj yolg'onchiligini tashlamay, hazillashgani-hazillashgan edi.

Bir kuni bir ovchi uni ushlash maqsadida o'z to'rtini yoydi. Durroj donalarni yeb, suv tomon yurgan ham ediki, ovchi to'rtini tortdi. Qush ovozi boricha o'zining tuzoqqa tushib qolganidan sherni: «Dod! Meni tutib olishdi!» – deb ogohlantirsa ham, sher uning so'zlarini har doimgidek aldarmchiligi, hazili deb o'yladi. U durrojning bunday hazillarini, yolg'onchiligini ko'p eshitib aldangan edi. Shuning uchun bu safargi chin so'zlarini ham oldingi qiliqla-

ridan biri deb bildi-da, yordamga kelmadi. Oqibatda yolg'onchi qush ovchi qo'lida halok bo'ldi.
Har kishikim biron so'zni bexosdan yolg'on so'zlab yuborsa ham, xalq uni rost deb biladi.

*So'zda, Navoiy, ne desang, chin degil,
Rost nayo, naq'maga tahsin degil.*

O'n birinchi maqolat

ILM VA OLIMLAR HAQIDA

Olamning ishi xalq bilan dushmanlik ekan, olim xor-u, johil (bilimsiz, nodon) aziz bo'laveradi. Toki jahon zulmdan voz kechmas ekan, daraxt baland bo'lib, meva yerga tushaveradi. Nokaslarga baland martabalar-u, bilim ahliga – azob-uqubat, toshlar tog' ustida-yu, boylik, konlar uning ostida bo'laveradi. Fe'li yomonlar yuksak mavqelarni egallab, olamni hukmiga bo'ysundiraveradi. Xuddi baxtsizlik manbayi bo'lgan Kayvon (Zuhul) yulduzi osmonning yuqori qismida o'rnatilib olgandek, «Sa'di Akbar» bo'lgan Mushtariy undan quyida, oltinchi osmonda joylashibdi. Falak hamisha yaxshini yomondan quyiga qo'yadi, bo'lmasa, yaxshi yomondan g'am-u ozor tortib, bog'da gulning hamnafasi tikan bo'larmidi? Qanchadan qancha sof, pok durdlarni yashirgan sadafning qornini olmos bilan yoritib, bag'ini chok qilisharmidi?

Bag'ir yormoq maqsadi bo'lgan qush shoh bilagi ustida orom oladi, chiroyli, dilkash navolar chekuvchi qush – bulbul esa kul ichida xor bo'lib yashaydi. Bir notavon yigit shahridan ilm istab yo'lga tushadi, qashshoqligidan oyog'ida kovushi ham yo'q,

to'ni ham yo'qligidan tanasi yalang. Oyog'larini tikkanlar ilma-teshik qilib yuborgan, boshida ikki-uch o'ralgan salla. Hayvonlar terisi kabi kiyimining boshidan oyog'i tilik-tilik. Maqsadi qushini qidirib ko'zda yoshi bilan shahar kezadi. Egnida kitob-u daftar, ilm olishga shoshiladi.

Qorni muhtojlik tufayli hamisha och. Jismi shunchalik zaiflashganki, savol berishga ham madori qolmagan.

Xalq ko'p bo'lgani bilan biron kishi unga do'stlik ko'rsatib, madad qilishni istamaydi. Bechora yigit o'z shahr-u diyorini yodiga olib, bu yerda qayerga borishni bilmaydi. Ko'cha, uy, bozor ko'p, lekin bu yigit qayerga borish, qayogga qadam urishdan o'jiz. Ogshomgacha shu tarzda tentirab qorong'i tushgach, biron burchakni topib uxlab qoladi, lekin tonggacha uyqu kelmay behol yotaveradi.

Tong otishi bilan madrasama-madrasa yurib, o'z holini aytib, necha kunini bekorga o'tkazadi. Uning istagini eshitgan ba'zilar uni hazil-mazax qiladilar. Kunduz maskan, kechasi yotadigan bir joy topolmay, g'urbatda iztirob chekib, shuncha alam ko'radiki, til bilan ham bayon qilib bo'lmaydi.

Xullas, madrasalar burchagida o'n-o'n besh yil alam chekib, ham ishlab, ham bilim olishga tirishib, oxiri o'ziga bir-ikki sohib kamol do'st topib, turli bilimlarni, ibriy, yunon, suryoni tillarini, hind tilini ham puxta egallaydi. Uning ko'ngil uyi bir daryo bo'ldiki, uning har qatrasida bir dard nihon edi. Falak ilmlarini shunchalik keng va chuqur egalladiki, Abu Ali fikrlarini osongina yechib berardi.

Lekin uning dushmanlari, hasadgo'ylari ham yo'q emasdi. Ayrim johil, ilmsiz zolimlar uning to'g'ri

ko'rgan narsasini egri deb, aytganlarini noto'g'ri, yoqimsiz deb ko'rsatishardi. Uni din-u diyonatsiz qilib ko'rsatuvchilar ham topilardi.

Hisobsiz boylikka ega bo'lgan, kiyim-u asboblari zarkash, yomonlikda itdan ham battar bir johil unga yomonlikni ravo ko'rib, olimning fazl-u fasohatli so'z va ishlariga qabohat va razolat bilan javob berardi.

Amir degan nomga ega bo'lgan bu johil xalqqa o'z aytganlarini qildira olardi. Unga haligi bilimli olimning xizmati kerak bo'lib, uni xizmatga olmoqchi bo'ldi.

Olim esa iltimos qila-qila, zo'rg'a bir marotabagina ruxsat olib, amir qabuliga kira oldi...

*Ilmni kim vositayi joh etar,
O'zini-yu xalqni gumroh etar.
Olim agar joh uchun o'lsa zalil,
Ilmi uning jahlig'a bo'lg'ay dalil.*

Olim ilmga sadoqat bilan xizmat qilishi kerak.

*Olim agar qat'i amal aylasa,
Ilmiga shoyista amal aylasa.
Solmasa ko'z jifayi dunyi sari,
Bogmasa tuz dunyayi foniy sari.
Oni sharaf gavharining koni bil,
Gavhar-u kon, har ne desang – oni bil.*

Bunday olim atrofini cheksiz gavharlar o'rab olgan, o'zi osmon bo'lsa, har taraf uning yulduzlari bo'lgan; konidagi gavharlarining barchasi ham pok bo'lgan, yulduzlari ham haroratli, yaltiroq bo'ladilar.

Avval qozixona kotibini kuzataylik. Shar'iy bo'lmagan ishlarga rizoilik berish uning ishi. Adolati shohid unga yolg'onchi guvoh, tuhmat qilish uchun pul olgan guvoh. Nohaq narsani uzundan uzoz qilib yozib, qog'oz yuzini ham o'z yuzidek qora qilib, barcha xiyonatni diyonat bilib, barcha diyonatda xiyonat qilib, Iso ham bo'ydoqlik uchun pul to'lamasa, uning nomiga to'qiz xotinini yozib, mahr to'lamagani haqida hujjat tilab, o'z daftariga bu haqda yozib ham qo'yadi. Kim uning yozganlariga qalam ursa, o'z yuzidek nomasini ham qoraytiradi. Keyingisi hiylakor muftiy bo'lib, hiyla, makr va aldovdan boshqa ishi yo'q. Ko'ngliga kelgan har bir bo'lmag'ur gapni to'g'ri deb kitobiga yozaveradi. Cho'riga quyosh kiyimini kiydirib, xashanga Hasan kiyimini kiydirtishga usta. Behuda navolar ichiga zahar qo'shib, sham tubiga quyoshni yashirib tashlay oladi.

Xohlasa Amr va Zayd haqida o'zaro maktab yozib, yo'q narsalarni yozib tashlaydi-yu, «Vallohu a'lam» deb Haq nomini ham kiritishdan qo'rqmay maktab «yaratadi». Salfasi shabiston kabi orasta, muhrlari betartib. Diqqat qilgan kishi har gul ichida yuz tilkan topadi. Har bir so'zida qator-qator xatolar topadi. Bunday maktablarni yozadigan kotiblar bo'yini qalardek uzish kerak.

Yana biri olimi devon – devon amaldori bo'lgan kotibdir. Devoning ishlarni ko'rib hayratda qoladi. Falak unga amaldor nomini bergan, shu dordan bahra olsin degandek. U bu amal bila joni may ichib, hokim kabi mulkni g'orat etib yuradi.

Kosib-u dehqonga ham zulm qiladi, kosib-u dehqon nima bo'libdi, sultonga ham. Qaysi viloyatga

borsa, odamlarning haram-u bog'ida bazm aylab, uy egasidan avval toza may talab qiladi. Uy egasining ahvolini buzgach, shohid uchun uning xotinini ham chiqarib yuboradi.

Omboridagi ekishga mo'ljallab qo'yilgan arpasini oti yeb, tovuqlarini suruk toti yeb, o'sha uyga balo kimgandek bo'ladi, balo emas, xuddi vabo tushgandek bo'ladi.

Kentning bir-ikki yordamchilari, zulmda bu xoja-yu, ular pahlavon bo'lishib, do'stiga shoh molini oltini-bir oltiniga sotib, sarxat – ro'yxat tuzishib, tovon solishib, bir raqamga besh-o'n raqamni qo'shishib, sitam qiluvchi obod-u, sitam chekkan barbod bo'lib, o'z xatidagi varaqdek osilsin.

Yuqoridagilarni rad qilsak, yaxshilari ham bor. Avvalo, munshiy bo'lib, goh ruq'a, goh nishon yozish bilan shug'ullanishadi. Maktabidan firoq asiri shod bo'ladi, nomasi ruq'asidan ham yaxshiroq.

Nomasidan bulbul gul sahifasidan rohat olgandek huzur qilasun. Hajr qaro shomida subhi najot bo'lib, furoq zulmatida obi hayot – hayot suvi bo'lib tuyiladi bu maktablar. Bu xatlarning nishoni o'zi yaxshi xabardak bo'ladi, yozilgan ichidagi xatlari esa zavqdan nishon beradi.

Zulm haqida mazluma xatti omon, ya'ni ozodlik xatidan zomin ko'rgan zamon vahmga tushadi. Foyda berishda porloq nurli quyosh shaklini eslatadi.

Agar bunday munshiyalar kitob bitsalar, nazm bilan nasr durri xushob, ya'ni hidli dur bo'lib, safchalari har biri gulzordek, jadvali atrofidagi devordek chiqadiki, satrlar unda gul-u sarvi suman, har ikki satr o'rtasi esa dilkash chamaniga o'xshaydi. Baytlari xuddi baytulharandek, chiroyi esa savodi Eramdek

tuyiladi. Bunday munshiyarlarni – xat bituvchilarni xato qilishdan Haqning o'zi asrasin.

Yaqut haqida hikoya

Hayot bog'ining gulshanida o'tirib shuhrat qozongan kishilarning guli mashhur mutasavvuf Shayx Suhravardi edi. Bir kuni u Bag'dodda hukmronlik qilgan xalifa Mu'tasim saroyiga tashrif buyurdi. Hijoza aholisi Ka'bage e'tiqod qilgani singari xalifa unga ko'p hurmat ko'rsatdi. Uni taxtga chiqarib, keyin o'zi chiqdi. Shayx odamlarga va'z so'zlay boshladi, xalifa esa yerga ko'z tiklab jim turardi. Shu payt Shayx hurmati odamlar, shahzodalar va amirlar orasida turgan Yaqut nomli kishini ko'rib qoldi-da, hayajonlanib o'rnidan turib ketdi, hayratdan qotib qoldi. Uning bu holatini ko'rgan xalifa Shayxga muloyimlik bilan murojaat qilib: «Ey ne-ne oqil odamlar oyog'ing changi bo'lgan odam, shohlardan senga qulluq qilib, u bilan faxrlanadilar. Bunday oliy martaba unga qayerdan kelganki, sen unga bu xilda ehtiromlar ko'rsatmoqdasan?» – deb so'radi. Shayx dedi: «Qaysi bir hurmat va martaba xudo unga bergan hurmat va martabadan yuksak bo'lishi mumkin? Uning ishi doim Qur'on ko'chirish bo'lib, hech kim u singari ko'chirmaydi. U Xudoning so'zlariga ziynat bergani uchun uni hurmat qilish bizga vojibdur».

Tushungan odamlarning boshlig'idan Yaqutni bilgach, shoh unga o'z majlisiga kelib o'tirishni buyurdi. U qo'li pok odam xatining yaxshiligi tufayli mamlakat podshohi bilan hamsuhbatlikka muayassar bo'ldi.

O'n uchinchi maqolat JUVONMARDLIK HAQIDA

Tong kabi kumush sochuvchi bo'lgan inson, mehning quyosh misoli el boshiga sochiladi. Subh kabi xalqning yuziga kulib boqib, falak-charx kabi el boshidan o'rgulasan.

Qilgan yaxshi ishlar uchun xalqdan duo olasan. Sen odamlarga naf yetkazmakni shior ayladings, u na'fni o'zingga yor ayladings.

*Nafing agar xalqqa beshakdurur,
Bilki bu naf o'zunga ko'prakdurur.*

Chunki bulut dengizga o'z qatralarini sochsa, bahr ham bu qatralarni pokiza durga aylantiradi. Dehqon niholni parvarish qilsa, u gul va meva beradi.

Kimki zarar keltirishga odatlansa, elgagina emas, o'ziga ham javr etadi. Chunki shishani bosib sindirgan inson o'z oyog'i yara bo'lishini o'ylayvermaydi. Xas-xashakka shu'la tushib alanga olsa, uni kuydirgach, o'zi ham o'chadi. Kapalakni tutmoqchi bo'lgan bola do'pisini yerga uradi-da, o'z boshini ochiq qoldiradi.

*Eksa g'ani tuxm qilib elga zo'r,
Tuxmini toroj qilur xayli mo'r.*

Yani biron badavlat kishi zo'rlik bilan xalqning urug'ini tortib olib, uni o'z yeriga eksa, bu urug'ni chumolilar talab ketishi muqarrar. Kimki falakka qarab tosh otsa, o'z toshi o'z boshini yaralaydi. Pastkashlik belgisi yomonlikdir, Shu'laning tabiati haroratdir.

Lekin yomon odam ham o'zini yaxshi qilib ko'rsat-
sa, nima ham deyish mumkin. Ammo mushkni har
qancha yashirib qo'yilsa ham, atri uni elga oshkor
qilganidek, uning yomonligi ham yashirin qolmaydi.
Aslida yaxshi odam ham boy-u kambag'al bo'lsa
ham sezilib turadi.

Xudo bironing tabiatini pok qilib yaratgan bo'lsa,
nopok odamlar uni sevmasa, hechqisi yo'q. Meva
ostida danak ham, mag'iz ham bo'lganidek, har
kimsaning do'sti ham, dushmani ham bo'ladi.

*Yaxshi-yamondir bari ermas jahon,
Lek yamon zohir-u, yaxshi nihon.*

*Chunki yamon ko'prak emish, yaxshi oz,
Jaznki, oz o'lg'usidur yaxshi roz.*

Chunki boshqalarni pisand qilmaydigan odamlar
yaxshilarni aslo pisand qilmaydilar. Yomon qiliqlarni
yoqtiradigan pastkashlar elning yaxshilarini yoq-
tirmaydilar. Xayoli yomon fikrlarga to'la insonlar
barcha yaxshi fikri kishilarga hasad qiladilar, ular
toshlarni la'l hisobida bilib, barcha sadaf poralarni
inju hisoblaydilar.

Bironing dasturxonida patir ko'rsalar, osmonda-
gi to'lin oydek bo'lib ko'rinadi. Bironing zarhal
ayvonini ko'rib qolsa, o'z ayvonini ko'rayotgandek
tasavvur qiladi. Har kishi gul islasa, uning qo'lga
tikon botgandek bo'ladi; el shod bo'lsa, u bundan
alam chekadi, dard uni izitirobga soladi.

Nabi so'zi bilan shod bo'lib, elga zarar yetkazish
xatiridan ozod inson! Haq falak toqini bino aylar
ekan, uning ichida ushbu fonyilik dunyosini ham

yaratdi. Davron gulshaniga naqsh-u nur berib, har
gulini toblanuvchi oftobga aylantirdi.

Xudo bu chamanni yaratar ekan, unga inson guli
maqсад bo'lgan edi. Insonlar gurruhi aro ham komili
payg'ambarlar shohi Ahmadi mursaldir.

Payg'ambarlar quyoshini shunday yuksak va
ulug'ligi bilan sening shomingni yorituvchi mash'al,
sening shoningni aytuvchi maddoh qildi, naf yet-
kazish o'lchovini tuzib, shu o'lchovga ko'ra seni
odamlarning yaxshisi qildi.

Sen ushbu ulug' martabaning qadri bil va uning
shukrini qil. Shukrni mumkin qadar ko'proq qil-
moqlik – ko'proq yaxshi so'z so'zlamoliqdir.

*Xayr muyassar gar emas el bila,
Naf tegurnmak ham o'lur til bila.
Ganj berib bo'lmas ekin tutsa ko'z,
Ulcha qilur vaqtida bir yaxshi so'z.
Ham so'z ila elga o'lumdin najot,
Ham so'z ila topib o'luk tan hayot.
Ma'dani inson guhəri so'zdurur,
Gulshani odam samari so'zdurur.
So'z bila naf o'lmasa el peshasi,
Yaxshi kerak ko'nglida andishasi.*

Har bir inson boshqa bir odamning xursandligidan
shodlanishi, noxush bo'lsa – tashvishli bo'lish kerak.

*Odamiy ersang, demagil odami,
Oniki yo'q xalg g'amidin g'ami.*

Bir kishining o'lganini eshitib xursand bo'lgan
inson go'rtkov-u g'assol-u jalloddur. Uchovining gaysi

birini tasavvur etsak, ta'limizni jirkanish, nafratlanish qoplab oladi. Bu sifatlardan ham yoqimlirrog yana bir ish bor, bu ham bo'lsa, elning berganini olmogga intilmog. Bergan narsani esdan chiqarib yubormog, berganni olmogni xayol etmaslik yaxshidir. Bulut topganini el ustiga sochgani uchun ham Haq uni qudrati, dargohi keng hukmdorga aylantirdi. Odamlar sochgani narsalarni terib o'z makoniga tashuvchi chumolining ishi tiriklayin go'rga kirmog bo'ldi. El boshiga sochilgan hamma narsani yig'ib yuradigan shamol shu ishi tufayli hamisha darbadar-u xoksor.

Shisha yuzlarga gulob sepgani uchun uni orzular toq ustida asraydilar. Supurgi har uchragan narsani yig'ib yurgani uchun eshik oldida xor-zor bo'lib yotadi.

Sanamlarning zulflari mushk tarqatib yotadi. Shuning uchun ham quyosh yuzlilar ularni ruxsori ustida asraydi.

Yana bir muhim jihat chuchuk so'zlarni ochiq yuz bilan aytishdiki, buni achchiq bodani chuchuk so'z bilan tutnogga o'xshatish mumkin. In'om berishda bu yaxshilikni esdan chiqarmagan inson bir yo'la yana ikki go'zallikka erishadi. Oltin lagan diltortar meva bilan to'ldirilgan bo'lsa ham, uning ustiga gullar qo'yilsa, ortiqcha zeb bo'ladi. Oltin tojga ziynat bersa ham, ustida dur bo'lsa, yanada chiroyliroq ko'rinadi.

Bezalgan dasturxon har qancha hurmatga loyiq bo'lmasin, ustidan qand sepsalar yaxshiroq bo'ladi. Unday inson shu xil axloq bila yurib, jazoga qo'l urmay, jafog qilmasa, dikhiralikni shodlikka aylantirsa, har qancha jafog yetganda ham vafog aylasa:

*Oni bashar xaylining insoni bil,
Odamlar odamisi oni bil.
Angla kishilikni musallam anga,
Yuz kishilikcha ish esa ham anga.*

Hazrati Ayub va o'g'ri haqida hikoya

Bir kecha Ayub xalaf shamdek niyoz ko'z yoshlarini to'lkardi. Ko'z yoshi durlari dengizga teng edi. Kuyishda u shamga sherik edi. Xilvatda, bir burchakda xuddi bebaho dur bir pana joyda turganday o'tirardi. Shu kechasi bir kisavur yer ostidan yashirin yo'l – naqab qazib, uning uyiga o'g'irlikka tushdi. Kechasi bilan yer ostini tekislab chiqdi. Ayub uni sezib tursa ham indamadi. O'g'ri shu naqab ichidan chiqib, uydan o'g'irlagan narsalarni orgasiga bog'lab olgan holda naqabga kirmogchi bo'luvdi, u yerdagi teshik torlik qildi, chunki yuki juda katta edi. Tor ini sichqonga ham kichiklik qilardi, quyruq'iga g'alvir ham bog'ladi.

Ayub ko'rdiki, uning (o'g'irining) kuchi yetmayapti. Shunda u o'rnidan turdi-da, eshikni ochib yo'l ko'rsatdi. «Yuking kattalik qilyapti, naqab teshigi esa kichik ekan. Eshikdan chiqib ketaver», – dedi.

Shayx shunday bir yo'l ko'rsatdiki, kim ham bunday yo'ldan chiqag olardi? O'g'ri bu holatni ko'rib hayron bo'ldi, og'ir yuk esa yelkasidan bosib turardi. Shunda bir dard, alanga joniga o't soldi-yu, undan osmoni ham kuyib ketdi. Egnidagi yukni ham bu o'tga urdi, o'zligini ham yukini kuydirib, ranj-u uyat-malomat uni sharmanda qilib, bu xijolat uni xas-xashak kabi yondirdi.

U na'ra chekib, sel kabi ko'z yoshlarini to'kdi, shayx oyog'iga boshini qo'ydi. Uning karam-u lutf tilini lol etdi, shayx lutfi jismini behol etdi. Shayx karam qilib, ko'z yoshini artdi, boshini tuprog'dan ko'tardi. Uning dard-u ahvolini anglab yetgan shayx o'ylab ko'rishni maslahat berdi. Sultuk o'tiga joni kuyib, nishoni mahv bo'ldi. O'zligi xas-xashakdek kuyib, o't bilan yorug'lik paydo bo'ldi. Komil imon uni parvarishladi. Bir afv bilan shuncha ish yuz berdi.

*Netti Navoiy, qo'yubon telbalik,
Sen dag'i ursang bir etakka ilik.*

O'n to'rtinchi maqolat **FALAK HAY'ATI SHIKOYATIDA**

Olam bir nayrangbozdir, ey ko'ngil, uning makrlari, aldovlari bilan ranjiyverma. Balki bir qo'g'irchoqboz kabi hiylagar, tomosha pardasi – chodiridan ming xil o'yinchoqlarni namoyish etadi. Bir-biridan chiroyli qo'g'irchoqlarni elga ko'rsatishdan maqsadi esa elni aldashdan, azoblashdan iborat.

*Ham to'rtib el qonini tadbir ila,
Ham olib el jonini tazvir ila.*

U, olam kelimini tomosha qilarg ekan, makkoralik qilib, uni turli bezaklar bilan yanada go'zalroq qilishga intiladi. U go'zal kelimini erta tongdanox xushbo'y gullar bilan bezaydi, gul bilan yuziga g'ozga surib, zulf hamda egnini sunbul bilan orasta qiladi-yu, lola bilan chehrasini qizil qilib, lola dog'idan ul chehraga

xol yasaydi. Sabza bilan qoshiga o'sma qo'yib, shabnam bilan yuziga yopinchiq – me'jar tutadi. Sarvadan panjalariga nigor surma surtib, suvni unga oyinador qiladi. Og'zini g'unchalar bilan pinhon qilib, so'zlash chog'ida u g'unchani ochiladigan qiladi. Shahlo nargisdan unga ko'z yasab, savsan-u ra'nolar tilidan so'z o'rgatadi. Ko'zlariga g'amza bilan noz o'rgatib, g'amzasiga firibgarlik ta'limini beradi.

Shuncha go'zalliklar bilan u olam kelimini bezab, xalqni unga maftun etishga intiladi. Endi har kim u go'zalni ko'rib shaydo bo'lgach, o'zi dallolalik qilib, ikki toqdan juftlar yasaydi-yu, mahrga jon davlatini belgilaydi. Yigit va qiz bir-biriga oshiq bo'lgach, endi ularning jon bilan imoniga hujum qilib, dahr uyidan quvlaydi. Olam shunday davom etaveradi.

Insonlar tinmasdan bazmga kelgan odamlardek bu dunyoga kelib-ketaveradilar. Yuz ming falak odamlarni shu tarzda vayron qilgan, uning jafosidan oh, yuz ming oh! Jahondagi barcha jonli va jonsiz narsalar undan shikoyat qiladilar. Falakning to'xtovsiz aylanaverishidan tun bilan kun hayoti ostin-ustun bo'lib ketgan. Chekkan azoblaridan quyosh yuzi sarg'ayib, yangi oy ham behol. Tong to'rtini chok etib, uning g'ammi bilan shom libosi motamiy rang. Falakning azob-uqubatlardan o'tni o'z isitmasi begaror qilsa, yelni yugurmogdan charchatadi. Dengiz unga alarni borligi tufayli ichida zahar saqlaydi, kon falak zulmidan baxti garo, go'yo ichini laxta-laxta qon bog'lagan. U beixtiyor durga jaf qilib, ozor berganidan bu holatga chiday olmay ko'z yosh to'kadi. Bulut holining azobi uning dardiga bir qora oh bo'lib atrofida yuradi.

Chashma ham o'zi ko'rgan balolar tufayli bir ko'zini yo'qotgan holda ko'z yosh to'kadi. Bulbul uning alamidani diqqat, shu tufayli gul to'ni parchalari ham yerni qoplab yotadi.

Ammo falak el joniga har qancha o't solsa ham, berganlarini barcha odamdan qaytarib oladi. Falak ham o'zini elga yaqin tutib, mehribonlik qilib, bir necha kun nash'-u nanno ham ko'rsatadi-da, bir necha-kun elni o'z maqsadiga erishtirgandek bo'ladi. Birovni mol-u davlat sohasida Qorun kabi boyliklarga ega qilsa, boshqasini Faridun kabi taxtga mindiradi.

Falak el holini sinovdan o'tkazib, pokni nopokdan judo qiladi. Yaxshi bilan yomon ma'lum bo'lgach, g'alviri aylandirib, ko'proq yaxshilik qilganlarga lutf etib, yanada boyroq qiladi.

Ba'zan saxovatga nolo'iy kishilarga, bilimsiz, odobsiz kishilarga oltin laganlarda kumushlar hadya qiladi. Pokiza deb bilgan gulni jannat gulzorining zevari deb anglaydi-yu, tikanga muhtalo etib, uzib-sovurib yuboradi. Rindlar ichkilik qadahi terisini Xo'tan mushki saqlaydigan qildi. Qilichni zolim podshoh yoniga osib qo'yib, ko'plab begunoh kishilar qonining asossiz to'kilishiga sabab bo'ldi. O'qdek to'g'ri yaxshi odamlar adolatni bilmagan podshohning saroyida eng tuban ishlarni bajarishga tayinlanganlari uchun boshqa mamlakatlarga qochib ketardilar.

Qizig'i shuki, yaxshi yoki yomon odamlar o'z muhlati bo'yicha yashab, taxt uzra yashaganlar kabi taxta ustida bu dunyoni tashlab ketardilar.

Falak taxt ustida podshohlik qilgan ne-ne ulug' shohlarning biron-tasini ham omon qoldirmadi. Fari-

dun-u Jamshid, Er'aj-u Hushang, Zahhok-u Salm, Manuchehr-u Navzar, Bahman-u Skandar qani? Jahongir Chingizxon, jahon xoni Temur Ko'ragon qani? Bu charxi dun – pastkash olam bittasiga ham vafu aylagani yo'q. Kimni yulksakka ko'targan bo'lsa, yana pastga uloqtirdi.

*Davlat-u iqboli ila bo'lma shod,
Mehriga ham aylamagil e'timod.
Hechdurur hosil-u, boqiyi hech,
Kech boridin bot, vale qo'yma kech.
Seri ul etguncha zabun, sen burun
Ayla ani faqr ila xor-u zabun.*

Qo'lingda bor narsangni sochib, o'z qo'ling bilan falakni sharmanda qil.

*Pariyaji xurshiddak ilgingni och,
Anda nekim sigm esa, olamg'a soch.*

Iskandar haqida hikoya

Barcha iqlimlarni egallagan Iskandar butun jahon mulkiga sulton bo'ldi. U yurib olmagan biron yeri qolmadi. Hatto dengizlar-u ummonlarga ham uning amriga kirdi. Qullig'ini shohlar ixtiyor qilib, qulluq qilish ularga iftixor bo'lib qoldi. Ham shoh, ham valiy, ham payg'ambar, bilimlar sohasida tengsiz olim bo'ldi. Jamshid ishini davom ettirib, jahonni ko'rsatadigan jomlar ijod qildirdi. Yetti ko'k hukmi muassar bo'lib, ham yetti iqlim unga bo'ysundi. Shunchalik davlat, shon-u shavkat baxt bo'lsa ham, bu dunyoni tark etar ekan, ko'p ojizlig-u be-

choralik ko'rdi, ko'plab overalniklar unga duch keldi, ketar chog'i oldida amirlari ham, xizmatchilari ham bo'lmadi. Ularning barchalari yashil bog'da qolib, o'zi qaro tuproq ichiga kirdi. Narigi olangga jo'nash chog'ida ichini bu xil so'zlar bilan bo'shatdi: «Kim bu nafas bejon holda jo'nar ekanman, shunday vasiyat qilaman. Mening jonim uzilgach, oh bilan olarni qaro aylab qabr tomon olib borar ekansizlar, tobutim yonidan bir qo'limni chiqarib qo'yinglar, to bu qo'lga kimning nazari tushsa, unga ibrat ko'zi bilan boqsin. Bilsinkim, yetti kishvar shohi, yetti falak mushkillarini hal qila olgan shoh bu makondan jismida jon yo'q holicha bo'sh qo'li bilan ketyapti. Jahon mulkini havas qilgan kishiga shu tajriba, ko'rgani yetarlidir».

*Tort, Navoiy, bu jahondin ilk,
Qaysi jahon, javhari jondin ilk.*

O'n beshinchi maqolat

JAHL MAYI HAQIDA

Xursandchiliging jonnga hamrohlik, jahl xumori tufayli ishing doimo mastlik bo'lgan odam! Sening doimiy ayshing kamayishni bilmaydi. Sening muroding doimo jaholat jomi. May idishi sening ichingga boda lazzatini quyishi bilan o'sha lazzat ko'nglingga g'avg'o soladi. Boda joningga g'urur hissiyotini urib, o'zingdan boshqa har qanday fikrni yo'q qilib tashlaydi. O'lmak g'ami motami ham, paymonang to'lishining g'ami ham qolmaydi. Ajal nazoratchisi yetib kelsa, nima qilasan, undan qutulish uchun ne chora topasan?

Muhtasib – nazoratchi jaf o toshini bu kunga qarab urs a, har bir porasini parcha-parcha qilib tashlas a, jismingni boshdan oyog'inggacha dog' ustiga dog' o'rtab, mayingni qaro tuproqqa to'kib tashlas a, nima qila olasan?

Safoling zarfi – idishingni ushatgandek, maying la'lini yer qonidek qils a, buki bilimsizlik mayini behisob ichasan, bu senga bir kuni ehtisob qilinsa-chi? Sening mastliging necha oy-u necha yildan beri davom etyapti, oy bilan yil mastligingdin ayill

Mastning bori muhmal – tuturiqsiz bo'ladi, ko'chening bolalariga masxara, kulgi bo'ladi. Mast odam ko'chening boshidan jinninamo yurib kelarkan, bolalar har tarafdan uni toshbo'ron qiladilar.

U to'rganicha ichib olib, mayxonadan ko'chaga mast bo'lib chiqar ekan, manglayi devorlarga urilib qon bo'lib, boshidagi sallasi chuvalib, har yoqqa yoyilib, elga quturgan itga o'xshab hamla qilib, qaysi yomon it, qopag'on itdek har odamga tashlanib, jismini mastlik holati, har sari qadam qo'ysa, o'sha tomonga yana bir qadam tashlas a, selning yerdagi ko'lmak suvini ichib, sharob xayol qilib shimirsa, soy toshini ko'rib qolib, qizil guldek hidlab rohatlansa, olam gul-u toshi ko'ziga uchraganda esa ularni bir yon olib yubormoqqa madori ham qolmagan bo'lsa, uning beso'naqay otgan toshlaridan bolalar goh tarqab qochishib, goh unga o'xshash mast-mast o'ynashib yiqilishsa, yiqilib, goh turib, may uning holini behol qilib, sogolini iflos qilib, qusqi sogolini necha bor nopok etib, it yalab-yalab tozalab qo'yadi. Mastlik uyquusi kuchayib ko'chada uxlab qoladi-da, boshidagi sallasini ham, belidagi pulini ham topolmay, to'nini yana bir bor qarog'chi olib ketib,

xuddi o'likdan kafanni sug'urib olganday qilishadi. Qim qolibdi-yu, qolidagi pichog'ini olib ketishibdi. Kovushning ham biri qolib, birini yo'q qilishibdi. To'n etagi balchiq bo'lib, oldi ho'l, oldi ho'l-u, ammo uning oldida ko'l.

Uyini topishga har qancha harakat qilsa ham, uzun ko'chadan uni har qancha izlamasin – topolmasdi. Butun a'zoyi badani titroqqa zo'rg'a chidar, og'zi esa ajab bemaza ta'm berardi. Har qancha qidirib o'z uyini izlab topolmadi. To'chini faqat o'g'ri yechib olgan bo'lmay, qolganini asos – tungi soqchi olgan edi.

Bu bechora mastning ahvoli yarasini tuzatish uchun o'q zaxmini o'zi yoritib ochayotgan odamning holini eslatardi. Boshi aylanib gandraklar, hushi ozib behuzurlikdan azoblanar, qulog'ining osti – bannogo'shi ham yashinib, egni ichiga kirib ketgandi. Har sari shu xildagi holat, shu shakl uning andomini tashkil qilgandi.

O'zining holatidan xijolatlik ustiga mastlik beholigi hamda maxmurlik, yana ichkilikka tashnalik qiyndirdi uni. Xumur dema, uni yuz balo degil. Bu balolar yog'ilib, joniga yuz bedod solgandi. Ko'rki, bilib turib shu ahvolga tushdi bu odam, ko'rki, qancha alam solyapti o'z joniga. Ko'rki, o'z qoniga ham kirish, qonini ham buzish bilan birga o'z joniga zulm qilmoqda.

Buni ham qo'yavering-u, borgan sari o'z obro'sidan ajralib, e'tiborsizlikda qolib, yalqov, daydilik kasaliga ham muhtalo bo'lyapti. Bu malomatlariga zarracha parvosi yo'q, o'zining beta'sir qilmishlaridan aslo xijolat chekmaydi. Shuncha gabohtlari,

bir-biridan xunuk, yaramas ishlaridan uyalish, or qilish kerakligini anglamaydi.

Qarigan kampir qanchalar xunuk bo'lmasin, uning ko'ziga jannat huri bo'lib ko'rinadi. O'jar bir shoir qayerda nima desa, buning oldida qanday bema'ni bir so'zni vaysayotgan bo'lsa ham, uning uchun sehrli bir asar. Itki qozon oshiga til tekizdimi, yuzi qarolik bilan har yerda yuzi qizil-dal

El-ulus qatiga jallod bo'lgan inson o'g'lini o'ldirsa ham xursand bo'loveradi. Ko'mir sochishni hunar qilib olgan kimsa yuzining qora bo'lishidan uyalandimi? Boyqush obod yerda har qancha nahsli ko'ringani bilan vayrona ichida tovuksdek go'zal ko'rinishi shubhasiz.

May tanni vayron aylasa, ajablanarli joyi bormi? Sel uyni xarob aylashi ayon-ku. Sel uyni itqitib, elni selga giriftor qiladi, balo seli esa har qanday uyni vayron qilmay iloji yo'q.

O'n oltinchi maqolat

MAQTANCHOQ KISHILAR HAQIDA

Ey, mardlik ko'zgusida otini shijoat maydoni aro surib yurgan, otini chaqmoqdan kam sanamay, ko'ziga Rustamni ham ilmay, hammasidan o'zini yuqori tutib, osmongacha «boshimdan to'rt ilik, xolos» deb keriluvchi inson! Yurish chog'i oti kattalashib, ustida o'zini qoplon kabi pahlavon sanovchi, el oldida maqtanib, o'zingni zulmat g'ori ichidagi qora qoplon kabi sezasan. Kibr bilan qoshlaringni chimirib, atrofga zimdan gerdayib boqasan. Xayolida o'zgacha kibr – maqtanish. Gerdayishi har

qoshi uchidagi girih – tugunlardan ham ko'rinib turadi. Quloqlariga temir galpochalar kiyib olgan. Bularning maqsadi – odamlarda o'ziga ehtiram qo'zg'atish, zulmda Zahhokligini – zolimligini bildirish uchun ikki yelkasidan ikki ilon chiqarib qo'yg'an. Ikki mo'ylabi ikki yonga dahshat solayotgandek ko'rinadi, ular go'yo nafs-u havo qushlariga halqa – yumaloq ov sirtmog'ini eslatadi. Boshida o'tag'asi – jig'asi parpirab turadi. O'zi uni ruhul-aminning – Jabroilning shohpari deb maqtansa ham, aslida u iblisi la'inning tashlab yuborgan jundan. Boshiga taqib olgan parlarini boyqushdan uzib olgan bo'lsa ham, tovuş toji deb da'vo qiladi. Sallasi oxirini yelkasiga tushirib qo'yg'anidan tebranganida gardaniga urilib turadi. Bo'rki uchini ichkari qilib tikdirgani hirs-u havo qushlariga oshyon qilmochi bo'lganidan – maqtanchog'ididan.

To'ni ipakdan tikilgan bo'lmasa ko'ngli to'lmaydi, eng nozik ipaklardan ko'ylak tiktiradi.

Beliga zarrin kamar, uning ostidan zarrin belbog' bog'langan, to'ni boshdan oyoq oltin bilan tikilgan, hatto, etigining taqasi zarga bo'yalgan, otdagi egarri ham zar qoplagan.

Dev jamolini parinikidek yasatib, tikanni yangi gulbargidan yasab, shohidi ra'nodek jilva qilib, bog'da ichib gulruhi zebo kabi maydonda namoyon bo'ladi. Atrofida bir necha yalqovlar, birida bo'lsin aql-u idrokdan zarracha yo'q nojinslar gulxan atrofiga tekinxo'rlardek, o'limlik atroftida to'plangan murdorlardek «bahodir»ni begim-u mirzam deb, o'zini chiroyli-yu zebo deb ertadan kechgacha xushomad qilishib, aslida o'zi o'rtada dev-u atroftida shaytonlar to'dasi ko'rinadi. Ichkilik icha boshlaganicha

bu ifloslik darajasiga yetmagan edi, chog'irni mo'lj ko'l ichib, yeb-ichari harom-u harish, ichkilikni qadah-qadah ichib olgach, gurzi bilan Bahrom boshini yanchib tashlagandek bo'ladi xayolida. Filni pashshacha, ajdahoni chivindek ko'radi-da, odamlariga zo'rlik – zulm qilib, shohga ta'na qilardi: «Menga yuz ming beradi, yuz ming-ikki yuz ming menga loyiqmi? Holim bu holda kechadigan bo'lsa, boshqa mamlakat, boshqa shoh topilmaydimi?» – deb xafa bo'ladi.

*Arzi hunar bo'lsa yigitlar ishi.
Qilsa ayon o'z hunarin har kishi.*

Eyki, takabbur seni xarob etdi. Bir kishi ul safdagi yuz mingdan biri. Ikki Rustam ishini bir Rustam bajarolmaydi. Bu xil tasavvurlardan qutulib, barini fano o'tiga kuydirib tashlagil!

O'n yettinchii maqolat

BAHOR YIGITLIGI HAQIDA

Quyosh hamal burjiga kirgach, falak olamga o'z mehrbonligini zohir ayladi. Tong paytlari saharning mushk taratuvchi nasimi – mayin shamoli esib, bog'da farroshlik qila boshladi. Bulut ham suvni saqqo – suv sepuvchidek sepushga kiritishdi. Bog'su-purilib, suv sepilgach, rayhonlar xursandchilik bilan boshlarini ko'tara boshladilar. Keyin ular yer yuziga hujum boshlagan bo'lib, har biri bir yulduz kabi yer osmonini to'ldirib yubordilar. Chiroyli bolalar-ni eslatuvchi rayhonlar kulib yayrashar, atirlarini

har yoqqa taratib, bog'dagi gullar bilan musobaqa qilishardi. Rang-barang gullar go'zal husnlarini ko'z-ko'z qilisharkan, shabnam ularning yuzlarini gulob bilan yanada nafisroq bezardi. G'unchalar bekinnachiq o'ynash bilan band. Ular ikki tomonda terilishib «Gulhocha gul» o'yinini o'ynashardi.

Bahor bolalari yog'och derazalardan gul va rayonlar o'yinini zavq bilan kuzatishardi. Bir necha kun shu tarzda o'tgach, shoxlardagi gullar o'rnini yaproqlar egallay boshladi, bog' o'zining oq-u qizilini yashilga almastirdi. Shoxlardagi durtlar o'rnini zumradlar, la'llar o'rnini zabardastlar egallay boshladi. Keyin daraxt tugmalari mevalarga aylanib, bog' mevalarga to'lib ketdi.

Bog'don bu mevalarni yig'ib olgach, bog' yulduzi yo'q osmondek bo'lib qoldi. U go'yo mevasiz bir guliston edi, gavharsiz bir sadafdek bo'lib qolgan. Mevalar o'z to'jlariga qadash uchun dur topisha olmas, mevalardan ayrilgan shoxlar bemorlardek zaif bo'lib qolishgan, ularning shoxlari g'angin oshiqlardek, yuzlari sarg'aygan dardli majnunlarga o'xshab qolgandi. Bog'dagi sariq rangli yaproqlarni ko'rgan odam bog'ni g'am o'ti kuydirayotgandek his etardi. Axir, yaproqdan bog'ga o't tushmagan bo'lsa, nega shoxlar o'tindek qorayib ketdi?

Bog'larda bu xil oh-u fig'on tugaganicha ham yo'q ediki, barg kesuvchi sovuq shamol esa boshladi-da, shoxlardagi barglarni uzib tashlashga kirishdi-yu, ularni barglardan judo qilib, har tomonga ota boshladi. Yaproqlarning rang-u safosi ham qolmay, o'liklardek bo'lib tuproqlar ustiga tusha boshladi. Yel askarlari bog'ni talab, meva daraxtlarigina saf tortgandek yalang'och, bosh-oyoq qora bo'lib,

ariqlardagi suvlar zanjiri bilan bir-biriga bog'langan fig'on tortayotgan yalang'och asirlardek turishardi. Ularini barg deb emas, oshxona o'tini, shox emas, do'zax kundasi deb atash to'g'riroq bo'lardi. Go'yo do'zax jannat gulistoniga aylan-gan-u, do'zax uning oldida behisht bog'iga aylangandi.

Umr gulshanining kuz-u bahori ham shu gultonga o'xshab ketadi. Insonning sharaf uyi vaqti yetgach umr quyoshi paydo bo'ladi. Ko'pdan ko'p g'unchalar kulib, hadsiz-hisobsiz gullar ochila boshlaydi. G'unchalar o'ynamoq va yemak bilan orom oladilar. Bilim sharni ularning miyasiga aql nurini solmagunicha, ko'ngillarini idrok salohiyati bilan yoritmagunicha, yoshlar o'zining yetilgani, yuzi gulrang bo'lganini anglagach, jafu bilan jonlarini sayd etib, baznilar dalalarni may bilan xursand qiladilar.

Bog' gul va chechaklarni tark etgach, navbat barg bilan mevaga yetadi. Har bir daraxt gulshan kiyimini kiyib, ilm-u adab mevasidan bahramand bo'ladi, ilm-kasb egalleydi. Biri tafsirlar ilmini o'rgansa, boshqasini hadislar qiziqitiradi. Yoshlar madrasalarni o'zlariga oromgoh qiladilar, boshqalari xonagohlarni xilvatxona qilib tanlaydilar.

Yoshlik mevalari to'kilgach, bago gulshanini go'zalliklar tark aylagach, yoshlik ayyomining mevalari to'kilib, jahonning nafosat-u go'zalligi tugallana borgach, qadd-u qomat daraxti g'am yelidan egila boshlagach, guldek yuzlar xazon bo'lib sarg'aya boshlaydi. Tan daraxtida havas bargi qolmay, kuzning sovuq shamoli ularni uchirib ketadi. Ko'zlar uylar burchagini talasha boshlaydi, bolalar kulgusi yangrab, yuzlarni za'faron qiladi.

Ikki buktilgan qad hassaga tayanib asta odimlaydi. Og'iz ichidagi durtlar to'kilib, bir dona ham tishi qolmaydi. Yuzdagi oq tuklar kaflan iplarini xotirga soladi. O'limni o'ylayverganidan boshi quyi egilgan, xayrlashish uchun qaddi ham ikki buktilgan.

Bir necha kun shu ahvoldagi iztirob bilan qon yutish, oh-faryod ichida kechadi. Ajal xabarchisi farmon bo'lganida yetib kelib, uning ko'nglini hayot azoblari, keksalik alamlaridan qutqaradi. Bu bazmga yetib kelgan har bir odam navbat bilan bu qadah – o'lim qadahini ichadi. Bu achchiq qadahni totgan inson yo'qlik ko'chasi tomon mast holda yo'l oladi. Mast ekan, o'zini ham bilmaydi, borganidan so'ng xabari ham kelmaydi.

*Elmi bu may ayladi bir-bir adan,
Navbat erur bizga dog'i dam-badam.*

Ohki, umrim bilimsizlik bilan o'tdi. O'lim vaqti yetganda xijolatlikda qoldim. Kerak vaqtda – umr kuni tamom uyquda qoldim, endi uyg'onsam, shom vaqti bo'libdi. Shu vaqtgacha qiladigan ishimi bilmadim. Ish qilish kuni yetganida ish qila olmas kunim kelishini bilmadim. Tiriklik chog'im bo'lmur-bo'lmasga nobud bo'ldi, o'zimni o'lairsam ham endi nima foydasi bor?

*Vaqt kam-u, yo'l uzun-u may achig,
Asru qatig' hol yetibdur qatig.*

Agar Allohning o'zi rahm qilib kechirmasa, mening holimga ming qatla voy! Qazo umr kunlarini bo'laklarga bo'lib beradi, har biri bir narsaga

mo'ljallangan: o'n yoshgacha – g'affat, erkin hayot kechirishga, yigirmagacha – bilimsizlig-u mastlik bilan band bo'lish mumkin. O'ttiz bilan qirq ichida aysh qilish, vahki, u ham menga nasib etmadi. Inson ellik yoshga borganida taraqqiy qilishi mumkin emas, oltmish yoshida esa ishi tanazzulga – pastga tushish bo'lib qoladi. Yetmish yoshda turishning, saksonda o'tirishning farzidir. To'qson yoshda yigilmoq, yuz yoshda jon tarkini qilish kerak.

*Umri tabiiy kishiga bo'lsa kom,
Istar o'lub, har sari qilg'ay xiron.
Umri tabiiy dema, gar umri Nuh,
Bor esa, tafviqdin o'lmay futilh.
Yaxshiroq ul umrdin o'lmoq yiroq,
Umr nekim, andin o'lum yaxshiroq.*

O'n sakkizinchi maqolat FALAK G'AMXONASI HAQIDA

Aqli kishilar uchun olam bir zindondir, unga maftun bo'lgan kishi esa nodondir. O'z qobiliyatini bu noma'lumlik bilan band etna. Bu yumaloq dunyo hammani oxiri tuproq ostiga jo qiladi. Shunday ekan, o'sha g'amdan iztirobga tushib, o'zingni o'limdan burun halok etishning zaruriyati bormi? O'limni o'ylab muncha motam tutishning nimasi? Motamni senga amaki-yu tog'alaring tuta-verishadi. Shunday ekan, joningga alam solib, bir g'amning o'rniga ikki g'am yemagil. O'y-fikrlaring bilan jismingni azobga tashlama, bir ranjingni ikki ranj aylama. Ko'ksingdagi dog' iztirobini kamaytirish o'rniga dog' ustiga dog' qo'yib nima qilasan?

Falakdan yetgan jafolarni unut, nimaki mushkul, og'ir bo'lsa – oson tut. Bu olamda g'am yemay yashaydiganlarni shod deb bil, chunki bu dahr ishi g'am yeyishga arzimaydi. Chunki jahon bog'i vafosiz, undagi umr guli baqosiz, vaqtincha. O'zining atirgulgiga vafu bo'lmagan bog'da atirgul ham bunday bog'ga vafodor bo'larlarmi? Shunday bog' orom olishga loyiqmi? Bunday guldari dimog' muattar bo'larlarmi? Bu umrning o'tgan ishlari maqtanarli emas, o'tgan narsa uchun g'am chekish ham ortiqcha.

Oqil odam bu dunyoga kelish sababini aytay olmaydi, chunki ma'lum bo'lmagan narsa haqida gapirishning iloji yo'q. Kelishig-u ketmagingni bilish ilojisiz ekan, holingga rahm aylagin-u, azob chekaverma. Xursand bo'lish uchun qachon bir paytni topsang, g'animat bilib undan foydalanaber. Har nafasning chiroyli bir javhardir. O'sha bir nafas sening yaqin bir do'sting. U hayot nafasigina emas, inson javhari, javhar emas, hayot suvi ush-budir.

Shu bir nafas bo'lmasa, el qayoqdan tirik bo'lar-di? Barcha zot uning bilan tirikdir, uni hayot suvi desam xato bo'lmaydi. Demak, uni muqaddas nafas degil, balki muqaddasgina emas, aqdas, ya'ni eng muqaddas narsa deb bil.

Shunday g'animat narsa senga hammafas, biron nafas ham sen usiz bo'lolmaysan. Sening saboting – bargarorliging, yurish-turishing-u sening xayoling shu bir nafas tufaylidir. Sen uni ranj-u g'am bilan o'tkazib, yuz alam-u motam ila o'tkazib, e'tiborsizlik bilan uni xor qilib, har xil so'zlarga sarf etib yurding. Kel, endi bu johillikdan voz kechib, aqling bilan ish ko'r. Nafasingga boshqa zulm bermal Shunday ulug'

ne'matni Alloh senga yaxshilik qilib berib qo'ygan ekan, bir nafas nasihatlariga quloq tutuvchi bo'l.

Ko'rgin, Haq senga qanday ajoyib ne'matlar baxsh etdi, qanchalik ehson-u armug'onlar berdi? Biri buki, olam sohibi seni hayvon yo o'simlik, yo biron jonsiz tabiat parchasi qilib yaratmadi. U senga yaxshilikni ravo ko'rib, inson qilib, din yo'lida musulmon qilib yaratdi. Ko'rar ko'z, eshitur quloq, aytur til, atirni anglash uchun dimog' berdi; ovqat ushlash uchun qo'l, yurish uchun oyoq berdi. Yemoq-ichmog'ing uchun yuz xil ne'mat berib, ularning har birisiga ta'm-u shakl baxsh etdi. Sen uchun shuncha rango-rang liboslar berdi, ularning sanog'iga ham yetib bo'lmaydi. Shuningdek, dala-g'irlar, tog'-u cho'qqlarda minib yurish uchun turli ulovlar yaratdi. Og'ar suvlarga serob bo'lgan jannat misol bog'larni ham senga armug'on etdi.

Bu in'om va atolar bir bo'ldi-yu, aql javhari yana bir taraf bo'ldi.

*Barcha jahondin qilib ashraf seni,
Ayladi rozig'a musharraf seni.*

Har gaysi ne'mat dasturxonini ochilarkan, barchasiga shukr aytish senga vojibdir. Allohning senga bergan barcha ne'matlari uchun shukrini ado aylamoqlikning imkoni yo'q. Hamma narsani qo'ya turaylik-da, nafas haqida o'ylab ko'raylik. Kirishi-chiqishi ham ulug' ne'mat.

*Biri erur quti hayoting sening,
Yana biri quuvati zoting sening.*

Ikkalasi uchun – hayoting va quvating uchun
har qancha shukr qilsang arziydi. Joningni fido qil-
ganda ham bu ikki nafas shukrini ado etolmayсан.
Haq nafasingni aziz etgan ekan, sen uni xor aylama,
qadrini bilginki, nafascha ne bor?

*Har nafasing holidin ogoh boʻl,
Balki anga hush ila hamroh boʻl.*

*Boshdin ayogʻigacha qil sarfi haq,
Tengri senga yor, oʻqusang bu sabaq.*

*Yaxshiligʻi aylamasang ish chogʻi,
Aylamagʻil bori yamonlig dogʻi.*

*Anda qayu amrki, dillakashdurur,
Barchadin ahbob yuzi xushdurur.*

*Asra oʻzungni birov ozoridin,
Kimsaga ozurdaliq izhoridin.*

El pokligi, ayoliga qasd qilma, uning joni-yu moligʻa
qasd aylama. Bir nafas qaygʻudin ozod boʻlib, yor-u mu-
sohiblar bilan shirin suhbat qurgin. Yaxshi doʻstlarni
chorlab, jonni ularning qadaridan gulshan et, koʻzni
alar chehrasidan ravshan et. Saxovat rusumlarini shior
aylab, har neki boringni ularning boshidan sochgʻil.

*Kim bu chaman ichra xitomon erur,
Barchasi bir-biriga mehmon erur.*

*Har kishikim, bor esa yore anga,
Har kishikim, yor esa bore anga.*

*Kom bila vasilini aytlab haavas,
Topsa bu konigʻa dame dastras.*

*Boʻynigʻa gonim meni yod etmasa,
Ruhum oʻshul yod ila shod etmasa.*

Vasl aro uning maqsadi amalga oshib, shu baxtini
yana davom qildirishni istasa, Yaratganga shukrini
yanada koʻproq aytsin.

*Konini qilsun haq aning bardavom,
Jonigʻa bersun bu davom ichra kom.*

Chin goʻzali haqida hikoya

Chin mamlakatida bir nozanin goʻzal boʻlib, uning
rasmini har qanday naqqosh chizishda ojiz edi.
Yuzlari Xoʻtan gulzoriga oʻxshar, koʻzi bu gulzordagi
mushkin kiyikni eslatardi. Chehrasi xuddi Chinning
nurti quyoshi boʻlib, qop-qora Xoʻtan mushki uning
zulf muanbaricha bor edi. Uning qoʻrquv bilmas
gʻamzalari jonlarni asir qilar, hatto Xitoy mulkidagi
xonlar ham uning asiriga aylanishganini sezmay
qolishardi. Uning gʻamzasi talonchilari dastidan
Chin xatar ostida qolgan, turmaklangan sochidan
dinga xalal yetardi. Jahonning butun aholisi uning
husni hayronasi, zamon shohi esa zulfining oshufta-
si edi. Uni koʻrmay qolgan inson bir nafas ham nafas
ololmasdi, nafas olmagandan soʻng jon qolarmidi?

Shunday goʻzal gulruh maydonda goʻy va chavgon
oʻynab yurar, hech kim unga yaqin kelmasligi uchun
xon maxsus odamlar belgilagan edi. Agar biron kishi
uning tomon nazar tashlasa yo uning haqida biron

so'z aytsa, unday odamning aybi aytilgach, hukm bo'yicha jazoga tortilardi. Har kuni qancha-qancha yigitlar shu xil ayb bilan halok bo'lardi.

Shu qizga ko'p yillardan beri oshiq bo'lib yurgan bir ishq-muhabbat shaydosi bir panada yashirini, o'z dildorini tomosha qilib o'tirarkan, qiz mast holida uning ustidan chiqib qoldi. Boda ichib zaiflashgan oshiq o'ziga hujum qilgan dushmaniga bas kelolmadi. Shunda bir necha boshqa aybdorlar oldiga uni ham solib olib keldilar. Bu asirlarni ko'rgan darg'azab xon barchasini shahar devoriga qo'yib loy bilan chaplab tashlashga buyruq berdi, toki yuzlari loydan chiqib tursin, xalq ulardan ibrat olib, jazolanganlar ham ko'p azob chekib o'lsinlar. Hukm tezlik bilan ijro etildi. Qiz tog' ichiga yashirindi, xon dashtda sayr qilib yurgan bo'lsa ham, o'tlanib shahar tomon yo'l oldi. Ichib olgan xon ishq o'tida o'tranib, shahar devori tomon yurdi-da, jazolanganlar ah-volini ko'rish uchun o'sha devor ostiga keldi. Hali devorga suvalmaganlar oh-nola qilib yig'lasharkan, jazolanganlar tomon yurdi. Ular o'lim bilan jon tashlashardi. Malikaga oshiq bo'lgan yigit esa devor orasidagi somondek azoblanayotgan, sarig' yuz bilan izitrob chekayotgan bo'lsa ham Tangriga har lahza sano aytib, shukr izhor qilib turardi. Kim: "Bu nafas jonim chiqyapti-yu, yor g'ami bu ishni osonlashtiryapti". Umriga ikki-uch nafas qolganda yor so'zlarini zikr etarkan, tilida yor edi-yu, so'zida yor, og'zida yor erdi-yu, ko'zida yor.

Zolim hokim bu holatni ko'rgach, ko'ngliga ishq o'ti ta'sir qildi-yu, o'limdan uni xalos qilib, yori turgan tomonga yo'lladi. Ishq balosi aro shukr qilgan yigit shunday martabaga yetdi.

*Asra, Navoiy, bu nafas mug'lanam,
Lek degil, har nafase shukr ham.*

O'n to'qqizinchi maqolat

XUROSON BAYONIDA

Alloh jahon ashyosini vujudga keltirgach, charx-olamni paydo-yu nihon ayladi. Yetti falakni yumaloq qilib yasadi-yu, har birini bir sham bilan yoritdi. Oltitasi gar sham porlab turuvchi bo'lsa, lekin biri nurli mash'aldir. Uchtasini quyiga, uchtasini yuqoriga joylashtirdi. Mash'alani esa to'rtinchi uyga joylashtirdi. Mash'ala emas, porloq dur, durgina emas, yaltiroq quyosh degil. Ko'kning yetti iqlimida sulton ham ul, boshqalari tan bo'lsa, jon ham uldir.

Xuddi yulduzlar yetti taqsim qilingandek, jahon ham yetti iqlimga bo'lingan. Ular bir-birlaridan quvvat oladilar, bir-birlarini tarbiya ham qiladilar. Quyosh bu olti duraxshandaga rahbar hisoblanib, iqlimi ham o'ziga xosdir. Quyosh o'z nurin orom aylasa, yulduz ko'zga ko'rinadimi? To'rtinchi falak uning maskanidir. Yerdä bu iqlim yoqimli bo'lib, ko'kda quyosh gumbazidek tengsizdir. Yer o'lchashni ham alohida bir fan - masohat fani deb ataydilar, shuning uchun to'rtinchi iqlim deyishadi uni.

Go'zallikda jannat bog'idir u, jannat bog'ini ham qo'yaber, mulki Xurosondir u: maydoni to'rtinchi falakdan kengroq, darajasi yettinchi osmondan yuksakroq. Hududida shahr son-sanogsiz, har birining bezaklari haddan tashqari ko'p. Shaharlari go'zallikda jannatning o'zginasi. Yaxshi odamlari u jannat bog'idagi hurlarning o'zginasi.

Tog'lari oldida falak soddada bir dashtga o'sshaydi, barchasining ko'ksida yuz xil kon, u konlarni rang-barang javohirlar o'ziga makon qilib olgandi, chashmasidagi suvni ko'rib ham bo'lmaydi, bu suvlar kondan oqib chiqqani uchun ham javohirga aylangandir.

Sabzasiga ko'kimtir osmon rashk qilsa, tuprog'idan toza anbar rashk qiladi. Yetti falagi boyliklarining xazinasini u, yetti iqlim tana bo'lsa, siyna – uli Unga jahon ko'ksi sifat bo'lib kelgan, unda ko'ngil xittayi poki-poytaxti – Hirot.

Kimki bu shaharni ko'ngildan sevsan, dalil istasana, uni ko'ngil mulkiga sulton deb ataydi. Ulug'lar buni jahon kishvariga shoh deb tilga oladilar. Uni shoh desalar ajab emas, chunki shoh yeri qalbdada emasmi? Hirot ko'ngil o'rnida ekan, undan ahli hech ko'ngil uzolmaydi ham.

*Ziynati andok qi, badan paykari,
Vus'ati andok qi, ko'ngul kishvari.*

*Aytma kishvar, deki bog'i Eram,
Dema Eram, aytki Baytulharam.*

Hirotning davrini xayolan yuz yilda ham kezib chiqish mahol. Qo'rg'onining ko'rinishi shunchalik balandki, osmon ham uning oldida uyaladi. Arki to'g'iz osmondan buyukroq. Devori kunguridagi mehur kabi dumaloq teshiklar go'yo barcha farishta ahliga mehroblar. Falak fili kirgucha darvozasi. Chuqur xandaqlari uni yerning ostki pardasidan ajratib turarli darajada.

To'rt tarafda bozor jadvali, kirgan barcha odamlar unga xaridor. Kirsan chiqar yo'lini topolmay barchaning aqli shoshadi.

Masjidi Jome' – yana bir olam, shahar bir jahon bo'lsa, masjid bilan shahar bir-birining ichida nihon. Masjidining minbari Mushtariygacha yetadi. Oy bu ajoyib shaharni qavsi naykamalak shakli kabi yoritib turadi.

Shahar ichida binolar behisob, qal'asining tashqarisida esa sonsiz-sanogsiz uylar ko'pligidan ularni mahallalarga ajratib, ularning otini ham Hirot deb qo'yg'alar. Bunday shaharchalar ham yuz shahr keladi.

*Alloh-alloh, ne Hiri, bu Hiri,
Bir-biridan turfa aning har biri.*

Ikki turg'un yulduzi falakidan nishon bo'lsa, ikki xiyoboni – ikki somon yo'li.

Madrasalari biri birisidan ulug'vor. Mudarrisleri ajoyibotlar yaratishga mohir. Gunbazi koshisida kun aksi go'yo ko'k gunbazi ichidagi quyoshdek ko'rinadi.

Bog'larning har biri jannat misol, har manzil shodlig-u xursandchilik manzildir. Barcha chamanlar gul-u gulzorlik, har chamanining yo'li girihlidir. Har girihida gul-u gulshan dog'i bo'lib, musaddas emas, musamman tarzidadir.

Gullarining navini sanash ham qiyin, ularning turlarini sanay olganicha sanash mumkin-da! Daraxtini dehqonlar doim parvarish qilishadi, bir shoxining o'ziga yuz mevanani payvand etishadi. Har daraxt yuz xil gul ochadi, mevasi ham yuz turli bo'ladi. Har

bir daraxt, yuz xil gul chiqarib, har gulining atri bir yog'och masofaga boradi.

Qushlari yuz nav'-u, barchasi xush sayroqi, barchasi sabza-u gullar ustini qoplab oladi. Suv shodiyona bir ovoz chiqarib shunday kuy chalib oqadilki, xuddi bulbul ovozigina o'xshaydi.

Qasrlari barchasi yuksak va mustahkam. Janub tomonida bir ajoyib hovuz bo'lib, hovuz emas, yashil charxning bir qismiga o'xshaydi. Shimol tomonidan esa ikki daryo oqib o'tadi, ulardan shahar suvga serob bo'ladi. Ikkala daryoda ham hayot zulolining ta'ini bo'lib, jannat bog'ida to'rt narsa undan uyati. Atrqlarida Xizr suvidek zilol suvlar oqib tursa, suvdan esib turadigan mayin shamol Masih nutqini eslatadi.

Misir bilan Samarqand unga go'zallikda teng kelishi amri mahol, Hirrot zimnida yuzta Misr-u Samarqand bor desak xato bo'lmaydi. Uni Haq barcha ofatlardan asrasin, balolardan o'zi himoya qilsin.

Bu aytilganlar Xuroson ta'rifining o'ndan biri, xolos. Mamlakat shoh insofi tufayli shunday sharaftopdi, uning sifatlaridan aqlar lol qoladi. Hech so'zsiz, Xisravi G'oz - Husayn Boyqaro adolatiga hamma lol. Uning adolatini Anushirvon o'rgansa, shogirdlikni havas qilib, yuz ishidan bir ishinigina - adolatnigina o'rganardi, lekin islomni o'rganmasdi.

Odanzod aro nomi qolib, oti yuzlarcha shohlar otidek qolsa ajab emas. Olam bani Odam bilan, bani Odam olam ichida ekan, adl bilan olam yuzini obod qil:

*Adl ila olam yuzin obod qil,
Xulq ila olam elini shod qil.
Hukmning aro olam-u odam dog'i,
Yo'qki bu iki yana olam dog'i.*

Yigirmanchi maqolat

SULTON BADIUZZAMONGA NASIHAT

Olamda zohir bo'lgan har bir narsaning paydo bo'lish siri bo'ladi. Mohiyati nimada ko'rinsa, xosiyati uning ichiga yashiringan bo'ladi. Quyoshning xosiyati nur va harorat ekanligi tufayli bulut nutfasi durri xushob bo'lmish. Yakkala xalaf, ya'ni oilaning davomchisi pok bo'lgan yagona farzand ham kongga o'xshaydi, anbar sifatida dengizga ham o'xshab ketadi.

Bu xalaf insonga ham insondir, shohga - shoh-u, xonga xon erur. Shahi ozodani kondek ko'rgan bo'lsak, shahzodani uning gavhari sifatida ko'rdik.

*Bilki erur moyaji amn-u amon,
Xisravi Jamqadr Badiuzzamon.*

*Ulki vale gavhari yakto'durur,
Barchasidin poyada a'lodurur.*

Uning poklikda zoti parilar singari, bunday pok sifati biron zotni farishtadan, balki sifati bilan zoti farishtadan topib bo'lmaydi. Soflikda, muloyimlikda yaratilgan zot u, jahon xalqi ahliga Haqning rahmati u. Nutq ila vasfingni aytish oson emas, har qanday so'zamol ham sifatlarini sanashda gung-u lol bo'lib qoladi. Quyoshni xalq maqtangani-maqtagan, lekin bu uning uchun qanchalik ta'rif bo'la oladi? Oyni yorug', osmonni baland deb ta'riflasang, bu xil maqtovni el pisand qilmaydi.

Seni har qancha maqtasam ham, madhingni aytib tugallashim qiyin, shuning uchun senga boshqa jihatdan xizmat qilay.

O'zing voqifsaniki, shahi komkorga ko'p maxfiy sirlar oshkor. Bugun bir narsa xayoliga kelsa, ertaga hammasi ro'yobga chiqadi, erta emas, indin bo'ladi-gan ishlar ham unga bugundan ayon. Muncha kamolot bilan, ko'nglingga neki yaxshi narsa kelsa ayt, deb hukm qilibdi. Shohga mening so'zim ham e'tiborlidir. Senga bir nechta nasihat aytсам joizdir.

*Bil munikim, umr vafosizdurur,
Daulat ila joh bagosiz durur.*

Bu olamda hamma narsa ko'z yumib ochguncha o'tib ketadi. Davr binosini xarob deb bil, ko'ringan narsalarni sarob deb bilgil. Butun dunyo foniy – aldanchidir, boqiyini tilasang, u faqat haq erur. Jisminiz uyini tahrini soluvchi ham, unga ruh berib olguvchi ham O'zil

*Olam aro toki tirikdur kishi,
Haq bila bo'lmog erur ansab ishi.*

Haqyodidan ogoh bo'lmagan har bir odam uchun ogoh-lik ham gadoliktcha bo'lmaydi. Gado bo'lsa ham Tangridan ogoh bo'lsa, ikki jahon shohiga teng bo'la oladi!

*Olidinga kelsa tilamas ish base,
Haqdin erur, aylama nolish base.*

*Yetisa zafar, bilma ilk kuchidin,
Bil zafar-u fathni berguchidin.*

*Shohlig'inga aylamagil e'tibor,
Haq g'azab-u lutfig'a qil e'tibor.*

Fillar va ularning egalari bir lahzada halok etilganini yodingda tut. Birgina qush donasi har birining manzilini yo'qlik olamiga aylantirgani esingdami? Zahokning azob-uqubat bilan topgan xazinasi Faridunga qanday nasib etganini ham bilarsan? Qahridan sher yengilgan bo'lsa ham, oddiy sigir sutini ichgan bir yetim boshini uzdi-yal

Bu ajoyib ishni ko'rki, Haq o'z ne'matlarini xalqqa berishda seni sabab qildi. Sen bu qismatni qanday o'zgartira olarding? Shu holatda bir nechta nodon sening farmonlaringga bo'ysunmayotgan bo'lsa, barchasiga amaldagi qonunlarga ko'ra siyosat qilish zarur bo'ladi.

Senga Haq lutf qilib, toj-u taxtni in'om qildi, senga karomat, iqbol, baxt berdi. Hukmningga olamni zabun ayladi, el qaddini amringga bukdı – ta'zim qildirdi.

Muncha yaxshiliklar shukrini bilmasang, neki amr etgan bo'lsa, ado qilmasang, g'afolat-la qolib keladimi, yo'qmi, ayt, men uni aytgunimcha o'zing aytaqol! G'azabning qattiq shamoli yetisa, nima qila olasan? Mulk uning mulki bo'lsa, qayoqqa ketasan? Unga qarshi dushmanlik qilib isyon, urush boshlasang, yengilib biron joyga yashiringan holingda ham Holig buni ko'rib tursa, qanday holatga tushasan? Sening el oldida uyatli bo'lganing Tangriga ayon bo'lsa, ne hol yuz beradi?

Adolati bo'lay desang, Muhammadning shar'iy nizomini tuz. Qaysi shoh najot uyiga panoh istas, shu yo'l o'sha uyga olib boruvchi katta ko'cha vazifasini bajaradi. Shariat qonunlariga amal qilib, adolat bilan mamlakatingga mador qilgil.

*Shohki ish adl ila bunyod etar,
Adl buzug mulkni obod etar.*

Ya'ni shoh adolat bilan ish yuritisa, adolat uning vayron bo'lgan mamlakatini obod etadi. Adolat bilan mamlakatni boshqargan podshoning sirot ko'rigidan o'tishi ham oson bo'ladi.

*Koning uchun tuz bo'l-u, adl ayta ish,
O'qda agar adl yo'q etmas ravish.*

Ya'ni maqsadiga yetish uchun hamisha adolat bilan ish qil, yoy o'qi tekis, to'g'ri bo'lmasa ucho olmaydi. Adlki, uch harfdan iborat bo'lib, har birida o'zgacha mazmun bor: «ayn»i uning mehri erur tobnok, ya'ni «ayn» harfi quyoshga o'xshash porloqdir, u zulmning qaro shomini yorug'likka aylantiradi. «Dol»i davlat-u din tojidur, din bila davlat el muhojigidir. Tojni kiyib, mehr bilan ko'zni yorit, so'ngi mustahkam ishni qo'lingga tut.

Sening oldingda orzu bilan kelgan mazlumning so'zi har qancha uzun bo'lsa ham, uzoq umr ko'ray desang, gapini to'xtatma. Arz qiluvchi zulm o'tidan faryod qilayotgan ekan, adling soyasi unga panoh bo'lsin. Uni o'sha soyada ham qayg'uda qoldirmay, unga sham tubini qorong'i qilma.

Mazlum so'zini tugatgach, uning gaplari to'g'ri ekanligi aniqlangach, zolim nafsing bo'lsa ham, yuziga qarama, nafski, doimo oshyon istaydi, senga gunoh, o'ziga maqsad tilaydi. Garij ustidagi ilon bahr topsam deydi, uning aytganini qilib, azob is-tama, tavba bilan unga loyiq jazosini bergil. Gunoh qancha ulug' bo'lsa ham, oh-u nadomat uni uchirib

yuboradi. Jurm o'tining shu'lasi maromida bo'lsa, uzr yoshlarining suvidan past bo'ladi.

*Luf-u karam garchi erur dilpazir,
Qahr-u siyosat ham erur noguzir.*

Olamdagi kishilarning barchasi yaxshi bo'lavermaydi, har kishining hamma ishi ham ma'qul bo'lavermaydi. Agar yaxshilikni barchaga baravar qilinsa, yaxshilik yomonga ko'p-u, yaxshiga oz bo'ladi.

Yaxshilikni tez-tez qilib tursang ham, siyosat tig'ini ham ba'zan o'tkir qilib tur. Necha kasalga gand foydali bo'lsa ham, shunday kasallar borki, ularga zahar foyda beradi. Tanadagi modda marham yordam bermasa, u fasodni nishlarning uchi bilan chiqarib bo'lmasa, badan undan igna bilan qutula oladi. Zamon shohi aql bilan ish qilay ekan, yaxshiga – yaxshi-yu, yomonga – yomon bo'lmog'i kerak. Ikkiyiga bir xil munosabatda bo'lsa, mamlakatda inqilob yuz beradi.

*Kimsani bot aylamagil arjumand,
Ham yana oz ish bila qilma najand.*

Odamlarni tezda mansabda ko'tarmagil, ham ozgina aybi uchun pastga tushirmagin – mansabini pasaytirmagin. Ustunga chiqmoq – istak, tilakdir, chiqmoq va tushmoq uchun poyadir. Poyadan tez tushib ketgan odam yiqilishi, rarij-u alam tortmog'i mumkin.

*Kimniki inson desang – inson emas,
Shaklda bir, fe'lida yakson emas.*

Ya'ni har qaysi inson o'z fe'l-u atvori, ruhiyati bilan bir-biridan farq qiladi. Mukofotlash yo' jazolashda ularning bu xususiyatlarini ham hisobga olish kerak. Sham ila muz shishasi niholga o'xshasa-da, muning-o't, oning suv erur xo'shasi, ya'ni muz shishasi bilan sham o'zaro o'xshasa ham, ikkisinining tabiati ikki xil.

*Kimniki aylay desang mahraming,
Ko'p sinamay, aylamagil hamdaming.*

Ya'ni birovni sinamay turib yaqin olma, unga ishonma.

G'afatda birovga baho berma, yaxshi ko'rinsa, yaxshi dema. Aybini bilgach, so'ng pushaymon yeb yurma. Tushda hur bo'lib ko'ringan qiz uyg'oqlikda shayton bo'lsa, ajab emas.

*Oz ish uchun tund itob aylama,
Qatl-u siyosatda shitob aylama.*

*Bok yo'q ar kechrak o'tur qatl ishi,
O'lsa, so'zing birla tirilmas kishi.*

*Suvda hubob o'lsa damingdin xarob,
Mumkin erurmu yasanog'lik hubob?*

Ya'ni o'lim jazosini berishda shoshilma, bunday hukmni kechroq chiqarsa, hech ziyoni yo'q, ammo o'lgandan keyin uni tiriltirib bo'lmaydi. Suvda hubobni yasagach, uchirib, yana yasab bo'ladimi? Yaxshisi siyosat chog'i, ya'ni hukm chiqarayotganda kechirish kerak, ammo bu o'rinda farosat bilan ish ko'rish kerak, albatta. Agar guvoh qilingan gunohni

tasdiqlagan bo'lsa ham, shariatda yolg'on guvohlikning o'tgani vaqti kam bo'lganmi? Har kishining so'zi yolg'on bo'lsa, keyin har qancha rost gapirsa ham ishonmal Rost so'zlovchi odam qasddan yolg'on so'zlamaydi, ayni vaqtda yolg'onchi har qancha harakat qilsa ham, rost so'zlay olmaydi.

*Tutma tuzib kin-u adovat fani,
O'zga kishi jurmi bila o'zgani.*

Ya'ni birovning aybi uchun boshqa birovni ayblama. Qo'ychivon bo'lsang, har qo'yni o'z oyog'i bilan os. Xayolingga ne kelsa, savobga o'xshasa ham, maslahatsiz ish tutishga shoshilma.

O'z ixtiyoringga ko'p e'tiqod qilaverma, ishonchli kishilarning istagini ham hisobga olgin.

Shoh a'yonlarini ko'proq pisand etsa, a'yonlar ko'radiki, bu bilan el tiliga band soldi.

*Bo'lma malul o'lsa kengashda talash,
Asru uzun dog'i kerakmas kengash.*

Ya'ni kengashda bahs ketsa, diqqat bo'lma, lekin kengash juda ham uzayib ketishi yaxshi emas.

Qiladigan (belgilagan) ishingni cho'zmay, vaqtidan bir nafas ham o'tkazmay boshla.

O'z ishingni har qancha istab turgan bo'lsang ham, Tangri ishi oldida undan voz kechib tur. Do'sting xato qilsa, u bilan yaxshilab kelishib ol, chunki faqat Tangrigina bexato.

Urush kuuni dushman tomonga qarshi yurish boshlaganingda, tezda to'ra bilan yasolingni tuz (turush yarog'larini hozirla).

Urushda hujumga o'tib, bexato zarba ber. O'lim-dan qo'rqma, chunki taqdirsiz hech kim o'lmaydi.

Alam yetganda, ikki qadam chekinguncha harakat qilib, bir qadam ilgari qo'y.

Zafar Haq lutfidan bo'ladi, xatti-harakat, jaso-ratga ham ahamiyat ber.

Shunday yuritish qilginki, sipoh cheksang, lashkar to'plasang, xalqning duosi senga panoh bo'lsin.

*G'olib esang razmda begonaga,
Qatliga sa'y etma bu shukronaga.*

Ya'ni urushda g'olib chiqsang, bu shukrona uchun mag'lublarni o'ldirishga qasd etma.

*Har neki bu nomada mastur erur,
Barchaga shoh ishlari dastur erur.*

Har ishdan otangga o'xshaydigan bo'lsang «Al valadu sirri abih» bo'larsen. Otangning har bir qadamiga qadam qo'ysang, shunda ranj-u qiyinchilik ko'rmagaysan.

*Zoda murid-u otani pir bil,
Har ishdan hukmiga ta'sir bil.*

Ya'ni o'g'ilni murid-u, otani pir bil, har ishdan aytgan hukmini bajarishni odat qil. Davlat va pirlilik istasang, bu pir oldida aybdor bo'lib qolma.

Xoja Abu Nasr haqida hikoya

Unga Porso laqab bo'lib kelgan, o'zi esa asr nodiri bo'lsa, uning o'g'li Xoja Abu Nasr edi. Otasi dunyoni sevmaslikda eng pokiza shohlardan bo'lsa, o'g'li xuddi shunday pokiza shahzoda edi.

Xoja Makka tomon yo'l olgach, Xoja Abu Nasr ham u bilan birga borishga jazm qildi. Ota soliki atvor – tasavvuf peshvolaridan shayxlik bilan shug'ullansa, o'g'li unga sirdoshlik qilardi. Ota sahroda gaysi tomonga qarab bir qadam tashlasa, o'g'il ham shunday bir qadam tashlab borardi.

Bir necha kun sahroda kezishgach, ko'zlagan maqsadlariga yetdilar. Xalq haj arkonlarini tamomlagach, yaxshi-yu yomon, murshid-u solik bir ulug' kishining xalq istaklarini ado etib, barcha xaloyiq nomidan duo qilishini istadilar. To'planganlarning barchasi Xojaga ko'z tikdilar. Bu ish Xoja zimmasiga yuklatilgach, Xoja Abu Nasrga ishora qilib aytdiki: «U menga ilmda teng, lekin bu xil baland ish unga loyiqdir. Yo'lda rahbari bo'lmagan har kishi adashishi mumkin. Men hamrohsiz edim, Tangri menga uni yo'ldosh ayladi. U yo'l bo'yi meni parvarishlab keldi. Qiyin yo'llarimni osonlashtirib, bexatar ayladi. Men hayotimdan xavotir olsam, u men haqimda tashvish chekib, o'zida Haqni ham, meni ham fikrlar edi». Shunday dedi-da, u eliga ishorat qildi, uzr uchun yo'l goldirmadi. Sham kabi ko'z yoshi to'kib, ichi kuygan chinordek bo'lib, rahmat-u afv istagini bayon qilib, Xoja o'rnidan turib omin qilib turardi. So'ngi duo bu bo'ldikim: «Yo Alloh, senga uyalganimdan panoh so'rab iltijo qilyapman, men tilak tilash ilmini bilmasam, mening omimimni zo'ye

aylama. Bunda otamdek kishi zimnamga bu ishini yukladi».

*Yo rab, ul omin-u duo hurmati,
Yo ul o'g'ul birla ato hurmati.
Kim bu ato birla o'g'ulni mudom,
Daulat-u din taxtida tut mustadom.
O'zga o'g'llarni ham et muhtaram,
Unga o'g'ul, munga inilarni ham,
Jumlayi olamg'a alar ixtiyor.
Olam eti ichra shah-u shahriyor.
Shoh duosida tugan~~ki~~ kalom,
Endi Navoiyg'a erur boda kom.*

Bir qul hikoyati

Xalqi yaxshiliklardan bahramand bo'lgan bir saxovatli podshoh bo'lib, uning bir xizmatchi quli bor edi. U ko'p yillardan beri podsho oshpazi bo'lib ishlardi. Bir kuni podsho shilon bazni – umumiy ziyofat uyushtirganda shoh ishtahasi jo'sh urib turgan chog', baxtsizlik yuz berib, oshpaz shoh uchun olib kelayotgan issiq oshni uning boshiga to'kib yubordi. Odamlar: «Podsho hozir uni o'limga buyuradi, chunki uning bu gunohiga shundayin jazo munosib», – dedilar.

Shoh xizmatkorga boqib, uni g'oyat g'amgin holda ko'rди-da, unga lutf ko'rsatib – yaxshilik qilib ozod etib yubordi. Vazir dediki: «Sening marhamating cheksiz, xizmatkor o'z ishi uchun o'limgagina mah-kum edi». Shoh xursandlik bilan tabassum qilib: «Birovni xijolat halok qilgan bo'lsa, uni yana bir

o'ldirish yaxshi emas-ku! Shuning uchun uni yana bir jazolashga zarurat yo'q edi», – dedi.

Xalq vakillaridan biri gunohkorroq ekan, u avvalo afv-u mehribonlikka munosibroqdir.

Yo rab, uningdek karam etuvchi shoh huzurida boshga yuz ming eshikda xizmatda bo'lishdan afzal-roqdir. Mening gunohim har necha ko'p bo'lsa ham, shukrki, sendek ilohim bor. Xijolat ichida menga joy qolmadi, menga o'z ehsoningdan ehson qilishing mumkin. Lutf-u karaming qobili bo'lmasam ham, ulardan biryo'la noumid ham emasman. Men kim-u, yaxshilik dengizini bag'ishlashni havas qilsam? Menga baho qilingan bir qatraning o'zi yetarli.

*Shukrki, ehsoning bo'lib yovarin,
Topti nihoyat varaqin daf'arin.*

*Hayrati abror ko'rib zotini,
«Hayrat ul-abror» dedim otini.*

*Kim o'g'usa yo qilur ersa savod,
Ruhum agar qilsa duo birla shod...*

FARHOD VA SHIRIN

Chin mamlakati g'oyatda go'zal bo'lib, uni qudratli bir podshoh boshqarardi. Shohning osmondagi yulduzlardak behisob lashkari bo'lib, yuz mingta Qorun xazinasiga teng keladigan boylikka ega edi. Ko'pgina mamlakatlarning xonlari unga bo'ysunardilar. Shohning o'zi nihoyatda saxovatli, fuqarolariga g'amxo'r hukmdor edi. Uning farzandi yo'q bo'lib: «Men bu dunyodan ko'z yumsam, taxt-u tojim kimga qoladi?» – deb qayg'urardi. Bir o'g'il ko'rish orzusida yetimlarning boshini silardi, befarzand fuqarolarga ham mehribonlik ko'rsatardi. Nihoyat, orzulari ushali, o'g'il ko'rish baxtiga muvassar bo'ldi. Xursandligidan ko'pdan ko'p javohir-u oltinlarni xalqqa ehson qildi, butun mamlakat bezatilib, bir necha kun bayram qilindi. Chin ahli uch yil davomida soliq to'lashdan ozod qilindi.

Shodligi ichiga sig'magan podsho farzandiga yaxshi bir ism qo'ymoqchi bo'ldi. Chaqaloqning yuzida «farri shohiy», ya'ni shohlik nuri porlab turardi. Bu nur soyasi ostida esa himmat, iqbol hamda davlat o'rin olgan edi. Shoh «far» so'ziga himmat, iqbol¹ va davlat so'zlarining bosh harflarini qo'shgan edi, Farhod ismi hosil bo'ldi. Bolani ana shu ism bilan atadilar-da, ipak matolarga o'trab beshikka beladilar. Lekin bu ismini otasigina qo'yg'an emasdi. Chaqaloqning pokiza zotini ko'rgan ishq ham unga Farhod ismini qo'yg'an va uni firoq, rashk, hajr, oh va dard so'zlarining bosh harflaridan tanlagan edi.²

¹ «Iqbol» so'zi arab yozuvida «o» harfi bilan boshlanadi.

² «Farhod» so'zi arabcha harf bilan yozilganida, qisqa «a» unlisi tushib qoladi.

Farhod o'z tengdoshlaridan boshqacharoq bo'lib, kechalari yaxshi uxlay olmasdi, doya unga ichirgan har qatna sut ma'no duri bo'lib singardi. Bir yoshga yetganida, u beshikni tark etib yura boshladi. Uch yoshida aniq, ravon so'zlaydigan bo'ldi. Lekin uning so'zlari asosan ishq afsonalaridan iborat edi. Uch yasharlik chog'idayoq o'zini o'n yoshli bolalardek tutar, bundan barcha hayron bo'lardi.

Otasi o'g'ilning bu sifatlarini ko'rgach, unga ilm berish vaqti yetganini angladi. Bilimli, donishmand bir ustozni topib kelib, Farhodni o'qitishga kiritdi. Uch oy deganda bolaning savodi chiqdi. Shundan keyingi bir yil ichida, avvalo, Qur'onni yod oldi. Barcha o'qiganlari uning xotirasida qolar, bir varaqni ikkinchi bor ochmasdi. Muhabbat haqidagi asarlarini o'qiganida, qattiq ta'sirlanib, oshiq chekkan dard uning qalbiga alam-iztirob solardi. Bu kitoblardan ta'sirlangan Farhod biron kishining ko'zida yosh ko'rib qolsa, zor yig'lar, ustoz uning bu ishlaridan lol qolardi. Otasi bilan onasi uning bu holatini ko'rib, qanday chora topishni bilishmas, xalq ham shahzodaning ahvolidan xabar topib tashvishlanardi.

Shu tarzda uning yoshi o'nga yetdi. Jahonda u o'tganmagan, ma'nosini anglab o'zlashtirmagan biron ilm qolmadi. O'n yoshli Farhodda yigirma yashar yigit kuchi-qudrati bor edi. Endi u ilm olishni tugallab, harbiy hunarlarni kasb etishga kirishdi. Oz fursatda jangovar san'atlarni ham egallab, o'q otish, nayza sanchish, qilichbozlik, qalqon bilan jang qilish mahoratlarini egallab, el orasida tanildi.

Farhod ilm va harbiy sohada erishgan yutuqlariga qaramay, o'zini barchadan kamtar tutar, uning uchun podshohlik bilan gadolikning farqi yo'q,

hatto gadolikni podsholikdan yuqoriroq qo'yardi. Yigitchaning ko'ngli bilan ko'ziga emas, balki tili ham, so'zi ham, o'zi ham pok edi. Ana shu xislatlari uchun fuqarolar ham uni doim duo qilishar, u tomonga nogoh bir sovuq shamol essa, Chin mamlakatining barcha xalqi sovuq oh chekishardi. Nihoyat, Farhod o'n to'rt yoshga yetdi.

Shoh farzandi kamolini ko'rib, har kuni xursandchilik qilardi, ammo Farhod ishqiy dostonlarni o'qir ekan, oshiqdar chekkan dardlardan ko'ngli g'amga to'lar, ishqiy ashulalarni eshitisa, ikki ko'zidan yosh arimasdi.

Xoqon o'g'lining holini ko'rib, o'ylab o'yiga yetolmas, «Nega u hamisha g'amgin, nega doimo oh-u afg'on chekadi, ko'z yoshlariga sabab nima ekan?», – deb fikr qilardi ekan, Xitoy mamlakatidagi bor go'zallar-u san'atkorlar, nayrangbozlar-u sehgarlarni chaqirtirib, uni xursand qilishga intilar, ammo Farhod ularning ishlari sirini tezda anglab yetib, qiziqmay qolardi. Bularni kuzatib turgan otasi o'ylab-o'ylab, to'rtta ajoyib qasr qurishga ahd qildi, toki o'g'li har faslda bir qasrda yashab, aysishrat bilan shug'ullansin.

Bahoriy qasr gulrang, yozgisi – yashil, kuzgi qasr za'faroniy, qishkisi esa oq, kofur rangida bo'lishi kerak edi. Xoqon ushbu qasrlar bitgach, ularni Chin mamlakatining eng go'zal qizlari bilan to'ldirishni, o'g'lining ana shu jannatmisol saroylarda lazzatlanishini orzu qilardi. Qurilishga taklif etiladigan hunarmand ustalar: sangtarosh-u naqqoshlar qancha toshlarni yo'nib, hovuz-u gillamlar bilan bezatar, xilma-xil naqsh-u rasmlar chizari ekanlar, Farhod ham ularning hunarlari bilan qiziqib, har bir san'at

bilan mashg'ul bo'lsa, qasr bitgach esa ulardan lazzatlansa, dilidagi g'am-u anduhlardan qutulsa, ayni muddao bo'lardi, deb o'ylar ekan, xoqon dili yorishib ketdi-yu, ichi shodlikka to'ldi.

Uning Mulgoro degan bir dono vaziri bo'lib, xoqon har bir ishni u bilan maslahatlashib bajarardi. Mulgoro o'g'lining murabbiysi bo'lib, Farhod ham uni o'z otasidek ko'ardi. Shoh eldan yashirincha uni huzuriga chaqirtirdi-da, o'z fikrlari bilan tanishtirgach, shu ishlarni uning zimmasiga yukladi.

Mulgoro xoqon farmoyishini bejo qilish uchun ko'plab muhandislar-u me'morlarni chaqirtirib, mamlakatdagi eng ko'ngilochar viloyatlardan to'rtta mavze'ni tanladi. Har qaysi joy suvi va havosi bilan bir faslga mos bo'lib, shahzodaning orom olishi uchun maqbul edi. Shundan so'ng har bir qasrning rejasi chizildi, unda ekiladigan daraxtlarning ham o'rni belgilab qo'yilgan edi.

Xitoy mamlakatida egizak ikki usta bo'lib, birtining laqabi Boniy, ikkinchisimiki esa Moniy edi. Boniy me'morlik bilan, Moniy esa naqqoshlik bilan shug'ullanardi. Boniy qurgan binolar g'oyat mustahkam bo'lar, Moniy chizgan rasmlar esa xuddi jonli siymolardek ko'rinar edi.

Yana bir ustodning laqabi Qoran bo'lib, toshkesarlikda unga hech kim teng kelolmasdi. Mulgoro shularga o'xshash yana ko'plab ustalarni to'pladi-da, xoqon bu qasrlarni shahzoda Farhodning orom olishi uchun qurdirayotganini ta'kidlab, har bir qasrning hajmi-yu rangi qanday bo'lishi lozimligini tushuntirdi. So'zi tugagach, son-sanogsiz olinlarni ularning oldiga to'kdi. Ustalar yenglarini shimarib ishga kirishdilar. Mulgoro ularni xursand

qilgach, kerakli narsalarni to'plashga kirishdi. Bu ishga to'rt sarkorni tayin qilib, yuzta ishbilarmon ustaning har biriga mingtadan mardikorni birlitirib qo'ydi. Har bir tog' ustida yuz kishi tosh qo'porar, pastda esa mingta tosh pardozlovchi ish bilan band edi. Aravalarda qurilish joyiga tinmay oq-u qizil toshlar tashilar, hamma yoqda ish gaynardi.

Ishlar jadal borar ekan, osmonopar to'rt qasrning qad ko'tarayotgani haqida shahzodaga xabar yetkazib turardilar. Bajarilayotgan ulkan ishlarining haddan ziyoda ta'rifni eshitgan Farhod otiga mindi-da, qurilishlarni ko'rish uchun jo'nadi. U bilan yuzta kelishgan yigitlar birga borardilar. Qurilayotgan qasrlar oldiga yetib borgan shahzoda bir olam odamlarning jo'shqinlik bilan ishlayotganlari, to'rt ulkan bino osmonga tegay deb turganini, havoalarning bulutlarga qadar ko'tarilganini ko'rib hayratdan barmog'ini tishlab qoldi. Farhod ustalarning mahorat bilan tosh yo'nishlarini qiziqish bilan ko'zdan kechirar, o'tkir teshalari bilan qattiq toshlarni saryog'dek kesishayotganini ko'rib, ularga tahsin o'qirdi.

Qoran bajarayotgan ajoyib ishlarga ko'zi tushgan shahzoda uning san'atkorligini tomosha qilmog'chi bo'ldi. Otdan tushgach, uning o'tirishi uchun toshdan bir taxt tayyorlashdi. Farhod unga o'tirida, ustozga murojaat qildi:

– Ey mohir va bilimdon ustoz! Yaratayotgan san'ating haqida bir oz so'zlab bergil, toki uning mohiyati va yashirin sirlari ayon bo'lsin. Ismingni ayt hamda qanday qilib sening teshang toshlarni mumdek yengil yo'nayotganidan xabardor qilgil. Negaki, biz bunday ishini shu vaqtgacha ko'rma-

ganimiz uchun ushbu san'at oldida aqlimiz ojiz bo'lib turibdi. Axir, yog'och qattiqroq bo'lsa, unga pichnoq ursang, o'tmaslashib arradek bo'lib qoladi-kul Teshangga qanday tarzda suv bergansanki, toshni yo'nayotgan bo'lsa ham, zarar topmayapti. Sen toshga qayta-qayta urayotgan bo'lsang ham, o'tkirligini yo'qotmayotgan temir metning sirlarini ham aytib bergini!

Toshga naqsh chizuvchi usta yer o'pib, so'zini duo bilan boshladi: «Qof tog'i yaralibdiki, chaqmoqlar toshidan ozor chekadi. Falak toshlaridan boshing omon bo'lib, toshlaring dard-u g'am boshlarini maydalab tashlasin. Dushmanlaring nasibasi tosh bo'lsin-u, ular mashagat tog'ida ovora bo'lsin.

O'tim Qoran, ishim ham ayon: qo'lmda tasha-yu, oldinda toshlar. Metin bilan tesha nega doimo toshni yo'nasa ham, sinmayapti, deb so'radang. Buning siri shu asboblarga suv berishda, biz bu sirni elga oshkor qilavermaymiz. Usta o'z asbobiga shu tarzda suv bersa, yuz yil tosh yo'nasa ham ular zarar ko'rmaydi. Xitoy xalqi bu san'atni egallab, olam ahliga tanildi. Lekin hamma ustalar ham mening bilganlarimni bilmaydi, bu so'zga dalilim shuki, ular men qilgan ishlarni qilisholmaydi».

Donishmand usta so'zini tugatgach, shahzoda undan: «Oldinda o'z ishlaring bilan shug'ullangin, zero, bu san'at menga yoqib qoldi. Gohida tosh yo'nigil, goh toshga naqsh chizgin, men ishlaringni ko'rib o'tiray», – deb iltimos qildi. Usta shahzoda ko'nglini xursand etish uchun ishga kirishib, tosh kesish va naqsh chizish bilan shug'ullandi. Uning ishlarini ko'rib turgan shahzoda tahsin aytishdan charchamasdi. Quyosh o'z nurlarini toshlar orasiga

yashirgach, ya'ni oqshom tushgach, shahzoda tosh taxtidan turib, shahar tomon yo'l oldi.

Uyga qaytib kelgan shahzoda oromini yo'qotdi. Sangtarosh usta san'ati uning ko'ngliga bu hunarni o'rganish havasini solgan edi. Shuning uchun tong otishi bilan o'tiga mindi-yu, yana tomosha qilish uchun qurilish joyiga tomon shoshildi. Yetib borgach, xilma-xil hunarlar bilan shug'ullanayotgan ustalarning mahoratini kuzatarkan, har bir san'at siri bilan qiziqar, shirin so'zlar bilan ularning ko'nglini olardi. Bundan quyongan hunarmandlarning g'ayratiga g'ayrat qo'shilib, yanada yaxshiroq ishlashga harakat qilishardi.

Shahzoda Qoran sari yo'l olib, uning oldiga keldi-da, po'latdan tesha bilan metin yasashini iltimos qildi. Usta ishga kirishib, turli asboblari yasalar ekan, ularga suv berishi bilan o'tosh yo'ni ko'rdi. Farhod usta qilayotgan ishlarni kuzatarkan, suv berishning va tosh yo'nishning nozik sirlarini diqqat bilan o'rganardi. Shundan so'ng shahzodaning o'zi ham tosh kesish va yo'nish, toshga naqsh chizish bilan shug'ullanishga intilib, tez orada mohir usta darajasiga yetishdi. U ba'zan odamlardan andisha qilib, yashirincha qo'lga tesha olar va boshqalar bir oyda bajarishi mumkin bo'lgan ishini bir kunda qilib qo'yardi. Har kuni shu tarzda shug'ullanish tufayli uning hunari o'z kamoliga erishdi.

To'rt yildan so'ng to'rt hashamatli qasr qurib bitkazilgach, ularni bezashga kirishildi. Binolarning tashqi tomoniga chiroy berishda Qoran o'z san'atini namoyish qilgan bo'lsa, ichkarida Moniy naqqoshlik qildi. Usta har bir uyga naqshlar va suratlar chizart ekan, uning yonida hozir turgan Farhod madad-

korlik qilari, suratlariga rang berar, zarur bo'lganda tosh kesish va naqqoshlik ishlarini bajarardi. Ana shu ishlar davomida shahzoda mohir ustoz bo'lib yetishdi.

Buyuk qasrlar bitgach, ularning atrofida jan-natmisol bog'lar yaratildi. Har qaysi qasrga o'z rangiga mos chiroyli gilamlar solinib, shu rangdagi buyumlar bilan jihozlandi. Ularning har birida xizmat qiluvchilar ham qasr rangiga mos kiyimlar kiyib olishgan edi. Bahoriy qasrdagi hamma narsa: eshiklar-u derazalar, hatto, ostonalar ham gul rangida bo'lib, hovuz atrofiga la'l-u yoqutlar qadalgan, ichi esa gulrang may bilan limmo-lim to'ldirilgan bo'lib, ariqlarda ham shunday may oqib turar, chor atrofda rang-barang gullar ochilib yotar, har tarafda qimmatbaho gulrang kiyimlardagi go'zal qizlar kezib yurishardi. Yozgi qasr va bog'da hamma narsa yashil rangga belangan bo'lsa, kuzgi saroy va guliiston sarig', zafaron rangiga, qishki qasr oppoq rangga moslangan edi.

Mulkoro qasrlarning, bog'larning qurilishi tugallangani haqida xoxonga xabar yetkazgach, shoh uni tomosha qilish uchun otlandi. Uning chap yonida saroy a'yonlari, o'ng tomonida esa shahzoda Farhod borardi. Barchalari avval bahoriy qasr bilan tanishib, undagi ajoyibotlar, bog'dagi yuz turlik go'zalliklardan bahra olishdi. Ikkinchi qasr yanada hayratomuz bo'lib, uchinchisi undan ham go'zalroq, to'rtinchi qasrdagi chiroy oldingi uchala saroy va bog'lardan ham o'z nafosati bilan ajralib turardi. Bir-birdan latofatli ushbu qasrlar hammamini lol qoldirdi.

Shoh ustalariga ularning o'zlari kutganlariga qaraganda yuz marta ko'proq in'omlar berdi,

Mulkoroga alohida hurmat ko'rsatib, martabasini yanada yuqori ko'tardi, so'ng ana shu gasrlar-u bog'lar, go'zal qizlarning barchasini shahzodaga sovg'a qildi. Keyin Mulkoroga har qaysi qasrda uch oyga mo'ljallangan ziyofat uchun barcha kerakli narsalarni hozirlashni, yilning fasllariga ko'ra har qasrda uch oylik xursandchilik qilishga tayyorlik ko'rishni buyurdi. Donishmand vazir ishga kirishib tez orada bir yilga mo'ljallangan shodiyonalarga hozirlikni tugatdi. Har kuni yuzta ot va mingta qo'y so'yilishi mo'ljallandi, hisobsiz meva-yu shirinliklar, ichimliklar tayyorlab qo'yildi.

Go'zal bahor kelib, butun tabiat xilma-xil gullar-ning rangi-yu bo'yidan, bulbullar-u tong qushlarining huzurbaxsh kuylaridan latofat-u orom kasb etgan kunlarning birida shoh Farhod va o'z a'yonlari bilan gulgun qasr tomon yo'l oldi. Gul rangidagi qimmatbaho matolar bilan bezatilgan qasr ichida ajoyib bir taxt qurilgan edi, xoqon unga borib o'tirdi, yonidan Farhod joy oldi. Taxt oldidagi gulrang kur-sida Mulkoro orom topdi. Gul yuzli soqiy barchaga gulgun may tutar ekan, mug'anniyalar bulbuldek kuylashardi. Farhodning ham gulrang may ichayot-ganini ko'rgan xoqon o'g'lining guldek yuziga boqib, behad shodlangani tufayli ko'zlaridan xursandlik yoshi arimasdi.

Shu tarzda uch oylik bahor fasli o'tdi-yu, yoz kelib xoqon, shahzoda va barcha a'yonlar yozgi qasrga yo'l olishdi. Hamma narsa yashilikka burkangan saroy-da ham uch oy aysh-ishrat qilishdi. Hamma yoqni kahrabo rangiga bo'yagan kuz fasli yetishgach, bazmlar kuzgi qasrga ko'chdi. Za'faroniy kiyimlar kiyib olgan shoh, shahzoda va barcha a'yonlar bu

yerda ham uch oyni huzur qilib o'tkazishdi. Sovuq kunlar boshlanib, qish barcha olamni og rang bilan bezagan ayyomda aysh-u ishrat to'rtinchi qasrda davom ettirildi.

To'rttala qasrda uyushtirilgan bazmlardan ko'zda tutilgan asosiy maqsad Farhodni xursand qilib, uning ko'ngliga o'rnatib olgan g'am-u qayg'ulardan qutuldirish edi. Lekin shahzoda hanuz g'anginlik girdobida yashar, hamon biron kishining yig'isini ko'rsa, unga qo'shilib yig'lar, el chekkan g'am-alam unga ham ozor yetkazardi. Xalq boshiga tushgan har qanday iztirob uning ko'nglini g'amnok qilgan yogasi chok, ya'ni alam-qayg'uga muhtalo bo'lgan kishini ko'rganda, o'z yogasini yirtib, unga ham-dardlik bildirardi. Birov ishq haqida gap ochsa, uning hikoyasini qayta-qayta tinglar, oshiqlik bel-gilari-yu holatini anglab, yodida saqlar, oshiq visol haqida so'zlasa, sevinchlarga to'lar, hijron damlarini bayon qilsa, ikki ko'zidan tinmay yosh to'kardi. Bu holatlarni ko'rgan xoqon o'zining qilgan ishlari xato ekanini anglab, nima qilishini bilmay qoldi.

Xoqon shu xususda fikr yuritir ekan, nihoyat, yana bir ishni muvofiq deb bildi: o'zining qarib borayotgani, Farhod esa aqli, mard va pahlavon yigit bo'lib, faqat Chin mamlakatida xoqonlik qilish-gagina emas, balki butun olamga sulton bo'lishga ham loyiq ekanligi, shohlarga xos barcha fazilatlar unda jamuljamligi, bir necha hunarlarni bilishi, barcha ayblardan xoli ekanligi, yig'i va fig'on che-kishdan o'zga biron kamchiligi yo'qligini o'yladi-da: «Taxtimni unga bersam, davlatni boshqarish ishlari bilan mashg'ul bo'lib, o'z dard-u alamlarini unuta-di», – degan qarorga keldi. So'ng davlat a'yonlarini

yig'ib, yoniga Farhodni o'tgazdi-da, o'z maqsadini bayon qildi:

*...Qarilq dardi bedarmondur oxir,
Bu ish ko'nglimda ko'p armondur oxir.
Ki o'lmasdin burun ochib ko'zumni,
Sarir³ uzra yigit ko'rsam o'zumni.
Ki ya'ni toj-u taxt-u saltanat ham,
Sipoh-u mulk-u mol-u mamlakat ham,
Bori bo'lsa sening birla muzayyan,⁴
Seni o'z o'rnuma qilsam muayyan.
Sanga tutsam musulam podsholiq,
Xaloyiq ustida kishvarxudoliq,⁵
Manga shahlikda qulluq ham qil emdi,
Atoliq ham, o'g'ulluq ham qil emdi.*

Bu so'zlarni eshitib turgan shahzoda faryod urib o'zini yerga otdi-da, zor-zor yig'ladi. So'ng otasiga uzozq umr tilab, shohlik ishi og'irligini, bunday mas'uliyatni o'z zimmasiga olish uchun tayyor emasligini, shoh ruxsat bersa, bir-ikki yil xoqon yonida bo'lib, davlatni boshqarish sirlarini o'rganishi zarurligini, oldin kichikroq bir ishni boshqarib, keyin hukmdorlik bilan shug'ullanishga o'tsa, ma'qulroq bo'lishini odob bilan so'zladi.

Farhodning bu so'zlaridan shodlikka to'lgan xoqon o'g'lining boshidan zar-u javohirlar sochish maqsadida uning qo'llaridan tutib, har xil ajoyibotlar bilan to'lib toshgan xazina ichiga olib kirdi. Xazina juda katta bo'lib, qirqta uyni har birida

³ Sarir – taxt.

⁴ Muzayyan – bezatilgan, ziynatlangan.

⁵ Kishvarxudoliq – hukmdorlik.

qirqtadan ulkan xum bor edi. Yana qirqta uy bir-biridan chiroyli matolar-u qimmatbaho buyumlar: xitoyi chinmilar-u ipaklarga chizilgan go'zal suratlar, kimxob to'nlar, behisob javohirlar-u qimmatbaho toshlar bilan lim to'la edi.

Shoh bilan shahzoda xazina boyliklarini tamosh qilishib qaytishmogchi bo'lib turishganda, Farhodning ko'zi ajoyib bir sandiqqa tushdi. Toza billurdan yasalgan ushbu sandiq ichida nimadir ko'rinish turar, lekin qulfligi tufayli u sandiqni ochib bo'lmasdi. Shahzoda sandiq ichidagi narsani ko'rmogchi bo'ldi-da, kalitini topib ochishni buyurdi. Xoqon bundan ogoh bo'lib, bu sandiqni kaliti yo'qligi tufayli ochib bo'lmasligini aytdi-da, o'g'lini fikridan qaytarmogchi bo'ldi. Sandiq ichidagi narsani ko'rishga g'oyatda qiziqib qolgan Farhod:

*Dedi: «Har ishki qilmish odamizod,
Tafakkur birla bilmish odamizod.
Ulm ichra manga to bo'ldi madxal,
Topilmas mushkile men qilmag'on hal.
Muning ham bilmaguncha asl-u budin,
Muayyan qilmog'uncha tor-u pudin,
Ne imkonkin, qaror o'lg'ay ko'ngulga,
Tasalli oshkor o'lg'ay ko'ngulga»*

– deb o'z so'zida turib oldi. Shoh gancha harakat qilisa, shahzoda shunchalik o'jarlik qilardi. Xoqon ilojisiz qolib, sandiqni ochish haqida buyruq berdi. Sandiq ichidan yaltiroq bir ko'zgu chiqdi, Sharq quyoshigagina emas, balki Iskandar oynasiga o'xshardi u. Ko'zguni bezagan usta orgasiga uni ko'rish siri haqida shunday deb yozib qo'ygandi:

«Bu ko'zgu jahonnamo bo'lib, Iskandari Rumiyning jahon ahliga qoldirib ketgan yodgorligidir. Har biri Aftunga teng to'rt yuzta olim bir necha yil mehnat qilib bunday jahon hikmatini yasashgan. Unga tilsim yashirilgan bo'lib, ko'zguni ko'rmogchi bo'lgan kimsa bu tilsimni yechib ko'zguni qo'liga olsa-yu, unga ko'z tashlasa, Tangri unga belgilab qo'ygan taqdiridan ogoh bo'ladi. Lekin ko'zgudagi tilsim sirini ochish juda qiyin. Bunga erishmogchi bo'lgan inson Yunon mamlakatiga borishi, o'sha manzilda uchta ofatni yengib o'tib, baland tog' oldiga yetib borishi kerak. Bu uch ofatning biri ajdaho, ikkinchisi Ahraman degan dev, uchinchisi oldingi ikkala ofatdan ham mushkilotq tilsimdir. Ana shu uch manzildan o'tib olgan kishi to'rtinchi manzil bo'lgan tog' ichiga kirib, g'orda maskan tutgan Suqrot degan donishmand olimni topishi kerak. U dono mo'ysafd agar tirik bo'lsa, borgan kishini murodiga yetkazadi. Agar u hayot bo'lmasa, uning ruhiga iltijo qilinsa, ko'zlangan maqsadga erishiladi».

Bu yozuvni o'qigan shahzoda ko'zgu sirini ochishga qiziqib qoldi. O'z maqsadiga yetish yo'lida o'g'li chekayotgan iztiroblardan xabar topgan xogon uni bu muddaosidan qaytarishga har qancha urinsa ham, Farhod o'z orzusidan voz kechmasdi. Ota ham, o'g'il ham qiyin bir ahvolda qolgan edilar.

Farhod ko'zguda o'z taqdirini ko'rish orzusida hatto es-hushini yo'qotish darajasiga yetib qolgandi. Oxiri Mulkoroni yashirincha chaqirtirib, o'z ko'nglidagi gaplarni unga oshkor qildi:

– Shoh ham, gado ham o'z taqdiridan qochib qutulolmaydi. Har kim peshonasiga yozilganmi ko'rmay iloji yo'q. Mening ahvolim elni xavotirga

solayotgan bo'lsa ham, taqdirimni bilish orzusidan kecha olmasman. Shuning uchun otamga ahvolimni tushuntirib, Yunon mamlakatiga borishimga ijozat olib bersang, menga oq yo'l tilab, duo qilib tursa, maqsadimga yetishishim shubhasizdir. Otam ruxsat bermasa, boshimni olib, maqsadimni ro'yobga chiqarish uchun safarga yo'l olishim tayin. Binobarin, otam mening jo'nashimga ruxsat bersa yaxshiroq bo'lardi.

Mulkoro shahzodaning ushbu so'zlarini eshitgach, qayg'uga botdi. Nasihat qilay desa, Farhodga ta'sir qilmasiligi aniq. Ko'zlaridan oqayotgan yoshni arta-arta xogon huzuriga yo'l oldi-da, hech kim yo'qligida uning qoshiga kirib eshitganlarini so'zlab berdi. Shoh bu mojarodan yoqasini yitib, ko'ksiga urardi. Ikkovlari rosa yig'lashdi. Xogon ahvolini ko'rgan Mulkoro asta nasihat qilishga tushdi-da, uni taqdirga rozi bo'lishga da'vat etdi. Shoh o'g'liga yana nasihat qilib ko'rish, buning ham foydasi bo'lmasa, safarga rozi bo'lishni maqbul deb bildi. Lekin shoh bilan Mulkoro qilgan nasihatlar shahzodaning orzusini yanada kuchaytirdi, xolos. Xogon o'g'lini qamab qo'ymogchi ham bo'ldi, yana bu fikridan voz kechib, shahzoda ko'ngliga ozor yetkazmaslik uchun Xito va Chin mamlakatlaridan lashkar to'plab, Yunonistonga yurish qilish, o'sha yergacha unga hamrohlik qilib, o'g'lining ahvolidan xabardor bo'lib turishni maqbul deb bildi. «Yunon mulkiga yetib borguncha shahzoda balki o'z orzusini unutar, buning iloji bo'lmasa, boshiga tushganni ko'radi-da», – deb o'ylagan xogon Mulkoroni shahzoda huzuriga yo'llab, o'z qarorini unga aytishni buyurdi. Shahzoda otasining rozilik berganidan xursand bo'lib, vazirga

safar tayyorgarligini ko'rishni topshirdi. Har tomon-ga jar solinib, lashkar to'plashga kiritildi.

Tez orada mamlakatning har tarafidan behisob lashkar yig'ildi. Xogon Yunon mulki sari yurishni boshladi. Shoh yo'l-yo'lakay bir necha o'lkalarni, dengizlarni egallab borarkan, u yerdagi aholi xo-qonni ko'rishga turli-tuman sovg'alar bilan kelib turishar, hukmdor ham ularni mo'l-ko'l sovg'alar bilan siylardi. Shoh o'z huzuriga yig'ilgan olimlarga murojaat qilib: «Bu safarimizdan maqsad mam-lakatlarni fath etish emas, balki Yunonistondagi mashhur tog'dagi g'orda yashayotgan Sugrot ismli donishmand bilan ko'rishishdir. U tog' qaysi tomon-da ekanini, masofaning qanchaligini, qaysi yo'ldan borish lozimligini bilsangiz, aytinglar», – dedi. Olim-lar yer o'pib, o'rinaridan turdilar-da, shohga qarab: «Olampano h o'zlari tilagan maqsadlariga yetsinlar. Mamlakatimizda yoshi besh yuzdan oshgan Su-haylo hakim degan kekse donishmand yashaydi, barchamiz uning shogirdimiz. Shoh so'ragan narsa-lardan bizlar ham xabardormiz, olampano h nimani-ki so'rasalar, javob bera olamiz. Lekin bu masalalar haqidagi puxta javobni uning o'zidan eshitganingiz ma'qul. Bu qiyin jumboqni uning o'zi hal qilib bera oladi. Agar u bilan ko'rishishni istasangiz, biz oldiga boshlab borishimiz mumkin», – dedilar. Shoh bilan shahzoda bu so'zlardan shodlikka to'lib Yunon olim-lari bilan birgalikda donishmand Suhaylo huzuriga qarab yo'lga tushdilar. Ancha yo'l yurishgach, dasht o'rtasida bir tepalik ko'rindi. Suhaylo hakim shu yerdagi g'orda yashar ekan. Hammalari otlaridan tushib g'or tomon yurdilar. Olimlardan biri g'or ichi-ga kirib, donishmandni shoh bilan shahzoda uning

huzuriga qadam ranjida qilishganidan ogohlantirdi. Suhaylo bu so'zlarni eshitgach, ularning kiritishlariga ishora qildi.

Shoh bilan shahzoda kirishgach, Suhaylo o'rni-dan turib, ikkovi bilan kulib ko'rishdi, ular ham xursand bo'lib, donishmandning qo'lini o'pishdi. So'ng alloma ota bilan bolani o'tqazib, o'zi ham o'tirdi-da, ular bilan suhbatni boshladi. Yo'ldagi qiyinchiliklar haqida so'ragach, shuncha masofani bosib kelishdan maqsadlari nima ekanini bilmogchi bo'ldi. Xogon shahzodaning ko'zguni ko'rgandan keyingi holati haqida mufassal gapirib berdi. Bilim-don alloma ahvolni anglagach, shod bo'ldi-yu, ayni vaqtda unga g'amginlik ham yuzlandi. Quchoqlab shahzodani xursand qilgan Suhaylo: «Sening oting Farhod!» – dedi, bu ismning ma'nosini aytib bergach, bir necha savol bergan edi, Farhod bariga javob berdi. Donishmand uni peshonasidan o'pdi-da, saj-da qilib: «Alhamdulloh, o'z murodinga erishdim. Necha yuz yildan beri shu g'or ichida yashadim, qancha-qancha ranj-u alamlar chekdim. Jomso b o'z kitobida: «Mendan so'ng ming yil o'tgach, Chin mamlakatidan Farhod ismli bir shahzoda kelib Iskandari Rumiy tilsimini ochadi. Lekin u ikki manzilda qahramonlik ko'rsatishi, avval ajdarni o'ldirishi, so'ngra esa Ahramanni yengishi kerak. Mening so'nggi farzandim bo'ladigan Suhaylo duo bilan salomimni qabul etib, Farhod bu diyorga yetib kelganida, unga yordam ko'rsatsin. Farhod ajdarni o'ldirganida, katta boylikni qo'lga kiritadi, devni yengganida esa Sulaymon payg'ambarning uzu-giga ega bo'ladi. Tilsim ochgan kuni esa Jamshid jomini ko'radi. Bularni qo'lga kiritgach, barchasini

xoqonga hadya qilsin. Unga esa dono Sugrot bilan ko'rishish hamda Iskandar oynasi yetarli. Sugrot bilan suhbatlashgach, darhol ko'zguni ko'rish uchun Chin tomon jo'nasin. Ko'zguda nimaniki ko'rsa, bu vogearlar uning hayotida yuz beradi», – deb yozgan ekan. Men bu xabardan faxrga to'lib, necha yuz yildan beri senga muntazir edim. Sening boshingga tushadigan barcha mushkilotlarning chorasini topib qo'rganman», – dedi-da, Suhaylo g'or oldiga borib, bir idishni olib chiqdi va: «Bu idish samandar⁶ yog'i bilan to'la. Men uni ko'pgina otashgohlardan yig'ib to'plaganman. Ajdar bilan olishish chog'ida bu yog'dan badaningga va qo'llaringga surib olsang, u seni ajdar og'zidan otladigan o'tdan himoya qiladi. Ahramanni o'ldirganingda, devning burriga osig'liq bir taxtachani ko'rasan. U tilsim ochishda senga yordam beradi, tilsim ichida esa Jamshid jomini topasan. Uning atrofiga yozilganlarni o'qisang, Sugrotni topish yo'lidən xabardor bo'lasan. Sugrotni ko'rgach, ko'zgu sirini bilasan-u, Vatanning sari yo'l olasan», – deb qo'lidagi idishni Farhodga topshirdi. U duch keladigan manzillar haqida yana maslahatlar ni bergach: «Endi yo'lga tushgil, hamma mushkul-laring hal bo'ladi, deb umid qilaman», – dedi-da, bu hayotdan ko'z yumdi. Donishmandni yuvib, o'sha g'orga dafn etdilar-da, barchalari yo'lga tushdilar. Anchagina yo'lni bosib o'tib, ajdaho manziliga yetib keldilar. U yerda dam olib, oqshom tushgach, ays-h-u ishrat bilan mashg'ul bo'ldilar.

Tong otgach, Farhod poklanib, Xudodan zafar tilab, otasining yog'iga bosh qo'ydi-da, undan duo tiladi. Shoh va barcha ayonlar shahzodaga g'alaba

⁶ O't, olov ichida yashaydigan afsonaviy bir jonivor.

tilab, duo qilishgach, barchalari ajdar makoniga qarab yo'l olishdi. Ajdar makoni uning nafasidan qorayib ketgan dasht bo'lib, unda badbo'y bir shamol esardi. Lashkarning ko'pchiligi bu shamoldan esi og'ib, otdan yigildi.

Farhod ajdahoning qorong'i g'ori ko'ringach, u tomon yurdi. Odamlarning isini sezgan ajdaho haybat bilan chiqib keldi. Uning tanasi balo tog'idek, og'zi esa tog'ning g'oridek edi. Ikki ko'zi xuddi neft o'tiga mo'ri edi. Har qaysi panjasi beshta olmos o'roqqa o'xshardi. Og'zidan o'tlar sochib g'ordan chiqib kelgan ajdaho shahzodaga ko'zi tushgach, og'zini balo darvozasidek ochib, uning sari yurdi. Avval o't sochib, pishirib, oldin shahzodani, so'ng esa barcha lashkarni yutmoqchi bo'ldi.

Shahzoda esa aslo qo'rqmasdi, chunki u Suhaylo aytganidek, badan-u qo'llariga samandar yog'ini, ya'ni olovdan himoya qiluvchi dorini surtib olgandi. Ajdaho uni yutish uchun og'zini ochganida, Farhod Xudodan zafar tilib, qo'lga yoyini oldi-da, unga xanjardek o'qni joylab, raqibi og'ziga qarab otdi. O'q ajdar tanasini teshib o'tdi-yu, uni halok qildi. Farhod ajdaho g'ori ichiga kirdi. U yerda bir taxta osilgan bo'lib, unda: «Ajdahoni o'ldirgan bahodir, jasoratingga bu yerdagi xazinani mukofot deb bilgil. Doira shaklidagi bu g'or markazida ming botmondan og'irroq bo'lgan bir tosh bor. Qiliching uchi bilan uning atrofini ochib, o'rnidan qo'zg'atsang, Haq taolo qudratini tomosha qilasan», – deb yozib qo'yilgandi. Shahzoda yozuvda tayinlangan ishlarni birin-ketin bajo qilib, Faridun⁷ to'plagan benihoya boyliklarga: oltin-u kumushlar, turli javohirlar

⁷ Faridun – qadimda o'tgan shoh.

to'ldirilgan bir necha ming xunga ega bo'ldi. Xazina to'rida bezakli bir taxt bo'lib, uning ustida ajoyib bir dudama tig'li qilich va uning yonida quyoshdek yunalmoq shakldagi qalqon turar, unga: «Kimningki baxti yor bo'lib, ushbu qilich bilan qalqon uning qo'lga tushsa, birini beliga bog'lab, birini osib olsa, yuzta dev bilan jang qilsa ham, yengib chiqadi. Chunki Sulaymon payg'ambar qalqon qubbasiga «Ismi a'zam»⁸ni yozdirgan, buning xosiyati shuki, yuz mingta dev makt-hiyala qilmog'chi bo'lganida ham, bu ismlarni ko'rgach, yer bilan yakson bo'ladi. Qilichda ham bu ism yozilgan bo'lib, shu ism unga o'tkirtlik bag'ishlagan. Bu qilich bilan jang qilgan insonga dushman tig'i ta'sir qilmaydi, raqib la'nati shaytonni, Ahramanni, kim bo'lsa ham ikkiga bo'lib tashlaydi», – deb yozib qo'yilgan ekan.

Farhod bu ikki sovg'ani topgach, yaratganга sajda qilib, shodligi ichiga sig'may ketdi. Shahzoda qilichni beliga bog'ladi, qalqonni bo'yniga osdi-da, lashkarlar turgan joy tomon yo'l oldi. Uni ko'rgan shoh bilan Mulkoro yig'lab ko'rishishdi, a'yonlar ham uni omon ko'rganlaridan shodlikka to'lib, duo qilishdi.

Quyosh ko'tarilgach, vodi-yu tog' yorishib, ajdaho g'ori, undagi ajdaho tanasi ham namoyon bo'ldi. Xogon bilan Farhod, a'yonlar butun dasht ajdar qoni bilan bo'yalganini ko'rishdi. Shahzoda xazinadagi barcha boyliklarni otasiga sovg'a qildi, qilich bilan qalqon xosiyatlarini so'zlab berdi, xogon ularni xazinadan ham qimmatiroq deb bildi. So'ng lashkarlarga dam olish uchun ruxsat berildi, xogon hammamni ziyofat qilishga buyurdi.

⁸ Ismi a'zam – Alloh ismlari.

Ertasi kuni tong otishi bilanq Farhod jang kiyimlarini kiyib, qilich bilan qalqonni osib, Ahraman dev makoniga qarab yo'l oldi. Xogon ham lashkarlari bilan uning izidan kelar ekan, qattiq xavotirda edi. Shahzoda qo'shindan yarim yog'ochcha oldinda ildamlab borar ekan, ro'parasida bir o'rmon ko'rinardi. Bu – Ahramanning bog'i bo'lib, behad katta edi. Yuz minglab keksa daraxtlarining boshi osmondan oshar, har bir bargi vasvasa ko'zgusi bo'lib, aqldan ozdirar, o'rmon ichi turli ko'rinishdagi devlar bilan to'la bo'lib, soylari shaytonlar ovozidek hayqirar, ariqlar ichidagi har qaysi tosh kesilgan boshni eslatar, shamoli devlar na'rasiga o'xshar, chinorlari qo'llarini har tomonga tebratib, «Organgga qaytl» deyayotgandek bo'lardi.

Farhod Haq taologa tavakkal qilib, ushbu o'rmon sari ot surdi. Ko'p o'tmay, bir ulkan qasr ko'rindi. U yerda dev istiqomat qilardi. Ot tuyuqlari ovozin sezgan Ahraman boshini chiqarib uzoqda bir o'tliq yigit beparvo holda uning qasriga qarab kelayotganini ko'rtdi. Chavandozning ko'rinishidan devlarni ham halok qiladigan qudratga ega ekanligi sezilib turardi. Shunda Ahraman momaqaldiroqdek qah-qaha urdi-da, qo'lga minordek katta bir usturni ko'tarib, qasrdan chiqib keldi va Farhodga qarab: «Ey g'afat bosgan odamzod, farishta o'tsa, jonidan aytiladigan, burgut uchib o'tsa, qanoti kuyadigan bu vahimaili o'rmonga kirib kelishingdan maqsadling nima, nahotki, o'lmog'ni istab qolgan bo'lsang!» – deya hayqirdi-da, Farhod boshiga gurzisi bilan hamla qildi. Shahzoda uning gurzisini qilichi bilan ikkiga bo'lib tashladi. Dev qasriga qaytib kirib, oldingisidan ham kattaroq gurzini ko'tarib chiqib, Farhodga

yana hujum qilgan edi, shahzoda uning bu qurolini ham kesib tashladi. Bu holat bir necha bor takrorlangach, Ahraman g'azablanib tog' tomon yo'l oldi-da, ulkan toshlarni raqibi tomon o'tishga tushdi. Shahzoda qalqon bilan o'zini himoya qildi, shunda ismi a'zamga ko'zi tushgan devning darmoni ketib, yerga quladi. Farhod bu holatni ko'rib, Ahraman ustiga yetib bordi-da, qilich bilan uni halok qildi.

Shahzoda devning hashamatli qasri ichiga kirib qarasa, hamma tomonda qator-qator eshiklar bo'lib, barchasi qulflig'lik ekan. Ularning tepasiga uy ichida qanday boylik borligi yozib qo'yilibdi. Bu yozuvlarni birma-bir o'qib borayotgan Farhod oltin-ujavohirlar bilan bezatilgan, atrofiga turli yozuvlar bitilgan ajoyib eshikka duch keldi. U yozuvlarda eshikning qulfi osonlikcha ochilmasligi, yaxshisi, bunday orzudan voz kechish kerakligi aytilgan ekan. Bu sirni aniqlashga qiziqqan Farhod eshikni sindirib, ichkariga kirdi. Xonaga ko'z yugurtirib, osib qo'yilgan bir yoqut qandilni ko'rdi. U nur sochib, xonani yoritib turardi. Qandilni tushirib ochgan edi, unda Sulaymon uzugi turganini ko'rdi. Qandilga: «Bu uzuk kimga muvassar bo'lsa, unga yozilgan ismi o'qib, Iskandari Rumiy tilsimini ochadi va bu ish qiyinchiliklarini yengib o'tish yo'llarini bilib oladi», – deb yozilgan ekan. Farhod uzukni o'qib, sajda qildi-da, xudoga shukronalar aytib, otiga mindi va o'rmondan chiqib, lashkar turgan joyga yo'l oldi. Barcha sipohlar Ahraman xafidan qo'rqib turishgan ekan, shahzodani ko'rib o'zlariga keldilar. Xoqon Farhodni shod ko'rib xursand bo'lib ketdi. Shahzoda lashkarni boshlab o'rmonga olib kirdi. Ularni qasr eshigi oldida otlaridan tushirib, xoqon va Mulboro

bilan qasr ichiga kirdi. Xazinani ikkovlariga taqdim etdi va uzuk haqidagi gaplarni ularga so'zlab berdi. Ikkovlarining ko'ngillari shodlikka to'lib, kechagidek aysh-ishrat boshlanib ketdi.

Quyosh ko'tarilib, olam munavvar bo'lgach, Farhod harbiy anjomlarini rostdab, otasining duosini oldi-da, Iskandar tilsimini ochish yo'lidagi keyingi ishini bajarishga kirishdi. O'tiga minib yo'lga borar ekan, bir go'zal mayasazor namoyon bo'ldi. U yerda hayot chashmasidek ajoyib bir buloqdan zilol suvlar otilib turardi. Qirg'og'idagi yam-yashil daraxt ko'rkka bo'y cho'zib turar, buloq bilan daraxt hayot suvi-yu, Xizr payg'ambarga o'xshardi. Bularni ko'rib ko'ngli yayrab ketgan shahzoda otini daraxtga bog'ladi-da, chashmaga tushib cho'mildi, keyin murodiga yetkazishni tilab, sajda bosh qo'ydi. Ibodatini tugatib, boshini ko'targan ediki, ro'parasida yashil kiyingan nuroniy bir mo'ysafidga ko'zi tushdi. Farhod hayron bo'lib turganiga e'tibor bergan otaxon so'z boshladi: «Ey farzand, murod-maqсадlaringga yetib, baxtiyor bo'lgil. Men – Xizrman, senga madad ko'rsatish uchun keldim bu yerga. Iskandar bilan obi hayot – hayot suvini topish uchun zulmatga kirganimizda, men o'sha suvdan ichib, abadiy hayotga erishdim-u, Iskandarga nasib bo'lmadi, u tashnalicicha qaytib ketdi, keyinchalik munajjimlikka qiziqib, yulduzlarni o'rgandi, tilsimlar yaratdi. U bog'lagan tilsimlarni men ochishga o'rgandim. Ushbu vodiya ham tilsim mavjud bo'lib, uni ochishda senga yordam bermoqchiman. Tilsimni ochish uchun hozirdan boshlab har bir qadarningni sanab bosishing kerak. Sening yo'lingda bahaybat bir tilsim uchraydi, uning devorlari osmonga tutashib ketgan. O'sha joydan o'n

ning bir qismi uning izidan yo'lga tushdilar. Ancha masofa bosib o'tilgach, bahaybat tog' oldiga yetib keldilar. Uning bag'ridan yuz mingta tiniq chashma o'tilib turar, necha ming xil g'iyoh behisob kasalliklarga davo edi. Tog' bag'ridan juda ko'p g'orlar joy olgandi. Xoqon bilan lashkar bu manzaradan lol qolib turisharkan, Farhod: «Jomni Jamni keltiringlar, ko'nglimizdagi tashvishdan u xalos qilsa kerak», – deb buyurdi. Tezda jomni olib kelishdi. Unga boqib, barcha jahon yaqqol ko'zga tashlanib turganini, yetti iqlimning barchasi unda namoyon ekanligini ko'rishdi. Jomda Yunon mamlakati ko'rinish turardi. Keyin unda g'or ichi aks etib, Sugrot yashab turgan manzil ko'zga tashlandi.

Shundan so'ng qidirib g'or og'zini topishdi-da, avval jahonnamo jomni unga olib kirishdi. Jom mash'aladek nur sochib, qorong'i g'or ichini kunduzdek yoritdi. U yerdagi yo'lni aniqlab, Sugrot makonini izlay boshladilar. Nihoyat, yo'l tugab, g'orning kengroq bir yerida hamma otdan tushdi. O'sha joyda toshdan yasalgan bir pillapoya ko'rinish turardi. Shoh, vazir va Farhod besh-olti poya ko'tarilishgan edi, bir ayvon namoyon bo'ldi. Shoh, Mulkoro va shahzoda o'sha tomonga qarab yurishganda, uy to'ridan ularni ichkariga da'vat qilgan ovoz eshitildi. Uchovlari kirgan uyda bir parcha nur porlab turar, nuroniy bir mo'yasafid o'tirardi. Bu zotni ko'rgan shoh bilan shahzoda ta'zim qilib, oldida yer o'pdilar. Mo'yasafid ularidan: «Yo'l azobidan charchamadinglarmi, yo'l dagi balolardan qiynalmadingizlarmi?» – deb so'radi. Uchovlari boshlarini quyi solganlaricha lol bo'lib jim turishardi. Shunda Sugrot xoqonga qarab: «Sen ko'p azob chekding, buning evazini

Tangri bergusidir. Biz tomon kelishda alam tortib, behisob boyliklarni, Sulaymon uzugi-yu, Jamshid jomini qo'lga kiriding. Biz ham senga ikkita hadya beramiz. Bulardan biri yaxshi xabar, ikkinchisi bir javhardir. Xabar shuki, umring uzun bo'ladi, ko'p mamlakatlarni qo'lga kirtasan. Ikkinchisi bir muhra – munchoqdirki, ko'p yashash davrida biron kasallikka yoki qarilik zaifliklarga duch kelsang, muhrani og'zingga olib suvini yutasan-da, darddan xalos bo'lasan, zaiflik quvvat bilan almashadi, qarilikdan qutulib, yashargandek bo'lasan».

Sugrot Mulkoroga boqib, shunday bashoratni aytdi: «Sen ham ko'p azoblar tortib bu tomonlarga kelibsan, shoh qancha vaqt taxtda o'tirsa, o'shancha vaqt uning vaziri bo'lgaysan. Har qachon senga biron dard yo'ligsa, shoh haligi muhrani berib, dardlaringga shifo bag'ishlaydi. Lekin ikki narsadan: shamol bilan suvdan ehtiyot bo'lsang, ulardan senga biron kasallik yetganda Xudo senga madadkor bo'lsa, yana besh yuz yil yashaysan». Shoh bilan Mulkoroga bu so'zlarni aytgach, uzr so'rab ularni uydin chiqarib yubordi-da, Farhodga yaqinroq kelishini buyurdi, uning yuziga sinchkovlik bilan tikilib, ba'zi narsalar haqida so'radi, so'ngra shahzodaga qarab: «Huzurimizga xush kelibsan, qorong'i uyimni ravshan qilding. Men bu tog' ichida seni ming yildan beri kutib, qadamingga intizor edim. Al-hamdulilloh, yuzingni ko'rdim. Vaqtimiz oz, chunki abadiylik ko'chasiga yo'l olishim kerak. Bilginki, jahon azaldan vaqtinchalik, foniydur. Hayotdan maqsad esa ikkitadir, biri o'zlikdan qutulish, ikkinchisi esa Alloh visoliga yetishishdir. Xudoni topish uchun esa o'zlikdan voz kechish zarur. Buning eng yaxshi

chorasi esa majoziy ishqdir. Ana shunday ishq se-ning oldingda turibdi. Unga erishsang, haqiqiy ish-qqa ham yetishasan. Otangga o'xshagan yuz ming xoqon-u podsho unutilib ketadi, lekin sening yaxshi noming ishq olamida mangu qoladi», – dedi-da, unga turti balolardan asraydigan bir duoni o'rgatdi.

«Seni bu tomonlarga kelishning uchun sabab bo'lgan ko'zgu masalasiga kelsak, – dedi Sugrot, – Iskandar tilsimini ochib, temir haykal ko'ksidagi oynani sindirgan chog'ingda o'sha ko'zguning tilsimi ham ochilgan edi.

Bu yerdan jo'nab, Chin mamlakatiga yetib borganingdan keyin ko'zguni ko'rishni istaysan, albatta. Shunda orgasiga yozilgan gaplar uning yuzida namoyon bo'ladi. Uni ko'rar ekansan, ishq ko'nglingdan o'rin olib, oshiqlik davring boshla-nadi. Keyin ko'zguga har qancha qarasang ham, unda aks etgan narsalarni qayta ko'rolmaysan. Ishq o'tidan ko'ngling o'ti osmongacha yetadi, lekin hech kim senga yordam berolmaydi, ammo oxiri o'z muvoningga yetasan, shunda meni ham yod etishni unutmaysan, deb umid qilaman».

Sugrot shu so'zlarni aytib tugallagach, hayotdan ko'z yumdi. Farhodning dili qayg'u-iztirobga to'lib, xoqon bilan Mulkoroni chaqirdi. Ular ham alam chekishib, donishmand aytilgan gaplardan xabardor bo'ldilar. Bir necha dono kishini chaqirib, Sugrotni dafn etdilar. Ertasiga ertalab barchalari Chin sari yo'lga tushdilar.

Xoqon, Farhod, Mulgoro va lashkarlar kechan kecha, kunduzni kunduz demay, to'xtovsiz yo'l bosib, nihoyat Chin diyoriga qadam qo'yishdi. Xo-qon o'z taxtini egalladi, Farhod esa oromini yo'qotib,

xazina kalitlarini oldi-da, eshiklar ochilishi bila-noq begaror bo'lib, sirli ko'zgu sari yugurdi. Billur sandiqni kalit bilan ochdirdi-yu, ichidagi ko'zguni qo'lga olib, unga nazar tashladi. Ko'zguda ajib bir dasht namoyon bo'ldi. Xilma-xil gul-u lolalarga, sunbul-u binafshalarga, ko'm-ko'k maysazorlarga to'la bu dasht oxirida bir tog' osmonga bo'y cho'zib turar, uning ichida son-sanog'iz odamlar ariq qa-zish bilan ovora edi. U odamlar orasida Farhodning o'ziga o'xshagan bir yigit ham tog'ni kesish bilan band edi. Bir payt tog' ichiga bir-biridan go'zal bir to'da go'zal qizlar kirib kelishdi. Ularga gul yuzli bir qiz rahbarlik qilardi. Boshqa qizlar oy bo'lsalar, bu ular ichidagi quyoshga o'xshardi. Ot ustidagi bu so-hibjamol qiz Farhodga o'xshagan yigit oldiga qarab yurdi. Shahzoda timsoli qizning yuziga boqdi-yu, yaralangan ohu kabi nola qilib, yerga yiqildi. Bu ho-latni tomosha qilayotgan Farhod ko'zguni yaqinroq keltirib, unda ko'ringan qiz jamoliga diqqat bilan boqdi-yu, o'z timsoliga o'xshab hushidan ketib yiqil-di. Shahzodaning ahvolini ko'rgan xizmatkorlar dar-hol xoqonga xabar yetkazishdi. U esa yoqasini yirtib, faryod urib xazinaga qarab yugurdi. Onasi o'g'lini o'lib qolgan deb o'ylab, sochlarini yoyib yig'lashga tushdi. Mulgoro bilan uning o'g'li, shahzodaning yaqin do'sti Bahrom Farhodning holiga boqib, ko'ksilarini pora qilishdi. U esa o'chgan sham kabi hushsiz yotardi. Bir kecha-kunduz o'tgach, bog'dan esayotgan tong shamoli isidan o'ziga kelib, boshi us-tida yig'lab turgan otasi bilan onasi, Mulgoro bilan Bahromlarga ko'zi tushdi. Bundan uyali ketgan shahzodaning yana hushidan ketib yiqilishiga oz

goldi. Ko'pdan ko'p uzr so'rab, o'rindan turdi-da, ularning oyog'lariga yuzini surtib, yer o'pdi va:

*Dedi: «Bilmon, ne holat dast bermish,
Ki sizga mujib ushbu motam ermish.
Bu ish gar xo'b, agar zisht erdi bori,
Manga, billah yo'q erdi iltiyori.
Tutung ma'zurkim, rasvo bo'lubmen,
Demay rasvo bo'lubmenkim, o'lubmen.
Bo'ling xush botin-u zohirda mendin,
G'ubore asramang xotirda mendin».*

Farhod xijolat chekib, bu so'zlarni aytayotgan bo'lsa ham, uning joni bilan ko'ngli ko'zguda edi. Barchalari uylariga targalgach, Farhod yana ko'zgu yuziga boqdi. Lekin endi hech narsa ko'rinmasdi. Chunki ko'zguni yasagan olim undagi manzara faqat bir marta ko'rinadigan qilgan edi. Bu holatdan mahzun bo'lgan shahzoda: «Boshingga og'ir tashvish tushdi. Lekin o'zimni pora-pora qilib tashlasam ham, maqsadimga yetolmayman. Shunday ekan, aql bilan ish ko'rishim va otamni xursand qilishim zarur. Agar betoqatlik qilib biror tomonga boshimni olib ketsam, xoqon o'sha zahotiyoq meni izlab topish uchun yuz mingta lashkarini jo'natadi. Ular butun Chin mamlakatini qidirib, ikki-uch kun o'tmay meni topishadi. Sipohlar bilan jang qilsam, ko'p begunoh odamlar halok bo'lishi aniq. Axir Chin xalqi menga qanday yomonlik qilibdiki, men shunday yo'l tutsam? U holda qaysi ko'z bilan shoh ko'ziga bogaman-u, el yuziga qarayman? G'am-alamimdan xabar topgan xoqon meni asrash uchun atrofmga soqchilar qo'ysa, ahvolim yanada

og'irlashadi. Es-hushini yo'qotib devona bo'libdi deb, oyog'imga band solib, uzoq bir joyga jo'natsa, holim ne kechadi? Shuning uchun o'zimni ehtiyotlab, aqlni yuritib ish qilganim ma'qul», – degan qarorga keldi. Ammo kunlar o'tar ekan, quvvati ketib, jismi turli kasalliklarga chalina boshladi. Ta'bida jinnilik alomatlari paydo bo'lib, savdoyilarcha so'zlar ayta boshladi. Ko'nglida sabr-u qaror tugab, qilayotgan ishlarini bilmaydigan bo'lib qoldi. Bu ahvolni ko'rib turgan shoh bilan vazirning dard-u alami kundan kunga ortib borardi. Ularning shahzodaga qilayotgan pand-u nasihatlari foyda bermas, qanday chora topishni bilmay iztirob chekishardi. Farhodning holati borgan sari og'irlashayotganini ko'rgan shoh tabiblarni to'plab, ular bilan maslahatlashdi. Ancha tortishuvlardan keyin tabiblar bir fikrga kelishib, shohga shunday dedilar:

– Olampanoh, shahzodaning mijozida issiqlik ko'proq edi, shuning uchun mayni ham yoqtirardi. Ikki-uch yoshidan o'n bir-o'n ikki yoshiga qadar o'qish bilan band bo'ldi, ikki-uch yil kasblar bilan shug'ullandi, buning ustiga uzozq yo'lni bosib o'tdi. Tilsim ochishni orzu qilib ajdar-u dev bilan olishdi. Shularning barchasi sabab bo'lib, mijozini issiq va quruq qilib qo'ygan. Hozirgi kunlarda havo nihoyatda isib ketdi. Hatto, buloqlar qaynab ketyapti. Bunday ayyomda faqat salqin havo bilan joylarda nafas olish shahzodaga davolash mumkin. Dengiz bilan borilsa, besh kunlik yo'lga bir ajoyib orol bor. Unda baland bir tog' mavjud, uning ustida esa yetti-sakkizta buloqdan muzdek suvlar otilib tura-di. Orol atrofidagi dengizdan yozgimni shamol essa, tog' cho'qisidan sovuqlik ufurib turadi. Hattoki,

sovuqdan chashmalar muzlaydi. Shahzoda ana shu yerga borsa, ko'ngli ochilib, muborak jismi quvvat topadi.

Tabiblarning bu so'zlari shohga ma'qul bo'ldi, darhol Mulkoroga dengiz safari uchun hozirlik ko'rishni buyurdi. Vazir tez orada barcha tayyor-garliklarni nihoyasiga yetkazgach, shoh Farhodni ogohlantirish uchun odam yubordi.

Bo'lib o'tgan gaplardan, dengiz safari boshlanayotganidan xabar topgan shahzodaning ko'ngli shod bo'lib: «Shoh oldida mening, ushbu so'zlarimni aytimg. Shohning istagi mening istagimdir. U qayoqqa borishni istasa, men u bilan doim birgaman», – deb buyurdi. Bu so'zlarni xoqonga yetkazganlarida, uning ko'zi yoshga to'lib, duoga qo'l ochdi. So'ng kemalarga barcha kerakli narsalarni ortishga farmon berib: «Men ham ertaga dengiz safariga chiqaman», – dedi. Bu xabarni eshitgan shahzoda benihoya shod bo'ldi. Uning maqsadi ham xuddi shunday edi.

Ertalab shoh bilan shahzoda otlariga minib, dengiz sohiliga yetib kelishdi. U yerda yog'ochdan yasalgan bir shahar ko'rindi. Behisob kemalar safarga tayyor bo'lib turardi. Ularning baland yelkanlari ko'zni qamashitardi. Har qaysi kemaning ichi bir uydek kelardi. Katta kemalarning soni ikki yuzta bo'lib, uch yuz-u ellik kemacha ham falak dengizidagi yangi oy-hillolardek ko'zga tashlanardi. Yana ko'plab tez suzuvchi qayiqlar ham bo'lib, kemalarning umumiy soni bir ming besh yuztaga yetardi.

Xoqon bilan Farhod o'zlariga mo'ljallangan kemaga chiqishdi-da, u yerda qurib qo'yilgan shohona taxtlarga o'tirishdi. Necha ming mohir kemachi-

lar ishga kirishib dengiz tomon yo'lga tushishdi. Orzulari bo'lgan orolga qarab ikki kecha-kunduz suzishdi. Shamoldan dengiz mayjanganda, yuz turli baliqlarga ko'zlari tushdi. Suv ustida har biri tog'dek keladigan ulkan baliqlar uyogdan buyoqqa suzib yurishar, orqalari umr daraxtini kesish uchun yaratilgan arraga o'xshardi. Nahanglar kichik baliqlarni ov qilishar, bir-biri bilan urishib ketse, ikki tog'to'qnashgandek ko'rinar. Xilma-xil jonivorlar behisob edi. Shoh bilan shahzoda har tarafga boqishib, bu ajoyibotlarni to'yamay tomosha qilishardi.

To'satdan dengiz ustida kuchli shamol esa boshladi-da, kemadagi kishilarning yuraklariga qo'rquv soldi. Qari dengizchilar: «Bunday shamol har yuz yilda bir marta yuz berardi, u yaxshilik keltirmaydi», – deb vahima qilib, yoqalarini yirtishardi. Shamol yanada kuchaymasdan turib shoh bilan shahzoda omon qolishlari uchun kema oldiga tez suzadigan bir qayiqni keltirishdi, Farhod unga tushib olgan ham ediki, katta bir to'lqin kelib urilgach, kema bilan qayiqni bir-biridan ajratib tashladi. Ota kemada oh chekkanacha qolib, o'g'il tushgan qayiq dengiz to'lqinlari uzra suzib borardi. Ikkovlarining oralariga ko'rishish nasib etmaydigan ayriliq tushdi.

Shundan so'ng to'fon yanada kuchayib, ketma-ket ko'tarilayotgan tog'dek to'lqinlar ko'pchilik kemalarni bir-biriga urib parchalab tashladi. Qorong'u tushguncha to'fon tinmadi. Nihoyat, shamol to'xtab, dengiz tinchlandi. Tong otgach, kemalardan ko'pchiligining suvga cho'kib ketgani, odamlarning aksar qismi halok bo'lib, anchasi baliqlarga yem bo'lgani, taxta parchalarini ushlab

olib omon qolgan odamlarni to'lg'inlar har chekka-
ga ulotirib tashlagani ma'lum bo'ldi. Lekin shoh
bilan Mulkoro katta kema ichida omon qolishgan
ekan. Ichidagi odamlarning ba'zisi o'lib, ba'zilari esa
behush yotardi. Xogon kemasi bir qirg'oqqa yetib
borgach, shu atrofdagi odamlar yetib kelib, to'fon-
dan alam chekkan kishilarga yordam ko'rsatishdi,
behush yotganlar asta-sekin o'zlariga kelishdi.

Shoh Farhodning g'oyib bo'lganidan qattiq izitrob-
da qoldi, keyin: «Balki to'lg'inlar uni biron qirg'oqqa
olib borib tashlagandir», – deb tirik topishga umid
qildi-da, Sugrot aytgan so'zlarini esladi. Omon qol-
ganini g'animat bilib, o'z mamlakati tomon yo'l oldi.
Dengizda kuchli shamol ko'tarilgan chog'da Farhod
tushib olgan qayiq to'fon yuz bergan paytda dengiz-
ga g'arq bo'ldi-yu, shahzoda bir taxtaga mahkam
yopishib olib omon qoldi. To'lg'inlar bu taxtani u
yon-bu yon otar ekan, Farhod jonidan umid uzib
qo'yg'an edi.

Dengiz taxtani Yaman mamlakati tomonga su-
rib ketdi. Shahzoda taxta ustida behush yotarkan,
Yamanga qarab borayotgan tez suzar bir kema us-
tidagi savdogarlar ko'rib qolishdi-da, dengizchilarni
shahzoda tomonga yuborishdi. Yigit taxta ustida
o'likdek yotardi. Qutqaruvchilar nafas olayotganini
ko'rib, tirik ekaniga ishonch hosil qilishdi-da, kema-
ga olib chiqishdi. Kema ahli turli hiddi moddalarni
burniga tutishgan edi, Farhod ko'zini ochdi. Sharbat
va ovqatlar berib, uni o'ziga keltirishdi. Nihoyat,
shahzoda turib o'tirdi-da, o'zi bilan nima ahvol yuz
berganini so'radi. Savdogarlar bo'lgan voqealarni
so'zlab berdilar, keyin yigitning kimligini so'radilar.
Farhod: «Biz, bir guruh savdogarlar Xo'tandan Ya-

man tomon kelayotgan edik, to'fon kemamizni den-
gizga cho'ktirib yubordi. Men mana shu taxta ustida
omon qoldim. Goh hushyor, goh behush yotardim.
Hushimni yo'qotgan vaqtda sizlarga duch kelibman.
Men hayotdan umidimni uzib qo'ygandim. Sizlar-
ning yaxshiligingiz tufayli o'limdan qutulib qoldim.
To tirik ekanman, sizlarning xizmatigingizdaman»,
– deb javob qaytardi. Bu so'zlarni eshitgan kema
ahli uni yoqtirib qolib, to quvvatga kirgunicha unga
mehrbonlik ko'rsatishdi.

Bir kuni kemadagilar o'zlari tomon suzib ke-
layotgan bir necha qayiqni ko'rib qolishdi-yu,
hammalari oh-voh qila boshlashdi. Farhod buning
sababini so'ragan edi, ular yig'lab: «Sen dengiz us-
tida ko'rayotgan bu qayiqlardagi odamlar orollarda
yashaydigan qarog'chilardir. Bittami, ikkitami yoki
uchtami kemani ko'rib qolishsa, har tomondan
o'rab olishib neftli shisha idishlarni yondirib turib,
kema tomon otishadi-da, odamlarni o'ldirib, mol-
larini egallab olishadi. Biz dengizdagi to'g'ri yo'l dan
adashib, to'fon mahali shu yerga kelib qolibmiz.
Ularga duch kelgan odamlarda qutulish umidi
qolmaydi», – dedilar. Savdogarlarning bu so'zlarini
eshitgan Farhod ularning ko'ngillarini shod qilib:
«Sizlar hecham qayg'urmanglar. Xudo sizlarni har
qanday ofatdan omon saqlaydi. Sizlarda ko'proq o'q
bilan kuchli yoy topiladimi?» – deb so'radi. Uning
gaplariga hamma hayron bo'ldi-yu, lekin so'ragan
narsalarini tezda topib kelishdi. Yoy Farhod istagani-
cha bo'lmasa ham, o'qlar yoyga mos edi. U yoy-u
o'qlarni hozirlaguncha, har tomondan qarog'chilar
yetib kelishdi-da, kemaga o't yog'dirish uchun neftli
shishalarini hozirlay boshlashdi. Kemani ularning

shishalari yetmaydigan joyda to'xtatishni buyurgan Farhod shishadagi neftni yoqib, savdogarlar kemasiga otmochi bo'lib turgan qaroqchini nishonga olib, shunday o'q uzdiki, neftli shisha parchalanib, qayiqqa o't ketdi-yu, undagi barcha qaroqchilar yonib ketishdi. Yana bir qayiqqa qarab o'q otgan edi, u ham yonib ketdi. Ikkita qayiqdagilar kuyib ketgach, qaroqchilar qochishga kirishishdi. Ular o'z kemalari boshini orgaga burgunicha, Farhod yana o'n-o'n besh qayiqni shu tarzda kuydirib yo'q qildi. Qaroqchilarning ba'zilar o'lib, ba'zilari kuydi, qolganlari qochib qoldi. Bu ishlarni ko'rib turgan kema ahli xursand bo'lishib, unga mol-u jonlarini berishga tayyor edilar. Farhod esa hamon o'z dard-u alamlari bilan band edi. Bir necha kun o'tgach, ular ko'zlagan manzil ko'rindi. Kema Yaman bandargohi tomon yo'l oldi, hamma sohilga chiqdi. Dengizdagi minglab balolardan omon qolgan barcha savdogarlar g'oyatda xushnud edilar. Shahardagi bir manzilda joylashib, safar kiyimlarini yechdilar. So'ngra may topib kelib, ichishga kirishdilar.

Maydan boshi qizigan Farhod taxti, qasrlari va sipohlari yodiga tushib, dengizda qolgan otasi-yu ozor chekayotgan onasini eslab, o'zining bu tarzda o'vora bo'lib yurgani, ko'nglidagi yoriga yetisha olmayotganidan xafa bo'lib, ko'z yoshi to'ka boshladi. Savdogarlar uning bu holatini ko'rib biri yig'lasa, boshqasi lol-u hayron bo'lardi.

Bu yerga to'plangan odamlar ichida bir hurnarmand naqqosh bo'lib, uning chizgan suratlari jahon xalqlari e'tiborini qozongandi. U olamdagi barcha mamlakatlarni kezi chiqqan, Xitoyda ham bo'lgan, Moniy bilan suhbat qurgan inson bo'lib,

nomi Shopur edi. Sayohat qilib yurar ekan, savdogarlar kelayotgan kemaga tushib qolgan Shopur Farhod qilayotgan ishlardan hayratga tushar, lekin bu holatlar sababini o'ylab topolmasdi. Dengizda ko'rsatgan jasorati, quruqlikdagi ushbu ahvoli: ko'z yoshlari bilan chekayotgan nola-yu zorlarini kuza-tarkan, o'ylab-o'ylab uning ko'nglini ishq tig'i yaralaganini anglab yetdi. Bu haqda so'z ochilganda esa Farhod beparvodek ko'rinar. Yigit dilidagi dardni so'rab bilolmagan naqqosh ishq dardi haqida so'z ochdi. Uning hikoyalari Farhodga ta'sir qilayotganini ko'rgandan keyin Shopur ishqiy afsonalarni ko'proq so'zlab beradigan bo'ldi. Shu tarzda ilkovlari do'st-lashib qolishdi.

Farhod Shopurni bir dam ko'rmasa, darrov uni izlab topar va muhabbat haqidagi afsonalaridan aytib berishini iltimos qilardi, ularni eshitar ekan, yig'idan tinmasdi. Nihoyat, Farhod Shopurning o'z ahvoli haqidagi savollariga javob beradigan bo'ldi.

Bir kuni Shopurning: «Ota-onang, mamlakatning hamda o'z hayoting haqida so'zlab bergin», – degan iltimosiga: «Bu gaplardan foyda yo'q, yaxshisi, senga bir voqeani aytib beray. Bir kuni bir ajoyib mamlakat tushinga kirdi. Unga o'xshash o'lkani ko'rgan emasman», – dedi-da, ko'z oldida namoyon bo'lgan manzaralarni birma-bir so'zlab berdi. Gap o'zi sevib qolgan qizga taqalganida esa oh tortib, hushidan ketib qoldi. Shopur uni zo'r'a hushiga keltirdi. Atrofdagi odamlar esa to'xtovsiz may ichish bilan band bo'lib, ikkala do'stning gaplariga parvo qilishmasdi. Shunda Shopur: «Do'stim, men senga hamsuhbat bo'lib, yashirin sirlaringdan ogohlik topdim. Sen endi g'am yemagin, chunki sen belgila-

rini aytib bergan yer jahondagi eng go'zal joy bo'lib, men uni ko'rganman. Havosi rohatbaxsh, gullari hisobsiz, go'zallikda Bog'i Eramdek bu joyning nomi Armandir. Sen u yerga bormoqchi bo'lsang, men hamrohlik qilay», – dedi.

Bu gaplarni eshitgan Farhod o'z baxtiga ishonmas edi. Buni ko'rgan Shopur: «So'zlarimga ishonmayotgan bo'lsang, dalil keltiray», – dedi-da, qog'oz-u qalamini qo'liga olib, o'zi aytgan diyorning suratini chiza boshladi. Shunday bir tasvir yaratdiki, Farhod ko'zguda ko'rgan manzaradan biron ta ham farqi yo'q edi. Suratni tomosha qilgan shahzoda do'stining so'zlari rost ekaniga ishonch hosil qildi-yu, mast-lardek yiqildi.

Farhod uyqudan ko'zini ochishi bilan oq Shopur aytgan so'zlar, u chizgan ajoyib surat yodiga tushib o'rnidan turdi-yu, Shopur oldiga yugurdi. Uning tovushidan uyg'onib ketgan Shopur bu kelishdan uning maqsadi nima ekanligini so'radi. Farhod uning oyog'iga boshini qo'yib: «Bergan va'dangga vafol qilgil!» – deb iltimos qildi. Shopur rozilik bildirgach, ikkala do'st yo'lga tushdilar. Manzilma-manzil dam olmay borishar ekan, Shopur bilan Farhod shirin suhbatlashar, do'stlik, hamdardlig-u hamkorlik haqida fikrlashishar, Arman diyori tasvirlangan surat to'g'risida so'z yuritishardi.

Shu tarzda ancha yurib, Arman mamlakatiga qadam qo'ydilar. «Sen tushingda ko'rgan mamlakat mana shu. Atrofni aylanib tomosha qilgin-da, o'zing tilagan joyni topgin», – dedi Shopur. Farhod shu diyorni ikki-uch kun kechgach, o'zi tushida ko'rgan dasht uning ko'z oldida namoyon bo'ldi. O'sha may-salar, o'sha savsan, o'sha gullar, atrofida o'sha

bulbullar... Qayoqqa qaramasin, o'ziga tanish gullar, tikanlar, giyohlarni ko'rdi. Bulardan ko'ngli hayajonga to'lib, bezovtalanardi. Shunda Shopurga qarab: «Ey hamdam do'stim, tushimda ko'rgan hamma narsa bu yerda ko'rinib turibdi. Endi menga yaqinroq yurib, holimdan xabardor bo'lib turgin. Bu yerda tosh qaziyotgan odamlarning shovqinlari eshitilyapti, jonim esa o'sha tomon borishga intilyapti», – dedi.

Ikkala do'st o'sha tarafga yo'l oldilar. Ko'p o'tmay, tog' ichida ariq qezish bilan mashg'ul bo'lgan ikki yuzga yaqin odamlarni ko'rdilar, hammalarining qo'llarida tesha bo'lib, uni toshga urishar, lekin qatig' toshlarni kesish shunchalik qiyin ediki, yuz marta tesha urilganda ham no'xatcha, hatto ko'knor urug'icha toshni ham kesib olisha olmasdi. Ikki yuzta usta uch yil davomida to'xtovsiz metin ursalar ham, faqat ikki-uch yuz qari⁹ yerdagi toshnigina qazib olishgan bo'lib, ularning ham ko'pi chala holicha yotardi. Tosh kesuvchilar bu xil azoblardan alam chekishar, lekin ishboshilar ularni tinimsiz jazolashardi. Bu ahvolni ko'rgan Farhod ustalar oldiga keldi-da: «Ey jafol chekkan odamlar, chekayotgan azobingizning sirini ayting, nega bunchalik alam chekayapsiz, bu balo sizning boshingizga qachon tushdi? Sizlarni ko'rib ichimga o't tutashdi», – dedi.

Tosh kesuvchilar uning bu so'zlaridan hayron bo'ldilar-da, so'ng yuzidan nur tomib turgan Farhodni duo qilishgach, javob qildilar: – «Jannatning rashkini keltiruvchi bu mamlakatga Afridun nasabidan bo'lgan, fazilatda esa Jamshiddan ham yuqoriroq turuvchi malika Mehinbonu hukmronlik

⁹ Qari – 75 sm ga teng bo'lgan uzunlik o'lchovi.

qiladi. Uning go'zal bir jiyani bo'lib, husn-u jamolini tasvirlab berishga o'zimiz, chunki birona odam ham uning yuzini ko'rgani yo'q. Uning chehrasi guldek, kipiqlari tikandek deydishadi. Mehnbonu bu qizni yaxshi ko'rganidan doim o'z yonida olib yuradi.

Biz qaziyotgan ushbu tog'ning bir boshi sharqqa, ikkinchi boshi esa g'arbga tutashadi. Sharq tomoni-da bir chashma bor bo'lib, uni «Aynul – hayot», ya'ni «Tiriklik chashmasi» deb atashadi. Uning suvini ichgan o'lik ham tirilib ketadi. Malikaning jiyani ham ba'zida ushbu buloq oldiga kelib, dugonalari bilan o'yin-kulgi qilishadi. Tog'ning g'arb to'rtmonida esa u qiz yashaydigan manlakat – Armaniya joylashgan. Oy yuzli sohibjamol o'zi yashayotgan manzilda muhtasham bir qasr qurdirishni xohlayapti. U yer juda chiroyli, xushavo bo'lsa ham, suvi yo'q. Shuning uchun muhandislar ariq qazib, chashma suvini qasr tomon ogizishni ma'qul ko'rishgan. Chashmadan qasrgacha o'n yig'ochga yaqin masofa bor. Lekin tog'dagi toshlarni teshalar, hattoki, metinlar bilan ham parchalab bo'lmayapti. Uch yildan beri azob tortib kelyapmiz, sinmagan metin-u tasha qolmadi. Bu og'ir mehnatdan yig'itlar chollarga o'xshab qolishdi. Qazigan yerimiz esa ikki-uch yuz qaridan oshmaydi. Bu ahvolda Nuh payg'ambardek uzun umr ko'rsak ham, bu ishini tugallashimizning iloji yo'q».

Bu so'zlarni eshitgan Farhodning ko'ngli noshod bo'lib:

*Dedi: «Bu necha mazlumi sitamkash,
Falak bedodidin bo'lg'on alamkash.
Ki vayronlig'larida yuz xalaldur,
Agar qilsam maddad voqe' mahaldur.*

*Hunarni asrabon netkumdur oxir,
Olib tuфроqnamu ketgundur oxir».*

So'ngra temirchidan dam bilan ko'ra so'rab ol-di-da, beliga charn peshband bog'lab, dam uchini ko'raga mahkamladi, ko'mirni to'kdi va dam berib, uni cho'g'ga aylantirdi. Shundan keyin bor tasha-yu metinlarni yig'dirdi-da, har o'n-o'n besh metinni o'tga solib eritib, ulardan bitta metin yasadi, shuncha teshani ham bitta teshaga aylantirdi. Yana tog' qazishda ishlatiladigan gurza, qayroq kabi asboblarni yasab, ularning barchasiga xalqdan yashirin holda Qorandan o'rgananganidek suv berdi. Odamlar uning ishlarini hayratlanib kuzatishar, savol berishni lozim topmay, jim turishardi.

Farhod o'zi hozirlagan asboblardan ariq qazishga kirishib, toshlarni xuddi sel qummi o'ygandek osonlik bilan ko'chira boshladi, so'ng bahaybat toshlarni metin bilan urib maydaladi. Tasha urganda sachrayotgan tosh parchalari bir yig'och¹⁰ yerga borib tusharkan, qarab turganlar ulardan boshlarini olib qochishga majbur bo'lishar edi.

Farhod o'sha kuniyoq toshlarni kesib, ariqning bir qismini tayyor qildi. Ikki yuzta toshkesar usta uch yil ichida bunday ishini bajara olmagan edilar. Uning qilgan ishlari elga ovoza bo'lib, Mehnbonuga qadar yetib bordi.

Armaniyaga borib, Mehnbonu huzuriga kirgan bir guruh kishilar: «Ariq qazilayotgan tog' ichida bir pahlavon yigit paydo bo'lib, tosh kesishda shunday ishlarni qilyaptiki, odamzod ularni bajarishga qodir emas», – deydishi-da, ko'rganlarini to'la-to'kis aytib

¹⁰ Bir yig'och – 12 km masofa.

berishdi. Mehinbonu ularning soʻzlarini tinglab, hayratlandi, avvaliga ishongisi kelmadi, oʻylab-oʻylab goʻzal jiyani huzuriga bordi-da: «Senga ajoyib bir xabar keltirdim: sening istagingga koʻra ariq qazilayotgan togʻ ichida bir yigit paydo boʻlib, ajoyib ishlar qilayotgan emish. Uch yilda bitgan ishini oʻzi bir kunda bajaribdi», – dedi. Mehinbonudan bu soʻzlarni eshitgan Shirin nomaʼlum yigit qilayotgan ishlarni borib koʻrish istagini bildirdi. «Ariqni qazish uchun koʻp mablagʻ sarf qildim-u, tosh kesuvchilarning mehnatini eshitib, uning bitishidan umidimni uzgan edim. Endi shunday ajoyib mehnomni bizga yoʻllagan Xudoyimga shukrona aytib, uning ishlarini koʻrishga borishimiz kerak. U bizga kerak odamga oʻxshaydi, shunday ekan, biz ham unga mehribonlik koʻrsataylik», – dedi goʻzal qiz.

Mehinbonu bilan ikkovlari otlarga minib, togʻ tomon yoʻl olishdi. Ular bilan birga toʻrt yuzta kanizlar ham borishardi. Gulgun ot ustida borayotgan parivash gʻoyatda sohibjamon edi:

*...Yuzi atrofiga durri laoli,
Quyosh davrida axtarlar misoli.
Iki qoshi hiloli fitna angez,
Yozilgʻon koʻp ul oy boshida xunrez.
Ne ikki anbar oso zulf, vah-vah,
Ne ikki jonfizo lab, ollah-ollah.
Ogʻiz ustida burri turfa timsof,
Tutub yonida manzil hinduji xol.
Qadi avzoda jannat sausanidek,
Yuzi gul, lek yuz gul xirmanidek.
Qad-u oraz bila shamshod-u guljom,
Ne shamshod-u, ne gul, sarvi gulandom.*

*Labidin jon tomib bisyor-bisyor,
Soʻzidin shahd oqib xarvor-xarvor...*

Mehinbonu bilan jiyani togʻ qaziyotganlar makoniga yetishgach, Farhod ishlayotgan joy yaqiniga borishdi-da, yuqoriroq bir tepalikdan turib tomosha qilishdi. Ularning koʻzi oldida tosh kavlayotgan bir yigit metin bilan ariq qazir, toshlarni parcha-parcha qilayotgan, sultonlik nuri balqir, peshonasidan muhabbat dardi, yuzidan esa uzoq yurtdan kelganligi ayon boʻlib turar edi.

Bu manzarani koʻrib turgan Shirin hayrat, taajjub bilan yigitga qarardi. Unga nisbatan yuragida mehr paydo boʻldi-yu, yuziga parda tutib Farhodga yaqinroq borib soʻz ochdi: «Ey nodir yigit, biz ayt-masimizdan bu ishlarni bunyod qilib, koʻnglimizni gʻoyatda shod etding. Sening qoʻllaring hunar emas, moʻjiza yaratdi. Har qancha minnatdorlik bildirsak ham, bir kunlik mehnatingga arzimaydi. Qilayotgan ishlaringga bizdan qaytnasa, Tangridan qaytsin». Keyin Shirin bir laganda qimmatbaho javohirlar keltirishni buyurib, ularni yigitning boshidan sochdi. Qiz oʻzining bu ishidan mamnun boʻlsa, Farhod oʻzini yoʻqotib, zoʻrgʻa oyogʻida turardi. Shirinning nafasi uning koʻngliga iztirob solgan, tani titrab, oromidan judo boʻlgandi. Keyin qizga boqib: «Nafasingdan oʻzimni oʻlgan hisoblayapman, ovozingdan esa hayot azoblaridan qutuldim. Kimligingni qanday qilib bilay? Balki ichimni qonga toʻldirgan sendirsan? Meni begona yurtlarda ovora qilgan, diyor-u mulkimdan ayirgan oʻzingdirsan? Soʻzlaringni eshitgach, jonimdan ayrildim, oh, yuz ohki, yuzingni koʻrmay oʻlyapman!» – dedi-da, shunday

bir oh tortdiki, Shirin yuzidagi parda uchib ketdi. Qizning olamni bezatuvchi jamolini ko'rgach, o'zini ko'zguda maftun aylagan va es-hushidan ayirgan parivash shu ekanligini bilgan Farhod fig'on chekib yerga yiqildi.

Uning bu holatini ko'rgan Shirin o'ldi deb o'ylab, qattiq oh chekdi. Do'sti qoshiga darhol yetib kelgan Shopur Farhod boshini ko'ksiga bosgancha, zor yig'lashga tushdi. Uning yonida Shirin yig'lab turardi. Birozdan so'ng Mehnbonu bilan Shirin Shopurni oldilariga chaqirdilar-da, Farhod haqida so'radilar. U o'z do'sti haqida bilganlarini so'zlab bergach, Mehnbonu bilan Shirin zor-zor yig'lashga tushishdi. Keyin Farhodni podshohona taxtiravonga solishib, saroy tomon yo'l olishdi. Manzillariga yetgach, Mehnbonu dargohining bir burchagida taxt ustiga shohona o'rin solib, u yerga Farhodni yotqizib qo'yishdi. U esa xalq ahvolidan ham, o'z holdan ham bexabar bo'lganicha behush yotardi. Farhod ilki kecha-yu ikki kunduz goh-gohida nafas olib, behush yotdi. Uchinchi kechada saroy ahli uyquda ekan, o'ziga keldi-da, atrofga boqib, shohona taxt ustidagi o'rinda shoh kabi yotganini ko'rdi. Bu yerga qanday qilib kelib qolgan haqida o'y surib, go'zal qizning yuzini ko'rib, so'zlarini eshtar ekan, o'zidan ketib qolganini eshladi. Uyalganidan terga botdi-da, uydan chaqmoqdek sakrab chiqdi-yu, sevinganicha tez-tez yurib, biyobondan o'tib, ariq qazilayotgan manzilga yetib bordi, metin bilan teshasini topdi-yu, o'ziga o'zi: «U parichehra go'zal men majnuniga shuncha mehr ko'rsatib, hushimdan ketganimda e'zoz qilibdi, uning yaxshiligiga qanday javob qaytarsam ekan? Uning tilagi shu arig' bo'lib, tugallanishini besabrlik

bilan kutayotgan ekan, menga muhlat bersa, shu niyatiga yetkazib, dardiga davo qilayin», – deganicha, tosh chopishga shunday qattiq kirishdiki, tog' faryod qilib yubordi. Metinni toshga urganida chaqmoq chaqandek bo'lar, qattiq toshlarni osonlik bilan parchalardi. Tun-u kun tinmay ariq qazir ekan, dam olishni bilmas, uning ishlarini tomosha qilishga kelgan to'da-to'da odamlarning keti uzilmasdi.

Farhod hushiga kelib, o'z ish joyiga qaytgan kecha o'tib, tong otgach, saroy ahli ham, Shopur ham uni topisholmay g'amga botishdi. Shopur uni izlab kelib, ishlayotganidan xabardor bo'lib g'amini unutgan bo'lsa, Shirin ayriliq o'tida yonardi. Oxiri bir bahonani o'ylab topdi. Mehnbonuga: «Men ariq qazishga buyurganida, taqdir u yigitni biz tomonga yuborgan ekan, agar uni qidirib topmasak, bu ish chala qolib ketadi, chunki ustalar har qancha harakat qilmasinlar, yuz qari ham qaziy olmaydilar. Shuning uchun har tomonga odamlar yuborib, uni albatta topishimiz zarur», – dedi. Mehnbonu uning bezovtaligini ko'rib iztirob chekayotganini, qalbidan Farhod muhabbati joy olganini payqadi-da, nasihat qilish befoyda ekaniga ishonch hosil qilib, Farhodni izlab topishga buyruq berdi. Yuborilgan odamlar yigitni topib, u avvalgidek ariq qaziyotgani haqidagi xabarni Mehnbonu bilan Shiringa yetkazishdi. Shirin nihoyatda shodlanib, quvonchlarga to'ldi-da, Farhodni yana bir bor ko'rishga chora izlay boshladi. Bir pana joyda turib yigitga boqsa, bu ko'radi-yu, u esa buni ko'rmaydi. Chunki Farhod uni ko'rib g'olsa, yana betogatlik qila boshlaydi-da, ularning sirlari ko'proq oshkor bo'ladi.

Mehinbonu ham Farhodning oldiga borib, ahvoli ni soʻrash, dilidagi yashirin gʻamlardan ogoh boʻlishni istar, «Qani endi shunday yigit mening farzandim boʻlsa edi», – deb orzu qilarkan, yigitga boʻlgan mehri tobora ortib borardi. Lekin Shirin ayрилиq dardidan azoblanar, kechadan tonggacha uxlamay chiqardi. Dardlarini aytishga biron hamdard topilmas, sevgisini izhor qilishga nomusi yoʻl qoʻymas, oldiga boray desa, Farhodning bezovta boʻlishidan choʻchirdi; bormay desa, joni firoq oʻtida qovrilardi. Farhod toshlarni yoritib, ariq qazar ekan, bu ish tugallansa, Shirin tomoshaga kelishi, uning jamolini yana bir marta koʻrib shodlikdan joni chiqsa, jahonda armoni qolmasligiga umid qilardi. Shu orzu bilan tongdan shomgacha tosh chopishdan charchamasdi.

U muhandislar kabi avval ariqning ikki yonini chizib olardi. U chetidan bu chetigacha uch qari boʻlib, chuqurligi ikki qari edi. Har bir chizigʻi ming qaridan ortiqroq edi. Ming qari ariqni pardozlab boʻlgach, yana ming qaridagi ishini boshlardi. Har ming qari qazilganda chiqitga chiqqan tosh parchalarini ikki yuzta tosh koʻchiruvchi tashib ketar, ular ariq ichini tozalagunlariga qadar teshasini yana qoʻliga olib, sayqal berardi. Biron yerda tosh tugab, tuproq chiqib qolsa, ish koʻpayib, uni tosh bilan qoplaguncha ancha zahmat chekardi. Ariq ichini bezab turgan toshlar birlashtirilgan joylardan bironta ham yoriq topilmasdi. Yoʻlida togʻlar uchrasa, ularning tepasiga chiqib olib, toshlarni parchalar, metinidan uchgan tosh boʻlaklari toʻlin oyga qadar yetib borganida, u oʻz shuʻlasi bilan yuzini toʻsib olar, mayda toshlarning oʻzlariga tegishidan

hayiqqan yulduzlar boshlarini har tomonga olib qochardi. Farhod shu tarzda shijoat koʻrsatib, bir togʻni ikki-uch kunda qoʻporib tashlar, uning oʻrni tekislab ariqni davom ettirardi. Oz fursat oʻtib ariqning boshi qasr quriladigan joyga yetdi. U yerda Farhod toshlarni kesib, toʻrt tomoni oltmish qariga teng boʻlgan hovuz qurdi.

Qasr quriladigan maydonda katta bir tosh boʻlib, aylanasi besh yuz qari kelardi. Uning chor atrofini yoʻnib, keyin ichini kavlay boshladi-da, baland gum-bazli, ayvoni suv tomonga qaragan, uch tomonida esa toq-u ayvoni boʻlgan ajoyib qasrni bunyod etdi; devorlariga taxtda oʻtirgan Shirinning va uning xizmatida boʻlgan parivash qizlarning tasvirini chizdi. Minglab shu xil timsollar orasida Shirin roʻparasida behol turgan Farhod ham aks ettirilgan edi. Qayerda Shirin qiyofasi gavalantirilgan boʻlsa, unga mahliyo boʻlib turgan Farhod timsoli ham tasvirlangan edi.

Bu ishlarning barchasida Shopur unga madadkor boʻldi... Hovuzdan ariqlar tortilib, ular qasr atrofini aylanib oqadigan qilindi. Ariqlar saroy roʻparasida shalolalar hosil qilib shahar tomon yoʻl olar, har bir shalolaning balandligi ikki ming qari kelardi. Shahar aholisi bu suvlardan foydalanib, bogʻ-u boʻstonlar yaratishi moʻljallangan edi.

Ana shu ishlarning barchasi tugallangach, Farhod suv boshiga borib, ariqqa suv ochish tayyorligini koʻra boshladi. Bundan xabar topgan mamlakat-u shaharga suv ochilishini koʻrish istagi tushib, barcha odamlar togʻ tomon yoʻl oldilar.

Farhod esa: «Shuncha xalq ichida Shirin ham bormikan, tomosha qilishga oy yuzli goʻzalim ham kelarmikan, agar kelsa, shodlikdan oʻlib qolishim

aniq, kelmasa, uning visoliga zorligim tufayli halok bo'lishim ham muqarrar», – deb xayol surardi.

Odamlar uning bezovtaligini ko'rib, sababini bilisholmay g'am chekardilar. Farhod ikki qulog'ini yo'lga tutib Shirinning kelishini intizorlik bilan kutar ekan, xalq uning holini ko'rib, ko'z yoshlarini to'xtatolmasdilar. Farhod qaysi tomonga qarab yursa, el unga ergashib borardi. Shu holda barchalari suv boshiga yetdilar. Shirinning yetib kelishini kutayotgan Farhod bir oz dam olmoqchi ekanini aytdi. Bu bir bahonagina bo'lib, aslta yigit ko'zi to'rt bo'lib, har tarafga boqib o'z dildorini izlardi.

Farhodning suv ochish uchun tog' tomon yo'l olganini eshitgan Shirin: «Tezda ot keltiringlari!», – deb chopar yo'lladi. Shirin so'zlarini eshitib xursand bo'lib ketgan malika Farhodga yaqinlashdi-da: «Bir oz damingni olib tur, Shirin bu tomonga kelayotgan ekan», – dedi. Farhod bu so'zlarni eshitgach, qalbi shodlikka to'ldi. Mehinbonu shu yerda bir taxt qurishni buyurdi, unga gilamcha ham soldirdi, o'zi o'sha yerdan joy olib, Farhodni ham o'tirishga taklif etdi. Toshkesar yigit Bonu ro'parasiga kelib o'tirdi. Malika unga Shirin haqida so'zlar aytib, xursand qilishga intilardi. Farhod uyalganicha yerga ikki ko'zini tikib o'tirardi. Ba'zan Mehinbonuning savollariga odob bilan javob qaytarar ekan, so'zlari uning aqli va ziyrakligidan dalolat berardi, yuzida esa fahm-u farosati aks etib turardi.

Bir payt uzog'da to'tiyorang chang ko'tarildi. Ko'rganlar bu gard go'zallar sultoni Shirinning ot choptirib kelayotganidan darak ekanligini aytishdi. Odamlarni suv boshidan, malika bilan Farhod oldidan nari surishdi. Farhod jismiga titroq

tushib, bezovtalana boshladi. Shunda Mehinbonu unga yaqinroq kelib: «Ey farzandim, o'zingni tutib ol, ko'ngling bilan ko'zingni ehtiyot qil. Agar hozir hushingni yo'qotsang, bir necha yil qilgan mehnating zo'ye ketadi. Devonalik seni mag'lub qilsa, pari paykar ham el ichida izza bo'ladi. O'zingni asra, yana g'oyib bo'lib qolma. O'zingni ham, meni ham, u hurmi ham parishon aylama», – deb nasihat qildi. Farhod o'zini tutib olganicha, uning oldiga Shirin yetib keldi. U yuziga niqob tutib olgan bo'lsa ham, begiyos go'zalligi shundoqgina ko'rinish turardi.

Shu payt Mehinbonu Farhodga qarab: «Endi ishga kirish, ammo ko'zingni Shirin tomon bogishdan asra. Bu so'zlarim senga ma'qul tushmasa ham, shunday qilsang yaxshiroq bo'ladi», – dedi. U malika oldida yer o'pib, Shopur qo'lini tutgach, o'rnidan turdi. Metini qo'lga oldi-da, suvni ochishga tushdi. Shirin uning yoniga borib, ariq ichini tomosha qilardi ekan, kulimsirab har lahza boshini tebratib qo'yardi. Farhod bunyod etgan har qaysi ishdan hayratlanib, to'xtovsiz ofarin aytardi.

Farhod suvning eski yo'lini to'sib, yangi ariq tomon ogizdi. Xaloyiq ichiga g'avg'o tushib, suv bilan yonma-yon yugurishardi. Ariqning ikki tomonida cholg'uchilar soz chalib borishardi. Mehinbonu bilan Shirin qasr oldiga suvdan oldinroq yetib borish uchun ot surib ketishdi. Lekin suv otlardan ham tezroq oqib borar, u bilan barovarlashishga intilgan qancha-qancha odamlar bir-birlarining ustlariga yig'ilishardi. Xaloyiq orgasidan borayotgan Farhodning ikki ko'zi huri parizod – Shirinda edi. Go'zal qiz tog' va cho'lida o'n yig'och yo'l bosdi, keyin yana yetti-sakkiz yig'och masofani ot choptirib o'tdi. Bir

mahal uning charchagan oti yurmay to'xtab qoldi. Shirin uni majbur qilsa, oyoqlari chirmashib, o'zi yiqilishi mumkin edi. Shunda Farhod bu xafvni sezib tezda yetib keldi-da, engashib ot ostiga kirib, bir qo'li bilan uning oldingi ikki oyog'ini, ikkinchi qo'li bilan keyingi ikki oyog'ini mahkam tutganicha ko'tarib oldi-da, ikki-uch yig'och yo'lni tezlik bilan bosib o'tib, qasr va hovuz oldiga yetib kelib, otni yerga qo'ydi. Shirin otdan tushgach, unga ta'zim bajogildi-da, zor-zor yig'laganicha orqasiga qaytdi. Tog' ustiga chiqib olib, bahor bulutidek ko'z yoshlarini to'ka boshladi. Bu payt ariqdan kelgan mo'l-ko'l suv hovuzni limmo-lim to'ldirdi-da, qasrni aylanib o'tib, shahar tomon yo'l oldi. Ariqqa «Nahr ul-hayot», ya'ni «Hayot daryosi» deb, hovuzga «Bahr un-najot», ya'ni «Najot dengizi» deb nom berdilar.

Suv hovuzda mavj ura boshlagach, odamlar ancha vaqt uni tomosha qilishdi. Mehinbonu bilan Shirin bu og'ir ishning tugallanganidan shodlikka to'lishdi. Bezatilgan qasrda shodiyonalar davom etardi. Lekin Shirin Farhod haqida o'y surib g'am chekardi. Mehinbonu jiyaniyning bu holatidan xabar-dor bo'lgan esa-da, bu ishga qanday chora topishni bilmasdi. Shirinning dard-u alami tobora kuchayib borayotganini sezgan malika: «Bu shaydo yigit juda ko'p azob chekdi, unga har qancha boylik hadya qilsak ham oz. Lekin u boylikni xushlamayapti. Shuning uchun unga muruvvat ko'rsatib, so'z bilan ko'ngliga quvvat bersak, uni mehmonga chaqirib, shohona ziyofat uyushtirsak, nimani tilasa, bajo keltirsak», – dedi. Shirin bu so'zlardan xursand bo'lib, guldek ochilib ketdi.

Mehinbonu ziyofat uchun kerakli hamma narsani hozirlashni buyurdi-da, ikki-uchta dono mulozimni Farhodni olib kelishga yo'lladi. U Mehinbonu taklifdan shodlanib, mulozimlar bilan qasr tomon yo'lga tushdi. Farhod yetib kelgach, malika unga cheksiz hurmat ko'rsatib, kursiga o'tqazdi, yonidan Shopur joy oldi.

Mehinbonu, Farhod bilan Shirin suhbatlashib o'tirar ekan, dasturxon yozilib, shohona ziyofat boshlandi. Sog'iyalar to'xtovsiz may tutishar, hofizlar tinmay kuylashardi. Ziyofatda ishtirok etayotgan o'rta go'zal qizning barchasi biron sohada mohir edi:

*Biri ash'or bahri ichra g'auvos,
Biri advor¹¹ davri ichra raqqos.
Biri mantiq rusumida raqamkash,
Biri hay'at¹² ruqumiga qalamkash.
Birining shevasi ilmi haqoyiq,¹³
Balog'atda biri aytib daqoyiq.¹⁴
Biri tarixda so'z aylab fasona,
Biri hikmat fani ichra yagona.
Hisob ichra birining zehni borib,
Muammoda¹⁵ birisi ot chiqorib.
Bu fanlarda bular bir-birdin ahsan,¹⁶
Yuz ul fanliq aro har gaysi yakfan.
Dilorom-u Diloru-yu Diloso,
Gulandom-u Sumanbo'y-u Sumanso.
Parichehr-u Parizod-u Partuvash,
Paripaykar, zihni o'n ismi dilkash.*

¹¹ Advor – musiqi ilmi.

¹² Hay'at – astronomiya ilmi.

¹³ Haqoyiq – Alloh haqidagi ilm.

¹⁴ Daqoyiq – o'tkir fikrlar.

¹⁵ Muammo – she'rda yashirilgan so'zni topish ilmi.

¹⁶ Ahsan – yaxshiroq.

Mehinbonu ularning har biriga savollar berar ekan, qizlar o'zlari biladigan fanlar haqida so'zlab berardilar. Ularning hikmatlarini eshitib turgan Farhod o'zi unutgan bilimlarini yodiga keltirdi. U ketma-ket ichilayotgan may ta'sirida jur'atlanib, o'nta qizga turli ilmlar bo'yicha savollar bera boshlagan edi, qizlar javob aytishga qiyinalib qolishdi. Shunda bu savollarga Farhodning o'zi javob aytib, hammamni lol qoldirdi.

Ilm ahlining shohi sarvari bo'lgan Mehinbonu uning bilimdonligini ko'rib, taxtidan tushdi, Farhod-dan taxtga chiqib o'tirishini iltimos qildi. Farhod rozi bo'lmagach, malika taxt oldiga ko'rpacha solishni buyurdi-da, unga Farhodni o'tqazib, yonidan o'zi joy egalladi. Bu paytda pardaning orqasida o'tirgan Shirin barcha voqealarni kuzatib turardi. Ko'zidan tinmay yosh oqar, ba'zan hushidan ketib qolardi. Bularni boshqa odamlar ko'rmasdi. Lekin Mehinbonu jiyanining holatidan xabardor edi. Ko'nglida: «Shirin muhabbat o'tida kuyib, ado bo'lib boryap-ti. Agar bu yo'lida u halok bo'lsa, men gunohkor bo'lamam», – deb o'yladi-da: «Shiringa aytimglar, u mezonlik aylab, mehmonni xursand qilsin», – deb buyurdi. Shirin parda orqasidan asta chiqib kelar ekan, xuddi quyosh balqigandek qasr yoritishib ketdi. Farhodning ko'zi unga tushgach, kuchli bir oh tort-di-da, behush bo'lib yiqilishiga oz qoldi. Mehinbonu Shiringa o'z yonidan joy ko'rsatdi. Sogiyar ularga may tutishar ekan, Shirin ham ichib, Farhod kabi sarxush bo'ldi, yuzidagi parda ham tushib ketdi. U Farhodga qilgan ishlari uchun minnatdorchilik bildirdi-da, may olib kelish uchun o'rnidan turdi. Haligi o'nta go'zal qiz javohirlar solingan laganlarni

qo'llarida tutib uning yonida yurishardi. Shirin bu javohirlarni har tomonga sochib borardi. Keyin u Farhod oldiga kelib o'tirdi-da, qo'lga qadah tutib: «Men buni sening ishqingda ichaman», – dedi-da, simirdi, keyin idishni to'ldirib yig'itga turti va «Sen ham mening ishqimda bu qadahni ko'targili», – dedi. Farhod uni qo'lga olib, shunday sipqordiki, piyola naqshlaridan nishona ham qolmadi. Qadahni qay-tarib bergan Farhod o'z sevgilisi tomoniga sajda qilgandek yiqildi. Shirin uning boshini ko'tarmogchi bo'lgan edi, o'zi ham yiqildi. Ikkalasining og'ziga oyna tutishganda, nafasdan darak yo'q edi.

Farhod bilan Shirinning bu holatini ko'rgan odamlar oh-u nola tortishib, ikkovini ikki tomonga olib ketishdi. Ikki xonada joy tayyorlab, ularni yotqizib qo'yishdi. Tong otguncha ikkovlari behush yotdilar. Saharda tong shamoli esgach, ular o'zlari-ga kelishdi. Xijolatdan boshini quyi solgan Farhod yana tog' sari yo'l oldi.

Mehinbonu ziyofatda ro'y bergan hodisalardan tashvishga tushdi. Shirin ahvolidan xafvsirayotgan malika uni ovutish uchun qanday chora ko'rishni bilmasdi. O'ylab-o'ylab bir necha kunda Farhodni qasrga chaqirtirib, uning Shirin bilan uchrashuvini tashkil qilishni ma'qul ko'rди. Bunday paytlarda Farhod o'z sevgilisi qo'lidan may ichar ekan, ikkovi ham behush bo'lib yiqilishar, o'zlariga kelgach, yig'it yana tog' sari yo'l olardi, Shirin esa qalbida dard-u g'am bilan iztirob chekib qolardi. Bu xil uchrashuv-lar bir necha bor takrorlandi.

Shunday kunlarning birida ularning boshiga bir tashvish tushdi. O'sha ayyomda Arab va Ajam mulki-niing Xisrav degan hukmdori bo'lib, Madoyin shahri

uning poytaxti edi. Uning xotini ham, o'g'li ham bor edi-yu, Xisrav bu farzandini taxtga munosib ko'rmasdi. U o'z taxtini yaxshi bir farzandga topshirishni istab, bu maqsadga yetishish uchun o'ziga munosib qizni qidirishga tushgan edi. O'z mamlakatida qancha qidirtirsa ham, ko'ngliga yoqadigan biron go'zal topilmadi. Bu paytda Shirinning ovozi, uning husni, odobi haqidagi gaplar Xisravga ham yetib borgan edi. Bu sohbiyamol qizga tosh kesuvchi bir yigit shaydo bo'lib, uning ishqiy yo'lida ajoyib ishlar qilganidan ham u xabardor edi. Shirinning ishqiy Xisravni ham mast qildi-yu, Arman mamlakatiga odamlar yuborib, bu qiz haqida bor haqiqatni bilib kelishni topshirdi. Bu odamlar qaytib kelishgach, Shirinning tengsiz chiroyi-yu xulq-u odobi haqida shohga gapirib berishdi. Bularni eshitgan Xisrav tezlik bilan Armaniya sari yo'l olishga ahd qildi. Lekin mamlakatni qoldirib ketishdan xavotirlanib, Buzurg Ummid degan dono vaziri bilan maslahatlashdi. Vazir unga borishdan avval Mehinbonuga xat yollashni, bu xatga javob kelgach, qilinadigan ishlar haqida o'ylashib ko'rishni maslahat berdi. Buzurg Ummidning bu so'zlarini ma'qul ko'rgan Xisrav donishmand bir kishini topib, xatni uning qo'lga topshirdi-da, Mehinbonu huzuriga yubordi.

Xisrav yo'llagan elchi Arman mulkiga yetib borgach, Mehinbonuga Kisoro mamlakatidan vakil kelganini xabar qilishdi. Uning sifatlarini eshitgan malika mehmonxonaga tushirishni buyurdi, keyin o'zining bir qancha dono mulozimlarini chaqirib, ularga elchining qanday maqsad bilan kelganligini aniqlash vazifasini yukladi. Mehinbonu yuborgan a'yonlar elchining maqsadini bilib, malikaga xabar

qildilar. Shunda Mehinbonu: «Ertaga uni huzurimga olib kelinglar, u bilan suhbatlashay, muddaosi ma'lum bo'ldi, endi men javobimni aylishim zarur», – dedi. Mehinbonu o'ylab o'yiga yetolmasdi. Xisrav taklifga rozi bo'lay desa, yodiga Farhod tushib, ko'ngli g'amga to'lar, rad javobini beray desa, bunga sabab topolmas, Shirinni zo'rlab Xisravga uzatsa, u rozi bo'larmidi, rozilik berganida ham, buning natijasi nima bilan tugarkin?, – deb fikr qildi-da, oxiri bor gapni jiyaniga aytib berdi. Shirin o'zini yerga tashlab faryod ko'tardi:

*Boshing'a tigg'i g'am sursang ne bo'lg'ay,
Bu so'z deguncha o'tursang ne bo'lg'ay.*

*...Manga Farhod ishqiy tuhmati bas,
Ki chehram ko'rmayin ul zor-u bekas,*

*...Tog' ichra sel yanglig' ogizib yosh,
Urub tosh uzra har dam seldak bosh.*

*...Yuzumdin diydagi giryoni mahrum,
Visolimdan balokash joni mahrum.*

*...Manga na yor-u na oshiq havasdur,
Agar men odam o'lsam, ushbu basdur.*

*Agar Bonu iloji bo'lsa qilsun,
O'zinni o'tturmeyen yo'qsa bilsun.*

Bu so'zlarni eshitgan Mehinbonuning ko'zlari yoshga to'ldi, qanday chora ko'rishni o'ylab qo'ydi-da: «G'am yema, ko'nglingni xush tut. Men elchiga uzr aytib, jo'natib yuboraman», – dedi.

Malika va'dasiga muvofiq elchini qabul qildi, undan yo'l qiyinchiliklarini so'radi, Xisravga duolar

aytdi, keyin uning sharafiga bazm uyushtirdi, ketishi-da ko'pdan ko'p sovg'alar berdi-da «Shohga mening duolarimni yetqizgil», – deb tayinladi. Elchi o'zi turgan joy tomon yo'lga tushgach, Mehnbonu bosh vazirni chaqirdi-da: «Elchining oldiga borib aytinki, u Xisravga mening mana bu so'zlarimni yetkazsin. Sening tilaklaring biz uchun sharaftidir. Lekin bizning bir uzrimiz bor: sen tilagan oy yuzli go'zalning bir aybi bo'lib, u ham bo'lsa turmushga chiqishni istamasligidir. U, yigitlarga o'xshab ot choptirib yurishni, ov qilishni yoqtiradi. Sening uylanmoqchi ekanligingni ayta oluvchi kishi bu mamlakatda topilmaydi, chunki bu so'zni eshitsa, u o'z jonidan ham kechishi mumkin. Bunday sabab bo'lmaganida, u shu kungacha turmushga chiqmay yurarmidi? Ana shu aybimizdan shohni ogoh qildik. Endi nimaga hukm qilish shohning o'ziga havola», – dedi.

Mehnbonuning bu so'zlarini eshitgan bosh vazir hamma gapni elchiga aytdi. Elchi nima deyishni bilmay, o'z vataniga jo'nab ketdi-da, Xisrav oldiga borib malika so'zlarini unga yetkazdi.

Mehnbonu javobini tinglagan Xisrav uning uzriga ishonmay darg'azab bo'ldi. Keyin boshqa bir o'jar-roq elchini Armaniyaga yo'llagan edi, u ham shu javobni keltirdi. Shu tarzda shoh yana bir necha elchini Mehnbonu oldiga jo'natgan bo'lsa ham, hech qaysisi yaxshi xabar bilan qaytmadi. G'azabga to'lib toshgan Xisrav bu gaplarning barchasi bahona ekanini ta'kidlab:

*Agar umr o'lsa ul ayjoralarg'a,
Demay ayjorakin makkoralarg'a.
Sitamdin yetkuray andoq sazoye,*

*Solay kishuvarlari ichra balaye.
Ki qayda bor esa bir hujla payvand,
Qiyomatga dekin bo'lg'ay anga pand, –*

deb xitob qildi-da, askarlarni to'plab, Arman diyoriga qarab yo'lga tushdi.

Xisrav Armanga yo'l olar ekan, lashkarining son-sanog'i yo'q edi. Ularning otlari tuyog'idan ko'tarilayotgan chang-to'zon osmon yuzini to'sib qo'yg'an edi. Bir necha kun yo'lda yurilgach, Xisrav qo'shini Armaniyaga yetib keldi. Bu xabarni darhol Mehnbonuga yetkazdilar. Malika bu so'zni xotir-jamlilik bilan tingladi. Xisravning bu o'lkaga hujum qilishi ehtimolligini oldindan ko'ra olgan malika shaharni himoya qilish choralarini ko'rishga ulgur-gandi. Qal'aning baland devorlari mustahkamlangan bo'lib, har qaysi kungira yonida bahromsifat bir jangchi turardi. Ancha vaqtga yetadigan oziq-ovqat, kiyim-kechak hozirlab qo'yilgan edi. Mehnbonu bilan Shirin Farhodni voqeadan xabardor qilib, undan qo'rg'onga kirishini iltimos qilishdi. Farhod ularning so'zlarini yerda qoldirmay qo'rg'onga kirdi-yu, qal'a tashqarisidagi bir katta tosh ustida joylashib, jang bo'ladigan bo'lsa, Xisrav askarlari boshiga tosh yog'dirishga tayyor bo'lib turardi.

Xisrav o'z qo'shini bilan kelib qo'rg'ondan yarim mil narida joylashdi. Arman diyorini tomosha qilish uchun atrofga ming otligni olib yo'lga otlandi. U shahar devorlariga nazar tashlab borar ekan, tosh ustida turgan Farhodga ko'zi tushdi-yu, ko'ksiga xanjar urilgandek bo'ldi. Sarkardalarga qarab: «Bu odamni ko'rib ko'nglim xafa bo'ldi. Surishtirib bilinglar-chi, ishi dillarni hazin qilish bo'lgan bu

inson kim ekan?» – deb buyurdi. Bir sarkarda otini u tomon surib, Xisrav nomidan Farhodning ismini so'radi. Farhod ichiga ishq o'ti tushgach otidan ham mahrum bo'lgani, asli ismi esa Farhod ekanini aytdi. Bu so'zni eshitgan Xisravning hushini yo'qotishiga oz qoldi. Chunki u bu nomni ko'p eshitgan edi. Shuning uchun: «U mening raqibim, binobarin, men undan qutulishim kerak», – deb o'yladi-da, besh-o'n jangchini yuborib, uni o'z oldiga olib kelishga buyurdi. Farhod o'zi turgan manzilga yaqinlashayotgan dushman askarlarini ko'rib, ularga qarab xitob qildi:

«Ey baxtiyor shoh! Agar Xisrav esang ham, Xisrav bo'lmasang ham bu so'zlarimni eshitib ol. Meni o'z oldingga olib borishlarini istab, o'n-o'n besh pahlavoningni jo'natding. Maqsading meni o'ldirmoq bo'lsa, bundan menga ziyon ham, senga foyda ham yo'q. Shu odamlarning qoni sening bo'yingga tushadi, chunki sen o'z sipohlarini o'z qo'ling bilan o'ldirding. So'zlaringa ishonmasang, Yaratganining qudratini tomosha qil: bosh kiyimning cho'qqisini uchirib yuboradigan mana bu toshni mening salomim deb qabul qilgin».

Farhod shoh turgan tomonga qarab yana bir toshni otdi-da: «Bu esa bayrog'ing uchidagi shaklni uchirgusidir», – deb xitob qildi. U otgan ikki tosh shohning dubulg'asi uchini va bayrog'i uchidagi shaklni uchirib yubordi. Shundan so'ng Farhod so'zini yana davom ettirdi: «Ey shoh yoki sarkarda, ishq ahlining mahoratini sen ham, sipohlaring ham ko'rdi. Endi ularni orqaga qaytar, bo'lmasa, bari o'lib ketadi. Men es-hushini yo'qotgan majnun goyadan tosh olib sen tomon otsam, boshingni uchirib yuborishim aniq. Boshingdan kechganimni g'animat

bilib, yo'lingga qayt. Men, ishqdan alam tortayotgan odam senga nima qilsam ham uzri bo'laman. Agar Arman tog'ida turib qasos olishga otlansam, uning har bir toshi bir boshga aylanadi...

Sen xalq mulkini talab, taxt-u tojini tortib olish uchun bu tomon kelibsan. Mamlakatini barbod qilib, nozanin ko'nglini xafa qilding. Eshitishimcha, ishqdan lof ham urayotgan emishsan. Dardi ishq rasmi shunday bo'ladimi? Vafo-yu mehr sharti shunday bo'ladimi? Birovning ishqida zor bo'lishmi bu? Uning g'amida beqaror bo'lishmi bu?!

Bu so'zlarni eshitgan Xisrav ko'ngliga iztirob tushib, nima deb javob qilishni bilmay qoldi. Askarlari oldida ham, qal'adan qarab turgan odamlar oldida ham xijolat bo'lganicha, sayridan ko'zlagan maqsadiga erisholmay, qo'shini turgan manzilga qaytdi.

Xisrav diqqat bo'lib o'z qarorgohiga qaytgach, Buzurg Ummidni huzuriga chaqirib, undan maslahat so'radi. Vazir uning ko'nglini xursand qilib shunday dedi: «Es-hushidan judo bo'lgan bu yigitning so'zlaridan tashvish chekishning keragi yo'q. Bir odamimiz Bonu saroyiga borib, bu so'zlarni aytib bersa, balki o'ylanib qolib, niyatlarimiz amalga oshishi ham ajab emas. Bu qo'rg'on nihoyatda mustahkam bo'lib, oziq-ovqat ham mo'l-ko'l to'plangan ko'rinadi. Uni bosib olish qiyin bo'lsa ham, o'ylab ish qilsak, muddaomizga erishamiz. Axir afsungarlar rost-u yolg'on so'zlarni aytib, afsun bilan ilonni inidan chiqaradi-kul».

Buzurg Ummidning bu so'zlarini ma'qul ko'rgan Xisrav bir so'zga chechan odamni topib, Mehinbonu saroyiga jo'natdi. U kishi qo'rg'on ichiga kirib, saroyga bordi-da, malikaga shunday so'zlarni aytdi:

«Shohimiz bu yerga farzand bo'lish niyatida kelganlarini aytib yubordilar. Sizlar ul go'zalning turmush qurishdan bosh tortayotganini ta'kidlayapsizlar, lekin bir telba, so'zlaridan aqlga zahmat yetadigan yigit o'zini oshiq deb bilib, u qizni mahbuba hisoblar ekan, bundan barcha el xabardor emish. Shunda ham parivash uning oldiga borib, mehribonlik ko'rsatib turar ekan. Ko'rinib turibdiki, u turmush qurishni istamayapti, degan so'zlaringiz yolg'on, bu xil bahonani biz kechirdiki! Chunki har bir odam xato qilishi mumkin. Lekin biz yurtingizga mehmon bo'lib kelgan edik, siz mezbonlikni ado qilib, o'tamizdagi xafagarchiliklarni bartaraf etsak, ayni muddao bo'lar edi».

Mehmon so'zini tugatgach, Mehnbonu shunday javob qildi: «Xisrav Farhodni ko'rinishidan odamzodga o'xshamaydi debdi. Shuni bilinglarki, bizdek odamlar uning maqtovini yuz yil davomida aytisak ham, fazilatlarining mingdan birini ham ta'riflay olmaymiz. Shohingiz uni gado debdi, u shahzoda, sharafta undan-u bizdan ziyoda. Dunyoda u bilmagan ilm yo'q. U Shiringa shaydo bo'lsa ham, uni ikki yo uch martagina ko'rgan, xolos. Har safar ko'rganida hushidan ketib yiqiladi, o'ziga kelgach, dasht-u tog'lar sari yo'l oladi. Shirinning maqsadi ham u yigitni ko'rib turishdir. Shohing Farhodning jamolini jirkanch debdi, borib ko'r, Xisrav rost yoki yolg'on gapirganini o'z ko'zing bilan ko'rasan. Uning yuzi gulzoridan gullar terishsing aniq». Bu so'zlarni eshitgan vakil Xisrav oldiga borib, barchasini gapirib berdi. Darg'azab bo'lgan Xisrav o'z qo'shinlariga shaharni bosib olish haqida buyruq berdi. Sipohlar qo'rg'onni qamab, unga hujumni boshlashdi. Sha-

har aholisi qo'rg'onni himoya qilishga kiritishdi. Sipohlar kunduzi-yu kechasi hushyorlik bilan jangga hozir turishar, tunlari mash'alalar bilan qal'ani yoritishardi.

Farhod turgan tomonga dushman qo'shinlari yaqin kelolmas, ming qari yerdan buyog'iga o'tolmas, pahlavon yigit otayotgan toshlar tegib halok bo'lishdan qo'rqishardi. Pashshaga ham ozor yetkazishni istamaydigan Farhod o'z jonini asrash uchun yov askarlarini qo'rqitardi, chunki bu jonda sevimli yor vafosi bo'lgani uchun uni dushmaniga fido qilishni istamas edi. Xisrav esa qanday qilib bo'lmasin uni yo'q qilish chorasini izlardi. Undan qutulsa, qal'ani qo'lga kiritish oson bo'lishini bilardi. Buzurg Umid bilan maslahatlashib, makkor afsungarni topishdi-da: «Agar sen devona yigitini yo'qotish chorasini topa olsang, hisobsiz oltunga ega bo'lasan», – deyishdi. Afsungar: «Uni makr bilan shunday aldayki, hushidan judo bo'lib, o'likdek yiqilsin. Lekin uni bu yerga qanday olib kelish chorasini topa olmayman», – dedi. Xisrav: «Sen uni behush qilsang, yuzta sovut kiygan sipoh yashiringan joyidan chiqib, uni bu tomon olib kelishadi», – dedi. Xisravning bu so'zlarini eshitgan u makkor o'zini es-hushini yo'qotgan odam qiyofasiga kiritib, yashnab turgan xushbo'y gullardan uzib oldi-da, uning barglari orasiga behush qiladigan dori sepib, Farhod manzili tomon yo'l oldi. Devonalardek qadam tashlab, oshiqlardek faryod qilib keleyotgan bu odamning ovozi eshitgan Farhod uning yoydek egilgan qomatini ko'rib hushidan aytilishiga oz qoldi. Ko'nglini iztirob o'rtab, unga: «Ey dard bilan o'tangan oshiq, bu yerlarda nima qilib yuribsan, qaysi parivashni ko'rib, bunday

devona bo'lding? Men falakdan zulm ko'rgan edim, sen nega fig'on chekypasan?» – dedi. Hiylagar uning ishonganini ko'rib: «Ey ishq elining podshohi, men falon joydanman, bir go'zalning ishqini meni devona qilgan edi. Sevgilimni goh yiroqdan, gohida oshkora ko'rib turardim. Xisrav qo'shini shaharni g'amal qilgach, men qal'adan tashqarida qolib ketdim. Shaharga kirmog'chi bo'lib darvozaga yaqinlashsam, boshimga o'q bilan tosh yog'dirishmoqda. Bu xil qiyinchiliklardan o'lar holatga yetdim. Bir dardkashim ham yo'q edi, seni eshitib, ahvolimni so'zlab berish uchun qoshingga keldim», – dedi. Uning so'zlarini eshitgan Farhod oh tortib, ko'zlaridan seldek yosh to'kdi-da, tani zaiflashib yiqildi. Hiylagar uning holini ko'rib, dori sepiigan gulni dimog'iga tutdi. Keyin qichqirib, ishorat bilan sipohlarni chaqirdi.

Bu paytda bir tosh ustida yotgan Shopur yomon tush ko'rib, seskanib uyg'ongach, Farhod tomoniga qarab, do'stining behush yotganini, shaytonga o'xshagan bir kimsa sipohlarni chaqirayotganini, ular har tarafdin Farhodga yaqinlashayotganlarini ko'rdi va ish qo'ldan ketganini sezib, Farhodning holiga ko'z yosh to'ka boshladi. Tepalikda turgan Shopur pastda haligi hiylagarni ko'rib qolib, qoyadan bir toshni ko'chirib oldi-da, u bilan makorning boshiga urib o'ldirdi. Sipohlar Farhodni ko'targanlaricha, Xisrav qarorgohi tomon yo'l olishdi. Bu hodisadan xabar topgan qo'rg'on ahli g'am-alamga mubtalo bo'ldilar, ammo Shirin eshiksa, shubhasiz, o'zini o'ldiradi, degan xayol bilan unga bildirishmadi.

Sipohlar Farhodni ko'tarib, Xisrav dargohiga olib kelishgach, shoh o'zida yo'q xursand bo'lib, raqibi-

ning qo'l-oyoqlarini zanjirband qilishga buyurdi. So'ng tabibni chaqirib, Farhodni hushiga keltirishni topshirdi. Hushiga kelgan Farhod o'zining jinnilar kabi kishanband qilinganini ko'rdi. Shohona yasatilgan xonadagi taxt ustida bir shoh o'tirar, boshidagi toj yargirab turardi. Atrofta sipohlar tizilishgan, shoh unga taajjub bilan boqardi. Farhod o'rnidan turib, shu yerda hozir bo'lgan kishilarga qarab boshini egdi-da, yerga o'tirib, ko'zlarini quyi soldi. Xisrav uning jamoli-yu odobini ko'rib, jazolashni ham unutdi-da, unga qarab so'z ochdi; Farhod uning savollariga javob qaytara boshladi:

*Dedi: Qaydin sen, ey majnuni gumroh?*¹⁷

Dedi: Majnun vatandin qayda ogoh?

*Dedi: Nedur sanga olamda pesha?*¹⁸

Dedi: Ishq ichra majnuniq hamesha.

*Dedikim: Ishq o'tidin de fasona!*¹⁹

Dedi: Kuymay kishi topmas nishona.

Dedi: Qay chog'din o'ldung ishq aro mast?

Dedi: Ruh ermas erdi tanga payvast.

Dedi: Bu ishqdin inkor qilg'il,

Dedi: Bu so'zdin istig'for²⁰ qilg'il!

Bu so'zlarni eshitgan Xisrav uning oshiqiligini sinamog'chi bo'lib yangi-yangi savollarni berar ekan, Farhod munosib javob bilan shohni hayratga solardi.

¹⁷ Gumroh – yo'ldan adashgan.

¹⁸ Pesha – hunar, kasb.

¹⁹ Fasona – hikoya.

²⁰ Istig'for – tavba.

Dedi: Ishq ahlining nedur hayoti?
*Dedi: Vasl ichra jonon iltifoti*²¹
Dedikim: Dilbaringning de sifotin,
*Dedi: Tvl g'ayratidin*²² *tutmon otin.*
Dedikim: Ishqiga ko'nglung o'rundur?
Dedi: Ko'nglungda jondek yoshurundur.
Dedi: Ko'nglung fido qilsa jafosi?
Dedi: Jonimni ham aylay fidosi.
Dedi: Bu ishq tarki yaxshiroqdur?
*Dedi: Bu sheva*²³ *oshiqdin jiroqdir.*

Farhodning berayotgan javoblari Xisravni lol qoldirar ekan, raqibining donoligini ko'rib toqat qilolmagan shoh do'q-po'pisa qilishga o'tdi:

Dedi: Ol gany-u qo'y mehrin nihoni!
Dedi: Tufroqqa bermon kiniyoni.
*Dedikim: Shohga bo'lma shirkatandesh*²⁴
Dedi: Ishq ichra tengdur shoh-u darvesh.
Dedi: Ishq ichra qatling hukm etgani!
Dedi: Ishqida maqsuding'a yetgum.

Farhod shohning har qanday qiyin savollariga osongina javob qaytarar ekan, Xisravning ichiga o't tushgandek bo'lib: «Mendek shohga boshdan oyog'igacha zanjirband bo'lib turgan bu devona nimani so'rasam dag'allik bilan javob qilyapti. Unga shunday bir jazo berayki, sultonlar oldida bunday so'zlashga jur'at qilolmaydigan bo'lsin!», – dedi-da,

²¹ Iltifot – mehribonlik.

²² G'ayrat – rashk, qizg'anish.

²³ Sheva – odat.

²⁴ Shirkatandesh – o'zini teng qo'ymiq.

gal'a oldida bir dor tikishga, qadoqli qo'llarini mahkam bog'lab dorga osishga, keyin odamlarga buyurib, unga o'q yog'dirishga, xalqqa ibrat bo'lsin uchun o'ligi bir necha kun davomida osig'liq turishiga, so'ng esa jasadini o't bilan kuydirishga va kulini ko'lka sovurishga buyurdi. Uning bu so'zlaridan xursand bo'lib ketgan Farhod kulimsirab shunday javob qildi: «Ey darg'azab shoh! Dushmanimdan o'ch olayapman, deb o'ylamay qo'ya qol. Sen buyurgan bu jazolar mening tilagim edi. Yorum ishqida o'tishni istardim, bugun Tangri shu orzuga yetkazdi. Sen g'azablanganing sari men shodlanyapman. O'limga buyurganingdan xursandman, chunki jonim azoblardan qutuladi. Meni o'qqa tutish haqidagi farmoning ham mening asl muddaom edi, chunki bu jazo meni hijron alamlaridan ozod qiladi. Meni kuydirib, kulimni ko'lka sovurishga amr qilding. Sen firoq o'tida kuyib kul bo'lmagansan. Men esam hajr do'zaxidan xalos bo'lganman, lekin shunisi qiziqki, shoh ishq o'tida kuyib, iztirob chekib yurgan bir bechoraning muhabbati haqidagi gaplarni xalqdan eshitib, unga raqib bo'lmog'chi. Yorni ko'rmay turib, o'ziga sodiq oshiq nomini berib, dahshatli qo'shin to'plab kelib, uning mulkini talon-taroj qilib, qancha odamni o'ldirgan bu hukmdor o'z raqibi bilan yuzma-yuz jang qilishga jur'at qilolmasdan hiyla bilan zanjirband etib, darg'azab bo'lgan holda uni savolga tutib, oshiqning bergan javoblariga chidamay, jazolashga buyruq beraypti. Shumi adolat, shumi shijoat? Agar hushyorligimda Xisrav menga ro'para kelsa edi, sipohlari hozirgisidan yuz marta ko'p bo'lsa ham, men yigitlikni ularga ko'rsatib, barchasining umr ipini uzgan bo'lardim. Shunda g'azabkor

shoh ichidagi o'ltar so'nib, shijoat ilmini o'rgangan bo'lardi. Shoh men tomon sipohlar yo'llaganida men ularning qonidan kechdim, Xisrav boshini ham omon qoldirdim. Endi u mening boshimga qasd qilyapti. Lekin Xitoy sari esgan shamol ahvolindan xoqonga xabar yetkazsa, o'g'lining azoblab o'ldirilgani, o'tda kuydirilganidan ogoh bo'lsa, qo'shin bilan kelib, Madoyin shahrida tirik odamni qoldirmay, uning tuprog'ini Xitoy mamlakatiga tashitishi va Xisrav mulkidan asar ham qoldirmasligi muqarrar. Unda men begunoh bo'lib, Xisrav gunohkor bo'lishi va barcha vayronaliklarning sababchisi sifatida jazolanishi shubhasizdir. Men har qancha azob cheksam ham, bu so'zlarni aytmagan bo'lardim. Lekin Xisrav Parvezning nodonligi ana shunday vayronagarchiliklarga olib kelishi mumkinligini o'ylab gapiryapman. Odamlar bu so'zlarim uchun meni qo'rqoqlik qilyapti, deb o'ylamasinlar. So'zimni qisqa qildim, bu jahondan yorim yodi bilan ketayapman», – dedi-da, qo'rg'on tomonga boqib yer o'pdi va u yerda turgan odamlar joniga o't soldi. Keyin Xisravning sipohlariga qarab: «Ana endi osasizmi, chopasizmi, bilganingizni qilavering», – deb xitob qildi.

Shundan keyin Farhodni dor ostiga qarab sudradilar. U yerda o't va o'tin tayyorlab qo'yilgan edi. Bu xabarni eshitgan qo'rg'on ahli faryod chekishar, lekin bo'layotgan vogelarni Mehnbonu bilan Shirindan sir tutishardi. Farhodning dor ostida bo'yniga arqon solingan holda turishini ko'rgan qo'rg'on ahlining dillari vayron bo'lib, o'lar holatga yetishgan edilar.

Dushman tomonida esa Xisravning sipohlari yigitning donoligi, o'lim oldida beparvo turishini ko'rib,

uning begunoh ekanligi, jazoga loyiq emasligini bilib, yig'lab turishardi. Xisrav o'z ishidan afsuslanayotgan bo'lsa ham, o'z buyrug'ini bekor qilishga nomusi yo'l bermasdi. Barcha vogelarni kuzatib turgan Buzurg Ummid shohni xilvat bir joyga chaqirib: «Uni o'ldirishimizga asos yo'q. Es-hushidan ayirilgan odamni zindonda ushlash to'g'riroq bo'ladi. Farhodning gunohi ozroqqa o'xshaydi, devonaga o'xshab ko'rinsa ham, so'zlari haqiqatga yaqinroq. Yaxshisi, baland tog'lar orasidan bir joy topib o'sha yerga qamasak, ikki-uch oy zindonda yotsa, ikki-uch yuz sipoh uni nazorat qilib tursa ma'qul bo'ladi. Rost so'zlay boshlasa, tirik yursa ham uning ziyoni tegmaydi. Yolg'on so'zlayotganini sezsak, istagan ishimizni qila olishimiz mumkin», – dedi. Bu so'zlar Xisravga ham ma'qul tushdi. Tog'lar ichida Salosil degan mustahkam bir qo'rg'onni topishib, Farhodni o'sha qal'a tomon jo'natishdi-da, besh yuz sipohga uni ko'z qorasiday saqlashni buyurishdi.

Qo'riqchilar Farhodni Salosil qo'rg'oniga olib borib, zindonga qamashdi. Uni qattiq nazorat ostida saqlashar, hatto qochib ketmasligi uchun yo'lga olmos aralash qum to'shab qo'yishgandi. Xisrav Farhodni qochirib yuborganlarni kallasini chopib tashlash yoki qo'rg'on tepasidan uloqtirib yuborishga buyruq bergan edi. Qo'riqchilar bundan qo'rqib doim hushyor turishardi. Lekin yigit chekayotgan oh-u faryodlarni eshitarikan, unga maftun bo'lib qolgandilar.

Suqrot o'rgatgan ismlar ichida bir ism bo'lib, uni o'qlisa, kishanlar qayerga borsa ham xalal berolmay qolardi, yo'lida har qanday mustahkam darvoza uchrasa ham ochilmay qolmasdi. Shu ismni tilga

olgan Farhodning bandlari yechilib, darvozalar ochilib, har kechasi qal'a va uning atrofiga, tog'-u dashtlarni aylanib kelardi. Sogchilar uyg'onmay turib o'z joyiga qaytgan Farhod kishanlarni yana taqib olardi. Chunki bu sirlar oshkor bo'lsa, sogchilar Xisrav tomonidan turli jazolarga giriftor etilishidan qo'rgardi u. Lekin sipohlar bu sirdan allaqachon ogoh bo'lishgandi. Farhodning sayrdan qaytgach o'zini yana bandga solayotganidan xabar topgan sogchilar bunday ishini qilmay, bemalol sayr etishiga ruxsat berishdi. Sevgisidan ayrilib iztirob chekayotgan Farhod tog'-u dashtlarni kezar ekan, yirtqich va xonaki hayvonlar uning atrofini o'rab olishar, qushlar boshiga soya solisharkan, barcha hayvonlar-u qushlar bilan so'zlashib dardini bayon etardi. Ular ham oshiq yigit ahvolini ko'rib faryod chekishardi.

Tong asta-sekin yorishib borarkan, Farhod subhga murojaat qilib: «Sen ham menga o'xshaysan, yuzingda ko'z yoshlaring namoyon, iching ham menga o'xshab o'rtanadi.

*Chu sohib dardsen darding'a rahm et,
Tarahhum²⁵ aylabon faryodima yet.
Saharkim gulshan ichra gul ochilg'ay,
Gul uzra turraj²⁶ sunbul sochilg'ay.
Chu gul termakka ul sarvi gulandom
Qo'yar gulshanda gulruklar bila gom²⁷
Souvg' ohimni bilgurtub damingdin,
Ko'zum yoshini anglat shabnamingdin», –*

²⁵ Tarahhum – shafqat, rahm qilish.

²⁶ Turra – jingalak soch.

²⁷ Gom – qadam.

dedi. Quyosh ko'tarilib kelarkan, uning o'ziga o'xshashi, yuzlarining o'zidek sarg'aygani, o'zidek devona bo'lib tog'larda kezayotgani haqida so'zlab iltijo qilardi:

*Chu o'tsang mahvashtinning maskanidin,
Tushub iqbol yanglig' raवानidin.
Tariygi mehribonlig'ni fan ayta,
Qoshida kuymakinni raushan ayta.*

Kun yoyilib ketgach, tog'-u dashtda kezib, hijron alamiga chiday olmay g'am-anduh chekar, devonalardek ko'z yoshini to'karkan, fig'onidan tog'larni ham bezovta qilardi.

Farhod aytilig o'tida iztirob chekib, olam ko'zlariga qorong'i ko'rinar, kunduzlari beorom bo'lib tog'-u dashtlarda kezib faryod chekardi. Shom boshlangach, sabr-u toqati qolmay, osmonga boqganicha: «Ey zolim falak! Jafu-yu zulming shunchalik ham behisob bo'ladimi? Hijron alamida qiyaganingdan ko'ra o'ldirib qo'ya qolsang bo'lmaydimi? Mening boshingga qora kunlarni solib, o'linga ham zor qilding. Yoki necha ming yil sayr qilib endi charchab qoldingmi? Yo mening baxtinga o'xshab uyqudamisan? U oy yuzli go'zal hijronidagi holimga rahming kelsin», – deb nola qilardi.

Ko'kada oy paydo bo'lgach, Farhod unga ta'zim qilib, yerni o'pib:

*Dedi: «Ey tiyra shomim raushan etgan,
O'lar holatda faryodimga yetgan,
Ne bo'lg'ay rahm etib jonimni olsang,
Ul oying ko'yi tuftog'ig'a solsang.*

*Bo'lordetur adam sorti xiromin,
Agar yetkursang oxir dam salomin», –*

deb yollorardi. Osmonda birin-кетин Atorud, Zuhra, Mushtariy kabi sayyoralar paydo bo'lar ekan, ularning har biriga boqib yurak dardlarini izhor etar, madad so'rab iltijo qilardi. Ishi kotblikdan iborat bo'lgan Atorudga boqib: «Ey do'stlar ahvolini falak varaqlariga bituvchi, mening ko'zlarim yoshini siyoh qilib, og'ir ahvolimni xatda birma-bir bayon etgin-da, quyoshimdan nur kasb etishing chog'ida uni ko'rar ekansan, o'sha maktubimni oldiga qo'ygin», – deb iltimos qilgan bo'lsa, Zuhroga nazar tashlar ekan: «Ey shodlik kuychisi, sening ovozing-u jonbaxsh kuylaring olamga mashhur. Bir zamon sozandalik torini uzgin-da, mening o'limim haqida motam kuyini chalib, oy yuzli go'zalim bazmida ishtirok etadigan bo'lsang, mening halokatim haqidagi bu marsiyani ham qo'shib kuylagin», – dedi. Keyin oltinchi osmonda turgan Mushtariyga, saodat yulduziga termulib nola qildi:

*«Ki ey burji sharaf masnadishini,²⁸
Saodat taxt-u tojining aminini,²⁹
Duoye qilki, Haq bersun murodin,
Bu mehnat shomidin bo'lsun kushodim.
Boshimdin hajr shomi dudi ketsum,
Ko'zumga vasl subhi nuri yetsun».*

Yulduzlar charaqlay boshlagach, Farhod ularga ko'zlarini tikib: «Sizlar mening ko'z yoshlarimdan

²⁸ Masnadnashin – taxtda o'tiruvchi.
²⁹ Amin – saqlovchi, posbon.

nishonasizlar. Ashkim durdari kabi yo'lga tushing. Hazin ko'nglim yuz ming pora bo'ldi, har bir pora-si g'am-alam guining bargidan bir belgidir. Har biringiz ularni yig'ib olingiz-da, yorim ko'chasiga yetkazing», – deb murojaat qildi. Farhod sahargacha shu tarzda dard-u g'am chekib, fig'on qilishlardan quvvati ketdi-da, hushini yo'qotib, o'likdek yerga cho'zildi. Uning bu holatiga osmon ko'k kiyib, falak yulduzlar duridan ko'z yosh to'kar, asta ko'tarilib kelayotgan quyosh ham bu oshiq yigit dardiga malham bo'lishga ojiz edi.

Farhod kishanlardan qutulib istagan tomonga borish imkoniyatiga ega bo'lsa ham, nogahon Xisrav eshitib soqchilarni jazolamasin, degan fikr bilan o'z manziliidan ko'p uzoq ketmasdi. Lekin bu ishlarning bari shoh qulog'iga borib yetgandi. Darg'azab bo'lgan Xisrav soqchilarni qattiq jazoladi. Keyin Farhodning o'sha yerda ekanligi, o'z manziliidan yiroqqa ketmayotganini bildi-da: «O'zimni bilmaslikka olib, bu voqealarni eshitmagandek yurishim ma'qulga o'xshaydi», – degan qarorga keldi. Farhodni kishan-da ko'rgach esa yanada xursand bo'ldi.

Shoh makkorilik bilan Farhodni qo'lga olgan paytda Shopur shaharga kirgan edi. U o'z do'stining ahvolini o'ylab nola-yu faryod qilardi, ko'kragiga tosh urib iztirob chekardi. Farhodning hiyla bilan behush holda bandi qilingani, shoh savollariga oshiq yigitning qanday javoblar qaytargani, Xisrav gunohsiz raqibini qatl qilmoqchi bo'lgani, bunga parvo qilmandigan Farhodning aslida Xito-yu Chin eliga xon ekani xalq orasida keng targ'alib ketgan edi. Shahar aholisi Xisravdan g'azablanib, Farhodga maftun bo'lgandi. Bu voqealar haqida, oshiq yigitning donoligi-yu ja-

sorati to'g'risida shoirilar ko'plab g'azallar yozishar, xonandalar ashulalar kuylashardi.

Bo'lib o'tgan barcha hodisalar Mehinbonuga ham eshitilgan bo'lib, qanday chora topishni bilmay yig'lagani yig'lagan edi, bu so'zlardan Shirin xabar topsa, shubhasiz, o'zini o'ldiradi, deb tashvish chekardi. Lekin Shirin o'z yorining dushman qo'liga tushganini sezgan bo'lib, goh o'zida, goh behush edi. Parda orqasida o'tirib cheksiz azob chekar, ayrtiqdan nihoyatda g'amgin edi.

Bir kuni u toza havodan bəhira olish uchun qasr tomoniga chiqdi. Atrofga boqib, bog'dagi gullarni tomosha qilib turar ekan, qulog'iga hazin bir ashula eshitildi. Dardli qo'shiq so'zlariga diqqat qilar ekan, har bir bayt Farhod haqida, Xisravning yigit boshiga solgan behad zulmi to'g'risida ekanini angladi-da, bag'riga o'tkir bir xanjar qadalgandek bo'lib kruchli bir oh tortdi-yu, boshini yerga urib, qonga bo'yaldi, gulgun yoqasini chok qilib, sochlarini yoyib, faryod chekib, hushini yo'qotib, yerga yiqildi. Uning boshiga yetib kelgan Mehinbonu tinmay yig'lab turar ekan, Shopur ham keilib, malika oldida yer o'pdi va shunday dedi: «Malikam, yovuz Xisrav bechora Farhodni hiyla bilan band etganida, uni behush aylagan makkorni tosh bilan urib o'ldirdim-u, keyin do'stim oldiga borishni ham, sizning huzuringizga kelishni ham bilolmay, yig'lab, iztirob chekib yurdim, bir vayronada behush yiqilganicha ancha kun yotdim. O'zinga kelgach, qo'rg'ondan tashqari chiqib, Xisrav lashkari orasida bekinib yurib, ularning so'zlariga qulog' tutdım. Ular Farhod haqida faqat yaxshi so'zlarni aytishardi. Shuni ham eshitdimki, Far-

hod o'zi zindonband etilgan qadimgi bir qo'rg'onda sog'-omon ekan. Xisravning soqchilarga: «Agar bu mahbus o'zi turgan yeridan uzoq ketse, hammangni o'ldiraman», – degan po'pasini eshitgan Farhod soqchilarga ozor yetmasin deb, o'sha tog'dan uzoqqa ketolmay yurar ekan. Bu so'zlardan xabar topgach, uning tomoniga bormay, sizlar tomon yo'l oldim. Chunki el orasidagi gaplardan sizlarning ahvolingizni bilardim. Shuning uchun ikkovingizni xursand qilishga shoshildim. Sizlarni ko'rib, keyin do'stim yoniga bormogchiman. Yo so'zlarimni to'xtatib, hoziroq u tomonga jo'naymi?»

Bu so'zlarni eshitgan Mehinbonu: «Sen aytgan so'zlar jarohatli ko'nglimga malham bo'ldi. Seni topolmay juda noshod edik. Farhodning sog'-omonligini eshitib juda xursand bo'ldik. U yotgan qo'rg'on tomon boradigan bo'lsang, bizning aytmoqchi bo'lgan so'zlarimiz ko'p, Allohga shukrlar bo'lsinki, seni ko'rib Farhodni ko'rgandek bo'ldik», – dedi-da, Shirin ahvoli, hozirgina behush bo'lib yiqilganini aytib berdi. Shirinning dimog'iga turli xushbo'y isli tutatqlarni tutib hushiga keltirishdi. Ko'zini ochib, Shopurni ko'rgan Shirin yana o'z Farhodini yodga olib, faryod qildi:

*Ki «Ey Shopur, qaydin bo'yla yeting,
Kelibsan fard³⁰, hamrohingni neting?
Hamul kim mehr ko'sin³¹ urmish erdim,
Borur chog'da senga topshurmish erdim.
Rafiq-u yorlig' mundaq bo'lurmu,*

³⁰ Fard – yakka.

³¹ Ko's – nog'ora.

*Amonatdortiq³² mundaq bo'lmumu?
Manga o'z g'oyibimdan bir nishon ayt,
Desangkim, hajrdan o'lmay, ravon ayt».*

Shundan keyin Shopur Mehinbonuga aytganlarini birma-bir takrorladi-da: «Farhodning oldiga ketyapman, bundan sizni xabardor qilay, agar makruba yozib bersa, uni do'stinga yetkazay, degan maqsad bilan bu yerga kelgan edim», – deb qo'shib qo'ydi. Shirin darhol o'rnidan turib xoli bir joyda o'z sevgilisiga xat yozishga kirishdi. Shopur u makrubni olib, Farhodni izlab topish uchun jo'nadidi. Odamlardan eshitgan yashirin yo'llardan yurib sahar paytida do'sti qoshiga yetib bordi. U behush holda yotar, atrofini bir to'da vahshiy hayvonlar-u qushlar o'rab olgandi. Buni ko'rgan Shopur do'stining boshini qo'yniga olib, faryod chekdi. Uning ko'z yoshlari Farhodning yuzlariga gulobdek yog'ilgach, ko'zini ochib o'ziga keldi. Ikkala do'st bir-birlarini quchoqlab rosa yig'lashdi. Bu holatni kuzatib turgan tog'-u vodiylar ham ko'z yoshlarini to'ka boshladi. Keyin Shopur qo'ynidan makrubni chiqarib, do'stining qo'liga tutdi. Uni ochgan Farhod madori ketib Shirin makrubini o'qiy boshladi. Shirin makrubida uning Farhodga bo'lgan ehtirosli muhabbati, cheksiz sadogati, chekayotgan alam-u iztiroblari, orzu-yu tilaklari otashin misralarga jo'qilingan edi.

*Nedur ahvoling, ey zori g'arbin,
Visolim davlatidin benasibim?
Chekardin g'am tog'in holing nechukdur,
Bu yukdin jismi chun noling nechukdur?*

³² Amonatdortiq – topshirilgan narsani omon saqlash.

*Qatig' g'urbat aro holing ne erkin,
Achiq firqatda ahvoling ne erkin?
Firoq ichra nechukdur jismi zoring,
Ne yanglig' to'lg'onur o't ichra toring?*

kabi vafot bo'la so'zlar bilan boshlangandi u. «Yashayotgan joying tog'ini yo sahrumikan, to'shaging toshdanimikan? Yurgan yo'llaringda kiyiklar-u qu-lonlar hamrohlik qilarmikan? Yirtqich hayvonlar xizmatkorlaring-u qushlar qanoti sening soyaboning emish. Sen Sulaymon payg'ambar obro'sini topib-san, men esa Bilqis³³dek yoring bo'lolmasam ham, kanizing bo'lmogga tayyorman.

*Ne bo'lg'ay erdi charxi zulmpesha³⁴,
Meni sendin judo qilmay hamesha,
Xiroming chog'i yo'ldosh bo'lsam erdi.
Sukrunung vaqti qo'ldosh bo'lsam erdi.
Quyosh yanglig' bo'lub kunduz qarining³⁵,
Bo'lub tun soya yanglig' hamnishining³⁶,
Tikan kirsa kafnga kiyinasidin³⁷,
Chiqaarsam erdi kirpik ignasidin,
Ko'rub xor-u xas o'riningda nihoni,
Sochim birla supursam erdi oni»*

– deb iltijo qilardi vafodor Shirin.

«Zolim falak bizni bir-birimizdan ayirdi, ko'ksimizni har qancha pora qilsak ham, biron chora

³³ Bilqis – Sulaymon payg'ambarning sevimli rafiqasi.

³⁴ Zulmpesha – zolimlikni odat qilgan.

³⁵ Qarin – yaqin do'st.

³⁶ Hamnishin – hamsuhbat.

³⁷ Kiyina – dushmanlik.

topishning iloji yo'q. Sen balolar kishaniga muhtalo bo'lib, cheksiz azob chekapsan, lekin qo'lingda qattiq toshlarning mum kabi erigani jahon ahliga ma'lum. Mendan ayrilganiga alam tortayotgan bo'lsang ham, sen erkaksan va pahlavonsan, hijron qiynganda, oh chekib, ko'nglingni bo'shatishning mumkin. Jismingni mashaqqat o'ti qiyngana, ko'z yoshlaringni to'kib taskin topa olasan. Lekin men zor-u zaifa qiz ayriliq tig'idan jonim yuz pora bo'lib, hajr o'tidan ko'nglum o'tanib, jisminim kulgaga aylanayotgan bo'lsa ham, bu dardlarimni aytishga biron do'st topolmayapman. Dushman mening mamlakatimni bosib olib, lashkarlarimni qirib tashlayapti. Arman diyorining shohi ham, faqiri ham dushmanlar asiriga aylandi. Bularga mening ishqim sabab bo'lgani aniq. Shuning uchun xalqning qar-g'ishiga qoldim. El oldida ham, Mehnbonu oldida ham uyatliman. Lekin bu azoblarim yana yuz marta ko'proq bo'lsa ham, ba'zi-ba'zida seni ko'rib tursam, bunchalik g'am chekmasdim.

*Hayotim vasinga ummid ilandur,
Umud ul rahmati jovid³⁸ ilandur.
Agar hajringda yuz yil g'ussakashmen³⁹,
Agar vasing umidi bo'lsa xushmen.
Chu bo'lsang holima ogoh-u a'l⁴⁰,
Javobin ham yubor, vallohu a'l⁴¹.*

Maktubni o'qib chiqqan Farhod goh o'zini unutib fig'on chekar, turib olib uyodan buyoqqa sabrsizlik

³⁸ Jovid – abadiy.

³⁹ G'ussakash – g'am chekuvchi.

⁴⁰ A'l – bilag'on.

⁴¹ Vallohu a'l – Alloh bilguvchidir.

bilan yurib, gohida hushidan ketib qolardi. Oxiri u Shirin maktubiga javob yozishga ahd qildi, lekin qog'oz, qalamni yo'q edi. Shopur buni oldindan o'ylab qog'oz, siyoh va qalamni o'zi bilan olib kelgan edi. Farhod o'zini qo'lga olib xatni yozib tugatdi-da, do'stiga topshirdi. Shopur shahar tomon yo'l olgach, Farhod yana dard o'ti ichida qoldi. Shopur qo'rg'on-ga yetib bordi va maktubni Shiringa topshirdi. U esa xatni o'qishga kirishdi. Bu oddiy maktub emas, balki g'am dostoni edi. Farhod o'z maktubini Alloh madhi bilan boshlagan bo'lib, yurak so'zlarini telbalik holda yozayotganini ta'kidlaganidan so'ng Shiringa:

*Migoro, mahvasho, iffat panoho,
Jahon mahvashlarig'a podshoho!
Sanga haddim yo'q, o'lmoq nukta pardoz,
Tilarmen tilaringg'a aytmoq roz.
Nedur ko'yung aro tilarga holat,
Farog'at birladurlar yo malohat.
Kecha ul ko'y aro qilg'onda faryod,
Qilurlarni bu itgan itni ham yod, –*

so'zlari bilan murojaat qilib: «O'sha itlar yig'ilgan chog'larda meni yo'qlasharmikan, suv ichganlarida, mening ko'z yoshlarimni eslasharmikan, o'sha ostonaga bosh qo'yg'alarida, menga ham joy qoldirisharmikan, menga qazodan yetgan azoblarni bilib, holimga aza tutib tunlari ulusharmikan, bo'yinlarini bog'lashganda, mening bo'yinimda yuzta kishan borligini bilisharmikan? Ularning ichida menga o'xshagan behol, qo'tir bir it ham bor bo'lib, men kabi joni o'rtansa ham, sening yuzingni ko'rishga ko'zlari to'rt bo'lib turardi. U bilan men senga va-

fodorlikda tortishardik. O'sha it menga doim mehribonlik ko'rsatar, ko'zim qonini ko'rganida, uning ham qoni oqar, bir do'st kabi men bilan yaqin edi. Uning ahvoli qandaykan, ostonangda panoh topganda, meni ko'z oldiga keltirarmikan?

Maktubingda har biri durdonaga teng yaxshi so'zlarni yozibsan, ularning har biriga jonim sadqa bo'lsin. «Mening ham g'am-u dardim ko'p», – degan gapingni o'qib, jonim kuyib ketgandek bo'ldi. Menga o'xshagan yuz minglab oshiq o'lganida ham, muborak xotiringga g'am yetmasin. «Sen notavon bo'lsang ham, pahlavonсан, tog' bo'lsa ham teshang oldida past, sher bo'lsa ham panjangan dan halok bo'ladi», – deb san. Unday zo'r shavkat-u quvvatim qolmagan. Hozir chumolidek o'jizman. Ishq hatto ajdahoni ham chumolidek qilib qo'yar ekan. «Taxt-u to'jim, mamlakat-u lashkarim dushman qo'lga tushdi, Mehnbonu bilan men qo'rg'onida qamaliб, azob chekmog'damiz», – deb yozibsan. Bu gaplarning barchasi rost. Lekin boshga kelgan qazoga rozi bo'lishdan boshqa chora yo'q. Mamlakating, sipohlaring, xalqing boshiga tushgan balolardan xabardorman. «Bu azoblarga sen sazovor eding-u, falak ularga zulm qildi», – desang, bu o'jiz jonimni fido qilishga tayyorman.

Mening ham erkin diyorum, iqtidorli xalqim bor edi. Otam necha-necha iqlimga xogon edi. Boshimda toj, oyog'im ostida taxt bor edi. Xitoy bilan Chindagi o'n ikki ming shahar hukmim ostida bo'lib, shunga yarasha sipohlar-u boyliklarga egalik qilardim. Boshimga ishq mojarosi tushib, diyorimdan ayrilib, bu yerlarda devona bo'lib yuribman. Otam bilan onam, necha ming shahar xalqi mening ahvolidan

iztirob chekmog'da. Bu ishlar uchun kimga ta'na qilay? Taqdirga tan berishdan o'zga qanday chora bor? Bu nomani hushimdan ozgan holda yozdim. Shuning uchun nima yozganimni ham bilolmadim. Men devona o'zimd an o'goh emasman: xato so'zlar degan bo'lsam, kechirgin, chunki majnunlarning xatosini hamma ham kechiradi».

Shirin ushbu maktubni iztirob chekib o'qir ekan, qalbi tirnalar, Farhodning tirik ekanidan shodlanib yerga bosh qo'yar, chekayotgan azoblarini anglab, nola qilib, ko'z yoshlarini to'kardi. Xat mazmunini Mehnbonuga so'zlab berganida, malika ham g'amga to'ldi. Keyin Shopurga o'z ehtiromlarini bildirib, izzat-ikrom ko'rsatishdi. Undan Farhodning ahvolini birma-bir so'rar ekanlar, ko'z yoshlarini to'xtatishga olishmasdi.

Shopur ikki sevishtan qalb sohiblarining maktublarini bir-birlariga yetkazib yurar ekan, Xisrav bundan xabardor bo'lib qoldi. Farhod bilan Shirining o'zaro kelishib, biron yoqqa qochib ketishlari mumkinligini, ularni qidirib topishganda ham bu pahlavon yigitni qo'lga olish oson bo'lmastligini o'ylagan shoh o'ziga otilgan toshni esladi. Farhodning har bir qadamini kuzatib yurish foydasizligiga ko'zi yetgan Xisrav shahardan Salosil qo'rg'oniga qadar bo'lgan yashirin yo'llarga josuslarni qo'yib, har bir yo'lovchini tekshirib, kimdan bir maktub topilsa, tezlik bilan o'z huzuriga olib kelishni buyurdi. Ikki-uch kun o'tib, Shirining maktubini olib kelayotgan Shopurni qo'lga olib Xisrav dargohiga keltirdilar. Xatni o'qigan shoh muhabbat dostoni bilan tanishgandek bo'lib, boshidan qora tutun chiqib ketayotgandek bo'ldi. Har bir so'z vato nishoni

bo'lib, cheksiz mehr-u muhabbat, ahd-u peymonlar ifodasidan darak berardi.

Makrubbda Xisrav nomi ham tilga olingan bo'lib, uning Arman mulkini vayron qilgani, xalqqa ko'pdan ko'p jafolar yuzlangani aytilib, uni goh zolim, goh qon to'kuvchi – xunrez kabi nomlar bilan atalgandi. Shuningdek, uning oshiqlik da'vosini qilib, lof urayotgani haqida yozarkan, Shirin:

*Chu ul maqsud bilimish ishqdin kom⁴²,
Mening vaslim xayolidur anga xom.
Erur bu ishda sa'yu ehtimomi⁴³,
Tamomi harzau⁴⁴ zoje' tamomi.
Mening jisminida to jondin ramadur⁴⁵,
Ishin qo'rg'onda o'zni asramakdur.
Qazo qilsa meni oning asiri,
O'lumdin chun kishining yo'q guziri⁴⁶.
Taninni aylabon xanjar bila chok,
Ani qilmay visolindin tarabnok⁴⁷.*

Bu so'zlardan xabardor bo'lgan Xisravning joniga o't tushib, titray boshladi. Shirinning barcha yozganlari to'g'riligiga tan bersa ham, saltanat obro'si, o'zining havoysi nafsini ustun qo'yg'an shoh Shopurni zanjirband qilishga va zindonga tashlashga buyurdi-da, huzuriga Buzurg Urmidni chaqirib, bor gapni unga so'zlab berdi va: «Bu ishlardan g'am-alam chekib, ko'nglim qonga to'ldi. Biron chora

⁴² Kom – maqsad; bahra olish.

⁴³ Sa'yu ehtimomi – harakat qilish.

⁴⁴ Harza – beto'yda.

⁴⁵ Ramadur – oxirgi nafas.

⁴⁶ Guziri – chorasi, iloji.

⁴⁷ Tarabnok – xursand.

topib dardimini aritmasang, halok bo'lishim muqarrar. Bu holda el mening ustimdan kula boshlaydi, ularni jazolasam ham alamimdan qutulolmayman. Farhodning begunohligini ham bilaman, shuning uchun ham uni o'ldirishni to'g'ri deb o'ylamayman. Menga bu ishda bir yo'lni ko'rsatmasang bo'lmaydi», – deb iltijo qildi. Ikkovlari bu xususda fikrlashib, ba'zida tortishib, oxiri shunday qarorga kelishdi: odam o'ldirishni o'zi uchun savob deb biladigan bir qotilni topishadi-da, unga Farhodning oldiga borib: «Xisrav Arman shahrini bosib oldi, maqsadlari ro'yobga chiqib, hozir Shirin bilan davr surishyapti. Mehinbonu jivanini shohga nikohlab berdi. Sevganing sendan Xisravni afzal ko'rgan ekan, endi oshiqligingdan nima foyda? Yaxshisi, uni tark etib, o'z yurtingga ketganing afzal», – deb aytishni buyurishadi. Bu so'zlarni eshitgach, boshini olib bir tomonga yo'l olsa, tashvishlardan qutulamiz. Shirin bilan Mehinbonu Farhodning ketganini bilishsa, undan umidlari uzilib, aytganimizga ko'rishlari aniq. Agar Shirin yoridan ko'nglini uzolmasa, yana boshqa bir tadbirni o'ylab toparmiz». Ushbu chorani o'ylab topishgach, bir hiylakor kampirni topib kelishdi. U qaddi ikki bukilgan bir makkora bo'lib, ko'p hiylakorlik qilganidan yuzini ajin bosgan, umrida biron marta ham rost gapirmagan, afsun-u hiyla bilan toshni ham yumshatib mumga aylantiradigan, otaga qizini, o'g'ilga onasini nikohlay oladigan, bir so'z bilan xonadonlarni vayron qiladigan, istasa, yuzta Bugrotni gum qilishga qodir, zulm tig'ini urib, Farhodga o'xshagan pahlavonlarning ham boshiga yeta oladigan berahm bir badbaxt edi. Unga bor gapni yashirincha bayon qildilar, hadsiz-hisobsiz muko-

fojni va'da qilib, Farhod tomon jo'natdilar. «Farhod bo'ladini, po'lat tog' bo'ladini, bir afsun bilan yo'q qilaman», – deb Xisravni ishonitgan bu makkora bir necha kun mobaynida dasht-u vodiylardan o'tib Farhodning manzilgohi bo'lgan tog' oldiga yetib bordi. Uni ko'rgan Farhod darrov o'rnidan turib salom berdi-da, bu tomonlarga kelishidan maqsadi nima ekanini so'radi. Kampir: «Men el-u yurtimdan voz kechgan zaif, xasta jon bir odamman. O'n-o'n besh yildan beri bir xilvat joyda yashab, toat-ibodat bilan mashg'ul edim. Jahondagi birinchi kishi bilan ishim yo'q, Tangridan o'zga bir kishim ham yo'q edi. Arman mulkida tinchlik-omonlik bo'lganidek, mening holim ham xotirjam edi. Parvez o'tliq bir shoh kelib, elning tinchligini buzdi, sen bu haqda eshitgan bo'lsang kerak. Elning ahvoli ham, mening hayotim ham o'zgarib ketdi. U yerda toat-ibodat qilish qiyin bo'lib qoldi. Shunda kechiktirmay eldan yiroqroq bir yerda yashay, umrim ham oz qoldi, o'lsam o'sha makonda-gi g'or menga go'r bo'ladi, deb o'ylab bu tomonga yo'l oldim. Tog'da kezib yurib, shu manzilni yoqtirib qoldim. O'zim tog' ichida tirik bo'lsam ham, umrdan qo'limni yuvib qo'yganman. Odamzod – vafosiz, uni eslashdan foyda yo'q», – dedi.

Bu so'zlarni eshitgan Farhod xursand bo'lib, uning oldidagi tuproqni, keyin oyog'ini o'pdi-da, «Vafosizlik jahon ahlining odati. Biron ish seni xafa qilgan ko'rinadi. Arman diyoridagi ahvol tufayli ko'nglung g'ubor topdimi?» – deb so'radi. Makkora: «Ey o'g'lim, gaplaring rost, bu mamlakatdan omonlik ketib, o'rnini yomonlik egallagan. Mehnbonu bilan Xisrav yarashib, o'zaro yaqin bo'lib olishdi. Xisrav nikoh ishini oraga solgan edi, malika ham rozi bo'la

qoldi. Katta to'y bo'lib, mamlakat-u taxt may seli ostida qoldi. Solih odamlar shaharni tark etib, har yoqda zor-u sargardon bo'lib yurishibdi, Shirin esa juda g'aming bo'lib, faryod chekib o'zini o'ldirdi. Ba'zilar zahar ichgandir, deyshiyapti. Uning Farhod degan bir dardmand sevgilisi bor ekan. O'sha yigitdan ayrilganiga chiday olmay, uning ishq bilan bu olamdan ko'z yumibdi. O'lim oldida ham Farhod nomi uning tilida ekan», – dedi. U ushbu so'zlarni aytar ekan, og'zidan «oh», «vo darig'» degan iboralar to'xtamay chiqardi.

Bu afsonani eshitgan Farhodning ko'ksiga yuz ming tig' urilgandek bo'ldi. Kampir nayrang ishlatib, oh-faryod qilgan ekan,

*G'irev⁴⁸ tortibon Farhodi mazlum⁴⁹,
Dedi: «Bas qilki, bo'ldi qissa ma'lum.
G'araz⁵⁰ gar jon edi, olding, ano, hoy,
O'luk tandin ne istarsen yano, hoy.
Ko'ngul qonin ichardin to'yg'il emdi,
Meni o'z mehnatining⁵¹ qo'yg'il emdi»,*

– deb o'rnidan turdi-da, jahondan qo'l siltab, ko'z yoshidan sellar oqizib, tog' ichiga yugurib ketdi.

Makkora kampirning hiylakorlik bilan aytilgan so'zlarini eshitib, bag'ri pora bo'lgan Farhod tog' ichida faryod chekib borar ekan, holsizlanib yiqildi, turishga necha bor harakat qildi-yu, har safar yiqilaverdi. So'ng qattiq tosh ustida talpinishga tushib, boshini toshlarga ura boshladi. Ajal ko'ksi-

⁴⁸ G'irev – hayqirg'i, qichqirg'i.

⁴⁹ Mazlum – zulm chekkan.

⁵⁰ G'araz – maqsad.

⁵¹ Mehmat – mashgaqat chekish.

ni pora qilgan bu bechora yig'itning ahvolini ko'rib turgan vodi-yu tog'lar zor yig'lashardi. Jismidagi yaralar qip-qizil gullarni eslatar, atrofidagi gullar esa o'tlarga o'xshardi.

Farhod osmonga bog'arkan: «Ey zarrin charx, boshimni yanch, u endi menga keraksiz; ey g'am tig'i, tilimni kes, endi so'zlashni istamayman. Ey g'am-alam toshi, oyog'imni sindir, ajal, ko'ksimni ilma-teshik qilib tashla, ey oh, yorim sari yo'lga tushgin-da, mening jonimni ham o'zingga hamroh qill» – deb yolibordi.

Keyin sahroga boqib: «Sen mening oyog'im zarbidan rariy chekding, yoshim seli bilan bag'ring-ni yordim, yugurib gardingni chiqardim. Endi men bergan azoblardan qutulding, bergan alamlarim uchun meni kechirgin», – deya iltijo qildi. Tog'ga qarab vasiyat qilar ekan: «Senga mendan ancha ozor yetdi, yuzungdan uyatlikman. Tesham va metinim bilan bag'ring-u jismingni yordim, yuzing ba'zan ko'z yoshimdan qizarib, ba'zan ohimdan boshing ustida tutunlar paydo bo'ldi. Barcha ayblarimni afv etib, ketar chog'imda meni kechirgin», deb fig'on chekdi.

Farhodning ko'zi metinga tushgach, u o'zining dil izhorlarini bayon qilib: «Mendan senga ko'p sarzanishlar yetgan bo'lsa, sendan men ko'p parvarishlar topdim. Sening boshingni kuch bilan toshlarga urardim. Sen bilan tesha ikkovingiz mendan ko'p alamlar chekdingiz. Bugun mening azoblarimdan ozod bo'lasiz. Mening bor qilmishlarimni kechiring-lar», – dedi. Keyin o'z atrofida yovvoyi hayvonlar-u parrandalarni ko'rgach, Farhod ularga qarab: «Sizning barchangiz mening hamdanim, suhbat-doshlarim edingiz, kecha-yu kunduz men bilan

ulfatchilik qildingiz. Qaysi tomon yo'l olsam, menga hamrohlik qildingiz, boshingga soya solib, mehringizni bag'ishladingiz. Fig'on chekkan damlarimda menga hamdard bo'lib, birontangiz ham malomat izhorini qilmadingiz. Barchangizning oldingizda xijolatdaman, o'z uzurimni qay til bilan bayon etishni bilolmasman», – deb nola qildi. Hayvonlar-u parrandalar o'z ovozlari bilan ko'tarishib, motam tutayotganlarini bayon qilishardi.

Farhod umri tugab borayotganini sezgach, otasi bilan onasini ko'z oldiga keltirib, qonli ko'z yoshlarini to'ka boshladi-da, saboga xitob qilib: «Chin-u Xito mamlakatiga yetib borgin-da, yerini o'pgach, xoqon qoshiga yo'l olib bunday degin:

*Kim ul ovorayi bexonumoning⁵²,
Bag'ir xunobidin bir qatra qoring,
Itib⁵³, olamda hirmon birla o'ldi,
Yuzungni ko'rmay armon birla o'ldi.
Budur komimki, Bahroni dilo⁵⁴,
Ki bor erdi manga ul gor-u yovar,
Cheriklar⁵⁵ jam' aylab bemadaro,
Buyon qilsa azimat oshkoro;
Qilchi to'ygartib Xisrauni jondin,
Tilasa begunoh qonimni ondin.*

So'ng onamning oldiga bor. Mening o'limimni eshitib, oh-u faryod ursa, yuzlarini tirnab, sochlarini yulsa, mening shu so'zlarimni yetkaz: «Sen bir yaxshi farzandga orzumand eding, lekin meni

⁵² Bexonumon – darbadar.

⁵³ Itib – yo'q bo'lib.

⁵⁴ Dilo⁵⁴ – pahlavon, bahodir.

⁵⁵ Cherik – qo'shin, lashkar.

ko'rgach bir lahza ham xursandlik ko'rmading. Kata bo'lgach, o'z diyorimdan uzoqlarga ketib ovora-yu sarson bo'lganimda, ayрилиqdan behad o'rtanding. Agar sen dardim tufayli g'amzada bo'lsang, iztirob-u alam chekkumdur. Meni roziligingdan noumid qilib, jonimga do'zax o'tini ravo ko'rmagin».

Mulkoro qoshiga borib, mening boshingga tushgan barcha ofat-u balolar taqdiridan ekanini uqdir. Bahromga, avvalo, salomini yetkazib, so'ng ushbu so'zlarini ayt:

*Ki ey jonim topib joningga payvand,
Ko'kaltosh-u ini, shogird-u farzand,
Gar istarsenki tekkey yerga yonim,
Bo'lub xushnud sendin xasta jonim.
Bu yon azm aylamak jazm ayja filhol,
Cherik jam' aylabon azm ayja filhol.
Bu ishdin rohati jonimni ista,
Topibon qotilin, qonimni ista.
Aning birla kelur xaylinga bir-bir,
Hadisim dafa-dafa ayja taqir».*

Saboga murojaat etayotgan Farhod Xo'tan mulkida o'z ishtirokida qurilgan to'rt qasr tomon yo'l olishni, jannatmakon bu manzillarni tomosha qilib, har biriga o'z salomini yetkazishni, Moniyini ko'rib, qasrlar devoriga solingan Yunonistondagi qahramonliklarini aks ettiruvchi suratlarining bar-chasini yuvib, o'chirib tashlashni iltimos qilishini so'radi. So'ngira Qoranni uchratgach, toshlar ustiga ishlangan o'zi tasvirlangan naqshlar va yozilgan ismlarini metin bilan qirib tashlashni iltimos qilishini tayinladi.

Do'sti Shopurga so'nggi, vidolashuv so'zlarini yetkazishni so'rarkan, uning o'ziga hamisha sadoqatli hamdarn bo'lganini aytib,

*Hamisha vogif o'l qabrim toshidin,
Ayog'ing chekma tufrog'im boshidin, –*

degan vasiyatini yetkazishini iltijo qildi. Farhod o'z dilidagi barcha so'zlarni aytib bo'lgach, joni og'ziga kelib, kalima keltirdi-da:

*Qilib jononi otin tilga ta'lim,
Tutub jonon otin jon etti taslim.*

Bu holatni ko'rgan olamga g'avgo tushib, ishq o'z bo'yiniga qora kigiz tashlab motam tutar, dard-u balo o'z yorlarini yo'qotishganidan o'rtanishar, yirtqich hayvonlar makkora kampirni pora-pora qilib, tish-u changallari bilan yirtib tashlashdi, shugina emas, o'z tanlarini ham tishlab fig'on chekishardi. Ularning bu xil motamni vafosiz odamzoddan vafodor hayvonlar yaxshiroq ekanini tasdiqlab turardi.

Farhod vafot etgach, atrofini o'rab olgan vahshiy hayvonlar-u qushlarning ko'pi alam chekib o'zlarini o'ldirishdi, yana ko'plari bu dard-u g'amdan kasal bo'lib qolishdi. Omon qolganlari uning azasini tutib, fig'on qilishardi. Barchalari uning atrofidan nari ketmas, shu tufayli odamlarning yaqin kelishlariga imkon yo'q edi.

Farhod o'lmasidan biroz ilgari o'sha yerlarda yashaydigan bir kishi uni ko'rish, xizmatini qilib ko'nglini olish maqsadida shu makonga qadam qo'ygandi. Farhodning ahvolini, uning tegrasidagi

hayvonlarning iztirobini ko'rgach, uzoqdan turib bo'lib o'tgan vogaani kuzatdi-da, avvaliga yigitni qabrga qo'yib, o'sha yerda mujovir-mozorga qarab turuvchi bo'lib qolishni o'yladi, lekin sher-u yo'lbarslar changalidan qo'rqib, bu hodisani tezlik bilan shaharga yetkazishga qaror qildi-da, qo'rg'on sari yo'l oldi.

Mudhish xabarni eshitgan shahar xalqi zor-zor yig'lar ekan, Xisrav ham, Shirin ham eshitishdi. Shoh o'z raqibidan qutulgan uchun shod bo'lsa ham, taqdirning undan o'ch olishini o'ylab g'am chekardi. Keyin: «Bo'lar ish bo'ldi, endi sustkashlik qilish yaramaydi», – degan qarorga kelib, Mehnbonu qoshiga sovcilarini jo'natdi. Ular malikaga Xisravni ko'klarga ko'tarib maqtadilar va nikohga rozilik berishini so'radilar.

Mehnbonu saroyidagi a'yonlar ham Farhod vaftidan so'ng dushmanlikni davom ettirishdan ko'ra, uning aytganlariga ko'rish ma'qulligini ta'kidlashdi. Mazlum Farhod o'limidan xabar topib, unga onalardek aza ochgan malika Mehnbonu Shirin ahvolini o'ylardi. Jiyanining necha bor zahar ichmoqchi bo'lgani, uning atrofidagi odamlar bilib qolib, bunga imkon berishmagani, o'zini kuydirmoqchi bo'lganida ham, odamlar bunga yo'l qo'yishmagani, malika qo'yg'an mulozimlar-u kanizaklar doim hushyor turib Shirin hayotini asrayotganlari unga ayon edi.

Bu payt qo'rg'onidagi bor oziq-ovqat tugab, xalq Mehnbonudan norozi bo'la boshlagan, mamlakatning ulug' kishilari malikaga elning sillasi qurib, tog'ati toq bo'layotganini, hatto shahar darvozalarini dushman qo'shinlariga ochib berishga ham tayyor

ekanini aytishgan edi. Bu gaplardan so'ng Mehnbonu Shirin oldiga keldi-da, unga xalq ichidagi mojarolarni so'zlab berdi.

*Dedi Shirinki: «Ey quti hayotim,
Degumdur, garchi mone'dur uyotim.
Manga juft ul, ulusning fardi erdi,
Ne ko'nglum quti, oning dardi erdi.
Chu kechi juftdin ul toqi ofoq,
Nechuk men juft ko'zlay, ul borib toq?
Vajo ahli ishi mundaq bo'lurmu,
Vajo aylar kishi mundaq bo'lurmu?
Menga chun yo'q tiriklikning falohi,
Siz aylang ulcha bo'lg'ay el salohi.*

Shirinning ruxsatini olgan malika Xisrav elchilari-ga nikoh uchun roziligini aytdi, lekin gamal paytidagi qiyinchiliklar, hozirgi issiq kunlar tufayli Shirinning sog'lig'i yaxshi emasligini, shuning uchun biron xushavo joyda dam olib, o'ziga kelishi lozimligini ham ta'kidladi. Shundan keyin darvozalar ochilib, Xisrav qo'shini shahar ichiga kirdi. Qanall paytida qiyinalib ketgan aholi qafasdan qutulgan qushlardek shodlanishdi.

Xisrav buyrug'i bilan go'zal bir koshona barpo etilib, u yerda shoh bilan malika suhbat qurishdi. Shirin ahvolidan so'z ochilgach, Xisrav: «Bu o'lkaning bohavo va go'zal joylarini sizlar yaxshi bilasizlar, biron maqbul manzilni tanlanglar. Shirin o'sha yerda orom olib, sog'ligini tuzatsin», – degan taklifni bildirgan edi. Mehnbonu Arman diyorining shimol tomonida bir tog' bo'lib, Shirin istagiga ko'ra qasr va bog' qurilganini eslatdi-da, shoh farmon bersa,

Shirin o'sha yerda dam olib, sog'ayishi maqbulligini izhor qildi. Buni eshitgan Xisravning ko'ngli no-shod bo'ldi, chunki ushbu qasr-u bog' Farhodning mehnati bilan bunyod etilganidan u xabardor edi. Shuning uchun ham, Mehnbonu taklifga zo'rga rozi bo'ldi. Maikaning buyrug'i bilan Shirini o'sha ajoyib qasr tomon olib ketdilar.

Shirin o'z galasidan chiqib tog'dagi qasr sari yo'l olar ekan, Xisrav sipohlarining barchasi uni tomon-sha qilishga chiqandilar. Ularning orasida shahzoda ham bo'lib, otasini uncha yoqtirmas, Xisrav o'z o'g'lining ko'ngliga qaramaganidek, o'g'ilga ham shohning fe'l-atvori ma'qul emasdi. Boshqalar qatori u ham Shirin borayotgan gulgun kajavaga mahliyo bo'lib bogar ekan, birdan boshlangan shamol pardani ko'tarib yubordi-yu, parivash qizning olarni o'rtovchi husn-u jamolini ko'rgan Sheruyaning ichiga ishq olovi tushdi-da, oromidan ayrilib, uyqusini yo'qotdi, iztirobi kun sari kuchayib, o'zi o'lar holatga yetdi. Qanday tadbir bilan Shirin visoliga yetishishi mumkinligini o'ylagan shahzoda otasini o'ldirish bilan bu orzusiga erishishga bel bog'ladi. Shunday xayollar bilan o'ziga yaqin kishilarga yashirincha va'dalar berib, Xisravning qarindosh-u amaldorlarini ham o'ziga qaratib oldi. Xisravning haddan oshgan zulmidan bezor bo'lgan saroy ahli Sheruyaga qasamyod qilishib, Xisravni zindonga tashladilar. Ko'p o'tmay, Sheruyaning buyrug'iga ko'ra zolim shoh gati etildi. Taxtga chiqib, boshiga toj kiygan Sheruya bo'lib o'tgan bu voqeani Mehnbonuga so'zlab berib, Shiringa o'zi uylanmoqchi ekanini izhor qildi. Malika uning sog'lig'i yomonligini aytib, sog'ayganida o'zi bilganicha ish qilishi mumkinligini

ta'kidladi. Johil Sheruya Shiringa maktub yo'lladi. Unda shunday deb yozilgan edi:

*«Ki bir ko'rmak bila husnuingni, ey hur,
Ul o'tdin ko'nglun andoq bo'ldi mahzur.
Menga andoqqi ul o't soldi partau,
Ne Farhod ul sifat kuydi, ne Xisrav.
Datil istar esang, da'vo surubmen,
Ki ishqingda otamni o'tturubmen.
Vajo qilmog bila komim ravo qil,
Visoling va'dasi aylab vajo qil.
Ibo qilmogliging ham gar bilurmen,
Yaqin bil, ne qila olsam qilurmen!»*

Sheruyaning bu dag'al so'zlaridan g'anga to'lgan Shirin: «Uni ko'rishdan menga o'lim yaxshiroqdir», – deb filr qilar ekan, shoh so'zlarini o'ziga yetkazgan saroy a'yoniga: «So'zlarining barchasi ma'qul. Shohga mening duom bilan iltimosimni yetkazgin. Duodan so'ng mana bu so'zlarimni unga bayon qil. «Qazodan kelgan har bir ishga rozi bo'lmay ilojimiz yo'q. Xisravni o'ldirish qazo hukmi bo'lsa, sen nima ham qila olarding. Tangri bergan aql bilan ish tutganda, sening so'zlaringga e'tiroz bildirish xato bo'lar edi.

Sen meni sevib qolganing kabi menga ham Farhodning ishqi tushgandi. Otangning adolatsizligi bilan vafot etgan Farhod barcha ishq ahlining yo'lbo'shchisi edi. U mening ishqimda jonini qurbon qildi. Undan ayrilib, o'zimni chala so'yilgan qushdek his qilyapman. Mening bedorligim uning g'amidandir. Ishqimda o'shandek olam yagonasi ko'z yuondi. Unga aza tutmasam, ko'nglim xotirjam bo'la

oladini? Shuning uchun shoh ruxsat berib, Shopur ozod etilsa, unga bir guruh odamlarni qo'shib jo'natib, Farhod jasadini shaharga olib kelishsa, men qora kiyib, aza tutsam-da, jonimdagi ishq belosidan qutulsam, jismini uning azoblaridan, ko'nglimni firoqidan xoli aylaganimdan so'ng shoh so'zini bajarishga tayyorman. Agar shoh bu ishga rozi bo'lmasa, mening o'ligimigina topadi», – dedi. Bu so'zlarni eshitgan Sheruya shod-u xurram bo'lib, darhol Shopurni ozod qilishga buyurdi va: «Shirinning ko'ngli nimani istasa, shuni bajarsin», – deb farmoyish berdi. Shirin huzuriga kelgan Shopur yerga bosh urib, ko'zidan qonli yoshlarini tinmay to'kar ekan, uni ko'rgan parizod Farhodni yodiga olib devonalardek faryod ko'tardi.

Shu tarzda bir zamon motam tutishgach, Shirin Shopurga Sheruyaning so'zlarini va o'zi o'ylagan tadbir mazmunini aytib berdi. Keyin Shopurga ikki-uch yuz mulozimini qo'shib berdi-da, ularni Farhod yotgan tog' tomon yo'lladi. Shopur bilan mulozimlar ko'zlangan manzilga yetib borishgach, halqa bo'lib Farhod jasadini o'rab turgan yovvoyi hayvonlar-u qushlarga ko'zlari tushdi. Jasadni ipak matolarga o'rab, shohona hurmat ko'rsatib, Shirin yuradigan kajava ichiga solib, yelkalarida ko'tarib yo'lga tushdilar. Bechora Shopur to'xtovsiz faryod urib, jismini yara qilib yig'lab keldi. Farhod bilan fig'on chekib xayrlashayotgan hayvonlar-u qushlar yana u yotgan yer atrofiga to'planishdi.

Shopur va mulozimlar jasadni Armanga olib kelib, Shirindan yashirincha qasr ichiga qo'yishdi. Kerakli barcha ishlarni bajarib bo'lishgach, parvashga xabar qildilar. Shirin o'z qasriga qanday mehmon

kelganini eshitib, guldek ochilib ketdi va o'z mehmoniga mezbonlik qilishga shoshildi. Mehinbonuga: «Odamlarga ayting: meni bir dam xoli qoldirishsin. Men yetisholmagan, g'amida jonimdan to'ygan yorim Shirin o'libdi, degan so'zni eshitib, mening dardimda hayotdan ko'z yumibdi. Endi navbat menga yetdi. Vafosini joningga yashirib, jonimni uning oyog'iga nisor qilaman», – dedi-da, uzr so'rab uy ichiga kirdi va ichkaridan eshikni mahkamlab yopdi.

So'ngra kajava tomon yo'l oldi. Uning ichidagi mehmonning uxlayotganini ko'rdi. Boshiga quyosh kelganida ham uyg'onmayotgan Farhodiga boqib, u bilan birga uxlashni istagan Shirin yori yoniga yotib yuzini yuziga, ko'ksini ko'ksiga qo'ydi-da, ko'nglidan shu talik bir oh tortib uyquga, qiyomatga qadar uyg'onmaydigan uyquga ketdi.

Shirin uy ichiga kirib, eshiklarni mahkam bekitib olganini ko'rgan Mehinbonu bilan saroy a'yonlari uni shomgacha intizorlik bilan kutishsa ham, qaytib chiqmasdi. Sabrlari tugab, eshikni ochishmoqchi bo'lishdi, ochilmagach, uni buzib, ichkari kirishdi. Kajava pardasini ochib, Farhod bilan Shirinning yuzini yuziga, ko'ksini ko'ksiga qo'yib yotishganini ko'rishdi.

Mehinbonu ularga nazar tashladi-yu, fig'oni olarni buzib, jon taslim qildi. Chunki Shirin uning joni edi, uningsiz jonining keragi yo'q edi malika-ga. Shu tufayli hayoti niholi sindi-yu, zamonaning ko'ngli ham undan tinchidi. Uch notavonning bunday o'limiga jonlarni fido qilsa arziydi.

Eshitishimcha, o'sha oqshom bu yerda hozir bo'lgan chiltanlar – qirq kishi bir xil tush ko'rishibdi. Tushlarida jannat ichidagi katta bir bog'da ulkan bir

qasr bo'lib, uning ziynat-u bezaklari haddan tashqari chiroyli emish. Shu qasr to'rida nurdan bir taxt qurilgan bo'lib, unga ipak-u baxmal ko'rpachalar tashlab qo'yilganmish. U taxtda Farhod bilan Shirin, ota-onalari va Mehinbonu o'tirishgan emish. Har birining jamoli bu olamdagiga qaraganda ming bora go'zalroq emish. Jannat xazinasining sohibi aytar emishki, Farhod o'z qalbidan joy olgan pokiza ishqiy tufayli xon-u sultonligidan, diyor-u xonumonidan, so'ngra jahongina emas, jonidan ham kechib, o'tar chog'i shunday foniy bo'ldiki, Haq uning ishqini boqiy ayladi, majoziy ishq haqiqiy ishq bilan almashdi. Bago shahrida sultonlikka, haqiqat mamlakatida xonlikka yetishdi.

Uning dardiga hamdard bo'lganlar: Shirin, ota-onasi, Mehinbonu – barchasining gunohlari kechirilib, jannat bog'iga sazovor bo'ldilar. Tush ko'rganlar uning mazmunini olamga yoydilar. Farhodning oshiqlikda olamga mashhur bo'lgani haqidagi xabar Xito-yu Chingacha yetib bordi. Bu paytda o'g'li hajrini chekkan xoqon o'lib, taxtga uning ukasi chiqqan edi. Onasi ham vafot etgandi. Bahrom pahlavon lashkarboshi bo'lib yetishgan, jang qilganda Farhoddan kam emasdi. U sayyohlardan so'rab, bo'lib o'tgan voqealardan xabar topdi-da, xoqon huzurida unga Farhod bilan yuz bergan hodisalarni ma'lum qilib: «Ruxsat bo'lsa, Chin-u Xitodan lashkar to'plab, Arman mulkiga borib, Farhodni topsam-da, unga madadkorlik qilsam, bo'lmasa, taqdir buyurganini ko'rsam», – deb iltimos qildi. Bahromdan xafsisirab yurgan xoqon ham: «U o'libdi, bu ham yo'qolsin, qayermi istasa, o'sha yoqqa jo'nasin», – deb o'yladi-da, ijizat berdi. Ruxsat

bo'lganidan shodlangan Bahrom o'sha zahotiyoq qo'shin to'plab, Arman diyori sari yo'lga tushdi. Manzilga yetgach, Farhod haqida odamlardan surishtirishni boshladi. Xalq Farhod azasini tugatmay turib, yana ikki kishiga motam tutilayotganini aytib berdi. Bahrom bu voqealardan yaxshi xabardor bo'lgan odamni so'ragan edi, huzuriga Shopur kirib keldi. Bahrom uning Farhodga yaqin do'st ekanini, uning dardiga taskin berganini eshitgan edi. Ikkovlari bir-birlari bilan so'rashib, rosa yig'lashdi. Bahrom Farhod mozori ustiga qurilgan gumbazni ko'rib, ichiga kirdi-da, fig'oni osmonga yetdi. Bir kecha-kunduz o'sha yerda bo'ldi. Timmay ko'z yoshini to'kayotgan Bahrom:

*Ko'zum chiqsin seni ko'rguncha mundaq,
Kesilsun til, so'zuing so'rguncha mundaq.
Nelar kelmish boshing'a g'urbat ichra,
Ne g'urbatlar chekibsan shiddat ichra.
Ko'zuing ochib, ko'targil boshing oxir,
Ki kelmish bir hazin qo'ldoshing oxir.
Bu ishning toqati mendin yiroqdur,
Muni ko'rguncha o'lsam yaxshiroqdur...*

– deb nola qilardi. Taskin topgach, yer o'pib tashqariga chiqdi-da, Sherryaga odam yo'llab: «Oldimga kelib, savollarimga javob bersin. Agar gunohsiz bo'lsa, unga yaxshilik qilay, begunohligidan shubhalanadigan bo'lsam, nima qilishni o'ylab ko'ray», – dedi. Sherrya bu gaplarni eshitgach, Bahromning o'ch olishidan vahimaga tushib, tavba-tazaru qilishga tushdi va kelgan odamga: «Farhodning o'limida gunohim yo'qligiga sen ham guvohsan. Otamning qotilligini bilib, uni o'ldirganinni ham

bilasan. Bularni Bahromga aytib bergin. Men uning qoshiga borishdan qo'rqayman, lekin uning xizmatiga tayyorman. Uni mendan qasos olish niyatidan qaytarsang, qiyomatgacha sendan minnatdor bo'laman», – dedi. Sheruanning bu so'zlarini eshitgan Shopur ham uning gunohsizligini, kelishga esa o'zligini aytdi-da: «Sen aytgan barcha ishlarni bajarishga ahd-u paymon qilsin», – deb qo'shib qo'yd. Shopurning fikrini eshitgan Bahrom uning kelishidan voz kechdi-da: «Xisrav bu xalqqa qancha ziyon yetkazgan bo'lsa, shuncha pulni to'lasin, manziliga qaytib borgach, yana shuncha mablag' jo'natishga qasam ichsin», – deb buyurdi. Sheruya bu gapdan xursand bo'lib, bor xazinasini xalqqa topshirdi, yana shuncha mol-u dunyo yuborishga ahd-u paymon qildi. Keyin Bahrom Arman elini yig'ib: «Kim Xisravan zarar ko'rgan bo'lsa, o'z haqini olsin», – deb e'lon qildi. Bu so'zlarni eshitgan shahar xalqi: «Bizning har birimiz Farhod uchun jonimizni fido qilishga ham tayyor edik. Elning xohishi bilan taqdirni o'zgartirib bo'lmas ekan, endi uni duo qilish bilan mashg'ulmiz», – deb javob qilishdi.

Bahrom hisobchilarga buyurib, bor pullarni xalqqa bo'lib berishni tayinladi. Keyin Mehinbon uning yaqin qarindoshlaridan birini taxtga munosib ko'rib, podshohlikka tayinladi. Uning adolatidan vayronalar obod bo'ldi. Xisrav xarob qilgan barcha imoratlar tiklandi. So'ngra Bahrom Chindan kelgan sipohlarga ko'pdan ko'p boyliklar berib, o'z vatanlariga qaytishga ruxsat berdi-da, xogon huzuriga borib: «Farhod bilan Bahrom bir-biri bilan topishishdi», – deb aytishni tayinladi. Sipohlarni kuzatgach, Bahrom Shopur bilan birga Farhod qabriga mujovir bo'lib qolishdi.

LAYLI VA MAJNUN

Arablar diyorida shu o'lkaning boshlig'i bo'lgan bir ulug' hukmdor yashardi. Ko'pdan ko'p qabilalar unga bo'ysunardi. Hamma uning baxtini tilashardi. Chunki u barcha bechora, muhtoj odamlarga mehribonlik ko'rsatuvchi, dasturxonni hamisha hammaga ochiq bo'lgan mehmonnavoz kishi edi. Qozoni ostidan olov hamisha o'chmasdan sahroda adashib qolgan insonlarga kechalari yulduz misoli doimo yo'l ko'rsatib turardi. Hukmdor ilmini e'zozlar, doimo o'z ilmini oshirib borardi. Ot-u tuyalarining, qo'y-u qo'zilarining hisobiga ham yetib bo'lmardi. Mol-dunyosi mol-ko'l bo'lsa ham, uning farzandi yo'q bo'lib, shundan iztirob chekardi. Agar hayoti daraxti yiqilgudek bo'lsa, agar uning yonida bir yosh novda o'sib kelayotgan bo'lsa, u keksaygan daraxtga soya solgan bo'lardi. Bir vorisi bo'lganda edi, hukmdorning mol-dunyosi osmonga sovrulmasdi, umr quyoshi so'nasa, yangi tug'ilgan quyosh o'z nuri bilan qabilani yoritgan bo'lardi. Shular haqida o'ylar ekan, Tangriga to'xtovsiz tavba-tazarruflar qilib, o'z orzusiga yetkazishini tinmay iltijo qilardi. Nihoyat, uning orzusi ushaldi: Tangri unga ajoyib bir o'g'il farzand berdi. Shodliklarga to'lib toshgan ota behad gavharlarni sochib, o'g'li bilan faxrlanib, farzandiga Qays deb ism qo'ydi. Bu uning otasining ismi edi.

Qancha-qancha doyalalar uni parvarish qilishga kirishishdi, qimmatbaho matolar, mo'yna-yu po'stinlarga o'rab uni beshikka yotqizdilar. Ular bolani ko'z qorachigidek asrashar, biror sovuq

shamolning unga tegishiga yo'l qo'yishmasdi. Oylar, yillar o'tib, so'zlashni o'rgangach, aqlli fikrlari, dono so'zlari bilan odamlarni lol qila boshladi. Uning har bir so'zi elga maqbul bo'lib, dillariga yoqib tushardi.

Uning donoligi, dilga yoquvchi so'zlari qabilalarga tarqalib, odamlar uni ko'rishga kela boshladilar. Ba'zilar uning yuziga hayrat bilan boqsalar, boshqalari so'zlari mag'zini chaqishga intilishar, muhtojlar uni jonlaridan sevizib, to'xtovsiz duo qilishardi. Otasi bilan onasi ham ikki oshiq kabi uni ma'shuqadek ko'rishar, yomon ko'zlardan asrash uchun uni jon pardasi bilan to'sib, ko'z qorachiqclarini isiriq qilishga intilishardi.

Qaysning yoshi to'rt-besh orasida ekan, otasi unga ta'lim berish vaqti yetganini ang'ladi. O'g'lini o'qitish uchun qabilalar ichidan dono bir ustozni topib kelishga buyurdi. Toki uning farzandi ustoz ilmidan bahramand bo'lib, bor ilmlardan xabardor bo'lsin, ilm-u fanlarni o'zlashtirib elga tanilisin va olamda baland obro'ga ega bo'lsin.

Nihoyat, Qaysga ta'lim beruvchi donishmand bir muallimni izlab topdilar. Ammo u boshqa bir qabilada maktabdorlik qilib, har kuni dars bergani uchun o'zga biron joyga borolmasdi. U qabilaning sardori qabiladoshlariga har ishda mehribonlik ko'rsatuvchi, yuqori shon-sharafga ega bo'lgan hukmdor bo'lib, ochiqqo'llikda quyoshga monand edi. Ammo qabri kelganda sahroning issiq shamoli kabi rahmsiz bo'lib, qo'llida toshlarni mumdek eritishga ham qodir edi.

Sardorning behisob dur-u gavharlari bo'lib, ularning bittasi bilan alohida faxrlanardi. Bo'stonida yuzlab chiroyli gullar bo'lsa ham, ulardan bittasi bi-

lan dimog'i xush edi. Uchquni sharq quyoshidek bo'lgan bir mash'al bilan ko'zi nuri, olamni ravshan etuvchi bir shandan xonadoni charog'on va chiroyli edi.

*Shame-yu ne sham, chashmayi nur,
Nureki yamon ko'z olidin dur.
Naxle-yu ne naxl, sarri ozod,
Sarve-yu, ne sarv rashki shamshod.
Oye-yu ne oy, badri tole',
Badre-yu ne badr, mehri lome'.
Shahd ikki labi, vale ratabno'sh,
Badr ikki yuzi, vale qasabpo'sh.
Zulfi tunida uzori xurshed.
Xurshed uza zulfi shomi ummed...
...Yo'q ikki sochi tunig'a g'oyat,
Ya'ni iki layli berihoyat.
Andin bo'lub oti jilva oroy,
Andoqki barot-u qadr aro oy.
Kimniki bo'lub demakka mayli,
Malfuz o'lmay bag'ayri Layli.*

Otasi bu go'zal va dono qizi uchun bir uyni yasatib, unga maktab qilib bergan, hali aytib o'tganimiz donishmand ustoz unga ta'lim berar, go'yoki farishtadan hur ilm kasb etardi. Ushbu maktabda qabilaning ko'pgina bolalari ham ta'lim olishardi. Osmonti yulduzlar to'ldirganidek, maktab ham bolalar bilan to'la bo'lib, Layli shu yulduzlar orasidagi oyga o'xshardi.

O'g'lini o'qitish orzusida bo'lgan Qaysning otasi ham o'z qabilasida maktab va ustod bo'lgani tufayli farzandini ushbu ustozga topshirdi. Qays g'ayrat bilan ta'lim olishga kirishib ketdi.

U muallimning barcha topshiriqlarini to'la-to'kis bajo etar, hatto, ba'zi darslarni avvaldan o'rganib olib, do'stlarini hayratda qoldirardi. Ba'zi kunlarda besh-o'n dars topshiriqlarini o'zlashtirib olardi. Shu zaylda g'ayrat bilan o'qib, barcha bilimlarda yagona bo'lib oldi.

Qays maktabga qatnashni boshlagan vaqtda, Layli bir dardga chalilib, isitmadan azoblanib kasal yotgani uchun ta'lim olishga kelolmayotgan edi. Mizoji issiq bo'lgan Layli asal bilan xurmoni yaxshi ko'rardi. Buning ustiga sahroning issiq havosi ham qo'shilib, uning isitmalashiga sabab bo'lgandi. Qizni istima chog'ida titrash ham qattiq bezovta qilardi. Tabiblarning muolajalari ham foyda bermayotgandi. Ancha vaqt o'tgach, tabiatning o'zi madadkor bo'ldiyu, qizning jismidagi dard asta chekina boshladi. Tabiblarning dorulari oxiri foyda berib, yuzlari, lablariga qizil yugurdi, parhezlardan ham qutulib, quvvati o'ziga keldi. Tanomila sog'aygach, bir kuni dugonalarini ergashtirib, maktabi tomon yo'l oldi.

Olam bezakchisi unga pardo berib, jahon chiroyi bo'lgan bu husn zebiga yana zeb qo'shdi. Zulfi bilan yuzi «had» so'zini yozgandagi «dol» harfiga, «fam» so'zining nuqtasi esa og'zi ustidagi xolga o'xshardi. O'tdan gulistonga gul ochib, u gul bilan jahonga o't solgan edi. Farqi oldidagi zulfi anbarga o'xshagan qop-qora bo'lib, gulrang o'tiga anbar misol qora tutun sochib turardi. Yuzi ustidagi naqshli tillaqosh bu o't bilan tutunning uchqunlari bo'lib ko'rinardi. Peshonasi ham o't misoli bo'lib, olovrang labi bu o'tning cho'g'i edi. Hindularga o'xshash qop-qora xoli labining o'ti ichiga suv yashirgan bo'lib, bu hayot suvi edi. Bu lab o'tidan jahon kuygudek, yo'q-yo'q

jahongina emas, jon kuygudek ko'rinardi. O'tli ikki ko'zi surmalangan bo'lib, o'sha o'tlarga bu surmadan tutun taralib turar, bu o'tlar orasida yuzi g'arq bo'lib, jahonni o'taydigan chaqmoq misoli edi. Bu yuz oddiy chaqmoq emas, balki ofat chaqmog'i yoki latofat yashini edi.

Yuzi atrofidagi ikki gavhar go'yo oy bilan yulduzdek yارقirab turar, sochi ustidagi ro'imoli noyob iplardan to'qilgan bo'lib, xuddi visol shomidagi oydinning o'zi edi. Husnda oyog'idan boshigacha go'zal bo'lib, boshdan oyog'igacha mahbub, suyuqli edi. Shunday jamoli bilan jahonga, sakkiz osmonga g'avgo solib, bir nechta teng qomatli, gul yuzli, arg'uvon yanog'li kanizlari oldiga tushib maktabga yetib keldi. Hamdarslarini ko'rib ko'nglini shodlantirish, uni ko'rib xursand bo'lgan ustoz bolalarni ozod qilib yuborsa, qizlar bilan gulshanga borib o'ynab kulish uning muddaosi edi. Maktabga kirib kelgan go'zal Laylini hurmat bilan kutib olgan do'stlari nihoyatda shodlanishdi. Lekin bu hayotbaxsh bahor bir niholni xazon qildi. Yo'q, yo'q, u niholga boshdan oyoq o't tutashdi-yu, u o'tga, alangaga aylandi. Ya'ni qizning husni jamolini ko'rgan Qaysning chehrasi kahrabodek sarg'ayib jismi zaiflashdi-yu, hushidan ketish, yiqilish darajasiga yetdi. U yerga qulab tushmaslik uchun o'zini zo'rg'a tutib turardi. Sohbi jamol go'zal qiz ham bu mahzun yigitni ko'rgach, uning kim ekanligini fahmladi-yu, joniga ishq o'ti tushib, nima qilishini bilmay qoldi, so'ng o'zini qo'lga oldi-da, ikkovlarining sirlari oshkor bo'lmastigi uchun: «Yuringlar, bog'ga boramiz», – dedi-yu tez-tez yurib ketdi. Bolalar uning bu so'zlaridan xursand bo'lib, unga ergashishdi. Layli: «Kim maktab ahli bo'lsa,

bir kungina dashtni tark aylab, bog'da gullar bilan gasht qilsin», – deb taklif qilgan edi, maktabdoshlar quvonchi ustiga quvonch qo'shildi. Bo'lgan voqealarni ko'rib turgan Qays ham ularga sheriklik qilishni lozim ko'rib, bog' tomon yo'l oldi.

Go'zal gulshanga yetib kelgan bolalar quvonishib rang-barang gullardan, maysa-yu rayonlardan bahra olishib, bir-birlari bilan quvalashib shodlanishardi. Olam xuddi to'ti bo'lishni orzu etgandek, butun yer yuzini yashil rangga bo'yagan, sariq gullar ustidagi tonggi yomg'ir misli oltin lag'anlar ustidagi dur'larddek yaltirar, mevali daraxtlarni bezagan oppoq gullar kumush tangalar ichiga ko'milgandek ko'rinishardi. Dashtdagi lolqizg'aldog'larining barglari to'kilar ekan, ular shamol esgan payt xuddi uchib yurgan bag'ri qora qushlardek parvoz etar, nargis-u nasrin, binafsha-yu g'unchalar bog'ga ajib bir go'zallik bag'ishlagandi. Gulshanni kezib, turli o'yinlar bilan band bo'lgan bolalarning quvonchlari behad bo'lib, sho'x ovozlari yangrashdan to'xtamasdi. Ular g'unchalar orasida zavqlanishar ekan, Qays bilan Laylining g'unchadek yuraklari bezovta edi. Qalbini ishq o'ti band etgan go'zal qizning xayoli parishon bo'lsa, Qays aql-u hushidan ayrilgandek behol bo'lib, o'tloqlarining bergan savollarini tushummas, anglab yetgan chog'da esa nima deb javob berishga ojizlik qilardi. O'z ishqini yashirish uchun intillar ekan, goh ko'zidan tinmay yosh oqizar, goh beixtiyor oh tortar, sevgilisiga boqishni istar ekan, dilidagi o't kuchliroq alangalanar, boqishga quvvati, boqmaslikka esa toqati yo'q edi. Ba'zida ko'z qiri bilan boqib qolsa, jonidan o'tli oh chiqardi.

Layli ham gohida Qays yuziga nazora qilgan ekan, uning yuragiga tushgan o'tdan ogoh bo'lib, jismdan o'tin olgan iztiroblarini anglab yetgan ekan, o'z qalbidagi ishq olovidan o'tanar, bolalarga sezdirmay, bir fursat topib, yigit ahvolini so'rab, unga iltifot qilishni, ayni vaqtda o'z ko'nglida ishq dardini izhor etishni juda-juda istardi.

Bolalar o'yin-kulgi, gullarni tomosha qilish bilan band ekan, Layli sayr qilib yurib, bir gul chamani oldidan chiqib qoldi.

U chamanzorning to'rt tomonini gul butalari bilan to'silgan bo'lib, ichkaridagi odam ko'rinmasdi. Go'zal qiz o'sha butalar orasiga kirib qolgan edi, bir bulbuli zorning tikantlar orasida mahzun o'tirganini, o'z ahvoliga zor yig'latayotganini, yoriga yetisha olmasligi haqida afsus-nadomat chekayotganini ko'rdi. Layli xijolat cheksa ham, Qaysga murojaat etdi:

*«Key turfa yigit, ne holating bor,
Ne nav' g'am-u malolating bor?
Kim shodlig'ing yo'q o'zgalardek,
Obodlig'ing yo'q o'zgalardek.
As'ho'bg'a ma'uli bog'-u gulzor,
Ham tan sanga resh-u, ham ko'ngul zor.
Sen nola qilib g'amin nedin sen?
Ashking oqizib hazin nedin sen?
Ishrat chog'i mehnating ne ya'ni?
Sho'rba-uu hasratning ne ya'ni?
Bu g'am senga qaydin o'ldi hodis,
Kim bo'ldi bu shiddatning'a bois?»*

Qays bu go'zal dilbar o'z ahvoli sababini so'ragach, kuchli bir oh tortdi-yu, uning shirtin so'zlaridan lol

bo'lganicha, yuziga o'z holatini qon yoshlari bilan yozdi. Yo'q, yo'q, tili bilan shunday sharh ayladi:

«Ey jonimga hayrat o'tini solib, bir ko'rishdayoq ko'nglimni olgan, jamolidan chaqmoq sochib, vujudimni o't ichiga g'arq qilgan, zulfini ochish bilan qarorimni olib, ro'zgorimni qora qilgan, avval afsona aytib ko'nglimni xarob aylagan parivash! Qilgan ishlarini yashirib, mendan so'rashing nimasi? Boshqalar sezib qolmasligi uchun bu xil o'yin qilmog'ing nimasi? Bu azob-uqubatlarni menga yetkazgan o'zingan-ku! Bu tuhmatni kimga qilay?

Ko'nglimni yashirincham olding-u, men uni sendan qaytarib olmayapman. Sen esa o'zingni soddalikka olib, lablaring afsona so'zlayapti. Jonimni o'tga yoq-qaning yetmaganidek, bunday so'zlar aytishingga hojat yo'q edi. O't ustiga yog' quymog'ing, kuygan yaranga dog' qo'yishing ne edi?» Shu so'zlarni aytgan Qays behol bo'lib hushidan ketdi.

Layli esa oshiq yigit boshini qo'yninga olib, uning yuziga ko'z yoshlarini sochib, sevgilisiga achinganicha, Qays yuziga ba'zan gulob sepib, uni o'ldirib qo'ydim, deya yig'lab, motam tutardi.

Laylini qidirib bu yerga kelib qolgan bir-ikki dugonasi bu voqeani ko'rgach, olam ko'zlariga qorong'u bo'lib: «Bu qanday hol bo'ldi?» – deb qo'rquvga tushdilar. Go'zal dilbar o'ziga kelgach, bo'lib o'tgan voqeadan ularni xabardor qildi-da, o'z dardiga chora so'radi. Kanizaklardan biri Layliga hamdardlik bildirib: «G'am yemasang ham bo'ladi, hech kim ishq o'tidan halok bo'lgan emas. Sen bu yigitni bizga topshirgin-da, tezlik bila qablagga qayt. Toki odamlar bu ishdan ogoh bo'lishmasin. Biz biron chorani o'ylab toparmiz», – dedi. Layli ular aytganicha ko'nglini

o'sha yerda qoldirib, uyi tomon yo'l oldi. Kanizaklar Qaysning do'stlarini topishib, ularning mehribonlik ko'rsatishiga ishonch hosil qilgach, o'zlari ham uy tomon yo'l olishdi.

Bu qorong'u kechani yulduz gullari go'yo bir gulistonga aylantirgach, bahor go'zali bo'lgan Layli ichi qonga to'lib tez-tez yurib o'z qabilasiga yetib bordi, lekin g'unchadek qalbi oshiq yigit ahvoli-dan tashvishda edi. Bu payt Qays hushidan judo bo'lganicha tuproq misoli yerda yotar ekan, jismida ruhdan asar ham yo'q edi. Yarim kechasi yoqimli shamol chamanzor bo'ylab sayr etar ekan, gullar atri dimog'iga yetib, g'arib yigit ko'zini ochdi-yu, o'zining chaman ichida, sarv-u gul-u yosumanlar orasida yotganini ko'rdi. Bulbul uning ahvolini ko'rib boshi ustida sayrab turar, gul holatiga nazar tashlab gularang yodasini pora qilgan, nargis shabnamdan ko'z yoshini to'kib, tinmay yig'lar, ayriliq dardi dog'ini ko'rib turgan lola ko'ksida qora dog' paydo bo'lgandi. Dili yaralanggan binafsha g'am chekib ustiga motam libosi – ko'k kiyim kiyib olgan, bu azadan xabar topgan daraxtlar osmonga bo'ylarini cho'zib, motam bayrog'ini tikkan kabi g'am chekishar, suv motam tutib oqar ekan, ovoz chiqarib yig'lab borardi. Sarv-u shanshodlar ham yigit holiga chiday olmay iztirobda qolishgan, «Ishq uni bejon qildi» deb bilgan chirmovuv gul o'z-o'ziga chirmanib olgan, sabza-ko'katlar o'zlarini tilga aylantirishib, Qays g'amini haqida afsona to'qishardi.

Oshiq yigit bularning ahvoriga nazar tashlar ekan, o'lishdan boshqa chora topolmasdi. Atrofida biron do'sti ko'rinnas, ichidagi o't uni azoblar, qoshida sevgili yorini, do'stlarini topolmay dilida dard to'la

edi. Quyosh botib, oqshom tushganda ham hajr o'tida o'tranib, g'am-alam chekar, lekin dardiga davo topolmasdi. Shunda ko'z yoshlarini tinmay to'kib, ko'ylaklarini pora qilib, faryod urdi, ohidan osmon qorong'u bo'lib, falak ko'z yoshlarini to'ka boshladi... Liboslari qizil qonga bo'yalgach, osmonga uning ohidan quyruq tutun yetishdi. Yo'q, yo'q, bu uning o'tranayotgan jismi somonining tutuni edi. Bu oh yetgan osmonda goh shu'la, goh tutun paydo bo'lar ekan, undan jahonni somon o'ti tutuni qoplab, falakkacha yetib borar va osmonlar ko'zini yoshga to'ldirardi.

Qays o'z yuzlariga shuncha shapaloq urdiki, za'faronmisol chehrasi ko'karib ketdi. Bundan ko'ngli ozor topib, kulish o'rniga yig'lay boshladi. Ko'ksiga firoqdan tosh urib, yoriga mushtoqliktan boshini yetga urardi. Dard-u alamlar uning ko'ngliga sipohlardek hujum qilar ekan, oh o'ti ularning bayroqlaridek ko'kka ko'tarilardi. Bu sipohlar Qays ichiga o't solib, ko'ngli mamlakatini payxon qilib tepkilar, bu sipohlar sal uzoglashgach esa yangi bir balo askarlari yetishib, u mamlakatni yer bilan yakson etardi. Oshiq hajrga muhtalollik tufayli shunday azoblar chekar ekan, tong quyosh o'tini pufladi.

Ko'k gulshani gullari to'kildi,
Gullarki to'kildi, g'uncha kuldi.
Ko'k bog'ida gullar o'ldi nobud,
Yer bog'ida gullar o'ldi mavjud.
Ul bog'ida har nekim sochildi,
Go'yo bu bog' aro ochildi.
Bedil ko'ribon yorug' jahonni,
Chekti yana oh ila fig'onni.

Boshida g'am chekib turgan gulga boqib «Qani u shakarxand gul, sening yuzing yorim chehrasiga o'xshar ekan?» – deb xitob qildi. G'unchaga boqib, uni sevgilisi og'ziga o'xshatolmadi. Sarv oyog'iga yuzini surtib: «Bu uning tik qaddi bo'lmasa ham yorim qaddi-qomatidan nishon beraypti», – deb oh urdi. Gohida binatshaga o'z mehrini ko'rsatib, oldidan bosh ko'tarmay yori atrini izlar, goh sabza-o'tlarga yuzlarini surtib: «Gulshanda yurgan chog'da gul yuzli yorim oyog'i senga tekandir», – deya fig'on chekar, nargis ko'zi dildori ko'zlarini yodiga tushirganda, yig'lab, ozor chekar, bemorlardek tani zaiflashardi. Tuproqda Layli oyog'i izlarini ko'rganda, Qays ularni ikkala ko'zi bilan berkitib: «Bu yerga yorim oyog'i yetgan ekan, tuprog'ini surma etgan ekan», – deb oh urar, gohida suvdan belgi so'rab, ko'z yoshlarini suvdek oqizib: «Chamanda yorim kezzagan chog'da uning aksi shu suvga tushgan», – deya fig'on qilardi.

Bulbul bilan suhbatlashib, fig'oni uning navosini bosib ketar ekan, Qays unga murojaat etib: «Sening nola chekishingga sabab yo'q, axir sen yoring visolidan xushnudsan, go'zal gulshan – sening maskaning, gul butasi – makoning. Gullar bilan doimo suhbatdasan. Yoki yor visolidan bezor bo'ldingniki, shondan sahangacha elga ovozingdan ozor berib, o'z oshiqdagingni oshkor qilasan. Sen visol ahlasan, shuning uchun hajr ahli qoshida behuda so'zlar aytishdan to'xta. Mana men dardli, yuraqi jarohatlangan, yor visolini izlab, topolmayotgan oshiqman. Jismini zorim g'am o'tida o'ttannomda, jon kabi sarvi gul uzorim yo'q, sen nola chekaverma, nola chekish menga munosib. Sening oldingda visol bog'i bo'lsa, mening bag'rimda esa fi-

roq dog'i, sening yoningda guli bahori bo'lsa, mening ko'nglimda firoq toshi bor».

Shunday deb Qays yana hushidan ketdi-da, oh tortib joni chiqqandek yerga yiqildi.

Qizlar Qaysni bir do'stiga topshirib ketishgandi. U bir gul butasi ortidan do'stining ahvolini nazorat qilib turar ekan, uning holatini anglab yetdi-da, qabila tomon yo'l oldi. Tez-tez qadam bosib, qabilaga yetib kelib, hamma hayajonda ekanini ko'rdi. Chunki Qays o'sha tunda uyiga qaytmaganidan ogoh bo'lgan ota-onasi uni qidirish uchun har tomonga odamlar yo'llashgan edi. Qaysning do'sti bo'lib o'tgan voqealarni so'zlab bergach, hamma yigit yotgan joyga shoshildi. Ko'ylaklari pora-pora bo'lib, tuproqqa belanib, ishq azobidan behush yotgan Qaysni ko'rgan qabila ahli tuyga ustiga kajava yasab, uni o'z manzili tomon olib ketdilar.

Qays o'z boshiga tushgan savdolaridan bexabar, hushsiz yotardi. Bir zamon o'ziga kelib, ko'zini ochdi-yu, g'amga to'lgan, xuddi motam tutishayotgandek iztirob chekishayotgan ota-onasini ko'rdi. Otasi mehr bilan peshonasidan o'pdi, onasi esa boshida parvona bo'lardi. Bu voqealarni anglab yetgan Qays xijolat ichida qoldi. Uyalganidan yuqori boqa olmasdi. Otasi bilan onasi o'g'illarining bu holatini ko'rib, unga nasihatnamo so'z deyishdan ham hayiqishardi. «Agar uning bu ahvoli sababini surishtirishga tushsak, xijolatdan nobud bo'lishi ham mumkin. Yaxshisi, bo'lib o'tgan voqealarni unutsin», – degan xulosaga keldilar. Barcha uy-uyiga tarqalar ekan, bir-birlariga turli fikrlarni bildirishar, biri: «Ajoyib holga tushibdi», – desa, boshqasi: «Qiziq xayol yuz beribdi», – deb so'zlardi.

Qays uyida yakka qolgach, yuz bergan voqealar haqida o'ygacha botdi, o'z boshiga tushgan kulfatga chora izlab topolmasdi. Sevgilisini izlab vodi-yu tog'lar tomon yo'l olay desa, ota-onasining yana og'irdard chekishini o'ylardi. Og'shom tushgach, ishq o'ti uning ixtiyorini qo'llidan oldi-yu, Layli g'am ota-onasi haqidagi o'y-fikrlarini ham yodidan chiqardi, o'zini sevgan kishilarning holini ham unutib, mahbubasi uyini izlab yo'lga tushdi. Es-hushini unutib, beixtiyor, mast odamlardek yiqilib-turib borar ekan, ko'z oldida qabila o'ti paydo bo'ldi, uni ko'rishi bilan oq iztirobi qo'zg'alib, otashin bir oh urdi-yu, tutun misoli o't tomon yo'naldi. Alanga oldiga yetib borgan Qays unga qarab xitob qildi: «Ey hijron tunida ishq yulduzigina emas, ishq gavhari bo'lgan alanga, sen shodlik mash'alasi, gavhari shabcharog'san... G'am shomida qo'llimdan tutib, hijron tunida ko'zimni yoritding. Sening maqtovingni qanday ayta olay, shukringni qaysi til bilan bayon qilay? Oy bilan kun senga ikki mangal – otashdon, o'tining ud bilan sandal bo'lsin. Hamisha shunday mehribonlik qilib, jahonni yoritaver!».

Qays bu so'zlarni aytib tugatgan ham ediki, qabiladan it ovozi eshitildi. Buni eshitgan oshiq yigitning jismiga kuchli bir alam, ko'ngliga iztirob tushdi. O'sha itdek fig'on chekdi-yu, karvondan qolib ketgan odam o'z do'stlarini bor ovozi bilan chaqirayotgandek, ovoz kelgan tomon yugurdi. Uning tilida esa shu so'zlar yangrardi: «Ey hazin ovozing joniga xushxabar yetkizuvchi, ruhim ozig'i bo'lgan jonivor, sen g'am tuni vafo ko'rsatuvchi, yo'ldan adashganlarga rahnamolik, yo'l boshlovchilik qiluvchisan. Jonim ayog'larining fidosi bo'lsin. Men o'z

maqsadimga erisholmay yurgan bo'lsam, sen o'sha joyning posbonisan. Sen bilan men ikki do'stimiz, lekin men xor esam, sen mukarramsan. Sen yor eshigida shod-u masrur bo'lsang, men undan mahrum bo'lgan g'arib-u mahjurnan. Sen uning ko'chasida istaganingcha har tomonga sayr qila olasan, mening ko'zlarim esa faqat biyobonni ko'radi, xolos. Sen yorim ko'chasida toshga bosh qo'yib yotsang, mening boshimga mahbubadan ayriliq toshi yog'ilgani yog'ilgan. Sen vafoda ham, sadoqat-u safoda ham mendan ortiqrog'san. Shunday bo'lmasa, nega falak meni xor etdi-yu, seni hurmatga sazovor etdi? Qonxo'r sipehr seni muhtaram-u, meni xor qilgani shukronasi uchun fig'oningni mendan yaxshiroq sozlab, ba'zan men uchun o'sha ostonani o'pib qo'y!».

It bilan shu tarzda suhbatlashgach, ko'zi oldida Layli qabilasi paydo bo'ldi. Qabila qorasini ko'rgan Qays ichiga zaiflik yuzlanib, yurishga madori qolmadi, qadam tashlashga har qancha harakat qilmasin, oyog'i chirmashib, yiqilib tushdi. Bir necha bor yiqilib, bir necha bor turdi, go'yo har yiqilishi yer o'pish uchun bir bahona edi. Shu tarzda yiqilib, turib qabilaga yetib keldi-yu, joni og'ziga yetib, hushidan ketdi. Goh hushida, goh behush bo'lib, qabila atrofida aylanar, har lahza jonni kuydiruvchi o'tli fig'on tortardi.

Yugori martabali arab qizi Layli ham Qaysga muhtalo bo'lgandi. Ko'nglidagi yashirin siri dardini tortib, kechalarni uyqusiz o'tkazar, tun-u kuni uning xayoli bilan band bo'lib, murodi Qays visoliga yetishish edi. Oshiq yigit uning qabilasiga yetib kelgan kechada uning ham ko'ziga uyqu kelmay hijron alamini tortib o'tirar ekan, qulog'iga mungli, hazin

bir ovoz eshitildi. Bu ovozdan ichiga o't tutashib, ko'ngliga iztirob tushdi. Oromidan ayrilib, o'rnidan turdi-da, eshikdan tashqari chiqdi. Qabila ahlining barchasi uyquda edi. Ishq yo'q odamlarning maqsadi uyqu bo'lsa, ishq ahliga uyqu haromligi ayon-kul

Laylining holatini kuzatib yotgan doya, qizning muhabbat o'tida qovrlayotganidan voqif edi. U Qaysga ham mehribon bo'lib, jon fido qilishga ham tayyor edi. Qays maktabda o'qir ekan, bu ayol o'zini uning ham doyasi kabi sevar, Qays ham o'zini unga farzand kabi tutardi.

Layli uyidan yugurib chiqqanida, doya ham soyadek uning ketidan ergashdi. Ishq o'tida qovrlayotgan Layli o'z sevgilisi turgan yerga yetib borgach, bir-birini ko'rgan oshiq bilan ma'shuga shunday bir oh tortdilar, o'tlaridan jahon yorishib, xirmonlariga shu'la tushdi. Hush xirmoni kul bo'lgach, ikkala hushsiz behush bo'lib yiqildi.

Doya bu pok ishqni ko'rib, dili o'rlandi. Ularning behush yotishini kuzatar ekan, Qays bilan Layli o'z hushida bo'lganida ham bir-birlariga dil so'zlarini aytolmasliklariga ishonadi. So'ng har ikkalasiga boqib, achchiq-achchiq yig'ladi-da, bularning ikkalasi o'ziga kelgunlaricha biron kimsa ko'rib qolasa, ikkovi uchun ham yaxshi bo'lmastigi, hatto, ikki yosh o'z muhabbatlari yo'lida halok bo'lishlari ham mumkinligini angladi. So'ng ularning birini, Laylini quyoshni charx zoli ko'targanidek, yelkasiga olib, qaddini egganicha olib kelib, o'rniga yotqizdi. Doya yana ortiga qaytib, Qays yotgan yerga keldi-da, onasi kabi joni kuyib, goh sudrab, goh ko'tarib qabladan uzog'roq, elning vahm-u gumonidan chetiroq joyga olib borib, biron gazanda tegmaydigan bir yerga

yotqizdi-da, Laylining oldiga shoshildi va uning yoniga yotib, uyquga ketdi.

Qays kechasi Layli qabilasi tomon yo'l olib, u yerda aytib o'tilgan voqealar yuz bergan chog'da kunduzi o'z manzilida o'tirgan yig'itning nogoh g'oyib bo'lishi uning qabilasi ahlini yana tashvishga soldi. Otasi bilan onasi yana yig'lashga tushishdi, har tomonga odamlar yuborib, uning biron belgisini topishni buyurishdi. Uning Layli qabilasi tomon ketgan izlarini ko'rishdi-da, qabilaga yetib borgach, u yerdan ikkita oyog'izi chiqib kelganini aniqlashdi, bu izlardan borib uch kishi uchrashgach, ikkitasi yerda yotganini, bir yotgan odam sudralib biyobon sari yo'l olganini, yana bir yotgan odam pari kabi yo'q bo'lib qolganini, yana bir iz qabila tomon ketganini ko'rishdi-da, sudralgan iz bilan yo'l tutib, Qaysning qumlariga ko'milib yotganini, shamol esib, uning jismini qum bilan ko'mib yuborganini bilishdi. Qays boshdan oyog'igacha tuproqqa ko'milib yotar, u bilan o'lik orasida farq qolmagandi. Qabila ahli bu holni ko'rib, yoqalarini yirtishdi, boshi ustida zor yig'lashar, uni o'ldirib ko'mib qo'yishgan, deb o'ylashib, tuproqni ochib, o'z boshlariga tuproq sochardilar. Ba'zan-ba'zan nafas olayotganini sezib qolishgach, shukr qilishib shodlandilar, so'ng uni birovga ko'tartirib, tezlik bilan qabila sari yo'lga tushdilar. Qaysning ahvolini ko'rgan otasi yig'itdan behol bo'lib qoldi. Onasi fig'on chekib, ko'zidan to'kilgan qonli yoshlari yuzini yuwardi.

Qays hushiga kelgach, barchaning oldida boshini quyi solganicha, indamay turardi. Odamlar chor atrofdan uni malomat qila boshladilar. Biri: «Sanga bu qanday havas bo'ldi?» – desa, boshqasi: «Havas

bo'lsa ham yetar endi!» – deb nasihat qilardi. Har bir nasihat unga gon to'kuvchi bir nayzadek, devonalar boshiga otladigan toshlardek tuyilardi. Birovi: «Uning qulog'iga nasihat kerak!» – desa, boshqasi: «Uning oyog'ini zanjirband qilish darkor», – deb so'z qotardi.

O'sha kun shunday so'zlar bilan kech bo'ldi. Lekin oshnuta, oshiq yigit bunday gap-so'zlarga zararcha e'tibor bermas, ulardan xafa ham, xursand ham emasdi. Olam o'zining kun chirog'ini yashirgach, tun Qaysning dimog'ini yana bezovta qila boshladi. El uyquga yotar ekan, ishq uni uyda diltang qila boshlagach, u sakrab turib qabladan tezlik bilan chiqdi-da, dilbari manzili tomon yugurib ketdi.

Ertasiga ertalab uning zor-u notavonlari yana har tomonga yo'l olishib, fig'on qilishib, uni oldingidan ham zor-u mahzun holda, dard-u g'amni esa burungidan ham kuchaygan bir holatda topib keldi. Har tun Qays shu tarzda qochib ketar, qabila ahlining qilar ishi uni qidirib topish bo'lib qoldi. Bu ishlardan elning sabr-u toqati tugab, ota-onasi-yu qarindoshlari nima chora qilishni bilolmay qolishdi. Qaysning ahvoli borgan sari og'irlashib borarkan, unga nasihat qiluvchilar ham tobora zabunroq bo'la boshladilar. Yigitning es-hushi tobora zaiflashib, devonalik qiliqlari kuchayib borardi. Bolalar uning ketidan tinmay yugurib, «Majnun» deb baqirishar, u esa bunga parvo qilmay, har bir savollariga javob berardi. U qayerga borsa, el «Majnun keldi», «Majnun keldi» deya qichqirishardi. Qays esa ot nima ekani ni ham, o'z otini ham, qabilasi-yu qardoshlarining otini ham unutgan bo'lib, «Layli» degan nomnigina anglardi. Hamisha «Layli!», «Layli!» deb chaqirar,

odamlar esa uning o'zini «Majnundur bu, ushbu Majnun» deb xitob qilardilar. Shu holatda har tongda va har oqshomda Layli qabilasi tomon yo'l olar, qabila atrofini bir necha marta aylanib chiqar, avval qadam qo'yadigan joyiga bosh qo'yib, keyin esa ko'ksiga tosh urar, qabilani har safar aylanar ekan: «Qonim to'kilsa, qabilasiga jonim sadqa», – deb so'zlar, keyin ko'z yoshlaridan sel to'kib, sahro tomon yo'l olardi.

Majnun haqidagi gap-so'zlar el ichida afsonaga aylanib, butun Arab mamlakatida mashhur bo'lib ketdi. Har kimsaning tilida Qays ishq haqidagi hikoya eshittirdi. Layli otasining bir-ikki mehribon kishisi unga bu voqealarni so'zlab berishdi. «Omirlar qabilasida Qays degan dono, aqlli bir yigit bor edi. Eshittishimizcha, hozir es-hushini yo'qotib hamisha dashtda oh-faryod urib kezib yurganmish. Parishonligining, devonaligining chegarasi ham yo'q emish. Deydilar,ki, uning bu ahvoliga bir hursifat go'zal ishq sabab bo'lganmish».

Laylining otasi bu so'zlarni eshitib, g'amgin bo'ldi-da, barmog'ini tishlab: «Bechoral U yigitni ko'plar ta'rif qilib gapirishardi. Qobiliyatli, dono, pokiza yigit deb maqtashardi. Aqli komil, gap-so'zlari yoqimli bo'lgani uchun menga ham ma'qul edi u. Otasining holi ganday ekan? Bechora onasi g'am-alarida azob chekayotgandir. Uning iztiroblariga qaysi qiz sabab bo'lgan ekan? Qaysi bir gul uni bunchalik tashvishga qo'yibdi, qaysi sarv uning yig'isiga bois bo'yibdi? U go'zal qaysi qabladan ekan?» – dedi. So'z boshlagan kishi javob berib: «Ey muhtaram zot! So'rayotganing uchun bor haqiqatni aytishim zarur. Odamlar, u yigitning ko'ngli shu qabilaga mansub go'zalda bo'lsa kerak, deyilar. Ularning bu xil so'zlariga

anchagina daillar ham bor. Bu dashtda qabilalar ko'p bo'lsa ham, uning ko'ngli biron-tasiga moyil emas. Lekin har sahar va har shom payti u ushbu qabiladan orom topadi. Jonining qiblasiga ham, jon-u jahoni ham shu qabila. Uning or-nomus manzili mana shu uydur. Hamisha odob bilan so'zlaydigan bu yigit yaxshi she'rlar ham yozadi. Nazmida birgina ismni tilga oladi. Bu ismni atashdan o'jizimiz. Biz bilganlarimizning barini aytдик. Bu ish haqida qanday fikrga kelish o'zingga havola».

Laylining otasi gap nima ekanini anglab yetdi, alam bilan bir to'lg'anib olib, boshini ushlaganicha bir zamon o'ylanib qoldi, lekin yaxshi ham, yomon ham so'z demadi. Ancha payt chuqur o'ylanib, so'zlovchiga shunday dedi: «Tezlik bilan borib Omiriyalar sayidi-qabila boshlig'iga shu so'zlarimni yetkaz: «Bu xil gap-so'zlar bizga ham, senga ham munosib emas. Odamlarning aytishlaricha, sen bor gapdan xabardor bo'la turib, shu chog'gacha o'g'lingning jinniligini to'xtatish uchun biron chora ko'rmabsan. Kim jinnilikka yuz tutsa, uning birdan-bir davosi zanjirband qilishdir. Sen mening obro'-e'tiborimni, arablar o'rtasidagi mol-dunyo-yu shavkatimni bilmaysanmi? O'g'lingga ham, senga ham nimani istasam qila olaman. Lekin sen bo'layotgan ishlardan yaxshi xabardor bo'lmaganing uchun haligacha chora ko'rmagansan, deb o'ylayman. Endi hamma gapdan ogoh bo'lding, tezda biron tadbir bilan ahvolni tuzat. Bundan keyin farzanding o'z ishida davom etadigan bo'lsa, avval uni o'ldiraman, keyin senga qahrim qudratini ko'rsatib, qablangni bu dashtdan yo'qotaman!».

Yuborilgan odam Qaysning otasi oldiga yetib kelib, unga o'z amirining topshirig'ini to'la-to'kis yetkazdi. Tinglovchi javob uchun so'z topolmadi. Bu xil muomala uni qattiq ranjitgan bo'lsa ham, boshqa chorasi yo'qligi tufayli barcha so'zlarni qabul qildi. Xabar yetkazgan odam o'z manziliiga jo'nab ketgach, bu qabila tashvish ichida qoldi. Barcha odamlar sahroga yoyilib, Qaysni izlashga tushishdi. Uni qumlar ichida, xuddi qarog'chi tunagan kishidek yotgan holda topdilar-da, ixtiyoriga qaramay uyga olib kelib, zanjirlar bilan bog'lab tashladilar.

Qo'l-oyoqlari kishanlangan telba yigit bir necha kun goh baland, gohida past ovoz bilan faryod qilib, kunduzlar-u kechalarni ovqatsiz-u uyqusiz o'tkazdi. Ko'ngli g'am xanjaridan yarali, yaralgina emas, pora-pora edi. Ishq iztirobida cheksiz jaf o'chekayotgan yigitni davolash uchun otasi turli tabiblarni chaqirar, ishq balosidan bexabar hakimlar goh nasihatomuz fikrlar aytishar, sharbat ichishni, yig'larnaslikni maslahat berishar, goh yog'och bilan kaltaklashar, Qays esa bu ishlardan kulgisi qistab, gohida o'z kulgisidan xijolat chekib ko'z yoshini to'kar ekan, bedard hakimlar uning ahvolini anglay olmay, ba'zida tig' bilan davolashni afzal ko'rib, jismini har tараfdan kesishar. Qays esa goh behush, gohi o'ziga kelib, ko'zlaridan goh suv, goh qon to'kardi.

Bir necha vaqt shu tarzda o'tdi. Qaysning ahvoli tobora og'irlashib borardi. Bir tun nihoyat qorong'i, xuddi kun xazinasini ajdaho yutgandek bo'ldi. Shu kecha hijron tunining asiri bo'lgan Majnun o'z ahvoli haqida o'ylanib qoldi, g'am chaqmog'i uning vujudini kul qilib, faryod ura boshladi: «Bu dunyoga kelmasam yoki vujudim yo'q bo'lib ketga bo'lmasmidir?»

Men xastani olamga keltirishdan gazoning maqsadi nima ekan? Jismining ruh yoʻldosh boʻlganda, tugʻilgan zahotiy oʻlib ketsam koshki edi. Ishqdan alam yetmay turib ikki koʻzim koʻr boʻlsa qani edi? Gadolik qilib eshikma-eshik yurib bir luqma ovqatga zor boʻlsam, ochlikda oʻlib ketsam bu mashaqqatu balolarni koʻrmagan boʻlardim-kul Hozir esa men oʻljiz bir xasman, jismin esa xascha ham emas. Bu holda umr koʻrgandan koʻra dashtu togʻlarda sarson yurib, togʻ ustida nola ursam, choʻllarda yugursam koshki edi! Qaygʻu koʻnglim uyini zindonga aylantirdi. Eshigi ham, tuynuqi ham ochilmaydigan bu zindonda tanim mahbus. Ichkaridagi uylarda esa furgat oʻti yanada kuchliroq. Bu oʻtlardan ichim iztirobga toʻldi.

Kulbanda-vu maskanimda bu oʻt,

Jonimda bu oʻt, tarimda bu oʻt.

Oʻt ichra bironikim solurlar,

Bandini oyogʻidin olurlar.

Oʻt band ila boʻladi jilvagohim,

Mundogmu azim emish gunohim?” –

deb nola qilarkan, har tomonga talpinarkan, uning zaif jismi, kuchsiz qoʻl-u oyoqlari bir-biriga urilib, jon iplariga shunday kuch bagʻishladiki, bogʻlab qoʻyishgan yogʻoch, oyogʻidagi temir bandlar sinib ketdi. Ulardan qutulgan Qaysning koʻngli taskin topdi, oyogʻi, ikki qoʻli va boʻynini zanjirlardan xalos koʻrgan yigit yuz shukr qilib, yerga bosh qoʻydi va koʻzlaridan shodlik yoshlarini toʻkkancha asta turib eshikni ochdi-da, bor kuchi bilan yugurib ketdi. Shu

yugurganicha odamlarning oyogʻi yetmaydigan bir dashtga yetib bordi.

Layli oʻsha oqshom bogʻdan qaytar ekan, chehrasidan olamga gullar sochilib, yuzidagi terlari yerga gulobdek tomardi. U gul bilan gulob ishq oʻti tufayli yanada goʻzalroq tus kasb etgan. Har bir qadam bosishida yuz latofat koʻzga tashlanardi. U goʻyo sarv ustida gul bargi manzil tutgandek goʻzal koʻrinar, yuz-u jannolini taʼriflashga soʻz topish qiyin edi. Lekin ishq gʻamidan tashvishlangan, parishon bir holda uyi tomon borardi.

Shu payt yoʻlda uni arablarning eng obroʻli kishilaridan biri boʻlgan bir yosh yigit koʻrib qoldi. Barcha ayblardan xoli boʻlgan bu kimsaning nomi Ibni Salom boʻlib, oti, qoʻylari son-sanqsiz edi, togʻ bilan tenglasha oladigan tuyalari butun sahroni toʻldirib yuborgandi. Mol-dunyosi sonini hech kim bilmas, har qanday qiyin ishini hal qilish unga oson edi. Partvash goʻzal qizni koʻrib qolgan Ibni Salomning jomiga ishq oʻti tushdi. Oʻz muddaosiga yetishni paysalga solmaydigan odam boʻlgani uchun unga uylanishga ahd qilib, qabilasiga yetib borishi bilan oq imkoni boricha koʻproq sovgʻa-salom toʻpladi-da, bir nechta obroʻli, donishmand kishilarni yigʻib, oʻz muddaosini bayon qildi. Ular Ibni Salom soʻzlarini maʼqullashgach, barcha sovgʻa-yu xazinalarni yuklab, Layli qabilasi tomon yoʻl oldilar.

Laylining otasi bu soʻzlardan xabar topgach, sevinib ketdi. Chunki u Ibni Salomni oldindan yaxshi tanir, u es-hushli, mol-u dunyosi serob odam boʻlib, Bani Asad qabilasining volisi – boshligʻi ekani, u qabila ahlining barchasida qancha mol boʻlsa, Ibni Salomniki undan yuz karra ortiqligini ham yaxshi

bilardi. Shu tufayli mehmonlarni ehtiromlar bilan kutib olib, jon-dili bilan mezonlik qila boshladi. Mehmonlar bu hurmatni ko'rib, nihoyatda shodlanib ketishdi, oldin olib kelgan sovg'a-salomlarni topshirishib, keyin asosiy muddaoga o'tib, Ibni Salom maqsadini bayon qilishdi.

Laylining otasi ularning so'zlarini fikrlab ko'rdi-da:

*«Ul qilsa o'g'ullug'um havosi,
Bo'lg'aymen-u men dog'i otosi.
Durtum anga zebe to'prak o'lg'ay,
Inshoalloh muborak o'lg'ay.
Lekin anga sabr ham kerakdur,
Kim shoxi gulum shikastarakdur.
Ham nauras erur bu naxli umrida,
Ya'niki, hilol erur bu xurshid.
Ham tab'ida qolmasun maloli,
Ham sarvg'a yetsun e'tidoli.
Andin so'ng bu xujasta farzand
Ne komki bo'lmish orzumand,
Kelsun dog'i jomi vasl etib no'sh,
Sarv o'lsun-u gul bila hamog'ush»* –

deb javob qildi. Barcha mehmonlar shodlanishib uylariga ravona bo'ldilar.

Bu dam Layli uyda betob yotar ekan, ahvoli kundun kun zaiflashib borar, lekin yuragidagi ishq o'tini hech kimga oshkor etmay, bog'ga sayr qilgani borganida charchab qolganidan behol bo'lgani, isitmaga chalinganini o'z dardiga sabab qilib ko'rsatardi. Ko'pchilik qarindosh-u do'stlar bu so'zlarga ishonardi. Lekin ba'zilar uning bemorligi boshga bir yashirin balo ekanini bilishib, g'am chekishardi.

Qizning zaifligi boisidan yaxshi xabardor bo'lgan doya va ba'zi dugonalari Layli Ibni Salom haqidagi gaplarni eshitib qolsa, ahvoli yanada yomonlashishi mumkinligidan xavotirlanishardi. Shuning uchun to'y haqidagi gaplarni undan yashirishar, unga bildirmaslikka harakat qilishardi.

Bir kuni bir necha qarindosh ayollar uni ko'rish uchun kelib, dardini yanada og'irlashtirib ketdilar: mehmonlardan biri, qari, hushi kirdi-chiqdi bir kampir qizni xursand qilish maqsadida bo'lib o'tgan so'zlarni aytib yubordi: «Ey gul yuzi qizim, aslo g'am yema, erta-indin sihhat topganingda baxting ochilib, barcha muvofiqdoring hosil bo'ladi, sening yoring bo'luvchi yigit senga juda munosib. Dugonalaring hamma yovqda sening baxtingni orzu qilib gapirib yurishibdi», – deb Laylini quvontirishga intildi. Bu so'zlarni eshitgan bechora qiz ko'ngli buzilib, ahvoli yomonlashdi-da, hushidan ketib yiqildi.

Bir qancha vaqt behush bo'lib yotgan Layli o'ziga keldi-yu, kampirdan eshitgan gaplarni xotirladi; ahvoli yanada og'irlashib, o'zini o'lar holatga yetishgandek sezdi. Shundan keyin doyasiga yuzlanib unga yolibordi: «Sendan yashiradigan gapim yo'q. Bir so'zni eshitib, yuragim yonyapti. Bu so'z ma'nosi senga ham ma'lum, faqat sen ham bu gaplarni mendan yashiraypsan. Sen bu ishlarni to'xtatishga qodir emasingingni bilaman, shuning uchun sendan xafa emasman. Faqat bir iltimosim bor: bir dam eshik oldida bo'lib, huzuringa hech kimni kiritmay tursang. Ko'nglim bezovta, gap-so'zlarga toqatim yo'q. Odamlar bir zamon o'z holimga qo'yishsa». Doya qo'lini ko'ziga qo'ydi-da, tashqariga chiqib eshikni

bekitdi va odamlarga: «Bu uydan naritroq turinglar, Layli uxlayapti», – deb eʼlon qildi.

Layli uyni xoli koʻrgach, yogasini yirtib, koʻksiga urib, tirnogʻi bilan badanini yulib, koʻzlaridan qonli yosh toʻkib, oh-faryod cheka boshladi.

«Ey zolim falak, nega menga bunchalar ozor beryapsan? Mening niholim shoxlarini sindirib, tuproq bilan teng qilding, buning ustiga jaf oʻt teshasi bilan uni pora-pora qilishning nimasi? Endi bu nihol parchalarini balo oʻtxonasiga solishdan maqsadning nima? Men bir yosh nihol boʻlib, shoxlarimda tikkan-u, atrofmda xas-xashaklar yoʻq edi. Shodiyona shoxlarim gul ochib, har tong boshim ustida gul sochilardi; barglarimga ofat kuzi yaqinlashmasdi. Kimning koʻksiga tikan qadab, takabburlik qildimki, niholimni ishq shamoliga yoʻlqitirding va sovuq yel bilan uni sindirding. Ishq uni hammaning oldida parchalagach, hijron qoʻliga topshirding-da, boshdan oyogʻigacha yaralab, boʻlaklarini ham pora-pora qilding. Bu bilan ham cheklanmay, ularni gʻam doʻzaxiga tashlading. Jonimga bu oʻtdan yetayotgan uchqunlar ofat chaqmogʻidir. Ofat oʻtdan menga bir uchqun tushsa, kul boʻlishdan boshqa choram qolmaydi. Bu uchqun jahonga ham tushib yondirib yuboradi-yu, tutuni osmoni falakkacha borib yetadi. U oʻt ichida bu zaif gʻamzada xashak, chumoli kabi ojiz jisimga doʻzax kelib tushsa, ey voh, holi qanday boʻlar ekan? Kimdan qasd olish uchun bu xil yuritish qilib, ming chaqmoq bilan qasos olmoq-dasan?

Men bu tarzda yuz azob-u mashaqqat asiriman, bechora zor-u zaifim, yaʼni mening asirim boʻlgan yorimning ahvoli nechuk ekan?

Menga boʻlgan muhabbati shavqi tufayli oh tortganida, bu oh uning somondek ojiz jismini uchirib ketarmikan? Sochim gʻamida azob cheksa, har lahzada qanchalar jununi, devonaligi kuchayib ketarkin? Qaddim uchun nola qilganida, figʻoni qanchalar yuksaklikka koʻtarilar ekan? Faryod urib yuzimni koʻrishga intilganida, koʻz yoshlari qancha gullarni sochib tashlar ekan?... Lablarimni sogʻinib koʻzidan suv oqizganida, suvdek oʻzidan ketib qolarmikan? Qoshim egikligidan voy tortganida qaddi voy kabi egilarmikan? Kipriklarim haqida oʻy surar ekan, yuzlab tikantlar ichida qolgan koʻngli ne holga tusharkin? Koʻzlarim haqida oʻylaganida, oq bilan qorani ajrata olmay qolarmikan? Qirgʻovul kabi yurishlarimni eslaganida, mening tuzoqlarimga asir boʻlarmikan?

*Oyo, ne ekin gʻaminida holi,
Chirnammoq ila tani chu noli?
Ishqim oʻtida yonarmu erkin,
Hajrim gʻamida chidarmu erkin?
...Istarmu ekin yuzumni har kun,
Yoʻqlarmu ekin sochimni har tun?
Bas yoʻq anga muncha mehnat-u gʻam,
Kin bilgusidur bu qissani ham.
Sogʻingay ul engak oshnosi,
Mendin boʻlmog bu ish rizosi.
Faryodki, oʻlgudek gʻamin bor,
Tong yoʻq, gar oʻzinga motamin bor.*

Uy ichida Layli shunday iztirob chekar ekan, bir chekkada uning nola-yu faryodini eshitib turgan onasi qizining dard-u alamlarini anglab, gʻamga

choʻlmi. Tun-u kun Layli holati haqida oʻylar, uning qaygʻulariga qanday chora qilish mumkinligi haqida fikr yuritardi.

Es-hushidan ayrilgan Qays qorongʻi tunda devonasifat uyidan chiqib, dasht tomon qochganida, qabila ahli gʻam chekib, oʻligʻ-u yayov holda uni izlashib topisholmay qaytishdi. Ota-onasining gʻami yanada ziyoda boʻlib, nima qilishi kerakligi haqida fikrlashishdi. Oxiri Tangriga iltijo qilib, uni oʻz panohida asrashni soʻrash, muhtoj kishilarga ehsonlar qilishib, ulardan Qays haqiga duolar qilishni iltimos etishga qaror qilib, Tangrining mehribonligiga, oʻgʻillarini oʻzlariga qaytarishiga umid izhor etishdi.

Haj mavsumi boshlangach, ota-onasi, qarindoshlari Kaʼbaga borishga tayyorlik koʻrib, odamlarni yana izlashga yuborib, Majnunni topib kelishdi-da, unga haj qilishi haqidagi niyatlarini bildirishdi. Bu ish unga maʼqul tushdi, chunki bu safar uning ham orzusi edi. Qaysni tuya ustiga oʻrnatilgan kajavaga oʻtqazib, Kaʼba tomon yoʻl olishdi. Bir necha kun yurib, haranga yetib borishdi. Qarshilarida haram emas, arshi aʼzam – osmonning eng yuksak choʻqqisi turardi.

Majnun bunday salobatli binoni koʻrgach, koʻnglida bir shukuh, shavq oʻti paydo boʻldi-da, koʻz yoshlari yomgʻirdek quyila boshladi, oh urdi-yu, chaqindak sakrab turib xuddi yer atrofida falak charx urgandek haram tegrasida aylanib yura boshladi. Yuzi bilan haram eshigini supurgach, halqasiga qoʻlini qoʻyib, faryod urdi: «Ey dono hakim, ey ishq oʻtini jon-u tanimga urgan, bugun men, ishq ichida majruh boʻlgan, oyloqlari bogʻlangan asir huzuringga keldim. Ishq oʻtini, uning halokatli gʻamini bayon

qilar ekanman, menga shodlik bagʻishla yoki ishq gʻamidan qutqaz, deb aytmayman. Menga bu oʻtmi har dam koʻproq qil-u, zarracha ham kam etma. Koʻzlarimga ishq toʻtiyosini surib, qalbinga ishq kimyosini url ...Yo Rab, koʻnglumni gʻam bilan toʻygiʼib, ishq ichra meni yoʻq qilgin. Menga ishqni unut, Layli gʻamidan oʻzingni chetga tort, deyishadi. Alloh-Alloh, bu qanday soʻz boʻldi? U odamlarni Tangrining oʻzi kechirsin. Yo Rab, bu lazzatli mayni istagim jomiga toʻldirib quy, u maydan shunchalik koʻp tutginki, hushimni mutlaqo unutay.

Layli ishqin tanimda jon qil,

Layli shavqin ragimda gon qil.

Dardini najotim et, ilohiy!

Yodini hayotim et, ilohiy!

...Dardimga xayolini tabib et,

Joningʻa visolini nasib et.

Jannat sari cheksa sarnavishtim,

Vasti hararnini qil behishtim.

Onsiz meni bir dam etma mavjud,

Budumni qil onsiz oʻlsa nobud!

Qays atrofida turgan hojilar bu munajatni eshitib, lol boʻlib qoldilar. Yuzlab kishilar gʻangin holda «omin» deb yubordilar. Bechora otasi hushini yoʻqotgan, barcha yaqinlari hayron boʻlib turardilar. Bu nola-yu koʻz yoshlarining guvohi boʻlganlar uning ishidan qoʻllarini yuvdilar – bu ishqdan hech qanday kuch Qaysni judo qila olmasligini anglab yetdilar. U esa bu dardli nolasini tugatgach, yana hushidan ketib yiqildi. Qarindoshlari-yu doʻstlari uni koʻtarib, manzillariga ravona boʻldilar.

Haj tavofiga borib qaytgan odamlar o'z vatanlariga yo'l olgach, Majnunning otasi o'g'ildan butunlay umidini uzib, har qanday davoning foydasizligiga ishonch hosil qilib, ko'z yoshi jahonni tutdi, barcha qarindosh-urug'lari ham qayg'u-alam girdobida qoldilar. Devona Qays ham tezlik bilan tog'-u biyobonlardan o'tib, har kuni va har tunda yana o'zi ardoqlaydigan tarafga qarab yo'l oldi. Uning yurishida ham, turishida ham qaror-u ixtiyori yo'q edi. «Layli»dan boshqa so'zni ayitishni ham istamas, tilidan ham, fikridan ham shu so'z joy olgandi. Qaysi tomonga nazar tashlasa, Layli chehrasi jilvalanar, yuzi, qaddi, qiyofasi uning xayolidan aslo ketmas, ularni sarv ustidagi gul deb tasavvur qilib, ham sarv oldida bosh qo'yar, ham gul qoshida ko'z yoshlarini to'kardi.

Layli g'amni haqida tafakkur qilargan ekan, har bir dur misoli yuzlab bayt-u g'azallar ijod qilargan, ularning barcha qo'fiyalari dildorining sifati, barcha radiyi uning o'tiga bag'ishlanardi. Ularni eshitgan odamlarning zavqlari oshib, tezda yodlab olishardi. Bu baytlarda alangali ma'no, har so'zida shavq harfi yashirilgan, har harfida ishq siri pinhon edi. Hushi borligida duri gavhardan baytlar bitish bilan band bo'lsa, hushsizlik chog'larida og'zidan turti behuda so'zlar chiqar, odamlarning so'zlarini anglamas, o'z so'zini ham tushummasdi. Tog' ichida vahshiy hayvonlardek kezib yurargan, bolalardek yig'lab faryod qilargan, ota-onasi-yu do'stlarini ham eslamas, hatto yeyish-ichishni ham unutgan edi. Atrofni kiyiklar o'rta olargan, bu esa xuddi cho'pondan ko'rinar, goh birining peshonasidan o'par, goh boshqasining orqa-

simi silardi. Atrofida bo'rilar posbon itidek, yo'q-yo'q, cho'pon itidek kezib yurishardi.

Bir kuni bu dashtga arablar diyorining obro'li sardorlaridan biri, jang qilish, o'q otishda tanilgan bahodir Natvalning yo'li tushib qoldi. U har xil qabilalardan tanlangan do'st-yorlari bilan sahroda ov qilib yurardi. Bu payt Majnun ovchilar davrasi ichida qolgan bo'lib, atrofi kiyiklar bilan to'la edi. Natval odamlarini ko'rgan barcha hayvonlar har tarafdin Majnun atrofiga yugurib kela boshlashdi. Barchasi unga yolvorishar, najot istab unga sig'ingandek boqishardi.

Bu hayratomuz holatni ko'rgan Natval odamlaridan: «Bu ajoyib ishlar ko'nglingga qo'rquinch solyapti. Sizlar ham ko'ryapsizlarni yoki yo'qmi, yo taqat mening ko'zimga ko'rinayaptimi?» – deb so'radi. Ovchilardan ba'zisi Majnun haqidagi voqealardan xabardor edi. Ular Natvalga o'zlari bilgan-eshitganlarini so'zlab berdilar. Natval ham ishq ko'rgan, g'am dashtida yurgurgan odamlardan edi. Majnun haqidagi hikoyalarni eshitib zor yig'ladu-yu, ov qilishni ham to'xtatdi. «Ishq qanday kimyo, qandayin portloq nurki, har bir kishini g'amnok qiladi-yu, qalbini g'andand poklaydi. Qarangki, elga rom bo'lmaydigan vahshiy hayvonlar sahroda usiz orom topisholmayptilar, ishq uning vujudini shunday poklabdiki, odamiylarni ham unutibdi. Shuning uchun vahshiy hayvonlar undan qo'rquishmayapti, chunki bunday insonda vahshat ham qolmaydi», – dedi u. Keyin hayvonlarga jafu qilishni to'xtatdi-da, odamlariga: «O'q-u yoylarni tashlab, iltarinzizni mahkam qilib bog'langlar», – deb buyurdi-da, hayvonlar to'plamayotgan tomonga yo'l oldi.

Majnun uning chehrasini ko'rib, kelishidan xursand bo'ldi. Yovvoyi va xonaki hayvonlar Natvaldan cho'chib qochishgan bo'lsa ham, Majnun uni kutib turdi. Yetib kelgan Natval unga salom qildi, Majnun ham unga ehtrom ko'rsatdi. So'ng: «Ey qutlug' chehrali zot, yuzingda poklik quyoshi namoyon, ruxsoringda safo nuri porlayapti. Yuzlab maqsadingga erishganing ayon. Ammo sening bir ishing menga g'alati ko'rindi. Bilimsiz odamlardek o'q o'tib, hayvonlar go'shti bilan o'zingni to'ydirmoqchisan. Bu xil ovqatga muhtojliging yo'g'-u, nega ta'bing ularga ozor yetkazishni istayapti? Nafsingni xursand qilish uchun odamlarni to'plab, ko'ngling qon to'kishni tilayapti. Shunday zulm qilib topganing ovqat bo'ladimi, senga bu ish munosibmi? Agar tikan oyog'ingga nish ursa, ko'ngling oyog'ing uchun alam chekadi. O'q o'tib, jonivorlarni o'ldirish senga martaba beradimi? Bularga jonni, hayotni Xudo bergan-ku! Bu bechoralarning jonidan kech, gunohsiz guruhning qonidan kechgini!»

Natval bu oqilona so'zlarni eshitgach, yer o'pib, uning oldiga bosh qo'ydi-da: «Ey farishtasifat yigit, sening fazilatlarining oddiy odamlarnikiga o'xshamayapti. So'zindan ko'zlagan maqsadiningni tushundim, barcha aytganlarini qabul qildim. Qilich-u o'qni o'z jonininga ravo ko'rsam ko'raman-u, lekin bu hayvonlarga zulm qilmayman. Sen o'z so'zlariningni aytiding, endi mening ham savollarim bor». Majnun: «Ey muborak chehrali zot, gapiraver!» – deya javob qildi. Natval dedi: «Bu bechoralarga azob berm», – deb to'g'ri yo'lmi ko'rsatding. Xohishingni inobatga olib, ularga dushmanlik qilishdan voz kechdim. Sen eldan ayrilib, ular bilan do'stlik qilyapsan. Odamlar

bilan ulatchiliging yo'q, axir bu xil yashash ham odatimizga zid emasmi? Inson – bilim chirog'i, undan cho'chib, hayvonlar orasidan orom topish menga sababsiz bo'lib ko'rinayapti, bu ishing boisini tushuna olmayapman. Eshitshimcha, bir gul yuzli go'zal sening yuragingga tashvish solibdi. Bu gaplar to'g'ri bo'lsa, ulardan voz kechib, bir necha kun men bila birga kezgil. Bu yerda zor-u mubtalo bo'lib, g'am tuzog'ida iztirob chekayapsan. Men imkoni boricha sevganing bilan nikohingni uyushtirishga harakat qilay. Agar ishimiz pul-u, mollar bilan hal bo'lmasa, urush qilib ham muvofiqqa yetkaza olmasam, boshqa choralarini ham ko'raman. Bu bilan ham yoring visoliga yetkaza olmasam, boshqa tadbirga qo'l uramiz: seni o'zinga farzand qilaman. Lekin vahshiy va uy hayvonlari bilan yashashdan voz kechgil, chunki odam bilan hayvon yaqin bo'lolmaydi, odamning hamjinsi ham odam bo'lishi kerak. Agar muvofiq yor visoliga yetishish bo'lsa, bu ishda g'ayrati bo'lishing kerak».

Majnun vasi so'zini eshitishi bilan xursandligi avvalgidan ham oshib, shodlik uni behol qilib qo'ydi, bu esa nutqini lol ayladi. Ancha harakat qilib so'z ochdi-da, ko'zida suv, og'zida tabassum bilan dedi: «Menga aytgan gaplaringning har biriga javobim bor edi. Lekin visol haqida so'z ochganingdan so'ng ularning barchasidan voz kechdim. Agar bergan va'dalariniqni bajo qilsang yoki ularni bajarishning iloji bo'lmay qolsa ham, yuzim oting tuyog'i, boshim esa uning oyog'i ostida bo'lsin», – dedi.

Ikkala tomon o'rtasida mehribonlik paydo bo'lgach, bir-birlari bilan qizg'in ko'rishdilar. Maj-

numni vasi va'dasi bilan suyuntirgan Natval uni uyiga olib ketdi.

Ikкала do'st Natval uyiga yetib kelishgach, uy sohibi bir nechta so'zga chechan, har qanday mushkilni hal eta oladigan donishmand olim kishilarni chaqirtirib, ularga Qays va Layli o'rtasidagi munosabatlar haqida batafsil so'zlab berdi-da, Layli otasi nomiga xat yozdirib, qizning qabilasiga jo'natdi. Unda shunday so'zlar bitilgan edi:

«Ey baxt-u tole'yi porloq hukmdor! Arablar orasida tengi yo'q Qays haqidagi hikoyatlardan xabar dordirsan. Qizing Laylii sevib qolgan bu yigitning ishq pok bo'lib, unga nihoyatda orzumanidir. Odo-bi-yu hayosi ahvolini izhor qilishga yo'l bermaydi. Muhabbat dardida qabilasi-yu yaqinlarini unutib, ishq o'tida kuyib dashtda yurgan emish. Hushi parishon bo'lgan bu oshiqni «Majnun» deb atashibdi, u sening qabilangdagi maktabda o'qib, olamda bor bo'lgan barcha ilmlarni o'rganibdi. Sen ham bu ishlardan xabardor ekansan, uni maqtab gapirib yurar ekansan. Qays bu ishqqa mubtalo bo'lganida, uning otasi qanday fikrlarga borgan ekan? U senga farzand bo'lmasa ham, farzanding darajasida edi. Sen bu ishlarni hal qilishdan o'zingni chetga olib, holatni yaxshi tushunib yetmay, uni g'amga qo'yibsan, shu tufayli u goh dashtda, goh tog'da kezib yuribdi. Mu-ruvat, odamgarchilik, oliyanoblik shunday bo'ladi-mi? Mayli, o'tgan ishlardan shikoyat qilib, ularni orgaga qaytarishning iloji yo'q. Men uni dashtda ko'rib, uyimga olib keldim. Uni o'zinga farzand qilib oldim. U o'z hushida, oqil va dono bir inson. Endi shunday ish qilsak: ikkalamiz ularning nikohini uyushtirsak. Barcha rasim-rusumlarni o'rniga

qo'yib ularning to'ylarini o'tkazsak. Toj ustidagi dur yoniga la'l qo'yilsa, yanada go'zalroq ko'rinadi. Agar bu ishlardan bo'yin tovasang, ko'nglim qolishidan vahm qilgin!»

Bu xatga ko'pgina sovg'a-salomlar qo'shib, Layli qabilasi tomon yo'lladi. Laylining otasi xat olib kelgan kishilarni hurmat bilan kutib oldi. Mehmonlar o'zlari olib kelgan maktubni uning qo'lga topshirishgach, uni o'qib chiqqan mezbonga Natvalning so'zlari qattiq botib, bir to'lg'anib oldi-da:

«Gap bunday: Layli boshqa bir kishining habibi bo'ladi, taqdir uni o'zga birovga nasib etdi. Bunday bo'lmaganda ham Natval so'ziga itoat etishga zaruriyatim yo'q. U o'z maktubida ham umid bildiribdi, ham qo'rqitibdi. Umidi meni xursand qilgan bo'lsa, qo'rqitishidan ko'nglim ranjidi. Talabgorlari son-sanogsiz bo'lgan Layli hozir birovga atalgandir. Bu javobim Natvalga ma'qul tushmasa, yaxshiligiga ham, yomonligiga ham tayyormiz. Uning o'ch olishidan qo'rqadigan joyimiz yo'q. Urush ochsa, biz qasd olamiz, qasd qilsa, biz urush qilamiz», – dedi. So'zini tugatdi-da, barcha mehmonlarga javob berdi. Mehmonlar xijolat bo'lib, o'rnlaridan turdilar va Natvalga Layli otasining javobini yetkazdilar.

Natval bu xabardan g'amga cho'mib, o'zi va'da qilgan ishini bajarishga kirishdi. Har bir qabladan sipohlar to'plab, urushni boshladi. Majnunni yoniga olib, kiyimiga xushbo'y moddalar sepiib, boshiga salla o'ratiib, ot ustiga o'tgazdi. U bo'lsa nima qilishni bilmay, goh nola qilib, goh oh chekib, oti qayerga yo'l olsa ham indamay, bir yerda turib qolgan chog'da esa yurg'izishga e'tibor ham bermasdi.

Sipohlar jangga hozir bo'lgach, Layli qabilasi tomon yo'l olishdi.

U qabila a'zolari ham yov kelayotganidan ogoh bo'lishgach, o'z jasoratlarini isbotlash uchun har tomondan sipoh yig'ib, bellarini mahkam bog'lash-di-da, jangga tayyorlanishdi.

Nafval lashkari ham saf chekib, mast tuyalardek og'izlaridan tupik sochishib turishardi. Shu tarz-da g'azabi ikki qo'shin qon to'kishga bel bog'lab, bir-birlari bilan to'qnashdilar. Bahorda kuchli yomg'ir yog'ganidek, maydonga yov o'qlari yog'ilardi. O'tkir qilichlar ustara kabi el halokini istab, ustara-dek tezlik bilan soch o'rni-ga boshlarni kesardi. Yov o'qlari qushlardek havoga uchib, qanoatlari ochilar ekan, dushman askarlarining hayoti o'char, nayzalar uchlar yulduzlardek otilib borib, yov ko'kriga o'rnatilgan sovutlarni igna ipak matoga san-chilgani kabi oson teshib o'tar, xanjarlar qon to'kaverganidan qip-qizil tilga o'xshab, odamlar bag'rini tili bilan yaralagandek tilka-pora qilardi. Gurzilar el boshini yanchuvchilik vazifasini bajarardi. Qattiq jang oqshomgacha davom etdi. Nafval lashkarining soni raqiblaridan ko'proq bo'lib, mardlik bilan jang qildilar. Dushmanlar bu holatni ko'rib, qo'rquvga tushdilar-da, himoyaga kuch berdilar. Kun kech bo'lgan esa-da, biron tomon mag'lub bo'lmadi. Nafval jang natijasidan xursand bo'lib, sipohni dam olishga buyurdi.

Tunda Nafval ertaga davom etadigan jangda g'alaba qozonish rejasini tuzar ekan, bu chog' raqib tomon mag'lub bo'lishdan qo'rquvda edi. Laylining otasi o'z lashkarining yaxshi urusha olmayotganini ko'rib, nima qilish haqida o'y surar ekan, barcha ya-

qinlarini to'plab, jang natijalari haqida fikr yuritish-di. Qabila boshlig'i so'zni qisqa qilib shunday dedi:

«Agar qo'shinimiz qochib, Nafval urushda g'olib keladigan bo'lsa, Laylini asira qilib o'z maqsadiga erishmoqchi bo'lsa, obro'yimiz yer bilan yakson bo'ladi, arablar orasida bosh ko'tarib yurolmaydigan bo'lib qolamiz. Bunday holat yuz beradigan bo'lsa, men bir fikrni ma'qul ko'ryapman: ertaga tongda Laylini chaqirtirib, o'ldiraman, qaddi niholini tuproqqa ko'mib, hilol qoshlarni yerga topshiraman. Garchi u ko'zimning nuri bo'lsa ham, ofat shamlidan chirog'im o'chib, bog'imni kuz qurit-sa, dushman o'z maqsadiga erishib, nomus menga harom bo'ladi». Bu so'zni eshitganlar Laylining otasi fikrini ma'qullab tahsin aytdilar, xursand bo'ldilar.

Ertaga bo'ladigan jangda Nafvalning g'alaba qozonishi shubhasiz bo'lib, sipohlarining ruh-lari baland edi. Lekin Majnunning ahvoli o'zgacha bo'lib, goh zavqlanar, gohida azob chekardi. Yori visoli haqida o'ylar ekan, ko'ngli umid bilan shodlanar, ammo yorining qabiliadoshlari mag'lub bo'layotganlarini ko'rib ich-ichidan azoblanardi. Shunday qayg'u chekar ekan, uning ko'zi uyquga ketdi-yu, bir tush ko'rdi.

Go'zal dildori chiroyli kiyingan holda gulshanga qadam ranjida qilib, Majnun oldiga keldi va oyog'ini o'pdi, so'ng qo'llarini uning bo'y-niga tashlab dedi: «Ey rafiqi jonim, otam el bilan kengashib ertaga meni o'ldirib, qonim bilan yerni bo'yamoqchi. Ish-qing yo'lida halok bo'lmoq mening orzum edi, davoron bu murodinga yetkazdi. Endi sen yaxshi qol-u omon bo'l!» Layli shu so'zlarni aytib, sevgilisi bilan vidolashdi.

Bu tushni ko'rgan Majnun: «Voy!» – deb qichqirganча seskanib uyg'ondi. Uning qichqirig'ini eshitgan barcha odamlar ko'zidan uyqu qochib: «Nima bu?» – deb hayron bo'lishdi. Majnun motamzadalardek o'kirib, ko'z yoshi to'kib, Nafval tomon yugurdi. Uning oldiga yetib borgach, yer o'pdi-da, shunday dedi: «Ey raqiblar ustidan g'olib bo'lgan yuksak martaba sohibi! Tangri haqi, endi tig' chekmagil, urushni to'xtat, chunki sening tig'ing ko'ngillarni chok qilyapti. Ertaga jangni davom ettirib, hayotim ipini uzmagin. O'ch olish yoyini qo'lingdan tashla, toki mening jonimga o'q tegmasin!».

Nafval hayron bo'lib, Majnunning bezovtalik sababini surishtirdi. O'z tushining mazmunini aytganida, Nafval mahzun bo'lib: «Majnunning tushi haqiqatan ham yuz berishi mumkin», – degan xayolga bordi. Erta tongda bu xabar barcha lashkarlarga ham ma'qul bo'lib, ular Nafval chodiri oldiga kelib, Layliga ofat yetkizmaslikni iltijo qila boshlashdi. Majnun bo'lsa yana dasht tomon jo'nadi.

Nafval lashkarini o'z qabilasi tomon olib ketgach, Layli qabilasi ahli o'ylanib qolishdi. Chunki dushman qo'shinining g'alaba qilishi yaqin bo'lgani holda jang maydonini tashlab ketishi sababini bilolmay taajjubda edilar. Shuning uchun «Nafval hiyla qilayotgan bo'lishi kerak. Balki bizni aldad turib hujum qilib qolar», – deb xafvsiradilar-da, karvon haj tomon yo'l olganidek, u dashtdan tezlik bilan ko'chib ketdilar va boshqa bir joyni o'zlariga manzil qilib tanladilar.

Majnun o'ziga tanish dasht tomon borar ekan, nogoh unga hayotdan ozor chekkan dardli bir odam yo'lliqdi. U g'anga muhtalo bo'lgan bu kimsani ko'rib

yuragi ezilib ketdi-da, so'radi: «Falak boshingga ne alamlar soldi? Ne uchun ko'ngling men kabi iztirobda, Tangri uchun ayt, nima seni shunchalik ranjiti?» U kishi oh chekib javob berdi: «Ey mard yigit, men arablar ichidagi baxtiqaro, xoksor bir insonman. Yashash uchun gadolik qilib yuraman. Layli qabilasi mening panohim, u yerning tuprog'i esa mening suyanchig'im. Qabila ahli meni «Zayd» deb chaqiradilar. Qabladagi bir ayol meni o'ziga band etgandi. Jafokor Nafval Majnunga yordam berish uchun urush boshlaganda, hech qaysi tomon zafar qozonmay turib, nimagadir o'z diyoriga qaytib ketdi. Laylining qabiladoshlari uning bu ishini hiyla deb o'ylab, bir yerga yashirindilar, kecha qopqorong'i edi, men adashib u qabila turgan yerdan uzoglashib ketibman. Quyosh endigina ko'tarilgan vaqtda tuyga mingan ikki kishi yo'limga to'sishdi. Nafval o'z lashkarlarini uylariga targatib yuborganida, bu ikki odam ham manzili tomon yo'l olgan ekan. Ular mening hamma yog'imni tintib, ikki-uch diram pulimni, yana boshqa ashyolarimni tortib olishdi-da, bu bilan kifoyalannay: «Pullaringni qayerga ko'ngansan, ayti!» – deb urib, badanimni ilma-teshik qilib tashlashdi. Ular hech nima topolmay, o'tib ketishgach, men fursatni qo'ldan boy bermay, shu tomonga qarab yugurdim va ko'p o'tmay senga duch keldim. Sen ham ularning sherigi bo'lsang, sahroda odamlarni talovchilardan bo'lsang, kissamda pulim yo'q, kerak bo'lsa, jonimnigina olishing mumkin», – dedi. Majnun uning hikoyasini eshitib, otdan tushdi va u odamni quchoqladi-da, yig'lab turib shunday dedi: «Ey yarador do'stim, senga ruhimni fido qilsam arziydi. Jonim badaning shifosi, boshim qadanning

fidosi bo'lsin. Natvaj sipohlari qilgan barcha ishlarga asosiy sababchi Majnun bo'lgan bo'lsa, o'sha baxti qaro Majnun menman. Qo'lingga xanjar olgin-da, ko'ngling tilagan ishni qil. Xohlasang, jismimni istaganingcha tilgin, xohlasang, ko'nglimni pora-pora qilgin. Agar o'ldirishni istamasang, yo'qotgan puling o'rniga otimni, boshqa ashyolaring uchun esa kiyimlarimni olgin», dedi va ustidagi kiyimlarini yechib, uning oldiga qo'ydi. Shuningdek, otini, qalqon-u qilichni, o'qi va yoyini unga tutdi. Shunday saxiyliklar qilgach, oyog'ini o'pib, kechirim so'rab dedi:

«Agar Layli qabilasiga yetib borsang, unga mening salomimni yetkaz va mana bu so'zlarimni ham unga aytib qo'y: men uning oldida ko'p xijolatdaman, holatim shu darajadaki, uni so'z bilan ifoda qilib bo'lmaydi. Ilmosim shuki, yorim qabilasiga yetib borsang, uning ahliidan aytilma, qayerga borsa-lar, orgalaridan qolma. Yuzingni o'sha makondan, boshingni o'sha ostonadan olma». Zayd bu so'zlar-ni tinglar ekan, unga hayrat bilan boqib turardi. Uning kimligini bilib, so'zlarini eshitgach, yer o'pib, hurmatini ifoda qildi-da, dedi: «Sen sevgan u go'zal sening g'aming bilan yashaydi, og'zida hamisha se-ning so'zlaring, ko'nglida esa sening xayoling. Agar ruxsat bersang-u, sendan unga xabar yetkazsam, unga bu jonidan ortiq xushxabar bo'lar edi. Menga nimani munosib ko'rsang, u ikki marta ko'proq in'om qilardi. Hamma so'zlaringni men unga yet-kazaman va buyursa, javobini kel tiraman. Shunda ikki vafodor maqsadlariga yetadilar, o'rtada menga ham foydasi tegadi».

Majnun dedi: «Ey do'sti hamdamim, jonbaxsh so'zlaring yaramga malham bo'ldi. Yorim hajri tlim-

ni lol etgani uchun so'z aytilish menga qiyin bo'lyapti. Sen hamma dardimdan ogoh bo'lding, ahvolimni ko'rding, otimni ham bilib olding. Sen menga do'stlik qilaman desang, unga nima deysishni o'zing bilasan. Vafo odati shioring bo'lsin, endi boraqol, Tangri yoring bo'lsin».

Zayd otga mindi-da, Layli qabilasi tomon yo'l oldi. Majnun ham tez-tez yurib, Layli qabilasi ko'chib ketgan manzil tomon yurib ketdi.

Majnun Layli qabilasi ko'chgan yerga yetishgach, u yerni takror-takror aylanib chiqar ekan, aqli ham, hushi ham o'zida emasdi. Barcha bu manzilni tark etgan bo'lib, uylarning o'rnigina ko'zga tashlanib turar, har bir uy nishoniga nazari tushgan yigit yuzi bilan har qaysi ostonani supurib borardi. Aylanib yurar ekan, ko'zi Layli uyi nishoniga tushdi-yu, ko'ngliga o't tutashib, joni mulkini vayron qildi. Jismi o'rtanib, ko'ngliga izitirob tushdi. Tashlab ketilgan bu makon yorining yashash joyi ekani, bu yerning tuprog'i uning joniga vatan bo'lganini eslar ekan, dilbarining isi dimog'iga orom bergandek, muhabbat dog'i yangilangandek bo'ldi.

Bir dam ko'ksidagi ishq o'ti taskin topgach, u yana o'rnidan turib manzilni qadamba-qadam keza boshladi, har bir qadamda yuzini yerga qo'yib sajda qilardi.

Oh urib har yonga yugurar ekan, nogoh bir qo'tir itni ko'rdi. Uning etlari suyaklariga yopishib ketgan, a'zosining u yer, bu yeridagina bir necha tuk qolgan, ular ham jismiga og'irlik qilayotgandek edi. Tanasi yaralarga to'la bo'lib, ular qurtlarga serob edi. Jismidagi yaralarga qo'ngan ko'plab qushlarinigina emas, pashshalarni quvishga ham

madori qolmagandi. Majnun bu itning bir vaqtlar mana shu hovlida posbonlik qilib, hatto, sher-u yo'lbarslar, qoplon-u bo'rlar yuragiga ham vahima solganini eslab, hozirgi ahvoriga achinib ketdi. Ojiz bu bechoraga hujum qilayotgan qushlarni o'z fariyodi bilan qo'rqitib uchirib yubordi. Keyin uning oldiga keladi-da, yaralarini qondan tozalab, ko'ylagini yirtib bog'ladi. So'ng itga qarab: «Yo Rab, g'amlaringga falak salomatlik bag'ishlab dard-u azoblaring daf bo'lsin. Oldingidan ham quvvatliroq, sog'lomroq bo'lg'in. Yana baxt hamdama bo'lsa, yana yorim eshigga mahramlik qilsang, meni o'zingga yot bilmay, men xastani ham unutmagaysan. Jonimni o'sha tomonga olib borgin-da, ko'chasining tuprog'i us-tidan sochgin.

Agar senga tole yor bo'lib, jononim hovlisini qo'riqlashga yo'l topsang, biron kishi seni u yerdan «chiq» deb haydamasa, engakingni qo'llaring ustiga, tumshug'ingni o'sha eshikka qo'ysang, men uchun u eshikni yashirincha o'pg'in, toki hech kishi buni bilmasin».

Majnunning it bilan qilayotgan bu suhbatini ko'rgan ba'zi o'tkinchilar uni tanishib, ko'ngillari buzilib zor yig'lar, tanimagan odamlar xayol surib, ahvoriga achinishar edi. Ko'ngli buzilgan bir kishi unga murojaat qilib: «Ey ishq o'ti ichra cho'g' bo'lgan, cho'g' emas, samandar bo'lgan yigit, seni farishta deb aytсалar ajab emas. Chunki sening sifataring farishtaga o'xshaydi, zoting ham malak sifatidir. It bilan bunchalik ulfat bo'libsan, it bilan farishta o'rtasida qanday yaqinlik bor? Qaysi bir uyda it bo'lsa, o'sha uyga farishta tushmaydi-ku. Ular o'rtasida shunday ziddiyat bor ekan, ikkovingizning bu

ulfatchiligingizga qanday sabab bor?» – deb so'radi. Majnun yig'lab, oh urib, shunday javob qildi:

«Ey ishqdan ogoh bo'lmagan inson! Seni ham farishta desam, ajablanarli joyi yo'q, chunki senga ishqdan nasiba tegmagan. Mendek odamni farishta deb atash aldoqchilikdir, chunki meni ko'rsa, dev ham qochib qoladi. Ishaq vujudimni shunday o'rtaganki, butun borlig'im nobud bo'lgan. U o'tga diqqat bilan qarasang, badanimni bir to'da kuldek ko'rasan. It shu bir to'da kul ustida yursa, ajablanarli joyi yo'q. Chunki har qaysi itga bir yara chiqsa, shu kul uning taniga rohat beradi. Bu itning jarohati ko'p, shuning uchun unga: «Kul ustidan turib ket!» – deb bo'lmaydi. Yo'q, yo'q, itlik unda emas, itlik jahonda men bilan tugallangan. It menmen, xalqqa or menmen. Boshdan oyog'i yarali – menmen. Bu yaralarimga shu it malham bo'lyapti. Menda yuz turman jon bo'lsa ham, uni yo'lga sochgan bo'lardim». Shu gaplarini aytar ekan, yana devonaligi qo'zg'ab, dashtdagi vahshiy hayvonlar, kiyik va quyonlar bilan qilgan xursandchiliklari yodiga tushadi-da, itning qo'l-oyog'ini o'pib, biyobon sayriga, o'z yaqinlari bo'lgan hayvonlar tomon yo'l oldi.

Zayd Layli qabilasiga yetib borgach, payt poylab qizga Majnun haqidagi xabarni yetkazdi. Layli uning so'zlarini eshitgach, joniga o't tutashib, boshidan oshdi. Zaydga yuzlanib, ko'zlaridan hasrat yoshlarini oqizib: «So'zlaring tanimga jon, jisimga ruh bag'ishladi. Sen jonim dardiga malham bo'lding. Sen odam emas, farishtasan!» – deb, yonida bor pulni unga tutqazdi-da: «Bir yaxshilik qilsang, men yozgan maktubni unga yetkazsang ham javobni olib kelsang». Zayd rozilik bildirgach, Layli siyoh-u qalam

oldirib kelib tez-tez maktub yozdi-yu, qabladoshlari bilib qolishidan xafsiiragan holda yashirincha Zaydga topshirdi. U darhol yo'lga tushib, dastga yetib bordi-da, bo'lgan voqealarni so'zlab, o'zi olib kelgan xatni Majnunga topshirdi. Uni o'qigan oshiq yig'itning majoli qolmay, yerga yiqildi. Maktubda shunday deb yozilgan edi:

*Ushbu raqamki naqshi Chindur,
Bir xastag'a bir shikastadindir.
Ya'ni meni zori mubtalodin,
Sengaki qutulmading balodin.
Ey ishq o'tida xasim, nechuksen,
Ey bedili bekasin, nechuksen?
...Holing nedurur firoqim ichra,
Fikring nedur ishtiyoqim ichra.
Soching'a yopushsa xor-u xoshok,
Kim tortar ekin birin-birin pok?
Jismingki qonasa, g'am toshidin,
Kim yur ekin oni ko'z yoshidin?
Xoriki kafng'a borur erkin,
Kirpik bila kim chiqorur erkin?*

Hijron o'ti taningni kuydirgan chog'da, kim u o'tga tuprog sochar ekan? Jismi zoring qum uzra yiqilsa, kim senga mehribonlik qilarg ekan? Koshki tun-u kun rafqing bo'lsam edi, ikkimiz visol og'ushida bo'lsak edi. Ne qilayki, falak meni bu maqsadimga yetkazmadi. Mening dardim ham senikidan kam emas. Sen o'tli oh cheksang, men tutun chiqarmasdan o't yogaman. Sen g'amim tufayli har qancha oh cheksang ham, Natval bilan birga qo'shin tortib kelib, qabilamni talon-taroj qilding. Otam ham

meni o'ldirishni istab, gonimni to'kishga qasd qildi. Shunday balolarga duchor bo'lsam ham, yorim yo'lida halok bo'lishdan xursand edim. Odamlardan eshitishimcha, Natval bilan do'stlashib, uning qiziga uylanmoqchi ham bo'layotgan emishsan. Bu gaplar rost esa, baxt senga yor bo'lsin. Lekin men bu so'zlarga ishonmadim. Shuni bilki, sen nima-ni tilasang, menga ham shu maqbuldir. Bir kuni bog'da yurganimda, u qizni ko'rgan edim. Go'zal va elga mehribon, yaxshigina dilbar ekan. Bu ishingni Tangri qo'llab, muborak bo'lsin. U bilan shodlik kunlaringda men xastani ham ba'zan yod ayila. Insodan uzoqlashib, meni unutib yuborma».

Majnun bu xatni o'qiguncha, tani qamishdek zaiflashib qoldi. Zayd oldida bosh qo'yib, seldek yosh to'kdi-yu: «Bu nomaga javob yozay desam, asboblartim yo'q», – dedi. Zayd bu buni oldindan o'ylab, kerakli narsalarni olib kelgan ekan, barchasini: qog'oz, qalam va siyohni uning oldiga qo'ydi. Majnun sevgilisi maktubiga javob yozdi-da, uni olgan Zayd yo'lga tushib, tez-tez qadam bosib qabila tomon jo'nadi. Borib, maktubni Layliga topshirdi. U esa hech kim yo'q joyga kirib, xatni o'qiy boshladi. Unda shunday so'zlar bitilgan edi:

*Ushbu g'am-u alam bayoni,
Jon saffasida bag'r nishoni.
Mendinki ichim g'amingda qondur,
Sengaki g'aming tanimda jondur.
...Ey kishvari husn podshohi,
Husn ahli chu kishvaring sipohi.
Ey lutf jahonining bahori,
Yuzung bu bahor lolazori.*

*Bo'lg'onda sahar yeli gulafshon,
Zulfungrimu aylamas parishon?
Noz uqusidin ocharmusan ko'z,
Yuz noz ila elga dermusan so'z?
Bu ernish irodaji llohiy,
Kim sirrini bilmas el kamohi.*

Bexosdan yuzingga bir nigohim tushganga, men gunohkormannmi? Boshinga shuncha balo kelib, diyor-u xonumonidan ajralib, olamda devona bo'lib yuribman. Har kuni vatanim boshqa bir vodi, har tunni odamlar tashlab ketgan vayronalarda o'tkazaman. Do'stlarim yovvoyi hayvonlar bo'lsa ham, gohida ular bilan ham orom topolmayman. Vahshiy jonivorlar mening xunuk ko'rinishimdan hayratda bo'lsalar, qushlar chekayotgan azoblarimni ko'rib iztirobga tushadilar. Shunday uqubatlarda alam tortar ekanman, yoding bilangina tirik ekanman, sening gavhar sochuvli nomang menga yetib keldi. So'zlarini o'qib ruh, har harfingdan yuz rohat topdim. Lekin undagi ikki so'z jonimga o't soldi. Sen Nafval qilgan ishlar haqida yozib: «Ikkovingiz qabilanga tig' tortib keldingiz», – deb san. Bu argonni ajdaho deysishdek bir gap. Pashsha fil bo'lishni orzu etishi, chumoli sherlik da'vosini qilishi mumkinmi? Aslida ish mana bunday bo'lgan edi. Bir kuni atrofinmi turli hayvonlar o'rab turganda, o'sha sarkarda mening beholligim, ishqingda bemandorligimni ko'rib, oldinga keldi-da, bir qancha so'zlarni aytdi. Men goh o'zimda, goh behush holda uning gaplarini tinglab, nima deb javob berganinni ham bilmayman. U meni uyiga olib ketdi. Keyin sen aytgan ishlar bo'lib o'tdi. Men uning o'ch olish maqsadida qon to'kayotganini

ko'rib, qo'limdan kelgancha urushni to'xtatishga harakat qilganimdan so'ng u xanjarini qiniga solib uyiga qaytdi.

Men bilan so'zlashgan chog'da uylanish haqida ham so'z ochgan ekan, men uning gaplarini ham, unga bergan javobimni ham anglamadim. Bu so'zlar yodimdan ham chiqib ketgan edi, xatimgi o'qiganimdan so'ng eslab qoldim. Men behad g'am chekib, vafo qilib yurgan bo'lsam-u, sen bunday xayollarga borsang? Lekin yozganlarimgi rad qilolmayman, kim hushidan judo bo'lgan esa, shunday ishlarni ham qilari ekan-dal Jimnilik dardiga mubtaloman, boshimdan oyog'imgacha xatoman, ko'nglim ham, ko'zim ham nomangga fido bo'lsin. Lekin senga aytadigan bitta so'zim bor. Sen Nafval qilgan ishlar haqida yozar ekanсан, men jinnilik holatida ekanimda yuz bergan hodisalar, xususan, uylanish haqida menga ayb qo'yding. Lekin bunday ishni o'zing qilgan eding. Ibni Salom sening visolingni tama qilganida, otang uning so'zlariga rozi bo'ldi. Sen rozilik berdingmi, yo'qmi, bilmayman, shuning uchun bu haqda senga tuhmat ham qilolmayman. Hushimni jinnilik shamoli uchirib olib ketgan, aql bilan so'zlay olmayapman, shunday ekan, ey parisifat hur, meni ma'zur tutgaysan, sening g'amingda nobud bo'ldim, o'lgan odamning so'zlarini ham yo'q deb bilish kerak. Yo'qlik meni yo'ldan urgan ekan, sen bor bo'l-u, bu yo'q insonga yor bo'l. Iqbol-u baxt yoring bo'lsin, jonlar boyligi boshingga sochilgan nisor bo'lsin».

Layli bu maktubni o'qigancha, ko'p iztirob chekdi, undagi har bir so'z ustida filr yuritir ekan, necha bor o'zini o'zi koyidi, alam chekdi. O'z maktubidan

xijolat chekib, bu nomadan ko'ngli to'ldi-yu mak-tubni Majnunga o'xshab o'zi uchun tumor qilib oldi.

Majnunning g'amgin otasi, yuz alamga mubtalo bo'lgan onasi o'g'ildan ayrilgandan beri uning dar-dida iztirob chekishardi. Otasi bir kuni farzandini izlab topish, uning oldida zor yig'lab, nasihat qilish va uyga qaytishga ko'ndirish niyatini diliga tugib, sahro sari yo'l oldi. Dastini bir necha kun kezib, oxiri uni bir vayrona ichidan topdi.

Majnunga bu vayrona uyidan ko'ra afzalroq bo'lib, o'zi esa undan ham xarobroq edi. Devonaligi haddidan oshib ketgan, goh chumoli tutib o'ldirar, goh tuproq-dan go'r yasar, goh boshiga tuproq sochib, goh tishi bilan tirnog' olar, goh eski devor ustiga minib olib, ot choptirgandek harakatar qilalar, goh yuzlarini chim-dir, goh yenglarini chaynar, goh boyqush sayrog'iga qo'shilib kuylar, goh boyo'g'li yuzidagi changlarni ar-tar, qonli ko'zini tilkan bilan cho'p bosib ketgan, ular kipriklaridan ham ko'proq edi.

Otasi bu holatni ko'rgach, hayratdan gotib qoldi. «Subhonalloh, bu qanday ahvol? Odamga o'xsha-maydigan bunday kimsani kim ko'rgan ekan?» – deb so'ylanar ekan, o'g'lining oldiga qarab yurdi. Majnun otasini ko'rgach, uni tanimadi-da, o'zini panaga oldi. Otasi yoqasini yirib, faryod chekdi-da, so'ng Majnunga murojaat qildi: «Ey yuz yaralig' bag'rim porasi, nega mendin o'zingni chetga olyapsan?» Majnun uning o'z otasi ekanini bilib, oh urib oldiga yiqildi. Otasi uning boshini ko'tarib, bag'riga bosdi, ikkovlari bir-birlarini mahkam quchoqlashdi. Ancha vaqtdan beri ko'rishmaganlari uchun achchiq-ach-chiq yig'lashdi. Iztirolari biroz taskin topgach, Majnunga qarab shunday dedi: «Ey alam chekkan

farzandim! Ko'ksim yarasini tirnab, bag'rim qonini bunchalar to'knagin. Sening taning g'amdan yarali bo'lsa, mening jigarim alamdand pora bo'lgan. Sen dunyoga kelmagan paytda Xudodan seni tilab, sadagalar berib, duolar qildirdim. Ochlarni to'ydirib, yalang'ochlarni kiyintirdim va o'ldim deganimda, seni topdim. Uch-to'rt yoshga yetguningcha, men tortmagan alam qolmadi. Sen bir qatra sut emgu-ningcha, men yuz qatra qon yutardim. Tovoningga bir tilkon kirsam, mening jigarimga xanjar sanchilgan-dek bo'lardi. Ilm va adab o'rganish uchun maktabga qatnay boshlaganingda, sening borish-kekishingdan bir dam g'ofli bo'lmay, ilm-u hunar, fazl-u kamolot egallashingga madadkorlik qildim. Vaqti kelib nariga dunyoga jo'nash fursati yetganda, qoshimda bo'lib, goh mening boshim ustida, gohi oyog'imda bo'lsang, hayotim sharni benur bo'lganida, sen parvonadek iztirob chekasan, umrimni davom ettiruvchi bo'lib, sen tufayli qabilam yana yoriydi, el ichidan otim o'chmay, mol-u dunyom begonaga qolmaydi», – deb orzu qilgan edim. Endi shu ishlar boshingga tushdi. Ichimga yuz g'am yuz qo'yib, bu bir g'am-u, sening alaming yana yuz g'am bo'ldi.

Ishq o'ti qalbingga tushganda, sen beixtiyor eding, lekin har dardning bir davosi bor-kul Jahon-da oshiq-larni ko'p ko'rganmiz-kul. Bunday holatda mag'lub bo'lish aqlga to'g'ri kelmaydi. Kim o't ichiga tushgan bo'lsa, qo'l-oyog'i bilan harakat qilib un-dan chiqishga intiladi. Cho'kib borayotgan odam talpinmasa, harakat qilmasa, o'lmay qolmaydi. Boshingga shunday balo tushgan ekan, sen ham o'zingni qo'lga olib, intilishing kerak. Billur qadah ichiga tushib qolgan chumoli undan chiqish uchun

kuch ishlatishi emas, tadbirini topishi zarur. Tangri odanga har dardni bergan bo'lsa, unga o'zi davo beradi. Yaratgan senga shu baloni ravo ko'rgan ekan, davosini berishga ham o'jiz emas. Sen ham bu alamlardan uzoglashgin-da, o'z dardingga biron chora qidir. Davosini darhol topish qiyin bo'lsa ham, qadam-baqadam yaxshi natijaga erishish mumkin. Axir bola ham asta-sekin bilimdon bo'ladi, qamish ham bora-bora qandga aylanadi. O'ziga yuz yil umr tilagan kishi yuz yil sabr qilishi ham kerak. Minoraga bir xil zinadan chiqib tushiladi-yu, chiqish oson, lekin tushish qiyinroq bo'ladi. Sen ishq yo'lida shuncha yo'l bosib o'tding, qaytishing uchun ham shuncha yo'l bosib o'tishing lozim. Endi bu safaringdan qayt. Men sensiz zor-u mahzun bo'lsam, onang sensiz doim begarordir. Ogshomdan tongga qadar joni iztirobda, tongdan ogshomga qadar gulgun yosh to'kadi. «O'g'lim!» deya chekkan oh-u voyi charx o'qining qaddini bukadi. «Bo'tam» deya azob chekkan dam ruhidan asar ham qolmaydi. Yig'lab boshiga tosh urarkan, tosh uning alamiga chidamay azob chekadi. Bu o't uning dimog'ini shunday qizitganki, oq sochi yuziga oq rang sochadi.

Sening dardingda shunchalik g'am chekkanidan, bir-ikki kunlik umri qolgan. Men ham nihoyatda zaiflashib qoldim. Kel, ikkalamizga chora qil. Hayotimiz umidi so'nib, ketish paytimiz kelibdi. Begonani uyimizga yo'latma, issiq o'rningni sovutma. Ikkalamiz sening g'aminingda o'lsak, sen o'lmay turib motamingdan halok bo'lsak, bu ishda Tangri xitob qilsa, o'ylab ko'r: nima deb javob berasan?».

Otasining bu so'zlarini eshitgan Majnun yig'lab otasining oyog'iga boshini qo'ydi. Kipriklari bilan

yo'lini supurib, uning so'zlariga shunday javob qildi: «Ey qiblagohim, aytgan so'zlaring bilan kuygan ko'nglim o'tiga suv urding. Sening gaplaringga javob aytishga ham haddim yo'q. Sening hukming mening jonim orzusidir. Lekin senga yashirin emaski, taqdir mening boshingga bu tashvishlarni solib, butun olamga rasvo qilgan ekan, mening iltiyorimni qo'limdan oldi. Sening buyrug'ing qanday bo'lsa ham, men unga qarshi so'z ayta olmayman, chunki men Majnunmen-u Qays emasman. Sen sarv deb o'ylaganing xas-xashakka aylanib, bu dam kul bo'lgan. Bu yerga yetib kelib meni ko'rganingda sendan qochganim tanimaganimdan emas, balki tanishingga arzimastligimdan edi. Mening maqsadim sening iting bo'lish edi, lekin bunga ham qobiliyatim yo'q. It birovga bevafoqlik qilmaydi, boshini olib bir tomonga ketib qolmaydi. Men esa egasiga vafo qilmay, bu dashtda telba bo'lgan itman. Shuning uchun meni kechirishingni so'rayman». Shunday dedi-yu, tuya tomon tez yurib ketdi. Uning jihazlari ichidan bir arg'amchini oldi-da, uni o'z bo'yiga mahkam qilib bog'ladi. Arg'amchi uchini otasi qo'liga topshirdi va: «Menga nima desang, qo'lingdagi bo'yni bog'liq itingman», – dedi-yu, to'rt oyog'lik itga o'xshab qoldi. Otasi uning bo'ynidan arg'amchini yechdi-da, o'g'lini yetaklab vatani bo'lgan o'z qabilasi tomon yo'l oldi.

Majnun o'z uyiga yetib kelgach, u yerdagi barcha g'amgin odamlar shodlikka to'ldilar. Otasi ham sog'ayib, onasi jismiga yangidan jon kirgandek bo'ldi. Unga toza ipak matolardan tikilgan bezakli kiyimlarni kiydirishdi. «Qaysning hushi o'ziga qaytibdi», – degan xabar hamma yoqqa tarqaldi. Barcha bu so'zlarga ishonch hosil qildi. Bu xabar Nafvalga

ham yetib bordi. U hamisha Qays g'amini yeb, no-mini tilidan qo'ymay, hamisha uning haqida o'ylab, u bilan ko'rishgan chog'larini esidan chiqarmasdi. Oshiq yigit haqidagi oxirgi so'zlardan xabar topgach, xursand bo'lib, uni ko'rishni istab Majnun qabilasi tomon yo'l oldi. Qabila ahli bundan xabar topishib, mehmonni ochiq yuz bilan kutib oldilar. Majnun bilan Natval bir-birlari bilan quchoqlashib ko'rishdilar. Ziyofat oqshomgacha davom etdi. Osmonda yulduzlar yuz ochganda, Natval mezbolar bilan xayrlashib o'z manziliga yo'l oldi. U yo'lida xursand bo'lib borar ekan, uyda qolgan Majnun noshod edi. Lekin uning otasi g'oyatda xushnud edi. Chunki Natval uning qabilasiga tashrif buyurishi bilan uni shod-u xurram qilibgina qolmay, aholi oldida uni aziz ko'rishini ham namoyish etgandi. U Natvalning oldin ham Majnun bilan ko'rishib, uni maqsadiga erishtirish uchun Layli qabilasi bilan urush qilgani, o'g'li g'amini yer ekan, unga o'z qizini bermog'chi bo'lganini, bugungi tashrif ham Majnunni ko'rishdan ko'ra, to'y haqida o'ylaganidan dalolat berishiga ishonch hosil qildi-da: «Endi men ham qabilam bilan birga uning manziliga tashrif buyurib, iloji bo'lsa to'y so'zini oraga solsak, rozi bo'lishsa, baxtidan quvonib, yo'q desa uyimizga qaytsak yaxshi bo'ladi», – deb o'yladi. Keyin elining ulug'larini chaqirib, ular bilan maslahatlashdi. Ular qabila boshlig'i fikrini ma'qullashgach, borishi zaruriyatga aylandi. Majnun kuyov bo'luvchi yigit ekanini hisobga olib, uni olib borishni ma'qul topishmadi. Hamma narsa tayyor bo'lgach, yarim kechada guruh Natval uyi tomon yo'l oldi. Dashtdan o'tib ko'zlangan manzilga yetib kelganlarida, uy sohibi ularni izzat-iltimod

bilan kutib olib, dam olishlari uchun joy ko'rsatdi. Mehmonlarni xursand qilish uchun borini ayamadi. Fursatni g'animat bilgan mehmonlar to'y haqida so'z ochdilar. Natvalga ularning gaplari yoqib tushdi. Shuning uchun bu takliflarga: «Men Majnun uchun g'am chekkanim tufayli uni farzandlikka ravo ko'rgan edim. Hozir ham o'sha so'zimdagi turibman. Sizlar qabilangiz tomon yo'l olgan chog'dan boshlab to'yga tayyorgarlikni boshlayman. Sizlar ham shunday qilasizlar, deb ishonaman. Men ortiqcha narsalarga orzumand emasman. Sizlar kuyovni olib, bizning manzilmizga yetib kelsangiz, hozirgi fursatni qo'ldan chiqarmasangiz bo'ladi. Shunday shart bilan Majnunni o'zinga farzand qilayin», – deb javob qaytardi. Nikoh muddati tayinlangach, mehmonlar shod bo'lishib o'z manzillariga qaytishdi. Zamona qiladigan ishlardan ular bexabar edilar.

Qaysning otasi tanlagan odamlar Natval manzili tomon yo'l olishgan tunda Majnun ko'zidan gulrang ko'z yoshlarini to'kib o'tirardi. Bir payt hajr o'ti uni beqaror qildi-yu bexud bo'lib uydan chiqdi-da, dasht sari yugurib ketdi. Oh-faryod urib borar ekan, oldidan bir suruk qo'y chiqib qoldi. Ularni haydab kelayotgan cho'pon ham tanishroq ko'rindi. U Majnunni ko'rgach, muloyimlik bilan ahvolini so'radi. Majnun: «Ey qutlug' chehrali inson, Majnun seni qayerda ko'rgan ediki, yuzing oshno ko'rinyapti, so'zlaring unga davo bo'lyapti? Sen unga mehribonlik ko'rsatib, ardoqlayapsan?» – deb so'radi. Cho'pon uning oyog'iga boshini qo'yib, shunday javob berdi: «Mening ishim cho'ponlik bo'lib, qo'y-u qo'zlarini parvarish qilishdir. O'zim Layli qo'zlarini boqaman.

Seni maktabda o'qiyotgan vaqtingda ko'rgandim. Ishqing alamlaridan ham xabardorman».

Majnun uning tovoniga bosh urib, etiklariga qoshlarini surtdi-da: «Sening so'zlaring tanimga jon bag'ishladi. Sen Isodek bo'lib o'lukni tiriltirib, yaxshi mo'jizalar ko'rsatar ekanсан. Yo'q, yo'q, cho'ponlikda Muso bo'lib, qo'lingdagi tayoq ham ajdarga o'xshaydi. Muso nima bo'libdi, sen g'am zulmatida panohim bo'lding. Endi meni hayot suvi tomon boshla: Laylimumi uzogdan bo'lsa ham ko'rayin. Hajrida juda bemorman, rahm aylagin, ko'p bema-dorman», – deb iltijo qila boshladi. Cho'pon dediki: «Oqshomgacha menga suhbatdosh bo'lg'in, biron chora izlab topib senga yordam ko'rsatay». Majnun uning aytganini qilib, bir yildek bo'lib ko'ringan o'sha kunni cho'pon yonida o'tkazdi. Quyosh g'arb tomon yuz qo'yg'an chog' cho'pon qo'ylarini qabila tomon surdi. Bir qo'y terisini olib kelib, Majnunga: «Buni ustingga yopib ol. Qo'yg'a o'xshab bu terini o'zingga kiyim qilgin-da, qaddingni egib yur. Layli qizlar bilan birga qo'ylarni sog'ishni tomosha qilish uchun keladi. Senga yaqinlashganida, qancha xohlasang, shuncha ko'raverasan», – dedi.

Majnun terini ustiga mahkam qilib yopti-da, qo'ylar ichida qaddini egib, to'rt oyog'lab borar ekan, qabllaga yetishgach, qizlar xuddi yulduzlarga o'xshab yugurishib chiqib kelishdi. Layli ular ichida oydek bo'lib ko'rinish turar, yori ishqida ko'p iztirob chekkanidan sochlari parishon, hijron o'tidan yuzlari qizargan holda edi. U Majnun turgan joyga yaqinlashganda, Majnun qattiq bir oh tortib, qo'ylar ichida yiqildi. Bundan qo'rqib ketgan qo'ylar har tomonga qochishdi-da, uning o'zi yolg'iz qoldi.

Layli bu o'tli ohni eshitib, ichi o'rtanib, kim ekanini bilish uchun unga yaqinlashdi. Ko'rsaki, qo'y terisi ichida o'zining sevgili yori yotibdi. Uni ko'rgan Layli ham oh urib, hushidan ketdi-da, yerga yiqildi. Bu holatni ko'rib turgan qizlar qabila ahli bilib qolsa, ikkoviga ham yomon bo'lishini anglashdi-da, Laylini ko'tarishib, uyiga olib ketishdi. Ko'rgan voqealardan hayratda qotib qolgan cho'pon nima qilishini bilmay turarkan, tuyalarini tez yurgizib kelayotgan ikki kishiga ko'zi tushdi. Ular Majnunni ko'rib tuyaga ortishdi-da, oyog'larini mahkam bog'lab qo'yib, tuyalarni tez yurg'azib, yigit qabilasi tomon yo'l olishdi.

Qaysni uyga olib kirishgach, u o'ziga keldi. Otasi yana yig'lab pand-nasihat qilishga tushdi. U esa xijoat bo'lganidan otasining yuziga ham boqolmasdan, yuzini yerga qo'yg'anicha – otasining oyog'ini o'pib turib, mehriboni so'zlarini eshitib: «Gunohimni kechir, sening yaxshiliging mening panohimdir», – deb iltijo qildi. Uning uzr so'rayotganini ko'rgan ota: «Qilgan barcha ishlaringdan qaytib, nima desam, shuni bajarsang, shariat amrini qabul etsang, meni rozi qilgan bo'lasan», – dedi. Majnun oliyanob, ehson-u muruvvat sohibi bo'lgan odamlardan bo'lib, hushi o'zida bo'lgan onlarida hech qachon odob doirasidan tashqari chiqmasdi. Shuning uchun Tangri va ota-onasi rizoligini tilab dediki: «Sening roziligingga qarab ish qilaman. Hukmingni ayt: uni bajarish shiorim bo'ladi». Otasi uning so'zlaridan xursand bo'lib, Nafval haqida so'z ochdi. Uning arablar orasida, faqat Arabistonda emas, hatto, olamda yagona zot ekanini aytgach: «U sen uchun ko'p alamlar chekdi, taqdir bo'lmagani uchun oldin

bu ish bo'lmadi, endi undan kechirim so'rab, tilagini bajarish senga qarzdır. Natvalning ham, otangning ham iltimosi sening unga farzand bo'lishingdir. Sohibjamol, boshidan oyog'i go'zal va dilakash, odob-u hayoli qizi bor ekan, qabilasi ham unga zor-u shaydo ekan. Uning visoliga yetishni istaganlarning son-sa-nog'i yo'q ekan. Mening roziligimni istasang, shu qizga uylanishga rozi bo'lgın, – dedi. Majnun sukut saqlab, so'zlamay turar ekan, otasi buni o'g'lining roziligiga yo'yib xursand bo'ldi-da, qabila ulug'larini uyiga chaqirtirdi. Nikoh uchun barcha narsalarni hozirlab, Majnunni yasatishib fursatni boy bermay, Natval qabilasiga qarab yo'l olishdi. U ham to'yga tayyorlik ko'rib, xesh-u aqrabolarini chaqirtirgach, katta bazm uyushtirib, kuyov tomonni krutib oldi. Barcha shodlikka yuz burib, xursandchilik qilari, kecha-yu kunduz tinmay ichkilik ichishardi.

To'y ziyofati tugagach, kuyovni kelin bilan qovushtirishdi; taxt yasab, uning ustiga ko'rpa-to'shak solingan uyga ikkala yoshni olib kirishdi. Natval uy yaqinidan odamlarni chetlashtirdi, atrofta hech kim qolmadi. Barcha uyquga yotgan mahal Natvalning o'zi uzog'roqda o'tirib may icharkan, bir payt xayoliga turli fikrlar kelib, uy yoniga yaqinlashib, kigizini astagina kesib, qarab tursa, qizi o'rnidan turib, Majnun oldiga keldi-da, uning qoshida yer o'pib so'z boshladi: «Ishq ichra yagonayi zamonabo'lgan yigit, yuzingda mehri safo, egningda nuri vafo ko'rinish turibdi. Layli ishqida notavonliging, uning ishqida jahonga doston bo'lganligingni el ham biladi, menga ham ravshan, ko'nglingdan u qizning g'ami mustahkam joy olgani, bu ishq dilingdan o'chmasligi ayon. Uning borligida boshqa yorğa,

menga uylanayotganing ko'ngling o'tini sovutmoqchi bo'lganingdandir.

Otalarimizning roziligini olish uchun sen bu nikohga yo'l berding. Sen ishq mamlakatining shohi, ishq ahli o'tining ogohisan. Mening ham bir dardmand oshig'im bor, u ham dardim o'ti bilan kuyib yuribdi, men ham uni sevaman. Lekin qablari-mizdagi ishq o'ti yashirin bo'lib, mening ham, uning ham shaydolgimizdan el bexabar. O'zing o'ylab ko'r: u yigit men bilan sening birga ekanligimizni eshitsa, bu kecha ahvoli qanday bo'ladi? Uning halok bo'lishi aniq-kul! Senga o'z sirlarimni ochdim, endi sen mening ham, bechora o'sha yigitning ham holimizga rahm qilib, xalq ichida meni sharmanda qilmay, bu yerdan chiqib ketsang. Bu voqeadan xabardor bo'lganlar ham sirimizdan ogoh bo'lishmasa, men xalq tiliga tushmasam, el menga ta'na qilmasa. Menga shunday yaxshilik qilsang, pok Tangrim Laylini ham pok saqlab, vaslini senga nasib etadi, deb umid qilaman».

Majnun diliga bu so'zlardan ozor yetib, oshiq-u ma'shugalar ahvoliga zor yig'lab shunday dedi: «Ey pokiza ishq sohibasini! Ishq-u mahabbatning xur-sand bo'laver. Yoringga vafo shioring bo'lsin, Tangri hamisha yoring bo'lsin. Mening ichimga g'am-alam tushib, vodiy-u tog'larni kezib yurardim. Men ham bo'layotgan bu ishlardan xursand emasdim. Sen menga yaxshilik qilding, ketish mening niyatim edi, ketsam ham senga minnatim yo'q», – dedi-yu, qiz bilan og'a-singil bo'lishni va'dalashib, singlisidan uzr tilab duolar qilgach, o'rnidan turdi, eshikdan chiqdi-da, g'am dashtiga qarab yo'l oldi.

Nafval bu ajoyib holatni ko'rgach, may ichib mast bo'lgan kishilardak u yon-bu yon tebranib, uyga qarab yurdi, ko'rganlarini yodiga keltirar ekan, uyalib, voqif bo'lgan ishlarni ko'nglida asrashga ham, aytishga ham ilojisiz bo'lib, g'am chekardi. Uyning narigi tomonida esa qizning oshig'i bekinib, qo'lga o'tkir xanjar tutganicha, kuyov bilan kelin qovu-shadigan bo'lsa, ikkalasini o'ldirib, o'z ko'ksini ham chok etishni poylab turardi. Uning ishq ham pok bo'lib, ishq unga o'ni gulzor qildi. U Majnunning himmatiga ofatirlar aytdi, dilbarining vafodorligini ko'rgan oshiq yigit shodligiga chiday olmay, kelin turgan uyga kir-di-da yori bilan qovushdi. Ikki yor tongga qadar visol og'ushida bo'lishdi. Tong qushi nola qilib, kun yorisha boshlaganda, yigit yori bilan xayrlashib chiqib ketdi. Nikohga kelganlar shodlik bilan qiz-u kuyov qoshiga qadam qo'ygalarida uyda faqat qiz yolg'iz o'tirganini ko'rdilar – kuyov yo'q edi. Majnun qabilasidan bo'lgan kishilar uyalganlaridan o'limga ham rozi edilar. Bor ahvoldan xabardor bo'lgan Nafval esa gapirishga tili lol bo'lib, Majnun eliga uzr aytib: «Bu Tangrining taqdiri, taqdirga esa tadbir qilib bo'lmaydi, hech kim taqdirni o'zgartira olmaydi. Bu ish bizdan ham, sizlardan ham emas, o'g'ildan ham, qizdan ham emas», – deb barchani uzatdi-yu, o'zi yotib qoldi.

Hiyalakor falak hazil qilgandek, hazil ham emas, behayolik qilib Majnunga kuyov bo'lishni buyurganida, Ibni Salom ham uylanishni niyat qilib, kerakli barcha narsalarni muhayyo aylab, Layli qabilasiga ot surgan edi. U yerdagilar Ibni Salomni uyda orom olishga taklif qilib, u bilan kelgan odamlarning ham hurmatlarini bajo keltirishdi: bazm tuzib, ichkiliklar

keltirib ziyofat qilishdi. Mehmוןlar bir necha kun aysh-u ishrat qilishib, kuni bilan, hatto, tunlarda ham mayxo'rlilik bilan band bo'lishdi. Nikohni boshlash muddati yetib kelgach, qabilaning barcha ahli jam bo'lishib, imom xatib kuyov bilan kelinni nikohlab qo'ydi. So'ng barchalari Layli uyi tomon yo'l olishdi va oyni ajdahoga topshirmoqchi bo'lishdi. Ibni Salom Layli qo'lini tutgan zahoti ajoyib bir ish yuz berdi – kuyov yurak o'ynog'i kasaliga mubtalo bo'lgan ekan, ichkilikni ko'p ichgan paytlarda jismiga iztirob tushib, nafas olishi qiyinlashib qolarikan. To'y chog'i haddan tashqari ko'p may ichgani tufayli shu dardi yana qo'zg'ab qolib, hushidan ketdi-yu, o'lik kabi yiqildi. U xuddi hayot bilan vidolashayotgan ahvolda yotar ekan, to'y motamga aylangandek bo'ldi. Odamlar uni o'lgan deb o'ylashib, bir uyga olib kirdilar. Hamma kuyov boshiga yig'ilib, kelin bilan hech kimning ishi yo'q edi. Bechora kelin lol bo'lib o'tirar ekan, xayoli yuz xil fikr bilan band edi. O'zini o'ldirishga ahd qilib, zaharli xanjarini qo'lida yashirib turardi. Raqib o'z muddaosiga yetishmoqchi bo'lsa, so'zsiz o'ziga xanjar urishga tayyor edi u. Ammo bu kechada falak hayratlanarli ish qildi: ikki sevishganni ajratib, har birini birov bilan juft qilmogchi bo'ldi-yu, hech bir durmi teshmadi. Yana bir hayratli ish shu bo'ldiki, bu ikki hodisa bir kechada yuz berdi. Alqissa, kuyov behol bo'lib yiqilgach, Layli balodan ozod bo'lib ko'ngli shodlikka to'ldi va oldida hech kim qolmaganidan xursand bo'lib, tashqariga chiqdi-da, qumlar ustidan yurib ketdi. U asta qadam tashlab, lekin dam olmasdan borarkan, og'zidan Tangriga shukrona so'zlari tushmasdi. Ancha yo'l bosib, qabila ko'rinnaydigan joyga yetdi.

Bu chog' Majnun ham shu tomon kelardi. Bir-birlariga yaqinlashishgach, ikkalasining ko'ngliga iztirob tushdi. Layli o'z sevgilisini uning nolasidan anglab tanigan bo'lsa, Majnunga dilbari nasimi esib, fitroq xafvidan qutuldi. Bir-birlari tomon yugurishib yetishdilar. Hayhot, bunday visolni kim ko'rdi ekan? Bir-birlarini tanigan chog'danoq ruhlari badan uyidan joy oldi, ya'ni badanlari zor-u majruh (yaralangan) bo'lsa, ma'lumki, o'sha badanga ruh bo'ladi.

*Ikki guhar¹ o'rni bo'ladi bir dur²,
Ikki quyosh ayi³ bo'ladi bir bur⁴.
Bir sog'ar⁵ aro tushib iki mul⁶,
Bir g'uncha aro butub iki gul.
Bir jismida ikki ruh o'lub gum,
Bir ko'z arosida ikki mardum⁷.
...Bu qand edi, ul zulot⁸ monand,
Jazb ayladi⁹ ul zulolni qand.
Bir suv edi ul hubob¹⁰ hosil,
Bir oh ila bo'ladi anga vosil¹¹.*

Falak bir lahza ularga mehribonlik ko'rsatib, ikkovlari vasl bilan shod bo'lishlari uchun zarur sharoitlarni yaratib berdi. Barcha hayvonlarni qush-

- ¹ Guhar – gavhar.
- ² Durj – quticha.
- ³ Avj – eng yuqori nuqta.
- ⁴ Burj – quyoshning yillik doirasidagi o'n ikki nuqtaning biri.
- ⁵ Sog'ar – may qadahi, may piyolasi.
- ⁶ Mul – may, sharob.
- ⁷ Mardum – qorachig'.
- ⁸ Zulol – tip-tiniq suv.
- ⁹ Jazb aylamoq – tortib, shimib olmoq.
- ¹⁰ Hubob – suv yuzidagi pufak.
- ¹¹ Vosil bo'lmoq – yetishmoq.

lar uyqu og'ushida orom olishardi. Sayyoralar-u yulduzlar ikki sevishtganning shodlik kechasini himoya qilib, ulardan ko'zlarini uzishmas, subh sovuq nafasini urmas, butun olam uyquda edi.

Ikki vafodor esa bir-birlariga tan-u jon misoli chirmashishib, bir-birlarining yuz-u qo'llari, oyoqlarini o'pishib, biri gulochini ochsa, ikkinchisi qo'lliga yor sochlarini chirmab lazzatlanishardi. Ammo ne ish yuz bermasin, u poklikdan uzoz emasdi. U ikki dilband visol og'ushida shunday shod ekanlar, tong yorisha boshladi. Layli: «Bu yerda bo'lishni istasam ham, uyga borishim to'g'riroq bo'ladi», – dedi-da, bir-birlarining oyoqlarini o'pib xayrlashishdi.

Ikki dilorom bir-birining vasliga yetishib, mu-rodleri hosil bo'lgach, biri qabiliaga yo'l olib ketdi, ikkinchisi esa dashtda yolg'iz qoldi. Layli hech kim-ga sezdirmay o'z uyiga kirib oldi. Uning yori bilan topishganidan hech kim xabardor bo'lmadi. Bemor kuyov ko'zini ochib, boshi ustida turgan odamlar-ga amori, ya'ni kajava keltirishini buyurdi, ular bu farnonni bajarishgach, unga o'tirib o'z uyi tomon jo'nab ketdi. Kuyov o'z kasalidan tuzalgach, yana ke-lib nikoh ishiga kirishishini bildirdi. Layli esa uyda qolib, yana hajr alamini torta boshladi. Dimog'i yor isidan bahra topgani uchun uning rohati buzilgan, beholligi yanada kuchaygan edi.

Vasl davlatiga yetishgan Majnun shu choqqacha visol lazzatini totmagan, g'am o'tida kuyib, vasl otinagina eshitardi, xolos. Vasl bilan joni yangilan-gach, hayot suvini mo'l-ko'l ichgandek bo'ladi. Lekin zamona bu hayot suvini to'kib tashlab, yana zahar to'la yuz jomni unga tutdi. Yana hajiga muhtalo bo'lgan oshiqning holi avvalgisidan ham og'irlash-

di. Ko'nglida yuz xil iztirob paydo bo'ldi-yu, yana Najd tog'i tomon yo'l oldi. Najd tog'ini yer ustidagi ikkinchi osmon deb atash mumkin edi. Cho'qqilari falakka yetadigan bu bahaybat tog' ustida daraxt-u ko'katlar ham o'smasdi, fagat toshlardan iborat bo'lib, oshiqdar uchun g'am-alam tog'i edi. Majnun uning ustiga yugurganicha chiqib bordi. Bu tog'ning cho'qqisini u o'ziga maskan qilib olgan bo'lib, u yerdan Layli qabilasi ko'rinib turardi. Ko'zi doimo shu qabilada bo'lib, u yerni tomosha qilish bilan o'z dardiga chora topar, u yerda ko'tarilgan tutumni ko'zlariga surma deb bilardi. Tog' cho'qqisidagi o'z manziliga olov tezligida yugurib chiqdi-yu, yana qabilaga ko'zini tikkanicha, o'z-o'zi bilan so'zlasha boshladi. Atrofida vahshiy hayvonlar, qushlar paydo bo'la boshladi. Ular ichida Majnun yoqtirgan bir jayron bo'lib, ko'zi bilan bo'yri nozik, jismi chaqon, devona yig'itga yor-u oshno edi. U Majnunga mehribonlik ko'rsatib, bo'yridan quchar, yuzlariga yuzini surtib erkalalar, qulog'i bilan ko'z yoshlarini aritib, tuyog'lari bilan jismni qashirdi. Jafokash yig'it esa uni erkalalar ekan, qulog'iga shunday deb so'zlar-di: «Sening ko'zlaring Layli ko'zidek sehrli, nozik oyog'ing uchi yoritgan qamish qalamning o'zginasi, tuyog'ing esa qalam uchidagi siyohga o'xshaydi. Xuddi xat yozish uchun bandlik qamish qalamni yo'ngandeksan. Ushbu qalamning bilan Layli qabilasi tomon yo'l olib, agar yorim bahor chog'i sayrga chiqqan bo'lsa, sen tomonga yo'li tushib qolisa, uzogdan turib atrofdan aylangin-da, har o'n qadamda tuproqqa yuzingni qo'y. Men yuzimni sening yuzingga surtay, ko'zimni ham ko'zingga surtay. Sayrda u bilan birga bo'l, qay tomon yo'l olsa, gul-u

lolalar orasida bekimib, u yetib kelganida, oyog'iga yuzingni, qadami tuprog'iga ikki ko'zingni surtgin. Hazin yig'lab, mening g'amimni unga oshkor qil, dili dardlarimni mungli ko'z yosh to'kib unga bayon qilib». Majnun kiyik bilan shunday so'zlashar, qushlar bilan boshqacharoq suhbatlashar, har bir hayvonga shu tarzda o'zining g'amgin qissasidan hikoya so'zlar-di. Ko'nglida yor visoliga orzu havas yashar, lekin bu havas xayolgina edi. Layli bilan bo'lib o'tgan visol onlarini yodiga olar ekan, dili shodliklarga to'lardi.

Majnunning yarim kechada Naftal uyidan chiqib, dasht tomoniga ketganini bilgan ota-onasi el oldida uyallishganidan g'am ostida qolishdi. O'sha zahoti-yoq uy tomon yo'l olishdi, yetib borishgach, otasini istima tutib, to'xtovsiz terlab, to'shakka mixlanib qoldi. Har xil muolajalar qilishsa ham, foyda bermadi. Tabiblarning mahorati ham kor qilmay, isitmasi pasaymadi. Dardi og'ir bo'lgani sababli, ahvoli borgan sari yomonlashib, oxiri jon omonatini topshirib, qorong'i maskan sari yo'l oldi. Qabila ahli aza tutib, oh-faryod chekdilar. Bundan xabar topgan keksa onasi bir tomondan o'g'lining dard-u g'amini, ikkinchi tomondan yostiqdoshining alami bilan iztirob chekib, eri ortidan bog'iy dunyoga yuz tutdi. El unga ham aza tutib, qora kiydi. Ularni o'sha qabilaning go'ristoniga dafn etdilar.

Najd tog'ini o'ziga maskan qilib olgan Majnun ota-onasining vafotlaridan bexabar edi. Bir kuni ichini qayg'u bosib, ko'zi uyquga ketdi. Tushida ajoyib bir voqeani ko'rdi: ikkita kaplar bir uyda bola ochibdilar, jo'jaga qanot chiqqach, u birdan havo-ga parvoz qilibdi. Buni ko'rgan ikkala kaplar uni

uyasiga olib kelish uchun osmonga parvoz etishibdi. Jo'fani topgan bo'lsalar ham, u o'jarlik qilib uyiga qaytmas emish. Ikkovlari noumid bo'lib inlariga qaytayotganlarida, yuqoridan ikkita burgut uchib kelib, ikkovini yeb qo'yibdi. Bu tushni ko'rgach, Majnun ko'zini ochdi-yu, qonli ko'z yoshlarini to'ka boshladi. Tushiga ta'bir istab, uni o'z holatiga qiyosladi-da, ota-onasi o'lganini, hayoti quyoshi qora bo'lganini bildi. Tog'dan pastga qarab sel singari shoshilib, seldek ko'z yoshlarini to'kib, qabilasining mo'zorigacha oh-faryod urib yugurdi. U yerda yangigina yasalgan ikki qabrni ko'rib, jismi zorini chaqin urgandek bo'ldi. Boshiga tuproq sochib, ko'kragiga toshlarni ura boshladi. Otasining mo'zoriga boshini qo'yib fig'on chekdi: «Ey sahro ahlining azizi, faqat dasht emas, Makkadan Shomga qadar barcha el sening rahmatining dasturxonidan bahramand edi. Arablarning eng ulug' kishilari ham sening dastingdan shikast topardi. Lekin sen mendan shikast topding. Ko'ngling g'amimda noshod bo'lib, umring men tufayli barbod bo'ldi. Meni shodlik uchun tilagan eding, lekin men tufayli yorug' chirog'ing o'chdi. Meni tilab qancha diramlar¹² sochding-u, men tufayli alamdand boshqa narsa ko'rmading. Qaysi til bilan sendan uzr so'ray, sening aytinganlarini qilmadim, ruhingdan nechuk kechirim so'ray? Meni tashlab ketib, ustingga g'am tog'ini qo'yding. So'ngaklarimni bir-bir ushatib, tanimni tuproqqa qorishtirding. Yulduzim har qancha qora bo'lib, toleyim baxtsiz bo'lsa ham, saxovat ko'rsatib, meni kechirgil, ruhingni kechiruvchim qilgin!».

¹² Diram - kumush tanga.

Keyin Majnun onasi qabri oldiga borib, yoqasi o'rtiga ko'ksini pora qilib, yerni ko'z yoshlari bilan dengizga aylantirdi. Bahor bulutidek o'kirib, o'z yuzlariga ura boshladi. So'ng alam bilan shunday deb faryod urdi: «Ey jonim qiblasi, qiblamning nurli Jonimning shodligi, ko'zimning chirog'i, ko'nglimning rohati-yu, fikri xayolim orom! Sen Ka'bam esang-da, men mayxonani istab, tavof qilmadim, atrofingda aylanib sayr etmadim. Qalbingga har doim iztirob solib, Ka'bamni xarob ayladim. Mening Ka'bam xarob bo'ldi, endi Tangriga ne deb javob beraman? Mehrimga ko'nglingdan joy berib, beshigimni qo'llaring bilan tebratding. Har kun meni o'ylab gaygu chekding, meni deb tunlari uyquung harom bo'ldi. Kechalari tinmay yig'lab fig'on qilganim ko'zlaringga uyqu bermasdi. Kunduzlari-yu kechalari mening dardimda tinmay, yemak-ichmakni ham unutib qo'yarding. Bir luqna non yeganingda ham, uning menga sut bo'lishini o'ylarding.

Koshki edi chekkan bu azoblardan qadding egilib, ko'rpa-to'shak qilib yotganingda, men qaddimni egib qoshingda tursam edi, qul kabi o'g'illigini qilsam edi. Bunday og'ir kunlarda boshingda hozir bo'lolmadim, shafqat bilan qo'llaringni silab, ko'zlarim bilan yo'llaringni supurolmadim. Sendan tun-u kun judo bo'lib, bevafoqlik qildim, dardingga davo bo'lolmadim. Jannatdan joy olgan ruhing mendan shod emasligini bilaman, shu zulmning o'zi menga yetib ortadi. Bechoraman, boshqa nima qilay, dardinga qanday chora topay?». Shunday fig'on qilganicha, boshini yerga urarkan, yana hushidan ketib yiqildi. Hayot kuyi, go'zalligidan mahrum bo'lgan Majnun endi ota-onasidan ham judo bo'ldi. Uni yor

dog'i o'rtab kelayotgan bo'lsa, ular ustiga ikki mehribonining dardi ham qo'shildi. Alam ustiga alam ichida qolgan bechora go'ristonni vatan qilib oldi. Yotadigan joyi xilxona bo'lib olam unga go'yo qorong'i go'rddek tuyilardi. Har kuni hushini yo'qotib nola-yu fig'onlar qilar, o'zini yuz g'amga duchor etardi. O'z joniga jafolar qilib, o'z-o'ziga aza tutardi. Ota-onadan ayrilish ikki dog' bo'lsa, hijron ushbu ikki o't ustiga quyilgan yog' edi. Muncha g'am-u balo yig'ilgach, Majnun yotib qoldi. Dardi shunchalar kuchli ediki, u o'zi yotgan joyidan qo'zg'alolmasdi. Bosh ustiga yovvoyi hayvonlar-u qushlar, kiyiklar to'planib turishardi.

Bu payt Layli ham g'am-alam ichida iztirob chekardi. Majnun visolidan shodlikka to'lgan qiz yana hijronga duch keldi. Majnunning ota-onasi vafot etganini eshitgan Laylining dardiga dard qo'shildi. Chunki yuz bergan barcha voqealarga o'zi sabab bo'lganini yaxshi bilardi. U tinmay yig'lar ekan, shunday so'zlar bila nola qilardi:

*«Ey kajrav¹³ sipehr¹⁴ xudroy¹⁵,
Zulmunga din voy-u yuz tuman voy!
Jonimg'a necha sitam qilursen,
Ko'nglumga nasib alam qilursen,
... Layliyi zaif-u benavoni,
Yuz dard-u balog'a mubtaloni
O'turmak ila ham etmayin bas,
Hajr o'tig'a solmoq o'ylakin xas.
Bu Layli edi, nedar xayoling,*

¹³ Kajrav – teskari yuruvchi.

¹⁴ Sipehr – falak, osmon.

¹⁵ Xudroy – o'zboshimcha.

*Ermas edi hiylapesha zoling¹⁶.
Sovurg'asiz, ey ravanda¹⁷ aflok,
Qo'zg'alg'asiz, ey nujumi¹⁸ bebok¹⁹.
Jismini qati²⁰ qildingizla!
Joninni zalil²¹ qildingizla!
Jismin gardin uchurdi ohim,
Ey charx, arimadimu²² gunohim?!*

Bu gayg'u azoblarim yetmagandek, yorimning iztiroblari ham boshingga tushdi. Uning ota-onasi o'lib, men ham motamda qoldim. Agar u qattiq alam chekayotgan bo'lsa, mening dardim unikidan ikki barobar kuchliroqdir. Unga ota-onasining g'ami yetgan bo'lsa, bu – mening ham g'amimdir. Laylini furtat balosi qiyayotgan bo'lsa, buning ustiga ikki Majnuncha mashaqqati ham bor. Unga umr zaruriyati qolmadi, shuning uchun jondan kechsam ajab emasdir²³.

Shunday so'zlarni faryod urib xitob qilgan ekan, nola o'ti haddan oshib, jisimida isitma paydo bo'ldi. U o't xuddi quyoshning botar chog'idagi haroratiga o'xshardi. Guldek yuzi terga botib, isitma o'tidan qizarib ketdi.

Onasi qizining bu ahvolini ko'rib, iztirob chekardi, jigari kabobga o'xshab kuyardi. U Laylining otasini xabardor qilgach, qizining holatidan u ham qattiq tashvishga tushdi. Ota-onasi, dugonalari tabiblar

¹⁶ Hiylapesha zoling – hiylagar keksang.

¹⁷ Ravanda – kezib yuruvchi.

¹⁸ Nujum – yulduzlar.

¹⁹ Bebok – beparvo.

²⁰ Qati – o'ldirmoq.

²¹ Zalil qilmoq – xo'rlamoq.

²² Arimog – pok bo'lmog.

chagirib keldilar. Iso nafasli hakimlar har gancha davo qilishsa ham, isitma pasaymasdi. Kundan kunga dardi kuchayib, bosh og'rig'i dam-badam zo'rayib borardi. Shu holda yotar ekan: «U motam asiri (Mejinun) dard tufayli o'lim oldida emish. Go'rston ichida zor-u behol bo'lib o'lgan kishidek hayotdan uzozlashayotganimish. Goh o'zida, gohida behush bo'lib, ko'zlari o'likdek nursiz ekan, o'z motami bilan jismi zaif-u, sening darding bu jisimdan jonini tortib olayotgandek. Unga g'am ustiga motam qo'shilib, sensiz ishi motam ustiga, motam ekan, joni g'am bilan darddan poymol bo'lib, holi haddan tashqari xarob ekan», – degan so'zlar qulog'iga chalindi. Bu gaplarni eshitgan Laylining bir o'ti ming bo'lib, o'limi yaqinlashardi.

Kuz shamolining ohi yetib, bo'stonlar yuzini sarg'aytirardi.

Yaproqlarning yuzlari sariq og'rig'ga uchragan kishilarnikidek sariq tusga kiridi. Har qaysi barg bemorlardek yer to'shagiga yotib oyog'ini uzatib oldi. Daraxtlar ham titrashga tushib, kuchli shamollar chamanlarni talon-taroj qilishga kirishdi.

Layli husn bog'i bo'lib, boshidan oyog'igacha jannat guli edi. Uning dardi nasimi tezlashib, bo'stonning barglari to'kila boshladi. Kasallik husni shohini g'angin qilgach, u o'z tutqunlarini ozod qilib yubordi. Faqat bitta kabutarigina uchib ketmadi. Bu olamni tark etish onlari yaqinlashganini sezgan parivash uyini xoli qoldirishlarini so'radi-da, so'ng huzuriga onasini chaqirtirib unga shunday murojaat qildi:

«Ey joningni menga bag'ishlagan onajonim! Bu xasta jonim sening joningga sadqa bo'lsin. Mening

bor mashaqqatlarimni o'z ustingga olib, ko'p dard-u alaminga qolding. Ming yil tirik bo'lib xizmatningni qilсам ham, bu yaxshiliklarini qaytara olmayman. Endi gulim xazonga uchrab, gullistonimga sovuq kuz shamoli yetishdi, bu chamanni tark etish zarur bo'lib qoldi. Vidolashish chog'i yetib kelgan ekan, dilimdagi dardlarimni sendan yashirishim to'g'ri bo'lmaydi. Bilganlaringga sen madoro, chora qilding. Endi men senga sirlarimni ochay. Omonatimni topshirib, tuproq sari yo'l olar ekanman, aza ochma, ko'z yoshlaringni ko'p to'kma, yuzlaringga urib yaralab, ruhingga azob berm, deb aytishim befoyda. Shuning uchun sendan bularni emas, boshqa bir narsani iltijo qilaman. Motam kunlari qattiq azob chekib, yuzingni tirnab gonga botirna, ko'p qora kiyim kiyma, iloji boricha, sabr qilishga intilgin, o'zingga dalda, taskin ber. Tangri senga sabr bersin». Onasiga ko'plab duolar qilgach, yashirib berdi. Bu so'zlarni ta'kidladi: «Bu motam elga oshkor bo'lgach, dasht-u sahro ahliga ham yetib boradi. Shubhasizki, mening tog'-u dashtlarda shamoldek kezib yurgan g'aribi zorining qulog'iga bu so'zlar eshitilgach, hodsadan xabar topib, ruhi mening ruhimi istab, tezda buyoqqa keladi-yu, quyosh kabi mening boshingga yetadi. Aytiliq dardidan qutulib, elga ishq qanday bo'lishini ko'rsatib, tuprog'imga jonsiz bo'lib yerda jismi zori yotsa, hurmatini qilib yonimga yotqizgil. Uning sharif jismi pok bo'lgani uchun ko'z yoshlaring bilan yuvsang ham arziydi. Ginani unutib, unga yaxshilik va mehribonlik ko'rsatgin-da, jon pardasidan kafan qilgin va ana shu kafanga meni ham o'ragin. Unga farzangding-

dek munosabat ko'rsatib, farzanding bilan birga uyquga yotqizgin-da, ikki ruh bir-biri bilan qo'shilgach, bir tobutga solgin».

Layli ushbu so'zlarni tugatdi-yu, «Majnun» deganicha jon berdi. Onasi bu kunni ko'rib, bir ovoz chiqardiki, u osmonning bag'ini teshib o'tgandek bo'ldi. Qizining boshidan aylanib, tovoniga ko'zlarini surtar, go'yoki kipriklari bilan uni qitig'lab, «Uyqu vaqti emas-ku hozir, ko'zlaringni och, oyovqlaringni qimirlatib, so'zlagin», – degandek uyg'otmoqchi bo'lardi. Titrab, yig'lab qizini mahkam bag'riga bosib, yuzlarini yuzlariga qo'yar, ko'z yoshlaridan uning ruxsoriga suv urar, go'yo suv bilan seskanib, zora uyqusidan uyg'onib ketsa, degandek bo'lardi. Lekin uning barcha harakatlari zo'ye ketdi, oy yuzi go'zal qizi uyqudan ko'z ochmadi. Uyg'onishidan umidi uzilgan ona oppoq sochlarini yoyib, oh-faryod ko'tardi, sochlarini yulib, yoqalarini yirtar, tirnog'lari bilan yuzini o'yar, o'yilgan yaralar o'rnidan oqgan qonlar ko'z yoshlariga qo'shilib buloq suvlaridek oqardi. Nola qilar ekan: «Juda qattiq uxlab qol-ding-ku, bo'tam! Ko'zingni och, havo musaffo, qizlar gulshanda sayr qilib yurishibdi, barchalari bog'da aylanib seni kutishmoqda. Turli taqinchoqlar taqib yasangan dugonalarining sening yo'lingga boqib turishibdi. Jingalak sochlarini ochib, iforlarini olamga tarqatay, ko'zingga surma surtib, yuzlaringni qizil elik bilan gulgun qilay, shakardek lablaring ostiga, yuzingga xol qo'yay, ustingga gulrang ko'ylaklar kiydirib, gulshanga yuboray, qizlar bilan u tomonga borgan. Senga Majnun ham intizor bo'lib, bog' ichida fig'on chekib turibdi. Sen kechga qolgach, u seni istab bu tomon kelib seni so'rasa, nima deb javob

beraman? Ham meni, ham uni zor qilma, uning oldida meni sharmzor etma».

Ona bu so'zlari bilan jahonni g'am-g'ussaga botirdi-yu, ohi bilan osmonni qorong'i qildi. Tashqari-da otasi boshyalang holda yoqasini yirtib, ko'ksiga toshlarni urar, yolg'iz otasi emas, qavm-u qarin-doshlari, butun qabila ahli aza tutishib, oh-faryod chekishardi.

Bu payt Majnun yalang'och holda bir qabr ichida yotardi. Layli og'ir betob bo'lib qolgach, u ham kasal bo'lib yiqilgan edi. Ma'shuq bemor bo'lganda, oshiq halok bo'ladi. Majnun behol bo'lib yotarkan, Layli goh tushida, goh xayolida namoyon bo'lardi. Layli ajal qo'lidan qadah ichgan, ya'ni bu olam bilan vi-dolashgan chog'da ko'ngli birdan sinob kabi titrab ketdi-da, qulog'iga shunday bir ovoz eshitildi:

«Ey dard-u balo askarlarining podshosi! Hozir yotishning vaqti emas, o'rningdan tur. Pokiza bog'ingga kuz keldi, chirog'ing tong shamoliga uchradi. Bulbuligingni ko'rsatmoqchi bo'lsang ham elga ko'rsat. Yoring safarga tayyor holda hamrohini kutib turibdi. Hamrohligingni ko'rsatasanmi yo u oy sensiz safarga yo'l olaversinmi?».

Devona bu so'zlarning ma'nosini darhol anglab yetdi-yu, tani nihoyatda behol ekanligiga qaramay, yotgan joyidan qoplon kabi sakrab turib, qabila tomon tez yugurib ketdi.

Chaqmoq kabi yelib borarkan, visol kuyini kuylagan holda ko'z yoshlarini yomg'irdek sochardi. Mehri o'ti jahonni yoritir, ko'nglida o'lim xafvi ham yo'q edi. Uning atrofida yovvoyi hayvonlar ham sakrab borishar, odamlarning ba'zilar Majnun holatidan, ba'zilar esa hayvonlar ofatidan qo'rquvda edilar.

Mejnun Layli eshigiga qadam qo'ygach, hayvonlar tashqarida qolishdi. Devona yigit ostonadan dadil kirdi va uy ichida yotgan sevgilisiga ko'zi tushdi, uning oldiga borib, yoniga yotdi-yu, jon taslim qildi. Uyg'a kirgan qabila ahli bu holatni ko'rib, hayratdan qotib qolishdi. Ularni dafn etish zaruriyati tufayli bu holatda g'anday ish tutish haqida maslahatlasha boshladilar. Barchalari dedilarki:

«Bu ikki g'amnok,²³

Har shoyiba²⁴ fasoddin²⁵ pok,

Kim umrlarida ishq qo'qil,

Qilmay nafase alarni xushdii.

Hajr ichra to'yub ramida²⁶ jondin,

Armon bila bordilar jahondin.

Chun ruhlarig'a dur nihoni,

Jannatda visoli jovidoniy²⁷.

Netgay qo'shulub iki badan ham,

Go'r o'lsa alarg'a bir, kafan ham.

Vasl o'ldi chu ruhlarig'a hosil,

Tufroqqa tufroq o'lsa vosil²⁸.

Bu fikr barchaga ma'qul tushdi. Laylining vasiyati ham shunday ekanligi ularga ayon edi. So'ng kerakli hamma narsani tayyorlab, marhumlarni mashhur kishilardek yasatishib, ikkovlarini – jonsiz kekin-u o'lik kuyovni bir tobutga solishdi. Ikki jism bir kafanga, yo'q, yo'q, ikki ruh bir badanga kirdi. Bir to-

²³ G'amnok – g'amgin.

²⁴ Shoyiba – kamchilik, nuqson.

²⁵ Fasod – buzug'lik.

²⁶ Ramida – hurikkan.

²⁷ Jovidoniy – abadiy.

²⁸ Vosil – yetishgan

but ichidagi ikki dilorom dugona bodom kabi, yo'q, yo'q, ikki dona emas, bitta dona kabi edi. Dugona ikki badan bo'lsa, har birining kafani boshqa-boshqa bo'lsa, bu dona ikki bo'lakdan iborat bo'lgan, shunday bir a'zo ediki, donadek ikki badan dona qobig'i kabi bir kafanga o'ralgan edi.

Shundan so'ng tobutni qimmatbaho chiroyli guldor matolar bilan bezatishib, mozorgacha boshlari ustida ko'tarib borishdi, so'ng tobut bilan ikki diloraboni qabr ichiga olib kirib, tuproqqa qo'ydilar-da, qorong'i uydan chiqdilar. Oy bilan kun yuzini bulut yashirdi, go'r bitta edi, shuning uchun bitta qabr yasashdi. Ishq ahliga umid shami o'chdi, chunki oy bilan xurshid yer ichiga kirishdi. Ishq eliga shoh ham qolmadi, husn ko'kida oy ham qolmadi. Laylining ota-onasi qabila ahli va qarindoshlari bilan har kuni ikki mahal yig'ilishib bu qabr boshida yig'i-sig'i qilishardi. Yillar o'tib, ular ham birin-ketin tuproqdan orom topishdi.

SAB'AYI SAYYOR

Shoh Bahrom Rum bilan Chinni o'ziga bo'ysundirgach, Chin xoqoni bilan Rum gaysari unga tobe bo'lib qoldilar. Keyinchalik yetti iqlim shohi unga boj to'laydigan bo'ldi. Farmonga ko'ra xiroj to'lashi kerak bo'lgan har bir hukmdor zarur mablag'ni har yili to'plab, poytaxtga o'z vaqtida yuborib turishlari shart edi. Tobe mamlakatlarda olingan hosildan ham to'xtovsiz sovg'a-salomlar kelib turardi. Shoh Bahrom esa ertadan kechgacha ays-h-u ishrat bilan band bo'lib, musiq va ashula tinglash bilan orom olardi. Uning saroyida eng mashhur sozanda-yu hofizlar to'plangan bo'lib, ular hamma joyda hukmdorga hamrohlik qilishardi.

Shoh Bahrom kunlari ovsiz o'tmas, kechalari esa xilma-xil soz, jonbaxsh ashulalarni tinglashni yoqtirardi. Ov vaqtida qaysi tomonga o'q otsa, albatta, biror hayvoni qulatar, ularning qoniga hamrang may ichishdan rohat olardi. Ov qilib borarkan, qayerda biron go'zal manzil duch kelsa, o'sha yerda dam olib qadah ichar, chang-u rubob kuyalaridan huzur qilib, o'zi o'ldirgan hayvonlar go'shtidan kabob tanovul qilardi.

Bir kuni shoh ov mahali bir maydonda bazm tuzib, ishrat bilan band ekan, xonandaning so'lim ashulasi bilan o'z ko'nglini xush etarkan, o'zining butun olamga qiblagoh ekanidan shodlanib: «Xudoyim meni ahli olam hukmdori qilgan ekan, buning shukronasi uchun elni shod aylab, adolat bilan ish yuritishim, muhtojlarga mehribonlik ko'rsatib, beva-bechoralar dillarini xushnud et-

mog'im zarur», – deb xayol surar ekan, chor atrofini tomosha qilib bahra olardi. Shu payt dasht bo'ylab tez-tez yurib borayotgan bir odamga ko'zi tushdi. Yavov yo'l bosayotgan bu insonga achingan shoh unga yaxshilik qilmog'ni istab bir mulozingga: «Tezda o'tingga mingin-da, yana bir otni yetaklab, hu anavi musofirni to'xtatib, otga mindirgin va uni huzuriga olib kelgin», – deb buyurdi. Xizmatkor yigit shoh hukmini bajo qilib, yo'lovchini hukmdor oldiga boshlab keldi. Shoh Bahrom uni ochiq chehra bilan kutib olib, hol-ahvol so'radi. Biyobonda kezib yurgan kishi yer o'pib, ta'zim bajo keltirdi-da, o'tindan turib nihoyatda yoqimni so'zlar bilan shahanshohga shunday maqto'v yog'dirdi-ki, eshitganlar: «Ofarin!» – deb yubordilar. Hukmdor uni o'tirishga taklif qildi. Mulozimlar darhol xilma-xil taomlar-u, may to'la idishlarni keltirishib, mehmonni ziyofat qilishga kirishishdi. Musofirning boshi maydan qizib borar ekan, shoh unga ketma-ket savollar berar, u esa o'zining dono javoblari bilan mezb-on ko'ngliga shodlik bag'ishlardi. Dasht kezu'vchi bu odamning aql-u donishiga qoyil qolgan Bahrom unga murojaat qilib: «Seni ko'p ilmlardan xabardor ekanliging sezilib turibdi. Bu makonda kezib yurishing sababini, o'zingning kasb-u koring-u, qilgan ishlaringdan so'zlab bergil, biz ham ulardan bahravor bo'laylik», – dedi. Mehmon yer o'pib, shunday javob qildi: «Men bu dashtda musofirlardek kezib yurgan bo'lsam ham, o'z ishida zamonaning yagonasiman. Do'st-u hamrohlaring yo'q, hech kimsaga yuragimdagi sirni oshkor qilmaganman. O'zinni ham, hozir aytib beradigan sirimni ham odamlardan pinhon tutib yurdim. Bu dashtda kezib yurishimdan maqsadim

jahon podshosi bo'lgan shoh Bahrom huzuriga yetib borib, unga yashirgan sirlarini so'zlab berish edi. O'sha manzilga yetmasidan bu so'zni so'rab qoldi. Aytmay desam, maqsadim hosil bo'lmay qoldi. Sen ham shohga o'xshaysan, Bahrom bo'lmasang ham, maqoming unikidek baland. Sen unga juda ham o'xshab turibsan.

Ko'nglimni g'amga solib qo'yding: aytmasam ham yomon, aytсам ham». Shoh bu so'zlardan bog' kabi ochilib ketdi-da, chirog' shu'lasini kabi so'z boshlab, shunday dedi: «Ey dashda shitob bilan kezib yurgan banda, sen o'z maqsadingga yetganingdan bexabarsan. Agar Bahromni qidirib yurgan bo'lsang, gapiraver: men sen izlab yurgan shoh Bahromman».

Musofir bu so'zni eshitib, sevinib ketdi-da, shukronasiga sajda qilib, mo'l-ko'l duo ayladi, yer o'pib, odob bilan o'tirib so'zga kiritishdi: «Shoh mendan ahvolim haqida so'zlab berishni so'ragan edi. Meni jahon eli Moniy deb ataydi. Ko'pgina bilimlarni bilaman, lekin surat chizishda shuhrat qozonganman».

Shoh xuddi shunday odamga talabgor edi, Moniy so'zlaridan quvonchga to'ldi, o'lgan odam yana tirligandek, xursand bo'lib ketdi. Mehmonni quchoqlab, hurmat ko'rsatdi, ko'p lutf-u ehsanlar qilib, u aytmoqchi bo'lgan sir mazmunini haqida savol berdi: «Men yetti iqlimni kezib chiqqanman. Jahondagi bor ajoyibotlarni ko'rganman. Bir mahal Xitoy tomonga yo'limga tushdi. U yerda bir savdogar bilan tanishib qoldim. Uning mol-u dunyosi son-sanogsiz, puli yuz ming tumandan ham ko'proq bo'lib, dur-u la'llari dengiz-u kondek edi.

Ammo uning shunday bir bebaho duri bor ediki, har bir bazmni oy kabi yoritardi. U qiz asli xitoylik

bo'lib, nihoyatda go'zal va xushovoz edi. Qo'lga changni olib, navo cheksa, uni ko'rib, eshitgan har bir odamning joni mingta bo'lsa, bittasi ham qolmasdi. Mendek kimsa yuz ming til bilan yuz ming yil maqtasam ham, uning ta'rifini tugatolmayman. Qizning xojasi uning go'zalligini xalqdan asrash uchun sandal va ud daraxtlaridan kajava yasatirgan, unga xilma-xil qimmatbaho matolardan yopib, la'l-u duralar bilan bezagan. Men aytgan go'zalni o'sha kajava ichida olib yuradi. Unga atab sandal va uddan chang yasatirgan bo'lib, uni go'zal qizchalib turadi.

Xoja u Zuhravash paripaykarni sotmoqchi ham bo'lgan edi, yuz minglab xaridorlar chiqdi-yu, biron-tasi ham so'ralgan narxni berolmadi, chunki uning bahosi Xitoy mamlakatining xirojiga teng edi. Avvaliga uni Xitoy xoqoni sotib olmoqchi bo'ldi, lekin a'yonlar bunga qarshi chiqdilar. «Bor davlatingni berib, u qizni sotib olsang, shoh Bahromga yuboriladigan xirojni qanday to'laysan? Qo'shin yuborsa, sipohing yo'q, qurullaring yo'q, unda holing ne kechadi? Yaxshisi, bu istagingdan voz kechg'in, nafs deb iztirob chekma, mamlakatini xarob etma», – deyishdi ular. Shundan so'ng xoqon o'z muddaosiga erishish tilagini unutdi. Men esam u go'zal haqida senga xabar berishga ahd qildim-da, huzuringga sovg'a bilan boray deb, u qizning suratini chizdim», – deb toza xitoy ipagiga ishlangan rasmini unga uzatdi. Shoh u pari tasvirini ko'rib qoq devona bo'ldi. Hech kinga biron-ta ham so'z aytmay oqshomgacha rasmdan ko'zini uzmad. Ishq shohni bechoraga aylantirdi. Moniy bu holatni ko'rgach, Bahromga: «O'z ishingga biron tadbir o'ylab top.

Toki biron hodisa yuz berib, u pari qoʻldan ketib qolmasin. Bunday hol yuz bersa, ilojini kim topa oladi?» – dedi. Shoh unga: «Meni bu surat shaydo qildi. Bu dardimga oʻzing davo topgin. Ayt, uning visoliga yetishish uchun nima qilay?» – deb iltijo etdi. Moniy dedi: «Ishbilarmon, aqli raso kishilardan yuborib, qiymatini toʻlasang, oʻzingga Xitoy xoqoni yuboradigan xirojdan voz kechsang, murod-u maqsadimga yetishasan. Yo Xitoy xirojidan kech, yo u parivash xayolini unut».

Shoh Bahrom buni eshitgach: «Bu holda qizga yetishish uchun Xitoy moligina emas, jahon molidan ham voz kechishga tayyorman», – dedi-da, donolik va poklik bilan tanilgan yuztach kishini, koʻplab xizmatkorlar, kanizlarni tezlik bilan Xitoy tomon yoʻllashga amr qildi. Xoqon nomiga ham xat yozib berdi. Ularning barchasi joʻnab ketishgach, Bahrom qoʻlidagi surat, qoshidagi Moniy bilan joni notavon boʻlganicha qoldi.

Shoh Bahrom hukmiga koʻra Xitoy sari yoʻl olgan karvon oʻzlari koʻzlagan manzilga yetib borgach, donishmandlar xoqon saroyiga borib, nomani hukmdorga topshirdilar va olampanoh maqsadi haqida unga soʻzlab berdilar. Xon qoʻlini koʻksiga qoʻyib, xizmatga kirishdi va u goʻzal qizning xojasini oʻz huzuriga chaqirtirdi-da, shoh Bahrom muddaosini bayon qildi. Xoja xoqondan oʻzi talab qilgan bahoni – Xitoy mamlakatining bir yillik xirojini olgach, qizni saroyga olib kelib, Bahrom yuborgan elchilar qoʻliga topshirdi. Ular fursatni boy bermay, qizni kajavaga oʻtqazib, yurtlari tomon joʻnadilar. Karvon dashtlardan ildam yurib borardi.

Bu payt Dilorom ishq bilan oʻrtanayotgan shoh Bahrom hijronidan oh tortib, oʻz sevgilisini orziqib kutardi. Ishq dardi uni behol qilib qoʻygan, har bir kun koʻziga bir yilcha boʻlib koʻrinardi. Tun-u kun figʻon chekib, yori visoliga intizor boʻlardi. Sabr-u qanoati tugab borayotgan shoh diddor suratiga qayta-qayta boqib, gohida behush boʻlib oʻzini yoʻqotar, bir joyda biron soat ham tinchib oʻtira olmay, qasrda ham, bogʻda ham kezib orom topa olmas, qasr ustida bazm uyushtirib, u yerdan yoʻlni tinmay kuzatar, biron chang yo qora koʻrinib qolsa, taniga titroq tushib, hushidan judo boʻlar, oʻziga kelgach, yoʻlga mulozimlarni chiqarar, sevgilisidan nishon topilmagach, yana oʻtli figʻon chekar, saroyda kutishga toqati toq boʻlib, ov bahonasida otga minib, dasht tomon yoʻl olar, Xitoy yoʻli tomon yurib, yoridan xabar topish uchun dach kelgan kishilarni savolga tutar, Xitoydan kelayotgan odamlar uchrab qolsa, qayta-qayta murojaat qilib dilbari haqida biron xabar eshitishga orzumand boʻlardi.

Moniy shohning bu ahvolini koʻrib, uni yupatishga, koʻngliga taskin berishga intilib, turli afsonalar soʻzlab berar, lekin Bahrom uning rivojatlari eʼtibor ham bermasdi. Xullas, shoh ancha vaqtni shunday beoromlik bilan oʻtkazdi. Nihoyat, bir kuni shohga u orziqib kutayotgan parivash kelayotgani haqida xabar yetkazishdi. Bahrom u quyosh oʻzining hajr shomiga nur sochishidan quvonchga toʻlib, jismiga iztirob tushdi. Xitoy sari yoʻl olgan karvon shaharga yetib kelgach, shoh yoʻllagan kishilar Xitoy xonining maktubini, yuborgan sovgʻa-salomlarini, gulchehra goʻzalni topshirishdi. Shoh ularni qimmatbaho ehsonlar bilan siyladi va: «Sarvi raʼnoni

o'zi uchun hozirlangan harandagi xos hujraga olib boringlar», – deb buyurdi.

Dilorom shoh tayinlagan uyga jannat bog'iga qadam qo'yan hurdek kirib keldi. Birozdan so'ng shoh Bahrom tez-tez qadam bosib uning huzuriga tashrif buyurdi. Shohning jismi betob bo'lib, ko'ngli haroratga to'la, o'zi ishqdan mast-u bodadan sarxush edi. Diloromga ko'zi tushgan shoh jannatda bezakdor qasr-u, uning ichida yana bir jannatni ko'rgandek bo'ldi. Bu jannat joni hur, yo'q, hur emas, balki nur sochuvchi quyosh edi. Yuziyonidagi qop-qora uzun sochlari go'yo Chin mamlakatidan mushk olib kelgan karvonga o'xshar, yuzi gulzordek go'zal bo'lib, ikki labi ajoyib ikki gulbargni eslatardi. Bu lablar so'zlash uchun ochilganida, har tarafga durlar sochilardi. Rangi la'l (yoqut)ni eslatuvchi bu ikki lab go'yoki jon bo'lib, «jon» so'zi oxiridagi nun harfining doirasi uning baqbagasiga o'xshab ketar, go'yoki taqdir kotibi «jon» so'zini yozish chog'ida «nun» harfi sig'may qolib, uni pastga joylashtirgandek ko'rinar. Tishlari la'l ichidagi durlar tizmasi yoki obi hayot (hayot suvi)dagi shudringga o'xshardi. Qoshlari payvasta-tutash bo'lib, ikki qulog'idagi ikki yaltiroq dur ikki yulduzdek nur sochib turar, qaddi jannat niholidek, beli esa xayol ipidek bo'lib, bu ipni topish juda qiyin edi. Ustida gulgun ipakdan tikilgan ko'ylak bo'lib, yuziga yashil ro'mol yopingan, binafsharang to'ni xilma-xil qimmatbaho toshlar bilan bezatilgandi. Ushbu ko'rinishdagi Dilorom hur emas, bashar ofati bo'lgan pari kabi go'zal edi. Shoh kirib kelganida, u o'rnidan turib yer o'pdi. Shoh unga nazar tashlab, qizning suratdagiga qaraganda yuz bora latofatliroq ekaniga ishonch

hosil qildi. Qog'ozdagi tasvirni ko'rib, jism-u jondan ayrilgan shoh uning asliga boga olgaymikan, bogqanida o'z hushidan ayrilmasmikan? Xullas, shoh o'z muddaosiga – Diloromga yetishdi. Xonada ikkovidan boshqa hech kimsa yo'q bo'lib, Bahrom o'z sevgilisi bilan birga edi. Bu manzilda ne ishlar bo'lib o'tganini bayon qilishga esa o'jizman.

* * *

Murodiga yetishgan shoh Bahrom yana ayshu ishratga berilib ketdi. Goh jannatmisol gulshan-da, goh jannatga namuna bo'larli qasrda shohona bazm uyushtirar, go'zal Dilorom u bog'ni parixonaga aylantirardi. Gul yuzli sarvi gomat dildoriga shaydolik bilan bogarkan, shoh dam-badam aql-u hushidan ayrilardi, qiz changini qo'liga olib kuy boshlaganida, jon iplarini uzar, eshitganlarni aqlidan judo aylardi. Chang torlaridan taralayotgan ohanglar qagrus degan afsonaviy qushning tumshug'i teshiklaridan chiqayotgan ajabtovur kuylar singari butun elni o'ziga maftun etar, navolardan bor olam o'rtanardi.

Shoh Bahrom o'z dilbari chehrasidan ko'zini uzolmas, navosini tinglab to'ymasdi.

*Bo'lubon jonsiz, o'lmayin onsiz,
Onsiz o'lg'on zamon bo'lub jonsiz.
Tun-kun lah'ni birla boda gutub,
Yuzidin bazmi ayshini yortutub,
Ko'ymasa oni qolmayin joni,
Kiribon joni ko'rgach-o'q oni.*

¹ Lah'n – ovoz, kuy.

*Shah tuzub bazm ul pari birla,
Charx xurshidi xovar² birla.
Ul navo cheksa, bu fig'on tortib,
Chu ul ruxsor ochib, bu jon tortib.
Gah sahro navardu, dashtxiron,
Ichibon saydning nishotig'a³ jon.
Onda ham hajrin ittifoq etmay,
Oni o'zdin dame yiroq etmay.*

Shoh sahro kezib, ov qilib, o'z ko'nglini xursand etar ekan, bundan Dilorom ham huzur topardi. Shoh sayd etsa, oyga o'xshash pari shohni sayd qilardi. Shoh biron hayvonni halok etsa, Dilorom o'z ashulasi bilan jahonga g'avgo solardi. Kuy bilan nag'madan lazzatlanayotgan Bahrom sevgilisi qo'ldan may ichishni istar, bu bilan go'yo o'z ko'nglidagi o'tni pasaytirmoqchi bo'lardi. Dilorom visoli uning joniga o't solar ekan, undan ayrilishni xayoliga ham keltirmas, yori ham, do'sti ham, hamrohi ham, suhbatdoshi ham shu pari edi. Bir dam usiz qolisa, yogasi o'rniga ko'ksini chok qilardi. Oxiri shoh mamlakatni boshqarishni ham unutib qo'ydi. Davlat ishlari ham, sipohlar ahvoli ham e'tiborsiz bo'lib qoldi. Uch-to'rt yil shu holda kechgach, el bu ishlardan shikoyat qilishga tushdi, xalq ichida turli gap-so'zlar, hikoyatlar tobora ko'proq tarqala boshladi. Kimki ishq bilan oshno bo'lsa, mamlakatda tinchlik, xotijamlik yo'qoladi. Ishq seli koshonalarni yiqitar ekan, unga saroy bilan vayrona farg'sizdir. Ishq ajdahoni chumoliga aylantirib, shohni gado qiladi. Xullas, jahon shohi bo'lgan Bahrom ishq

² Xurshidi xovari – sharq quyoshi.

³ Nishot – shodlik.

askarlariga asir bo'lib, sohibjamol yori bilan aysh qilishdan boshqa hamma narsani unuti. Har kuni yangi makonda kuy va ashula eshitib, uning husn-u ovozidan bahra olib, boda ichish shohning odatiga aylandi.

*Bodakim olsa ixtiyor eldin,
Ne ajab chiqsa har ne bor eldin.
Ishq ham mayg'a aylasa imdod,
Tong emas borsa bor-u yo'q barbod.*

* * *

Shoh Bahrom oshiqlik-u mastlik bilan mashg'ul ekan, g'aroyib ikki ish yuz bergan edi: birinchidan, u aysh-u ishrat bilan band bo'lib davlat ishlarini unutgach, mamlakatda beboshlik boshlanib, xalq xohlaganini qilishga tushdi. Zolimlar bosh ko'tarib, xalq qora kunlarga qoldi. Qaroqchilar tobora ko'payib, barcha yo'llarda talonchilik qila boshlashdi; ichkilikbozlik kuchayib, din susaya bordi. Dastlar bo'rilari bilan to'lib ketdi, ularga qo'yilargina emas, cho'ponlar ham yem bo'la boshladi. Bu hollardan ogoh bo'lgan a'yonlardan bir nechtasi mamlakat-u xalqning ahvoli haqida shohni yashirincha xabardor qilishdi. Bahrom ularning so'zlarini tinglagach, muhloha yuritib, qanday chora topish haqida o'ylanib qoldi. Nihoyat: «Men shoh ekanman, bunday oy yuzli soqiyalar topilaveradi, shoh bo'lmaganimda uning visoliga yetisha olarmidim?» – degan xulosaga keldi. Uning ko'ngli mulk-u xazinani tanlagan bo'lib, ishqni tark etishga bahona izlardi.

Shoh shu xil xayol bilan yashasa ham, hanuz kunlari ov qilish va yor qo'ldan may ichish bilan o'tar ekan, toj-u taxt ishi uni tashvishga solib qo'ygani edi. Bir kuni shoh shirakayf holda ov qilar ekan, oy yuzli yori Dilorom ham yonida edi. Shu chog' dashtda tez yugurib borayotgan chiroyli bir g'azol-ohuni ko'rib qoldi. Shoh o'q o'tishga shunday mohir ediki, yonidagi hamrohlari qanday xohlalashsa, hayvonni ular istagandek qilib o'tib o'ldirardi. Saydning qaysi tukini nishonga olsa, o'qi o'sha Saydning qaysi tukini nishonga olsa, o'qi o'sha joyga borib tegardi. Shoh Bahrom yonidagi gul yuzli go'zalga qarab: «Ey parivash, tez yugurib borayotgan bu g'azolning qaysi yeriga o'q o'tay, sen nimani buyursang shunday o'ldirayin», – dedi. Dilorom: «Oldin ikki qo'lini tushovla, toki u o'rindan qo'zg'alolmay qolsin, so'ngra uning bo'g'ziga o'q ur», – deb javob qildi. Shoh o'z yori istagini bajog' qilish uchun sadogdan ingichka bir o'qni oldida, ohu tomon o'tib, ikki qo'lini birlashtirib qo'ydi. So'ng yo'g'ontrog' boshga bir o'qni shunday o'tdiki, ohuning bo'g'zi kesilib, qoni oqa boshladi. Dilorom nimani orzu qilgan bo'lsa, shoh barchasini bajardi: hech kim qilmaydigan mohirlikning uddasidan chiqdi. U o'z ishi uchun parivashning tahsin aytishini kutgan edi, lekin o'z husn-u jamolidan mag'rur go'zal shohga tahsin uchun og'zini ham ochmadi, uning qo'lini ham o'pmadi-da: «Har kim bir ishdan ko'p mashq qilsa, shunday natijaga erishadi», – deb qo'ya qoldi. Shohga «boplading, barakalla!» deyish o'rni, uning mahoratini mashq natijasi deb atash bilan cheklandi. Dilorom o'z so'zini yana bir takrorlagan edi, shohning qoshi chimirtildi, mahbubasi uning

jahli chiqqanini sezib, o'z xatosini tuzatmoqchi bo'ldi-yu lekin:

*Dedikim: «Shohga ne itobdurur,
Kim bu so'z kim dedim, savobdurur.
Menki bir nag'ma soz qilsam chang,
Ruh chiqmoq sari qilur ohang.
Yo'q edi bu muloyamat⁴ birla,
Munga yetti mudovamat⁵ birla.
Shohkim bir kiyikka urdi xadang,
Desam idmonni⁶ ishga keldi batang».*

Bu so'zlarni eshitgan shohning g'azabi toshdi, parivashning ikkita gap qahrini keltirdi-da, uni so'yib o'ldirmoqchi bo'ldi. Ba'zi a'yonlar: «Ayl kishi ni bu tarzda qatl etish yaxshi emas», – deysingach, jallodlar Diloromni shoh amriga ko'ra kajaavadan tushirib, bir biyobonga olib bordilar. Atrofi necha kunlik yo'l bo'lib, suv uchramaydigan bu dashtda zaharli g'iyohlardan boshqa hech narsa o'smasdi. Parivashning uzun sochlari bilan qo'l-oyoqlarini bog'lab, o'sha yerda qoldirdilar-da, shoh huzuriga qaytib, bo'lgan ishlarni so'zlab berdilar.

Bu payt shoh may bilan g'azabdan o'zida emasdi. Shu kuni oqshongacha paydar pay may ichsa ham, g'azabi pasaymadi. Shonda mast bo'lib uxlab qoldi. Tong chog'i ertalabki mayni ichishni istab qarasa, yonida mahbubasi ko'rinmadi. «Mahvash qayerga ketdi?» – deb so'ragan edi, mahramlar kecha yuz bergan voqealarni aytib berishdi. Shohga yorug'

⁴ Muloyamat – muloyimlik.

⁵ Mudovamat – uzluksiz mashq qilish.

⁶ Idmon – mashq.

olam qorong'u bo'ldi-yu, boshini quyi solganicha qilgan ishlarini eslay boshladi.

*Bildikim qahr sarsari esmish,
O'z qo'li birla o'z boshin kesmish.
Dedi: «Ushbu zamon o'zum borayin,
Ul biyobonni bir-bir axtarayin.
Qayda bo'lsa topay nigotinini,
Qilayin sadqa joni zorimni.
Tirik o'lsa bo'lay fidosi aning,
Beribon jon, topay rizosi aning.
O'lgan o'lsa, o'zumnig'a tig' urayin,
Diyatig'a o'zumni o'ldirayin».*

Leikin toj-u taxt nomusi, odamlar oldidagi xijolat, aql-u farosati bu ishlarini qilishga yo'l bermadi. Xuddi bir chumoli ikki ajdaho orasida qolganidek, joni ikki balo o'rtasida iztirob chekardi: o'lik ham emasdi, tirik ham. Uni tirik deb bo'lmasdi.

XVI

Shoh Bahrom yig'lashga emas, kulishga munosib bo'lgan bunday ishni qilib qo'ygach, ikki kungacha o'ziga kelolmay, ko'nglini shu'la, jonini o'q qiyjadi. Uchinchi kuni holiga qaytdi-yu, umrining yorug' kuni qora tunga aylanganini bildi. Tama uning ko'ngli mulkini barbod qilgan edi: ichiga chاقnoq tushib, vujudini o'tga g'arq qilganidek bo'ldi. Hajrdan joni og'ziga yetib, o'rmidan turdi-da, yo'lga tushib mahbubasi tashlab kelingan vodi y tomon ot chop-tirib ketdi. Yetib borgach, dasht-u sahroni kezib chiqdi-yu, o'zi izlagan sarvi ra'noni topa olmadi.

Ma'yus bo'lib yuzlariga shapaloqlar urdi, baland ovoz bilan Shirinini topa olmagan Farhoddek faryod chekdi. Bemor oshiq kabi yerga yiqilib, chala so'yilgan hayvondek talpinar, ko'zidan qonli yoshlarini to'kib, falakning ko'nglini ham qon qilardi.

*Dedi: «O'z jonima ne qildim, voy!
Bo'turin buyla ish ne bildim, voy!
Kim o'zi ko'ksin o'zi chok etgay,
O'zi jonin o'zi halok etgay?
Ulcha men qildim, aylagaymu kishi,
Bu ish emas edi kishining ishi!
...Naylayin bu jahonni jonsiz men,
Bul jahon birla jonni onsiz men?
Jonni olg'ilki, to'yumisham billoh!
Ko'ngul o'lmakka qo'yumisham billoh!»*

Dashtda tinimsiz kezib, shu xilda if'gon chekar ekan, taxt-u mamlakatini butunlay unutgan shoh biyobonni o'ziga manzilgoh qilib oldi. Buni ko'rgan shahar ahli ham dashtni o'zlariga vatan qildilar. Ogshom tushgach, tun Bahrom diliga yanada kuchliroq iztirob solib, uning ko'ziga olam go'r'ga o'xshab ko'rindi. U tun zulmat emas, hajr o'tidan jahonni tutun tutganidek edi. Shoh ahvolini kuzatayotgan mulozimlar saropardali oq uy tikib uni uy ichiga olib kirdilar-da, odamlarni bu uydan uzog'roqqa surdilar. Kishilar o'z hukmdorlari ahvoli haqida turli rivoyatlar to'qishar, biri: «Uni dev chal'itgan!» – desa, boshqasi: «Bu o'sha parivashning ishi», – deb afsona aytardi.

XVII

Shoh Bahrom o'sha tunda hajr o'tida o'rtanar ekan, bir xilvat uyga kirib, ichkaridan eshikni mahkam berkitdi-da, shunday fig'on-u oh-voh chekdiki, go'yo jahon ichra shovqin-suron ko'tarilib, balo tushgandek bo'ldi. Avval yoqasini chok qilib, o'zining barcha a'zolariga zulm ko'rsatib tishlab tashladi, boshini yerlarga urib yordi. Yarim kechaga qadar badanini tishlab, nola-yu faryod qildi. O'ziga shunchalik ko'p ozor yetkazdiki, oxiri jismi holsizlanib qo'li toldi va madori ketib yiqildi. Lekin yana yori yodiga tushib, uning qop-qora sochi-yu qoshlari, ko'zi-yu kipriklarini eslar ekan, oh-u nola qilganida ko'kdagi quyosh ham, oy ham o'rtandi. Xoli-yu lablari, og'zi-yu tishlari, dilrabo changi-yu, jonbaxsh navolarini xotirlar ekan, fig'oni ko'kdan oshdi. O'zining oldingi savlati-yu qudratini xotirga olar ekan, hozirgi zaifligi-yu begarorligidan nola qilib, sarkarda-yu mulozimlariga qarab:

*Tig'ila ko'kragimni chok aylang,
Bir-iki zarb ila halok aylang.
Qutqaring joni notavonimni,
Bihil etim borig'a qonimni.
O'ldurub g'aurima yeting oxir,
Ming o'lumdin xalos eting oxiri!*

deb iltijo qilardi. Tong otgach, jismi zaiflashib, hushidan ketdi. Barcha a'yonlari begaror bo'lib yig'lashga tushdilar, keyin o'zaro maslahatlashdilar-da, bu dashtda davolashni munosib ko'rmay, shohni kajavaga yotqizib shaharga olib ketdilar va

gulshanga tushirdilar. Bahrom shomga qadar ham o'ziga kelmay o'rtanib yotdi.

Tun boshlangach, mushk isidan hushiga keldi-yu, ko'zini ochib biroz xomush bo'lib yotdi, keyin yana yorini eslab oh-faryod qilishga tushdi. Kechasi bilan hijron o'tiga qovrilib azob chekib chiqdi. Tong yeli jismini behol qilgach, shomgacha behush yotdi. Bir necha kun davomida shu holat takrorlandi. Oxiri tamoman zaiflashib, o'larga yaqinlashdi. Bexudlik boshlanib, goh o'zida bo'lsa, goh hushidan ketar, jinnilarcha so'zlar, fig'on chekishga darmoni qolmaganidan, so'zlarini odamlar ham eshita olishmasdi. Goh-gohida nolayi zor qilsa, jismi ozor topar, o'zi aytayotgan gaplarni ham anglamasdi.

Bu ahvolni ko'rib turgan bilimli a'yonlar ko'zyosh to'kar ekanlar, shohdan qo'llarini yuvib qo'ygandilar. To'rt yuz tabibi hoziqlar uni davolash chorasini izlab topisholmasdi. Ular derdilar: «Ishq dardiga muhtalo bo'lgan kishini davolab bo'lmaydi, unga Yaratganga shifo berishi mumkin». Shundan so'ng, barcha a'yon-u mulozimlar toat-ibodat qilishib, nazrlar berishga, shohning tuzalishini tilab Xudoga yoliborishga tushishdi. Yuz kishi esa jinlardan xalos qilish uchun har xil duolar o'qib, turli tadbirlarni ko'rishar, yana boshqa hakimlar tib tarixi kitoblarini varaqlab, tajribalar o'tkazib, davo izlashardi. Shu tarzda to'rt yuz alloma ikki yil davomida yeyish-ichishni, uyquni unutib o'z ishlarini nihoyasiga yetkazdilar. Ogibatda shohning beholigi-yu jinniliklari kamayib, ovqatlardan jisimga quvvat yetib, aql-u hushi ravshanlasha boshladi. Bulardan taskin topgan tabiblar «Endi shoh alamlarini unutishga yordam beradigan tadbirlarni

ko'rishimiz, masalan, imoratlar qurishga kirishishimiz kerak. Toki shoh ularni tomosha qilarkan, o'z dardlaridan qutula borsin. Mohir muhandislar xilma-xil shakllardagi imoratlarni ijod qilsalar, ayni muddao bo'lardi», deb maslahat berishdi.

Amaldorlar tezda bu ishga kirishib, kerakli barcha narsani muhayyo qildilar. Shoh Bahromga tobe' bo'lgan yetti iqlim xon-u xoqonlari va ularning barcha a'yonlar-u mulozimlari olampanoh sog'ligini so'rashga yig'ilgandilar. Tabiblarning maslahatlaridan so'ng ularning har biri bittadan qasr qurib, bezatishga kirishishdi. Ular fun-u kun ishlashib, imoratlarni mumkin qadar tezroq qurib tugatishga harakat qilishardi.

Shoh taxtidan o'ziga tobe' bo'lgan yetti iqlim tomon olib boradigan keng ko'chalar – shohrohlarni yaratilgan bo'lib, ulardan odamlar yurardi. Yetti iqlim xon-u xoqonlari o'z diyorlari tomon olib boradigan yo'llarda yetti ulkan qasr bunyod etdilar. Ular-ning har biri bir jannatga o'xshardi. Ushbu xilma-xil shakldagi binolarni qiziqib tomosha qilarkan, shoh Bahromning sog'lig'i kun sari yaxshilanib borardi.

Muhandislar ishlarini tugallab, binolarni bitkazishdi. Qurilish chog'ida ustalarning mahorati-yu, binolarning salobatini tomosha qilib, o'z dardiga shifo topayotgan Bahrom bunyodkorlik ishlari tugallangach, tomosha qilish imkoniyatidan mahrum bo'lib qoldi. Tabiblar bu holatdan ogohlilik topgach: «Endi tezda mohir naqshband-u san'atparдозlarni topib, qasrlarni xilma-xil ranglarda bezatishga kirishish lozim. Har bir qasrning ichi bilan tashqarisi bir xil rangda bo'lishiga alohida diqqat qilish zarur. Shunda ularni tomosha qilgan ekan, sha-

hanshoh tuzala boradi», – deb maslahat berdilar. A'yonlar Moniyni chaqirtirdilar-da: «Ey mohir ustoz, sen oldingi ishlaring bilan shohni xursand qilgan eding, endi bu qasrlarni ziynatlashga kirishib, yetti qasrni yetti rangga bo'yagin-da, shohni shodmon aylab sihatiga madad qilgin. Naqshlarni o'zing tana-la, ko'ngling tilaganicha bezat. Senga «Unday qil, bunday qil», deb aytmaymiz», – dedilar.

Naqqosh bu so'zlarni eshitgach, barmoqlarini ko'ziga qo'yib «Unday bo'lsa, sizlar kerakli narsalarni keltirib bersangiz bas», – dedi-yu, ishini boshlab yubordi. Mamlakatdagi bor naqqoshlarni chaqirtirib, har qaysisiga bir ishini topshirdi. Ustalarini naqshbandlik, zarkorlik kabi sohalar bo'yicha yetti guruhga ajratib, ularga ishboshilar tayinladi. O'zi esa ishlar rejasini tuzib, naqqoshlar ishini kuzatib turardi.

Shoh Bahrom ertadan kechgacha imoratlarini sayr etar ekan, har qaysi timsolni ko'rganda, unga maftun bo'larkan, xayol og'ushiga cho'mar ekan, ko'nglidagi tashvishlar ham unutilib borardi. Ko'p fursat o'tmay, qasrlarni bezash ishlari nihoyasiga yetdi. Yetti qasr yetti rangda ziynatlangan edi. Ularni tomosha qilgan shohning ko'nglida ishq o'tining ba'zi uchqunlarigina qolgan edi. Tabiblar ko'p maslahat qilishib: «Endi bu yetti qasrning har biri ichiga bittadan hurdek go'zal qizni keltirib qo'ysak, shoh butunlay tuzalib ketishi, quvvat topishi mumkin. Qaysi shohning hurvash qizi bo'lsa, uni shahanshohga nikohlab bersin», – degan qarorga kelishdi. Shohlar fikr yuritishib, bu muammoni ham hal qilishdi. Yetti shohning yettita parimisol qizlari bor edi. Har biri ham go'zal, ham oqila bo'lib, pok-

lik pardasida olam quyoshi, husn burjida ravshan yulduz, lutf durjida pok gavhar bo'lib, shahanshoh nikohiga munosib edi. Shohona bazm uyushtirib, yetti go'zal shoh Bahromga nikohlandi-da, to'ydan so'ng kelinlarning har biri o'z otasi tomonidan qurdirilgan qasrni manzil qildi.

Tabiblar shoh Bahromning qasrlarga borib orom olish vaqtini belgilashib, haramlarga tashrif buyurishni yulduzlar amriga ko'ra shanba kunidan, mushkin (qora) rangli qasrdan boshlashga maslahat berishdi.

Shanba kuni erta tongda Bahrom mushkbo'go'zal bilan may ichish uchun qora qasrga yo'l oldi. Bu yerdagi hamma narsa mushk rangida bo'lib, qop-qora, mushkin taxtda Chin g'azoli o'tirar, qora rangdan zulmat tusini olgan uyda oy yuzli go'zal zulmat ichidagi hayot suvi kabi ko'rinar. Ora kiyimlar kiyib olgan Bahrom qasrga kirgach, mahvash tomon yurdi. U taxtga chiqib o'tirgach, yonidan quyosh rashkini keltiradigan sohibjamol mahbuba joy oldi. Soqiyar ikkovlariga mushk rangi qadahlarga mushk hidi anqib turgan may tutishdi. Shom mushk sochib, olam yuzini mushk rangiga bo'yaganiga qadar qasrdagi a'yonlar ishrat qilishar ekan, bu shanba Bahrom uchun azali kun bo'ldi. Hakimlar shohga bo'sadan boshqa ishlardan uzoq bo'lishni buyurishgan edi. Buni mahbuba ham bilalar, shuning uchun o'zini shohdan yitiroqroq tutardi. Shoh kunduzlari ishrat bilan band bo'lishi, kechalari esa ko'proq uxlashi zarur edi. Lekin ko'nglidagi alam-gayg'u ko'zidan uyquni o'chirgandi. Mahvash o'z pardasi ichiga kirib yotdi, lekin hijron shoh ko'ziga jahonni qorong'u qildi. U o'z Diloromining uzun

sochlari xayoli bilan to'lg'anardi. G'am tuni azob berayotgani, uyqusizlik o'zini xarob qilayotganini sezgan shoh: «Bir-ilkki xodimni qasr oldidagi yo'ldan borib, biron odam yo'liqsa, uni huzurimga olib kelishga buyuringlar, toki u odam o'zi ko'rgan-bilgan voqealarni yoki afsonalardan menga so'zlab bersa, shoyad ko'zinga uyqu kelib osoyish topsam», – deb amr qildi. Yo'lga tushgan xodimlar ko'p o'tmay shoh oldiga bir sayyohni olib keldilar. Parda oldiga kelib, yer o'pib ko'ripachaga o'tirgan musofir shohning biron qissa aytib berishi haqidagi hukmini eshitdi va uni duo qilgach o'zi bilgan afsonani so'zlashga kirishdi.

Birinchi iqlim yo'lidan kelgan musofirning afsonasi

Bir bor ekan, bir yo'q ekan, Hindiston mamlakatida bir shoh bo'lgan ekan. Uning askarlari cheksiz, xazinasi behisob bo'lib, Xitoy ham, Kashmir ham unga tobe' ekan. Sarandib shahri uning poytaxti bo'lib, ismi Jasrat, laqabi esa Xon ekan. Hashamatni sevuvchi bu shohni jahon eli Jasratxon deb atasharkan. Uning donishda yagona, husnda nodiri zamona bir o'g'li bo'lib, otasi ko'nglining sururi, hind xalqining ko'z nuri ekan. Uning lutf-u xulqi g'oyat-siz, fahm-u idroki nihoyatsiz bo'lib, ilm-u kamolda ham mohir ekan. Hech kimga ozor bermaydigan bu shahzodaning ismi Farrux bo'lib, olam eli unga banda ekan. Qirg'yil sultonlik qilib, yoshi saksonga yaqinlashgan shoh o'g'liga mulk-u tojini, Hindistonning bor mol-u dunyosini ham, Xitoy mamlakatining xirojini ham berishni o'ziga faxr deb hisoblar, lekin

Farrux saltanatni emas, fagirlikni xush ko'rar, shu tufayli otasining taklifini rad etib kelar ekan.

Bir kecha ibodat paytida sajdadan so'ng ko'ziga uyqu kelib, bir tush ko'rdi: shahzoda bir biyobonda behisob odamlar orasida yurganmish. Kishilarning barchasi bir tarafga qarab ketishardi. O'sha orada ustiga qora mato yopilgan bir mahmil – kajava ham bo'lib, bir mahal tong shamoli esdi-yu, kajava pardasini ko'tarib yuborgan edi, uning ichida bir pari, parigina emas, balki sharq quyoshi o'tirgani ko'rindi. U quyoshning alangasi shahzoda jismini kuydirdi. Bundan behol bo'lgan Farrux kajava to-monga boqgan edi, dilini o'rtaqan parivash boshqa ko'rinnadi: parda uning chehrasini to'sib turardi. Qulog'iga odamlarning: «Bu Quds yeri», – degan ovozlorigina eshitildi, xolos.

Farrux cho'chib uyg'ondi-yu, ko'zidan uyquasi o'chdi. Borgan sari harorati kuchayib, ko'nglidagi iztirobi ortar ekan, biron chora topmasa, ishq zulmidan o'zining halok bo'lishi muqarrarligini anglab yetdi. So'ng Quddus dashti tomon safar qilishga bel bog'lab, tong otgach otasi huzuriga yo'l oldi-da, yer o'pib, o'z muddaosini bayon qildi:

*«Kim jahongardlig' erur havasim,
Yo'q ani man'etarga dastrasim.
Xiradin qildi bu havas bexud,
Chun havas g'olib o'ladi, ketdi xirad.
Bu azimata ixtiyorim yo'q,
Azim to qilmog'um qarotin yo'q.
Bo'yula ishkim manga tavallodur,
Shohdin ruxsat o'lisa avlodur.*

*Bo'lmasa ruxsat o'lguchga ogah,
Ketgudekman boshim olib nogah.*

Otasi bu so'zlarni eshitgach, yurak bag'ri kuyib, har qancha iltijo qilmasin, o'g'lini safardan voz kechdira olmadi. Ko'z yoshlarini to'fondak oqizsa ham, orzusi ushalmadi. Oxiri shahzodaning ishq o'tiga muhtalo bo'lganiga ishonch hosil qilib, qo'shinining yarmini ajratib, xazinasining yarmini ham berdi-da, o'g'liga ruxsat qilib, shod etdi va u bilan xayrlashdi.

Farrux yo'lga ravona bo'lib, hech yerda dam olishga to'xtamay, tun-u kun yurib, shahar-ma-shahar kezib borardi. U zamonada odamlar Ka'ba o'rniga Quddusni tavof qilishardi. Farrux u shaharga yetib borganida yuz minglab ibodatchilarning tavof qilish uchun yig'ilishayotganini ko'rdi. U ham pok ko'ngli bilan tavof etib, tuftoqqa bosh qo'ydi-yu, sham kabi yig'ilar ekan, Yaratgandan o'z murodiga yetkazishini iltijo qildi. U o'zi izlayotgan go'zal mahbusasini uchratib, visolidan muqaddas hosil qilishga shoshilardi. Bir necha kun hamma yoqni aylanib chiqsa ham sohibjamol dilbardan xabar topolmadi. Bir necha kundan so'ng tavof uchun bu yerga kelgan odamlar o'z vatanlariga qayta boshlashdi. U g'amgin holda uyquga ketgan edi, tushida bir kishining: «Murodingga yetmog'chi bo'lsang, bu yerda turmay, erta tongda Halab tomon yo'l ol», – degan ovozin eshitdi. Uyg'ongach, toqati toq bo'lib, Halab sari yo'lga tushdi.

Halab tomon borayotgan yo'lovchilar g'oyatda ko'p bo'lib, yo'lida suv juda oz edi. Shuning uchun o'zi bilan ikki-uch yuz kishini olib qoldi-da, qolgan sipohlarga Hindistoniga qaytishni buyurdi. Ular

istar-istamas vatanlari tomon yo'lga tushdilar. Shahzoda Halab tomon ketayotgan odamlarga hamroh bo'lib borarkan, sirdoshi dardi, do'sti oh edi. Yo'lda bir necha bor dam olib, ancha yo'l yurib, nihoyat, shaharga yaqinlashdilar. Halab yaqinidagi dasht-u shahar ko'chalari odamlar bilan to'la bo'lib, hamma yoqdan shovqin-suron eshitilardi. Farrux ular orasida o'zi tushida ko'rgan qora pardali kajavani izlardi. Bir mahal ko'zi shahar darvozasi tomon yurib borayotgan tuyu ustidagi qora rangli kajavaga tushdi. Shu dam shamol esdi-yu, kajava pardasini ko'tarib yubordi-da, uning ichida quyosh misol go'zal bir parivash ko'rindi. Tushda ko'rgan sohijamolni topganidan shodlikka to'lgan Farrux uni qayta ko'rmoq uchun boqgan edi, parda yopiqligini ko'rib, jahon uning ko'ziga qorong'i bo'lib ketdi. Ko'zida nur qolmay, hushini yo'qotgan shahzoda o'ziga kelganida dashtni barcha tark etgan bo'lib, safar ahli o'z vatanlari bo'lmish Halab ichiga kirib ketgandilar. Farrux iztirobga tushib, yana hijron alamini torta boshladi. Buni sipohlarga sezdirmaslikka intilsa ham, uning holatidagi o'zgarishni kuzatgan odamlari hayron bo'lib, shivirlasha boshlashdi. Ular shahar tashqarisidagi bir manzilga tushdilar. Xayolga botgan Farrux o'z sipohlari so'zlarini ham, o'z so'zlarini ham anglamasdi. Shahzoda holidan tashvishlanayotgan xodimlari uni o'rab olishdi, u esa o'zini uyquga solib yotaverdi. Buni ko'rgan sipohlar xotirjam bo'lib uyquga yotishdi. Odamlarining qattiq uyquda ekanliklariga ishonch hosil qilgan Farrux o'rnidan turdi-da, qo'lga qog'oz-u qalam olib, shunday maktab yozdi: «Bu olam turli hodisalarga to'la, taqdirga yozilganni ko'rmaslikning

iloji yo'q. Mening taqdirimga ovoralik, ishq-u bechoralik yozilgan ekan, bu dardlarni tortish men uchun zaruratdir. Sizlar esa bu g'urbatda turmay, meni ham izlab yurmey, vatanga qaying, tirik bo'lsam, sizlar bilan o'sha yerda uchrashamiz». Bu xatni o'z o'rniga qo'ydi-da, shohona kiymalarini yechib, ustiga qora rangli bir matoni tashladi va uydan ohista chiqib, shaharda ko'chama-ko'cha keza boshladi. Telbasifat har tomon yugurur ekan, bir gulxanni topdi-da, ustiga qora palosni yopganicha yana ishq o'tida iztirob cheka boshladi.

Ertalab tong otgach, shahzodaning odamlari uni topisholmay, har tomonga yugurib uni izlay boshladilar. Ikki kecha-kunduz qidirsalar ham, harakatlari bekor ketdi. Nihoyat, u yozgan maktabni topib olishdi-da, yig'lab-siqtab vatanlari tomon yo'lga tushdilar.

Farrux shohlikdan gado holiga tushgani, yuz baloga giriftor bo'layotganini, o'z ishiga chora topmayotganini o'ylab g'am chekar ekan, bir necha kun suv ham ichmadi, ovqat ham yemadi, oxiri: «Bu ahvolda yuraversam, ishim bitmaydi, yaxshisi, oyogga turib, yotib qolguncha yorimni izlay», – deb shahar ichiga qarab yo'l oldi. Bir-ikki kun ko'chama-ko'cha sevgilisini izladi-yu, undan darak ham topolmay, behol bo'lib, bir vayrona ichiga kirib yotib qoldi, hayotdan to'yib, o'lar holatga yetishdi.

Halabda bir boy xoja bo'lib, mehmondorchilik uning odati edi. El orasida obro'-e'tibori yuksak bu odamning mol-u davlati hisobsiz bo'lib, uyi mehmonxonaga o'xshar, oshna-yu begonalar uchun bu uy doim ochiq edi. Rahmdil va saxiy bu xojaning ismi Axiy bo'lib, ba'zi-ba'zida ot surib, yo'l boshlari-yu

vayronalarni ko'zdan kechirib yurarkan, mazlum va xastalarni ko'rib qolsa, darhol uning ko'ngli xaxmiga malham bo'lardi, shu tufayli ham shahar ahli uni g'oyatda hurmat qilardi.

Bir kuni shu odatiga ko'ra shaharni kezib yurgan Axiy Farrux behol bo'lib yotgan vayronaga nazar tashlar ekan, uni ko'rib qoldi-da, otidan tushib, xastaning oldiga kelib: «Ey rahm-u shafqatga muhtoj odam, kimsan, ahvolingni menga ma'lum qilgin», – deb murojaat qildi. Farrux yuzini ochib, salom berdi va o'tirib: «Ey xoja, yo'lingdan qolma, mendan hol-ahvol ham so'rama, toki ko'nglingga g'amim asari yuqib, joningga o'tim uchqunlari tushmasin», – deb javob qildi. Uning pokiza yuzini ko'rib, ta'sirchan so'zlarini eshitgan Axiyni:

Ham yuzi oni begaror etdi,

Ham so'zi oni ashkbor etdi.

Ne ko'rub erdi uyula turfa jamol,

Ne bu yanglig' eshitmish erdi magol.

Bildikim, bas aziz paykardur,

Angladikim, sharif gavhardur.

Keyin qiyinchilik bilan uni otga mindirib, uyiga olib ketdi-da, aziz mehmondek ehtiram ko'rsatib, taom va sharbat bilan mehmon qildi. Farrux ham mehbonlik odobini namoyish etib, mezbon savollari-ga oqilona javoblar berar ekan, Axiyni lol qoldirardi. Mehmonga bir hujrada joy hozirlangandi. Lekin Farrux tuni bilan ishqdan nola qilib, g'am-anduh chekar, kunduzlari xomush bo'lganicha mehmon-xonada o'tirardi. Axiy unga xilma-xil liboslar taklif qilisa ham, mehmon o'z palosidan aytilmasdi.

Xoja o'z mehmoni yotgan hujra atrofiga bir necha mulozimni qo'yib, uning ahvolidan xabardor bo'lib turishni tayinlagandi. Bir kecha ular Farruxning yashirin oh-u ko'z yoshlaridan ogoh bo'lib, bu haq-da Axiyga xabar yetkazdilar. Xoja barcha odamlar uxlayotgan mahal hujra yoniga kelib quloq soldi-da, mehmonning dard-u alamlari haddan oshib, uning ko'ngliga ajib bir o't tutashgani, elning eshitishidan andisha qilib, past ovoz bilan oh-faryod chekayotganini, goh dilbari, goh sipoh-u mamlakatini eslab nola qilayotganini anglab, ko'ngli buzilib, ko'zidan yoshlar oqiza boshladi. Mehmonning shoh ekanligi, lekin bir narsa uni iztirobga solib, bu yerlarga kelib qolganini sezdi-da, unga biror chora topib yordam ko'rsatishni diliga tugib qo'ydi. Buning uchun esa, avvalo, dardi sirini bilish kerak. Bunday hollarda ishq o'tida qovrilayotgan oshiqlar ahvolini uni mast qilgan holda bilib olish mumkinligini eslagan Axiy shu yo'lni tutishga qaror qildi. Tong otishi bilan xoja mehmonxonaga yo'l oldi, ketma-ket u yerga Farrux ham kirib keldi. Yeguliklarga mo'l dasturxon atrofida ikkovlari tushga qadar qizg'in suhbatlashib o'tirdilar. Quyosh botishi yaqinlashgach, xoja may keltirishni va xonanda-yu sozandalarni chaqirib kelishni buyurdi. Bazm boshlanib, musiqaga-yu ashulalar yangray boshlagach, ichayotganlar sarxush bo'ldilar. Shunda xoja qo'liga may to'la jomni olib, ta'zim bilan shahzodaga tutdi-da, o'zi ham qo'liga jom olib, ikkovlari ko'tarishdi. Sogiy barchaga qadahl tutgach, o'zga bir sogiy yana qadahlarga may to'ldirib uzata boshladi. Shu tarzda qadahlalar bir necha marta aylangach, bazm ahlining kayfi osha boshladi, hamma gapga tushib ketdi. Xoja esa Farruxni

xonaga taklif etib, suhbat boshladi. Shahzoda ham keyin oshgani uchun mamlakat-u davlati, amalga oshmagan orzularini eslab, ko'zlaridan yosh oqib, o'z boshidan o'tganlarni so'zlashga tushdi. Mayni oz ichgan Axiy xilma-xil savollar berib, mehmonning nasabi-yu davlatini, Jasratxondak otasi borligini, tushida bir parivashni ko'rib, oshiq bo'lganini, u parivash shaksiz Halabda yashashini bilib oldi. Xoja mehmon matun bo'lgan go'zalning ko'rinishi qandayligi haqida savol berib, Farrux javoblarini eshitarkan, jismiga harorat, ko'ngliga iztirob tushdi. Chunki mehmon aytgan belgilar uning ayoliga xos edi. Demak, bu oshiq yigitning ko'ngli uning yostiqdoshiga tushib qolgan ekan. O'zicha: «Bu g'arib oshiq shohlig-u davlatidan voz kechib, o'limga ham rozi bo'lib, og'ir ahvolga tushib qolgan ekan, hijron dardida halok bo'lishi ham muqarrar. Uning dardiga mengina chora qila olaman.

*Qilmasam, o'lsa ul muruvvat emas,
Oni yaxshi muruvvat ahli demas.
Kishi bu ishga chora qilmasmu,
Manga ahli haram topilmasmu?»* –

deb o'yladi-da, mehmonga qarab: «Ey musofir yigit, g'am yema, men bu dardingga davo qila olaman, seni xonumoningdan ayirib sarson qilgan sohbi-jamol bizning eldan bo'lib, mening qarindoshimdir. Seni magsadingga yetkazaman, lekin sen mening aytganlarimni qilishing kerak», – dedi.

Farrux shodlikdan ko'z yoshlarini oqizib, Axiy oyog'iga bosh qo'ydi-da: «Agar mening dardingga dardimon qiladigan bo'lsang, nimani buyursang, albatta,

bajaraman», – dedi. Ikkovlari kelishib olishgach, mast holda uyquga ketdilar. Tong otgach, shahzoda xojaga boqib: «Agar va'dangni unutmagan bo'lsang, menga ne ishini buyursang, tayyor turibman», – dedi. Xoja mehmonni hammomga, tanini chirkidan tozalashga yo'lladi. Qaytib kelgach, unga shohona kiyimlar kiydirishdi-da, qora palosidan ozod etishdi. Farrux shohona otga minib, qasrdek zarnigor uy tomon yurdi.

Uni eshik oldida qoldirgan Axiy haramiga kirdi, gulchehra ayoli niyoz-u noz bilan kutib oldi. Ikkovlari o'tirishgach, xoja ayoliga murojaat qilib: «Tangri taqdiri bilan ikkovimiz shu paytgacha shod-u xurram yashab keldik, sening ishlaringdan mengina emas, balki xudo ham xushnuddir. Lekin bu ay-yom ayrilish payti keldi», – dedi-da, hayratdan qotib qolgan parivashni taloq qildi. Axiy ayoliga hisobsiz mol-u pul, ko'pdan ko'p la'l-u durilar berdi-da, so'ng: «Seni bir shahzodaga nikoh qilaman», – dedi. Parivash har qancha faryod ko'tarib, yalinnib-yolborsa ham, xoja o'z fikridan qaytmadi, nihoyat, rozilikdan boshqa chora yo'qligiga tan bergan go'zalni shohona to'y qilib, Farruxga nikohlashdi. Keyin Axiy o'z mehmoniga ko'plab yaxshi kiyingan gul-u cho'rilar, qimmatbaho matolar yopilgan tuya-yu xachirlarni hadya qilib, yo'lga uzatdi-da, bir manzil yo'lga hamrohlik qilgach, ular bilan xayrlashdi-yu, yodgorlik bo'lsin deb Farruxning qora palosini so'rab oldi.

Shahzoda yo'lida borar ekan, Axiyning qilgan ishlari haqida fikr yuritarkan, uning xayrlashish chog'idagi g'amginligidan iztirob chekardi. Dildagi hijron o'ti alangasi pasaygach, Farrux o'z go'zali huzuriga kiringan edi, yori ko'zlari yoshli ekani, yuzlarini tirnoqlari

bilan majruh qilganini ko'rib hayron bo'ldi. Shahzoda uning g'anginligi sababini so'ragan edi, gul yuzli mahbuba: «Har kimni taloq emas, nikoh xursand qiladi», – deb javob qildi. Farrux hayratga cho'mib: «Ey parivash hur, so'zlaringga tushummadim. Taloq so'zini nega tilga olyapsan, vasl ichida firoq haqida gapirishning nimasi?», – deb so'ragan edi, oy yuzli shibjamol ko'zlaridan yosh to'kib, shahzodaga o'z sarguzashini so'zlab berdi. Uning gaplarini eshitgan Farrux o'zini halok qilishga oz qoldi. Keyin u ham tushda ko'rgan yori visoliga yetish yo'lida chekkan azoblarini to'la-to'kis so'zlab berdi. So'ngra:

*Dedi: «Darding'a gar dauo ko'rmon,
Bo'yula zulmi sanga rauo ko'rmon.*

Aylabon lutf behisob asru,

Qildi bizni Axiy xarob asru.

...Gar anga bu qadar muruvvat bor,

Bizda ham shammayi futuvvat bor.

Sen ham endi shukuf'a dil bo'l'g'il,

Manga ikki jahon singil bo'l'g'il», –

dedi-da, parivashni xursand qilib chiqib ketdi. Ular tun-u kun yo'l yuritib, Hindistonga yetib bordilar. Bu vaqtda Jasratxon vafot etgan bo'lib, o'g'lini o'ziga valiahd deb e'lon qilgan ekan. Shuning uchun xalq uning istiqboliga chiqib kuitib oldi. Farrux otasi taxtiga chiqib o'tirgach, o'ziga singil bo'lib qolgan parivashni xursand qilish uchun unga Axiy huzurida bo'lganidek qasr va bog'barpo qilishga buyruq berdi: «Yuzta mohir hunarmand o'zlarining bor mahoratlari ishga solib, go'zal qasr bilan bog'ni tugallasinlar», – devilgan edi farmonda. Ko'p o'tmay

qasr bilan bog'tayyor bo'ldi. Ular Axiy dargohidagi shaklga ega bo'lib, g'oyat go'zal edi. Go'yoki Halab Hindga ko'chib kelganga o'xshardi. So'ng parivashga shu qasrga ko'chib o'tish hukm qilindi. Uyni va bog'ni ko'zdan kechirgan shibjamol o'zini xuddi o'zining oldingi manzildan chiqmaganidek sezdi. U shohga singildak aziz bo'lib, yuzta go'zal qiz xizmatida edi. Noz-u ne'matlar esa behisob edi.

Hind diyorida ana shunday ishlar qilinayotgan vaqtida Halabda qolgan Axiyning holi ne kechdi ekan? O'zining gul yuzli yoridan ko'ngil uzgan Axiyning tole'yulduziga zarar yetib, ekinlari ofatga uchradi, savdosi ham ziyon ko'rdi, qilgan choralar foyda bermay, ahvoli tobora yomonlasha boshladi. Dushmanlari buni ko'rib, shahar shohiga: «Axiy mamlakatni xarob qilish uchun boshqa bir shohning xizmatini qilib, unga ko'plab mol-u dunyo berib, Halabdan jo'natib, dushmanlarimizga qo'shildi», – deb arz qildilar. Hukmdor ularning so'zlariga ishonib, g'azab bilan Axiyni tutib, bor mol-dunyosini tortib oldi va uni o'ldirmoqchi bo'ldi. Haqiqiy ahvoldan xabardor bo'lgan zindonbonning unga rahmi kelib, qochirib yubordi. Shoh odamlari tutib olmasliklari uchun Axiy kiyimlari-yu ko'yinishini o'zgartirib, yalang'och bo'lib, gulxanlar atrofida devonalaridek kezib yurdi. Farruxning qora palosini topib, uni ustiga yopib oldi-da, Farrux diyori tomon yo'l oldi. Bir qancha muddatda tog'-u dashtlarni bosib o'tib, Sarandib taxtiga yetib keldi. Uzoq safar uni holdan toydirgan edi, u bir vayronadan joy topib, faryod urganча yiqilib qoldi.

Farrux Halabga qilgan safaridan qaytgach, Axiy ishini o'ziga odat qilib olib, katta bir mehmonxona

qurdirgan, g'arib-u musofirlar u yerdan o'ziga na-jot topardi. Shoh goh-goh ot minib, shahar atrofini kezar va muhtoj bechoralarni topsa, ularga mehribonlik ko'rsatardi. Axiy bu shaharga kelib, vayronada yiqilgan kuni ham Farrux shu maqsad bilan shaharda kezib yurardi. Bir vayronaga ko'zi tushgan shoh qora palos yopinib yotgan behol odamni ko'rib qoldi-da, o'zining Halabdagi ahvolini eslab: «Bu g'arib kim ekan, qanday mashaqqat bilan u bu verga kelib qoldi ekan?» – deb o'ylar ekan, palosni tanib qoldi-da: «Ey g'arib o'rningdan tur», – deb unga murojaat qildi. Axiy uyg'olib, boshini ko'tardi-yu, shohni darrov tanidi. Farrux ham uni tanib, otidan oh tortib tushdi-da, ikkovlari quchoqlashib ketdilar. Zor-zor yig'lashib, bir-birlaridan hol-ahvol so'ra-shishga boshladilar. Shoh a'yonlari-yu sipohlar bu uchrashuvdan hayratda edilar. Keyin barcha shoh saroyi tomon yo'l oldi. Farrux Axiy qilgan ishini eslab, avval uni hammomga yubordi. Axiy u yerda yo'l changlaridan poklangach, o'ziga tayyorlab qo'yilgan qimmatbaho kiyimlarni kiygach, mulozimlar uni shoh qoshiga olib keldilar. Farrux aziz mehmonga atab shohona bazm uyushtirdi. Ziyofat bir necha kun davom etdi. Bir kuni shoh bor davlat arkonlarini to'plab, Axiyning Halabda o'ziga ko'rsatgan behad yaxshiliklarini so'zlab berdi. Saroy ahli bu g'aroyibotlarni eshitib, xojaga ofarinalar aytdilar, oyoqlarini o'pib, ehtirom izhor qildilar. Shoh dediki: «Men podsho bo'lsam ham, xojaning qilgan yaxshiliklariga munosib javob bera olmayman. Mening qarindoshlarim ichida iffatli bir qiz bor. O'sha go'zalni xojaga nikohlab berishni istayman. U o'z juftini meni deb

talov qilgan edi, shu singlim endi unga juft bo'lsa, men baxtiyor bo'lardim».

Bu so'zlar barchaga ma'qul bo'ldi. Shundan so'ng shohona to'y boshlandi. Shoh Axiyga mehribonliklar ko'rsatib, bor-yo'g'ini, hatto o'z mamlakati ixtiyorini unga taqdim qildi. Xutba o'qilib, shoh o'z singlisini Axiyga nikohlab bergach, xojani kelin o'tirgan uyga boshladilar. Xojaga bu yerdagi barcha narsalar: osmono'par qasr, darvoza-yu eshiklar, naqshlar – barchasi tanish bo'lib ko'rindi. Kelinning uyiga oyoq qo'yg'an zamon barcha xalq tashqari chiqdilar. Kelin o'z yuzidan pardani olgach, ikkovlari bir-birlarin ko'rib, oh-u faryod urishib, behush bo'lib yiqilishdi. O'zlariga kelishgach, ko'zlaridan yosh to'kib, yana behush bo'lib yiqilishardi.

Hijron iztirobi taskin topgach, xoja o'z dilbaridan: «Men hayratlanganimdan o'zinga kelolmayapman. Bu holatni o'zing tushuntirib bergin», – deb so'radi. Shunda parivash xojadan ayrilganidan so'ng boshiga tushgan voqealarni, shoh Farruxning iltifoti-yu muruvatini Axiyga mufassal so'zlab berdi. Shundan so'ng ikkovlari baxt nashidasini sura boshlashdi. Ikkovlari ham o'zlarini Halabdagi uylarida yurgandek his qilishardi. Axiy zarb of to'n kiyib shoh yonida tursa ham, uyga kirganida safardagi qora palosga o'tanib yurardi. Qora polosni kiyib olgan Axiy: «Bor yaxshiliklar shu palos tufayli yuz berdi, uni tashlab yuborsam to'g'ri bo'lmaydi», – deb shu kiyimda ibodat qilardi. Uning bu ishini ko'rgan shoh ham qora kiyim kiyib yuradigan bo'ldi, shoh shu yo'lni tutgach, xalq ham qora kiyishni odat qildi.

Bu afsonadan xushhol bo'lgan shoh Bahrom musofirning qayerlik ekani, ajdodlari kimligini su-

rishitirdi. «Mening vatanim Hindiston, o'zim Axiy avlodidanman, bu yerga ko'nglim amri bilan kel-dim, muddaom esa shohga xizmat qilmoqdir», – deb javob berdi. Shoh uni muhtojlikdan xalos qilib, o'z saroyidagi xos nadinlik mansabiga tayinladi. Hikoyadan shod bo'lgan shoh yaxshi kayfiyat bilan uyquga ketdi.

* * *

Yakshanba kuni quyosh o'zining zarxal bayrog'ini ko'targach, osmon zarbof xiyimini kiydi. Ko'kning kelini to'nini zarkash qilib, oy yuzli go'zaldek chiqib keldi. Shoh Bahrom ham quyosh misoli boshidan oyog'igacha oltiniga g'arq bo'lib, quyosh kabi behad oltinlar sochib, sariq gumbazni manzilgoh qildi. Rum shohining qizi sariq oltin ichidagi quyosh monand bo'lib, oltin qadahdagi sarig' mayni shohga tutdi. Qadahga qadah ulanib, saroy ahli oqshomga qadar bazm qilishdi. Qorong'u tushgach, barcha tarqalib, rumlik go'zal o'z pardasidan o'rin oldi. Zarri taxtda orom olayotgan shohning uyqusi kelmay, kechagidek yo'lga chiqib biron musofirni topib keltirishni, uning afsonasi yoki boshidan kechirganlarini eshitish istagini bildirtdi. Mulozimlar yo'lga chiqishib, tez-tez yurib borayotgan bir yo'lovchini to'xtatishdi-da, shoh xohishini unga aytishdi, u rozilik bildirgach, qasrga, Bahrom huzuriga olib kelishdi. Shohni uzundan uzoz duo qilgach, musofir o'z hikoyasini boshladi.

Ikkinchi iqlim yo'lidan keltirilgan musofir hikoyati

Shoh Jamshidning zamonida Rum mamlakatida mohir bir zargar yashardi. Uning nodir ishlari xalqqa ma'lum edi. Shoh saroyida xizmat qiluvchi bu zargar oltin-kumushning so'flik darajasini aniqlovchi sohbi iyorilik hamda xazinadorlik vazifalarini bajarardi. Kondan olingan har oltin-u kumush uning oldiga olib kelinardi. Shu hunari tufayli uni Zaydi zahob deb atashardi. U tabiblik, muhandislik bilan ham shug'ullanardi. Tun-u kun shohning yaqin suhbatdoshi ham, poytaxtning asosiy tabibi ham u edi. Zaydning kunlari aysh-u ishrat bilan o'tar, shoh molini o'z moli hisoblar, lekin omonatga insofsiz bo'lib, shoh mulkiga xiyonat qilishdan ham toymasdi. U ko'p hunarlarga mohir bo'lgani uchun shoh ko'p yaxshiliklar qilib turar, Zaydni maqtangani-maqtangan edi. Hech kim uning aybini ayta olmas, biron gunohi shohga oshkor bo'lganida ham, unga e'tibor bermasdi. Mabodo e'tibor qilsa, Zayd o'z hunarini ishga solib, ajoyib asbob-uskunalar yasab, shohni tezda jahlidan tushirardi. Yuz xil makt-hiyla bilan shohni aldamay turolmasdi.

Bir kuni Zayd shoh huzuriga kirib, shunday dedi: «Olampanoh, shohning boshqa shohlardan farqi, avvalo, uning taxtidadir. Ko'p shohlarning taxti yog'ochdan yasalgan, sizniki ham shunday bo'lib, qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan, xolos. Aslida siz kabi baxtiyor shohlar oltindan yasalgan taxt ustida o'tirishlari kerak. Bunday taxt turgan maskan ko'zni ham ravshan qiladi. Xazinangizda oltin juda ko'p bo'lib, miqdori kundun kunga ortib bormoqda. Bu oltinlarning xazinada yotishidan hech

qanday foyda yoʻq. Bu yerda tursa, foydali ham boʻladi, shohga oʻzgacha savlat ham beradi». Bu soʻzlar shohga maʼqul kelib: «Bu ishning xayolingga kelishi yaxshi boʻlibdi, endi tezda ishga kirishib, oʻz hunaringni koʻrsatgin», – dedi. Zayd bu taxtni yashash uchun ikki ming botmon oltin kerak boʻlishini aytganida, shoh rozi boʻldi. Usta bu oltinlarni olib, oʻz ishxonasiga eltib, ishga kirishdi. Zayd tun-u kun harakat qilib, taxtni bir yilda bitkazishga tirishardi. Shu fursat ichida taxt tayyor boʻldi.

Bu gʻaroyib taxt sakkiz poyali boʻlib, toʻrttasi yuqoriroqda, yana toʻrttasi pastroqda edi. Pastdagi toʻrt poyada toʻrtta gapiradigan toʻti, baland poyalardan esa toʻrtta tovus oʻrin olgan edi. Dur-u laʼllar bilan bezatilgan bu taxtning zinasi ham sakkiz poyali boʻlib, shunday ishlangan ediki, shoh taxtga chiqmoqchi boʻlganida, u poyalar pasayib ustma-ust taxlanar, qadam bosgach, u poyalar koʻtarilib, shoh taxt ustiga chiqar, oʻtirganida esa toʻrt toʻti: «Shoh oʻz maqsadlariga yetsin, bu taxt unga abadiy boʻlsin», deb gapirardi. Shu payt toʻrttala tovus ham patlarini yoyib, Humo qushi kabi shoh boshiga soya solardi. Shoh qaysi tomon yurmogʻchi boʻlsa, taxt selgina ishorat bilan yura boshlardi. Odamlarning «taxti ravon» – yuruvchi taxt deganlari shu boʻlsa kerak.

Ushbu taxt tayyor boʻlgach, shoh katta bir bazm uyushtirdi. Oʻz oʻrniga chiqib oʻtirgan shoh mohir ustaga koʻpdan koʻp sovgʻalar berib, uning obroʻ-eʼtiborini yanada koʻtardi. Lekin Zaydning qilmishlaridan xabardor boʻlgan baʼzi hunarmandlar taxtni faqat oltindan yasashni kerak boʻlgan holda oltin bilan birga kumush ham ishlatilganligini bilardilar. Firibgar usta esa shoh oʻzining xiyonatini

sezib qolganida ham bu ajoyib taxtni buzib tashlamasligiga ishonardi. Dushmanlarining yomon maqsadlarini anglagan Zayd qoʻrqavotgan boʻlsa ham, shohning oʻziga boʻlgan eʼtiboriga ishonardi. Bu payt dushmanlari sirni shohga yetkazish yoʻlini oʻylab topishdi. Taxt ustidagi toʻtilarga oʻxshash ikkita toʻti topdilar-da, ulardan biriga: «Taxt qalbakidir», ikkinchisiga esa «Ustasi xiyonatchidir», – deb gap oʻrgatdilar. Taxtni asrab turuvchi kishiga koʻp pul berib, oʻzlariga sherik qilib oldilar-da, erta tong mahali ikki toʻtini almashtirib qoʻydilar.

Ertalab shoh taxtga chiqqan chogʻda oʻrgatilgan toʻtilar haligi soʻzlarni aytdilar. Shoh bundan hayron boʻlib: «Bu ishni kim qilgan boʻlsa ham, u Zayd ishidan xabardor odamdur. Ustadan qoʻrqqanidan uning aybini qushlar tili orqali mennga yetkazgan. Bu ishning haqiqatini aniqlash esa juda oson», – degan fikrga keldi-yu, qoʻliga egov olib taxtning bir poyasini oʻzgina egovlagan edi, oltin tagiga kumush ishlatilgani ayon boʻldi. Bu xiyonatni bilgan shoh Zaydga boʻlgan mehr iplarini uzib tashlab, uning mol-u dunyosini tortib olib, oʻzini zanjirband qildi-da, zindonga tashladi. Ushbu zindon ogʻzi tor, lekin tubi keng boʻlgan chuqurdan iborat edi. Undan qochib ketish esa mutlaqo mumkin emasdi.

Zaydga har kuni ikkita kulcha bilan bir obdasta suv berishardi. Qalloblikka qoʻl urgan usta bir kuni zindonga tashlanishi mumkinligini ham oʻylab, oltindan tayyorgarlik qilib qoʻygan, yaʼni koʻylagi ostida ichiga egov solingan xanjarini doimo oʻzi bilan birga olib yurar edi. «Zanjir har qancha ogʻir boʻlsa ham, tushkunlikka tushmay, qutulish chorasini oʻylab koʻrishim kerak», – deb fikr yuritgan Zayd zindondan

qochish yo'lini topdi. U har kuni non bilan suvni olar ekan, nonni bir chekkaga qo'yib, xanjari bilan tuproq qazib, olgan suvi bilan loy qilib undan zina yasar edi. Egov bilan oyoqlaridagi zanjirni kesib tashlagan usta nonning isi bilangina yashardi. Har kuni suvga intizor bo'lib kutar, uni olgach esa zina ishini davom ettirardi. Kun sayin madori qurib bor-sa-da, zina ham har kuni balandlashib borardi. Bir necha oy davomida shu xilda qiyinchilik tortgach, oxiri zina zindon og'zidagi tuyrukka yetdi, uning ustiga esa og'ir bir tosh bostirib qo'yilgandi. Zayd xanjari bilan tosh tagini o'yib, odam sig'adigan teshik ochdi-da, chuqurdan chiqib qochdi. Shoh bilib qolsa, tutib olib o'ldirishi muqarrarligiga ko'zi yetgan Zayd tez-tez yurib Farang diyoriga yo'l oldi.

Zindonbonlar mahbusning qochib ketganidan xabar topishgach, bu voqeani shohga ham yetkazishdi. Uning qanday qilib zindondan qutulib ketganini anglagan hukmdor Zaydning makr-u hiylalaridan hayratga tushdi. Bu payt Zayd jonini qutqarish uchun faranglar mamlakati tomon to'xtamay yo'l bosar ekan, ko'p qiyinchiliklarni boshidan kechirdi. Bir necha kun mashaqqat chekib, Qustan-taniya shahriga yetib bordi. Shahar tashqarisida bir butxona bo'lib, odamlar bilan gavjum edi. Uning ichiga kirgan Zayd hamma narsa oltin-u lojuvard bilan bezatilganini, zarkor toqlariga ko'plab oltin butlar qo'yilganini, hamma devorlari qimmatbaho toshlar bilan bezatilgani, baland po'lat eshiklari qulflari ham oltindan yasalganini, ular kechasi berkitilib, elning ibodat qilishi uchun ochilishini bilib oldi-da, butxonani boshdan oyoq aylanib chiqqach: «Bu yerda shuncha tekin oltin bor ekan-u,

men bo'lsam shohning oltiniga ko'z olaytiribman», – deb o'yladi-da, o'zini butparast qilib ko'rsatib, kofirlar bajarayotgan ibodatlar-u rasm-rusumlarni oz fursatda o'rganib oldi. U kecha-kunduz ibodat qilar, har bir butga ixlosini izhor qilib, o'z e'tiqodining mustahkamligini namoyish etardi. Uning bu xil makkorligi butxona ahlini shaydo qildi, barchalari murid bo'lish istagini bildirib, uning amri bilan ibodat qila boshladilar. Ko'p o'tmay Zaydning maqomi yanada ko'tarilib, butxona ixtiyori tamoman uning qo'lga o'tdi, eshiklarning kalitlari ham unga topshirildi. Shundan so'ng Zayd o'zi o'ylab qo'ygan makkorlikni amalga oshirishni boshladi.

U kechalari odamlar uyquga ketgan paytda seldek yugurib har tomonni kezib chiqar ekan, dengiz sohildagi tog' ichida bir g'or borligini ko'rdi. Safar chog'ida bir-ikki dindoshi bilan do'stlashgan bo'lib, butparast bo'lgach, hamrohlari undan uzoqlashishgan edi. Zayd ikkovini izlab topdi-da, g'or ichini o'zlariga manzil qilishga buyurib: «Zargarlik uchun qanday asboblarni zarur bo'lsa, ularni tezda topib yashirin holda g'or ichiga olib kelinglar», – deb topshiriq berdi. Hamrohlari bu asboblarni keltirishgach, Zayd el uxlagan chog'ida g'orga kelib hamrohlari bilan birga ibodatxonadagi butlarga, lagangan-gandillarga o'xshaydigan shakllarni temirdan yasab, ustini oltin bilan qoplashar, rangli shishalardan javohirlar tayyorlashar, so'ng kechalari yashirincha butxonaga kirib, o'zlari yasagan buyumlarni birna-bir almashtirishar, oltin butlar-u asl javohirlarni, oltin lagangan-gandillarni esa g'orga elib yashirishardi. Bir necha muddat shu xil ishlarni bajarishdi, butxona ahliidan hech kim bu makkor-

liklardan xabar topmadi. Bor oltin buyumlar shu tarzda almashtirib bo'lingach, Zayd butxona ahlidan o'zining vataniqa qaytish uchun ruxsat berishlarini iltimos qildi. Ular bunday tabarruk zotning o'zlarini tashlab ketayotganiga oh-u faryod ko'tarishdi. Zayd esa: «Men ham sizlardan ajralishni istamas edim. Afsuski, onam vafot etib o'zidan ko'p mol-u davlat qoldiribdi, mendan boshqa voris yo'q. Borib u mol-dunyoni qabul qilib olaman-u, yana butlar oldiga qaytib kelib, barcha boyliklarimni butxonaga sarflayman», – dedi. Butxona ahli uning oyoqlariga bosh qo'yib: «Sen o'z yurtingga eson-omon borib kel», – deyishib unga ko'pdan ko'p sovg'a-salomlar yig'ib berishdi. Zayd ularni olib, g'or ichidagi butlarni qoplariga joylashtirishga kirishdi. Har ikki butni bir qopga solar ekan, jami ellik qopni butlar bilan to'ldirdi. Oltin lagan-u qandillarni ham qoplariga solib, oralariga matolarni joylab mustahkamladi. Bir katta kemani kira qilib, g'or ichida to'plangan barcha boyliklarni yashirin ravishda kemaga tashitirdi. Butxona ahlining sovg'alarini ham kemaga orttirdi. So'ng hammaning ko'nglini shod qilib, qavmi bilan xayrlashdi. Aytiliq o'tida kuyayotgan butparastlar uni quchoqlashib, zor-zor yig'lashardi. Zayd kemaga qadam qo'yar ekan, ularga boqib: «Bir xat yozib butxonaga yashirib qo'ydim. Uni Lqt buti oldidan topasizlar. Unda sizlar haqingizdagi gaplar bor. Barchasi sizlar uchun foydali», – dedi-da, kemani yurgizishga buyruq berdi. Kema ketib borar ekan, butxona ahli yig'laganlaricha xatni topdilar-da, ko'zlariga surtib o'qishga kirishdilar. Maktubda Zayd o'zi qilgan barcha ishlarni boshdan oyoq yozib qo'ygani edi. O'qiganlarning boshlari qotib, butxo-

nadagi narsalarni ko'zdan kechirishgan edi, xatdagi barcha so'zlar rostligi aniq bo'ldi. Kofrlar orasida to's-to'polon boshlandi.

Bu payt Zayd dengizda o'z kemasi bilan yelib borardi. Bir necha kundan so'ng kema Rum mamlakati sohiliga yetib keldi. Rum shohi o'zining kezi-kezi qo'zg'ab, jismiga iztirob soladigan kasaliga chaliniib, behol yotardi. Bu kasal xuruj qilgan oldingi yillarda unga Zayd o'zi tayyorlagan doridan berib tuzatardi. Tabib qochib ketgach, bir necha fursat o'tib, shu kasallik shohni yana azoblay boshladi. Unga hech kim davo topa olmas, shohning dardi esa tobora kuchayib borardi. Zaydga bergan jazosidan pushaymon hukmdor og'riq kuchaygan paytda o'z tabibini esga olardi.

Zayd sohilga chiqqach, bu voqeani eshitdi va barcha mollarini uyiga elib qo'ydi-da, shahar ichida yashirincha yurib, qochish paytida o'zi kesib tashlagan zanjirlarni qo'l-u oyog'iga soldi-yu, o'sha chuqur zindon ichiga tushib yotaverdi. Zindonbon Zaydning paydo bo'lib qolganini bilib qolib, tezda shohga xabar yetkazdi. Buni eshitgan hukmdor o'ilk qayta tirilgani kabi xursand bo'lib ketdi va: «Uni tezlik bilan huzurimga olib kelinglar», – deb buyurdi-da, unga mo'l-ko'l ehsanlar, qimmatbaho kiyimlar va o'zining otini yo'lladi. Bularni Zaydga olib kelishganda, u zindondan chiqmay: «Men shoh g'azabi tufayli shu choh ichida juda ko'p azob chekdim. O'sha xiyonatni qilganim uchun undan o'n marta ko'proq oltin to'layman. Yana bir arzim shuki, shoh faranglarning butlarini sindirmoq, din ishida o'z ko'nglini qondirmoqchi bo'lib, ikki marta qo'shin tortdi-yu, o'z maqsadiga erisha olmagan

edi. Men ularning butlarini parchalab, oltinlarini shoh xazinasiga topshiraman, bor javohirlarimni uning boshidan sochaman, og'ir dardini tezda tuzataman. Faqat bir shartim bor: shoh dushmanlarim oyog'iga zanjir solib mening oldinga olib kelsin-da, murodinga yetkazsin. Chunki men hozir shoh saroyiga boradigan bo'lsam, ular menga qasd qilishlari aniq. Shuning uchun bu maqsadimga erishmasam, chohdan chiqmayman», – deb javob qildi. Bu gaplarni shohga yetkazishdi. Zaydning dushmanlari ko'p jinoyatlar qilishganidan shohning ko'ngli qolib, ularni zindonga tashlamog'chi bo'lib turganida kasallikka chalilib, bu maqsadini unutkan edi. Endi Zaydning so'zlari bahona bo'lib ularning barchasini qo'lga olish va zindonga tashlashni buyurdi. Zayd chohdagi o'z o'rnini ularga bo'shatib berdi-da, tashqariga chiqib, shoh yuborgan rang-barang kiyimlarni kiydi, saroyga borib, shoh ostonasini o'pib, ehtiram ko'rsatdi. So'ng hukmdor o'tirgan xonaga kirib, yerga tuproq kabi bosh qo'ydi. Shoh uni quchoqlash uchun taxtiga chiqardi-da, bag'riga bosib holini so'radi, keyin unga qo'lini uzatdi. Odatga muvofiq Zayd uning qo'lini o'pgach, tomir urishini ko'rди-da, kasaliga qanday davo qilishni anglab, to'rt-besh kundayoq uni dardidan xalos qildi. Shoh butunlay tuzalib ketgach, o'zi olib kelingan oltin-u javohirlarning barchasini uning oldiga to'kdi. Hayratda qolgan shoh ko'zlariga ishonmasdi. Keyin: «Bo'lgan ishlarni hikoya qilib bergin», – deb so'radi. Zayd barcha voqealarni so'zlab berdi. Shoh uning hikoyasidan mamnun bo'lib, keltirilgan boyliklarni xazinaga yo'lladi va unga shuncha ko'p ehson berdiki, bu boyliklarni shartlashning o'zi oson

emas. Shoh hukmi bilan butlarning har birini yuz pora qilib, din ahliga taqsimlab berildi. Shundan so'ng shoh barchaga oltinrang kiyim kiyib yurishni buyurdi. Chunki oltin za'faron kabi elni kuldiradi. Bir necha vaqtdan so'ng shoh buyrug'i bilan zindon ahli ham ozod qilindi. Qutulib chiqqanlar ham el kiyimiga bog'ib kula boshladilar. Ularning ustidan esa xalq gah-qahlab kulardi.

Bahrom bu hikoyani eshitgach, shod bo'lib, musofirning vatani-yu ajdodlarini so'radi. «Vatanim – Rum mulki, ishim tib bilan hikmat. Men aytgan Zaydning o'g'li menga ota bo'ladi. Bu tomon kelishimdan maqsad esa sening xizmatini qilishdir. Shukrilloh, bu maqsadimga yetdim», – deb javob berdi musofir. Shoh bularni eshitgach, uni nadim etib tayinladi, hikoyadan huzur topgan Bahrom uyquga ketdi-da, quyosh chiqquncha ko'z ochmadi.

* * *

Dushanba kuni tong otishi bilan Bahrom bo'ston sarvi kabi rayhon rang kiyimlar kiyib, yashil gasr sari qadam tashladi. U yerda shohni yashil rangli kiyim kiygan mahbuba kutib oldi. Qizning o'zi yashil sabzaga, tabassumi esa shakarga o'xshardi. U noz bilan shohga yashil jom tutdi. Bahrom o'z dilbari qo'lidam dam-badam zumrad rangli qadarni olib ichar ekan, ko'zini uyqu bosdi, lekin xayollar ichida qolgan hukmdor yana uxlay olmadi, shunda mulozimlar oldingi kunlardagidek yo'lga tushib, biyobonda ketayotgan bir musofirni shoh huzuriga boshlab keldilar. Bahrom: «Parda tashqarisida o'tirib, afsona boshlasin», – deganidan so'ng musofir

avval olampanohga madh-u sano aytdi-da, so'ng duo qilib, o'z hikoyasini boshladi.

Uchinchi iqlim yo'ldan kelgan musofir aytgan afsona

Bundan ancha muddat avval Misrda bir badavlat va saxiy xoja yashardi. Mol-u dunyosi serob, o'zi hojatbaror va mehmonnavoz bo'lgan bu boyning jahonda tengi yo'q, barcha fazl-u hunarlarga moli-farzandi bo'lib, jannoli Yusufi misriydek go'zal, Otasining moli ham uning, ixtiyorida bo'lib, ilm-u fazl ahli uni g'oyatda hurmat qilishardi. Uning oti Sa'd bo'lib, otasi uni juda ham e'zozlar edi. Uning hashamati bir mehmonxonasi bo'lib, u yerga tanishlar-u begonalar yig'ilishar, musofirlar kelib qolsa, Sa'd yetkazar, kasb-u korlari, ko'rgan-bilganlarini surishtirib, o'ziga noma'lum narsalarni eshitsu, ularni o'rganib olishga intilardi. Shu usul bilan xilma-xil ilmlarni kasb etgan, hatto sehr-u nayrangni ham, kinoyo bilimini ham o'rganib olgandi.

Bir kuni yashil kiyimlar kiygan ikki musofir shu manzilga kirib keldi. Sa'd ularni ochiq chehra bilan kutib olib, ziyofat qildi. Mezbonning o'zlariga ko'rsatayotgan hurmat-u saxovatini ko'rgan mehmonlar hayratda edilar. Bir kuni Sa'd ularni xursand qilish uchun bazm tashkil qildi-yu, may ichib shirakayf bo'lgan ikki musofir bilan xilma-xil mavzularda suhbatlasha turib: «O'zingiz qaysi mamlakatdan bo'lasizlar, nima sababli yashil libos kiyasizlar?» – deb so'rab qoldi. Mehmonlar: «Vatanimiz juda go'zal

bo'lib, oti Shahrisabz yoki Kashdir. Hammayoq yam-yashil, o't-u o'lanlari ham suvi rangida. Ana shu diyor yurtimiz bo'lgani uchun yashil rangli kiyim kiyish odatimizdir», – deb javob qildilar. «Endi o'z hayotingiz davomida ko'rgan ajoyib hodisalardan gapirib bersanglar», – deb iltimos qildi mezbon. Mehmonlardan biri so'zga kiritib, shunday dedi: «Bizning diyorimiz tomonida bir ajoyib o'lka bo'lib, uni odamlar Kitvar deb atashadi. U yerda baland bir butxona mavjud bo'lib, ichi-yu tashqarisi turli-tuman jonivorlar suratlari bilan to'la. Biron kishi u bir tush ko'radi, tushda uning oldiga g'alati qiyoturib, bittadan gap aytadi. Biri uyqudagi kishining kelajakda ko'radigan yaxshiliklari haqida xabar bersa, ikkinchisi uning boshiga keladigan ranj-u alamlar haqida so'zlaydi. Musofir ularning so'zlarini eshitishi bilan uyqudan seskanib uyg'onadi-da, o'rnidan tura solib yaxshi ish sari shoshiladi, yomon ishdan esa o'zini himoya qilishga intiladi.

Birinchi musofir shu so'zlarni aytgach, ikkinchisi davom ettirdi: «O'sha butxona ichida yorug' yuzli bir mo'ysafid pir ham o'tiradi. Kim tushida ko'ringan ishlarga yo'l topolmasa yoki mashaqqatga chorasi bo'lmasa, u pir bu ahvoldan xabardor bo'ladi-da, o'sha ondayoq unga tadbir ko'rsatadi. Shart shuki, tush ko'rgan odam bu pir oldiga borib, o'z holini unga bayon qilishi va u ko'rsatgan maslahatlarga amal qilishi zarur».

Bu afsonani eshitgan Sa'd o'sha ibodatxonaga borib, aytilgan sirlarni o'z ko'zi bilan ko'rish orzusi-da hushidan aytiladi. Kechasi bilan savdoyi bo'lib

yotdi-da, oxiri Shahrisabz tomon safar qilishga bel bog'ladi. Tong yorishgach, otasi oldiga borib, o'z muddaosini bayon qildi. Xoja uni o'z orzusidan qaytarishga har qancha harakat qilmasin, foyda bermadi. So'ng yig'lab, o'g'li g'amida oh urdi-yu, uni Tangriga topshirdi. Oldiga bor mol-u pullarni to'kib: «Ko'ngling istaganicha ol», – deb murojaat qildi. Sa'd safar uchun lozim bo'lgan narsalarni tayyorlashga buyurdi. Ishchilar o'n kun o'tib tinim bilmay ishlab, nihoyat, safar hozirligini tugatishdi. Shohona bu karvonda qator-qator nor tuyalarga o'rtilgan behisob oltin-u kunutshlar, kamarlari la'l-u gavharlar bilan bezatilgan to'rt yuz guldandan tashkil topgandi. Safar uchun zarur bo'lgan hamma narsa muhayyo edi. Sa'd ikki yashil kiyimli musofirni o'ziga hamroh qilib, ikki ko'zlaridan yoshlarini to'kib, otasi bilan xayrlashdi. Karvon manziliga tezroq yetib borish uchun har ikki manzilda bir to'xtab borardi. Uning yashil kiyimli hamrohlari Sa'dga Xizr misoli yo'l ko'rsatib borishardi. Ancha muddat biyobonni bosib o'tishgach, istagan manzillariga yetib kelishdi. Ikki musofir Sa'dni o'zlari tasvirlagan butxona tomon boshlashdi. Ibodatxona yaqinida otlaridan tushishgan Sa'd va hamrohlari, xushhavo joyda o'tirib ovqatlanib olishgach, butxona ahliga ko'p ehsoslar tarqatdilar. So'ng Sa'd butxonani tezroq ko'rishga shoshildi-da, ikki hamrohi bilan ichkari kirdi. U sayr qilib, hamma yoqqa nazar tashlar ekan, har qadamda hayratlanardi. Qorong'u tushgach, Sa'd yana butxona ichiga kirishga intildi. Bundan xabardor bo'lgan karvon ahli odamlar bunday qiziqishidan ko'p zarar ko'rganlarini aytib, uni qaytarishga

harakat qilishdi. Lekin havasi zo'rayib borayotgan yigitga bu xil maslahatlar yoqmad.

Shundan so'ng Sa'd butxona ichiga kirdi va uning bir chekkasida uxlashga joy topdi. Barahman eshikni mahkam qilib berkitgach, uning ko'nglini vahm bosib, chiqib ketishni ham o'yladi-yu, lekin o'z maqsadiga yetishni afzal bildi. Uning ko'ziga tongga qadar uyqu kelmad, erta tongdagina ko'zlari yummilib uxlab qoldi. Tushida unga shu ibodatxona ko'rindi, o'zi shu yerda sayr qilib yurganmish. Bir mahal o'zi qushga o'xshagan, lekin yashil rangli ikki yogimlil surat sayrab baland ko'tarildilar-da, uchib kelib, uning boshidan aylanib o'tishgach, oldiga qo'nishdi. Biri: «Sening nasibang yuzi sharq quyoshidek go'zal pari bo'ladi», – dedi. Ikkinchisi esa qo'rqinchli qilib: «Seni dev asir qilib ikki oyog'ingga zanjir soladi», – deb aytdi. Bu ajoyib ishlardan hayratga tushgan Sa'd seskanib uyg'ondi-yu, fig'on chekib, har tarafga bog'ar ekan, tong otib, har tomon yorishib ketganini ko'rdi. O'rnidan tura solib, eshik tomon yugurgan edi, barahman eshikni ochdi. Sa'd tashqari chiqdi-da, o'zi haqida g'am chekishayotgan hamrohlari ko'rdi. Tushida yuz bergan hodisalardan savdoyi bo'layozgan yigit kechgacha beqaror bo'lib, fig'on-u zor qildi. Mulozimlar yashil kiyingan musofirlarga murojaat etib: «So'zlaring rost bo'lib chiqdi, xojamiz telba bo'lib qoldi, endi o'zingiz chora topib bering», – deysildi. Ikkinchi musofir esa: «Men senga Pir chorasini topib beradi, degan edim-ku. Tura qol, uning oldiga boraylik, shoyad dardingga davo topilsa», – dedi. Sa'd hamrohlari bilan birga piri izlashga tushdi. Baland tog' tomon yo'l olishib, tog' ichidagi qorong'i g'or ichiga kirdilar. G'or ichida

bir ayvon bo'lib, uni tog' qazuvchining teshasi hozirlagan edi. Uning to'rida mo'ysafid pir o'tirardi. Uning tanasi sochlari ichida yashiringan, go'yo jahon tun zulmati ichida edi. Ko'ngli ichida ilmlar yashiringan, misoli kon ichidan javohir koni o'rin olgandek edi. Yetti yuz yildan oshiq umr ko'rgan, hayotdan umidi ham, qo'rqinchi ham qolmagan bu kekse otini xalq Paylaqus hakim deb atardi. Kirgan odamlar hayratdan qotib, qo'llarini qovush tirganlaricha jim tushardi. Ular kirib kelganlarini ko'rgan pir sochlarini ochib, yuzini ko'rsatgach, yuzining nuri davronni quyosh nuri yoritgandek ravshan qilib yubordi. U mehmonlarga iltifot ko'rsatdi. Piring shukuhini ko'rgan musofirlar tufroqqa yuzlarini qo'yishdi. Pir Sa'dga boqib: «Ey baxtiyor farzand, jamolingni ko'riboq barcha holingni fahmlagan edim. So'zlaringni o'zing boshidan oxirigacha aytasanmi yo men aytib beraymi?» – deb so'ragan edi, mehmon yer o'pib: «Hikmatni Luqmon aytgani yaxshiroq», – deb javob berdi. Donishmand tabassum bilan boshini egib yodimli so'z boshladi-da, Sa'd bilan bo'lib o'tgan barcha voqealarni birma-bir aytib: «Yuzingni ko'rish orzum edi. Tushing ta'biri ham aytib beraman va uni amalga oshirishga ham tadbir ko'rsataman, lekin senga hozir aytishim kerak bo'lgan gaplarim bor», – dedi-da, o'zining azalda shu butxona peshvosi bo'lganini, bir kecha shu yerda qolib tush ko'rganini, undan ko'ngliga g'ulg'ula tushib, har qancha izlasa ham to'g'ri ta'bir aytuvchilarni topolmagani, oxiri bir Xizr ga o'xshagan mo'ysafid maslahati bilan «Jomospnoma» kitobini o'qib, u yerda o'z taqdiri yozilganidan xabar topib, yuz yildan beri shu makonda ibodatxonada ko'rilgan tushlarga ta'bir aytish bilan

shug'ullanayotgani, kitobdagi ta'birga ko'ra Sa'd ismi yigitni kutib intizor bo'lgani, nihoyat, uning visoliga erishganini batafsil so'zlab bergach, keyin o'z mehmoni tushini izohlab, birinchi qush bashorat qilgan pari yashil kiyinganlar shohining qizi bo'lib, nihoyatda go'zal va shirinso'z ekani, uning baland bir qasrda yashashi, qasr atrofini uch osmono'par qo'rg'on o'rab turishi, oldingi qo'rg'onni Qatron degan devsiyat zangi qo'riqlashi, ikkinchi qo'rg'onida bir kuchli olim bo'lib, uning savollariga to'la javob bergan insongina keyingi, sehiri qo'rg'oniga o'tishi mumkinligini, u yerda esa sehir sirini fosh etish zarurligini aytdi.

Sa'd pirdan shuni ham bilib oldiki, malika vasliga mushtaq bo'lgan oshiqlarning qaysi biri ana shu uch qo'rg'onidagi to'siqlarning bironasida mag'lub bo'lsa, darhol qatl etilib boshi qo'rg'on kungirasi ustiga qo'yilar ekan. Shu paytgacha ko'plab boshlar kungiralar ustidan joy olgan ekan. Pir o'z so'zining oxirida Sa'dga boqib:

...*Lek sen hech nav' qayg'urma,
Vahm dashtig'a markabing surma.
Kim ani haq sanga nasib etmish,
Vasli topmoqqa vaqt ham yetmish.
Har ne qilg'umdurrur sanga ta'lim,
Andog etmak kerak sen, etmay bigim*, –

dedi-da, bir necha so'zlarni aytib: «Bularni yodingda tutishing kerak», – deb tayinladi. So'ng cho'ntagidan bir munchogini chiqarib, qo'lga tutqazdi, bir mak-tubcha yozib, uni ham Sa'dga topshirdi va «Endi tezroq yo'lga tush, bu ikki hamrohing senga rah-

barlik qilishsin. Shahrisabz tomon yurib, yo'lda to'xtamay u diyorga yetgin. Shu payt ikki hamrohing shoh oldiga borib, sen haqingda unga so'zlab berishsin. Shunda shoh sening kimligingni bilgach, avval Qatron bilan jang qilishga buyuradi. Senga yozib bergan bir necha so'zimi tinmasdan takrorlab yurgin. Muhra-munchoqni og'zingga solib, uning suvini dushmaning tomonga qarab tufa. Shunda u so'zlar senga quvvat berib, dushmaningning quvvatini ketkizadi va uning uyqusini keltiradi. Zangini mag'lub qilgach, birinchi qo'rg'onni egalladin, deb hisoblagin-da, ikkinchisiga qadarn qo'y. U yerdagi Masiho nafaslik piri komil o'z so'rovlarini boshlamay turib, xatni unga tutqaz. Uni o'qigach, pir senga e'zoz bildirib, ishingni bitkazadi, chunki u mening shogirdim va farzandimdir. Senga g'amxo'rlik ko'rsatib, afsunga qarshi chora topib beradi. Sehrlar ochilgach, sening barcha muvofiq hosil bo'ladi», – dedi. Shu so'zlarni aytgach, quchoqlab manglayidan o'pdi-yu, shod bo'lib «Bizni obod qilding, obod bo'lgil, hoziroq o'rningdan turib kunni kech qilmay yo'lga tush va yurishda to'xtay ko'rma», – dedi-yu xayrlashdi, pir shod bo'lganicha qolib, Sa'd yaxshi kayfiyat bilan yo'lga ravona bo'ldi.

Sa'd o'z hamrohlari bilan vodiylarni tun-u kun bosib o'tar ekan, nihoyat, Kash shahrining devorlari ko'rindi. Yashil kiyimli ikki do'sti saroyga borib, shohga o'z xojalari haqida so'zlab, uning kamolot-u fazilatlarini maqtadilar. Shoh ularni yaxshi tanir edi, chunki ular aslida shohning mahramlari bo'lgandilar. Shuning uchun ularning so'zlari chinligiga ishon-di-yu: «Ertaga uni huzurimga olib kelinglar», – deb buyurdi. Ertasi Sa'dni o'z saroyida ko'rgan

shoh u bilan ko'rishib, hurmatini joyiga qo'ydi va o'tirish uchun taxt oldidan joy ko'rsatdi. Shohona taomlar tortilgach, tanishlaru begonalar Sa'dning suhbatlaridan bahramand bo'ldilar. Hamrohlari o'z do'stlarining muddaosini shohga aytgan edilar. Shu tufayli u Sa'dga: «Yo'ldan charchab kelgansan, bugun damingni olgin-da, ertaga qo'rg'on tomon borgan», – deb buyurdi. Sa'd yer o'pib, o'rnidan turdi va o'ziga ajratilgan manzilga borib, bazmni davom ettirdi. O'zi yetishmoqchi bo'lgan mahbuba yodi bilan ancha may ichdi, kayfi oshib, yori ko'cha-si tomon yo'l oldi. Hamrohlari mast bo'lib, uxlab yotar edilar. Sa'd sevimli dildorini ko'rish istagida qo'rg'on ichiga kirmoqchi bo'lib, devorlar atrofid mast holda goh turib, goh yiqilib kezib yurar ekan, uning ovozi eshitib qolgan zangi Qatron kelib tutib oldi-yu, avval o'ldirmoqchi bo'ldi, keyin kechasi bilan uni zanjirband qilib ertalab odamlar oldida o'z kuchini ko'rsatib, dushmanlarini qo'rqitib qo'yishga qaror qildi. So'ng uni g'al'a tashqarisidagi g'or ichiga qamab, og'zini katta bir tosh bilan berkitib qo'ydi. Ertalab o'ziga kelgan Sa'd kecha yuz bergan ishlarni eslab, tushida ko'rgan gush so'zlarini yodiga keltirdi, so'ng kecha pir bergan xatni o'qiy boshlagan edi, taniga quvvat kirib, qo'l va oyog'idagi zanjirlarni sindirdi-da, g'or og'zidagi toshni ham olib tashladi, xanjarini qo'lga tutganicha Qatron bilan jang qilishi kerak bo'lgan maydon tomon yo'l oldi. U yerda barcha hamrohlari ma'yus bo'lib turishardi, Sa'dni sog'-salomat ko'rib, ko'ngillari taskin topdi.

Janggohda bahaybat zangi o'zini shohlardek tutib, mag'rur turar, shoh qizi o'z otasi bilan qasrning maxsus maydonchasida o'tirib tomosha qilishar,

chor atrof yuz minglab aholi bilan to'la bo'lib, bar-chalari Sa'd g'alabasiga tarafdor edilar. Zangi g'or-dan o'z tutqini olib kelish uchun ketgan chog'da maydonga Sa'd kirib keldi. G'orga kirgan Qatron o'z bandisini topolmay g'azablaniib, maydonga qaytib keldi-yu, Sa'dga hamla qildi. Kuch-quvvatda ikkala pahlavon teng edi. Shu payt Sa'd pir bergan mun-choqni og'ziga soldi-da, suvini zangining kiyimiga tuf'ladi. Shunda Qatronning ko'ziga uyqu kelib, u behol bo'lib qoldi. Sa'd zangini yerdan ko'tarib olib boshi ustida tutib turar ekan, xalq qiy-chuv qilib yubordi. Yigit raqibini boshi ustida aylantirib turib, yerga shunday urdiki, u tuproqqa naqshlangandek bo'lib qoldi. Tomoshabinlarning tahsin ovozlari osmon-u falakka yetdi. Shundan so'ng Sa'd «Yana nima qilay, aytinlar», – degan edi, mulozimlar uni donishmand olim tomon olib borishdi.

Birinchi qo'rg'onni bosib o'tgan Sa'd ikkinchi qal'aga kirib borganida, uni ko'rgan hakim hayrat bilan boqar ekan, yigit Paylaqus hakim yozib betgan maktubni uning qo'lga tutqazdi. Donishmand xatni ochib, ustozining otini ko'rdi-da, o'pib yerga bosh urdi. Ustozi o'zining ahvoli va Sa'dning muammolari haqida yozgan, xususan, uchinchi qal'adagi sehnri fosh qilishda yordam berishini iltimos qilgan edi. Alloma: «Zol deb atalgan u sehnri men yasaganman. U yerda bir timsol bo'lib, uning atrofida ko'zga tash-lanib turadigan turli narsalar aslida mavjud emas. Sen u yerga borgach, qo'rg'on ichidagi zol-kampir timsoliga bir o'q otsang, maqsadingga erishasan», – dedi. Sa'd shoh oldiga yo'l oldi-yu: «Endi qaysi ishini bajaray?» – deb so'radi. Mulozimlar uni uchinchi qal'adagi kampir timsoli tomon boshladilar. Sa'd

kirgach, orqasidan ko'plab odamlar tomosha qilish uchun ergashishdi. Maydonda bir kampir timso-li vahimali qilib ishlangan bo'lib, uning atrofida bir necha ajdaho og'zidan o't sochib turardi. Sa'd qo'rg'uv bilmay lildam yurib bordi-da, kampir ko'kra-giga zarb bilan tepdi. Timsol o'z yeridan tebraniib, keyin butun a'zosi birma-bir to'kilib tushdi. Uning ko'rinishi odamga o'xshagan bo'lib, lattalarni bir-bi-riga yopishtirib yasalgan ekan. Atrofdagi ajdaholar ham qalbak bo'lib, og'zidan otlayotgan o'tlar qizil ipak matolar ekan.

Sa'd sehnrlarni yo'q qilgach, shoh qoshiga bordi. Hukmdor uni quchoqlab, yuzidan o'pdi-da, farzand deb qabul qilgani, o'zini ota sifatida bilishini aytib, «Yashil jannat» degan gulshanga boshladi. U yerda «Yashil qasr» degan qasr mavjud bo'lib, shu yerda to'y boshlandi. Unga Shahrisabzning barcha xalqi qatnashdi. So'ng farishta bilan pari quyosh bilan tong yulduzi kabi visolga yetishishdi. Oradan ko'p o'tmay, shoh olardan ko'z yumdi-yu, shahzoda uning taxtini egalladi. Sa'd kiyimlari va toj-u taxti-ni yashil rangli qilgach, yashil kiyimli ikki do'stini vazir qilib tayinladi. Bo'ston sarviga o'xshagan gul yuzli mahbubasining barcha kiyimlari ham rayhon rangidagi ipakdan edi. Ikkovlari shodlikda g'am bilmay yashadilar, ularning adolatidan mamlakatu xalq ham xursand edilar. Yashil rang-bahor rangi, sabzayu o'tloqlar rangidir. Xizrnining abadiy hayotga erishganligi sababi ham uning shu rangdan nishon topgani bo'lsa, ne ajabi!

Musofir o'z qissasini tugatgach, shoh Bahrom undan vatani va ajdodlarini so'ragan edi, u: «Men Shahrisabzning tanig'li odamlaridanman, Sa'dning

sulolasidan bo'lgan», – deb javob berdi. Shoh uning kimligidan xabar topgach, shaharga voliy etib tayinladi-da qayg'ulari unutilib, uyquga ketdi.

* * *

Seshanba kuni tong otgach, shoh Bahrom gulrang kiyimlarini kiyib, gulgun taxt turgan gulgun uy ichiga kirib, gulgun qasrda may ichish istagini bildirdi. Gulgun ipak kiyimni, gul yuzli sarvdek go'zal mahbuba shohni ta'zim bilan kutib olib, ikkovlari gulrang taxtga chiqib o'tirishdi. Ya'ni qadahlarda gulgun may ichib, yuzlari ham gulgun bo'ldi. Kuni bilan bazm davom etib, qorong'i tushgach, shoh ko'zi maydan qizargan bo'lsa ham, uyqu kelavermadi. Mulozimlar har kungidek yo'lga chiqib, so'zga chechan bir musofirni boshlab kelishdi. Bahrom: «Parada orgasida o'tirib, boshidan o'tgan voqealardan gapirib bersin», – deb buyurgach, mehmon oldin shohga hamd-u sano aytib: «Shohning baxti behisob bo'lib, yuzi iqbol jomidan gulgun bo'lsin», – deb duo qilgach, o'z afsonasini boshladi.

To'rtinchi iqlim yo'lidan kelgan musofirning rivoiyati

Bundan bir necha yillar muqaddam Dehli shahrida juda badavlat shoh hukmronlik qilar, uning mulk-u davlati, qo'shinidagi sipohlari behad ko'p ekan. Jo'na o'ti bu shoh o'zining saxovati bilan mashhur bo'lib, xalqini mol-ko'l mol-u davlat berib xursand qilar ekan. Yuzlab, minglab muhtoj odamlar uning ehsoniga sazovor bo'lgan ekan. Bir kuni bir mehmon shohga ajoyib bir ko'zguni sovg'a

qildi. Uning ro'parasida o'tirgan har bir kishi rost so'zlayotgan bo'lsa, yuzi nuri bo'lib ko'rinar, yolg'on so'zlayotgan bo'lsa, yuzi qora tusga kirardi. Ko'p kishi ko'zguga boqib turib so'zlar ekanlar, shu haqiqatga guvoh bo'ldilar. Bu sovg'adan mamnun bo'lgan shoh mehmonga ko'pdan ko'p mol-u davlat berib xursand qildi. U bilan suhbat qilib turib: «Sen olamda ko'p o'lkalarni kezib chiqqan, minglab odamlar bilan suhbatlashgan inson ekanсан. Ayt-chi, menga o'xshagan saxiy kishini eshitganmisan yoki huzuriga borib xizmatini qilganmisan?» – deb so'rab qildi. Bu savoldan gangib qolgan mehmon qanday javob berishni bilmasdi. «Ha» desa, shohning ko'ngli ranjishi muqarrar, «Yo'q» desa, yolg'on gapirgan bo'ladi. Oxiri yolg'on bo'lsa ham: «Yo'q, ko'rmaganman», – javob qildi. Shoh: «Shu gaping rostmi?» – deb so'radi, mehmon: «Ha, rost», – deb ta'kidladi. Shoh: «Unga haligi ko'zguni tutinglar», – deb buyurgan edi, mehmonning yuzi qora bo'lib ko'rindi. U xijolat chekib, nima deyishni bilmay turarkan, shoh: «Ey pokiza inson, sen men tufayli shu holatga tushding. Yolg'on so'zlaganing uchun yuzing shunday ko'rindi, endi rost gapirgin, shunda yuzing ham pok bo'lib ko'rinadi», – dedi. Mehmon: «Ko'rganman», – degan edi, shoh unga yana ko'zguni ro'para qildi, bu safar uning yuzi oq bo'lib ko'rindi.

Shoh mehmonga yana murojaat qilib: «Mendek saxovatpesha inson kim ekan, aytib ber», – deb so'radi. Mehmon: «Haqiqatni aytishdan boshqa choram qolmadi. Faqat mening uzundan uzog hi-koyamni bir o'zing eshitsang, durust bo'ladi, deb o'ylayman», – dedi. Ayonlar-u mulozimlar ularni yolg'iz qoldirdilar. Mehmon so'z boshladi: «Hindis-

tonda jannat bog'idek go'zal bir shahar bor. U sening mamlakating ichida joylashgan bo'lib, xazinangga har yili mol yuborib turadi. Maqtovg'a arziqli bu shaharning nomi Tarozi bo'lib, o'zi majoziy ishq kabi dillakashdir. Balki u yerda sen ham bo'lgandirsan, hech bo'lmasa, uning maqtovinini eshitgandirsan?» Shoh: «U shaharni ziyorat qilmagan bo'lmasam ham, xalqdan vasfini eshitganman. Sen o'z hikoyatingni davom ettirib, ko'rganlaringni bayon qilaver», – deb buyurdi. Mehmon o'z so'zini shunday davom ettirdi: «Tarozi jannatmisol shahar bo'lib, tubi kabi daraxtlari osmonga yetay deydi. Kavsarsimon suvlari har tomonga oqib turadi. Havosi jannat bog'idagi kabi jonparvar o'rmoni bog'dan ham yaxshiroq, u shaharda bog'-bo'stonsiz kishi yo'q. Har bir kishining bog'i go'zallikda betakror. Shoh adolati tufayli xalq boy yashaydi. Shahar-u ko'chalar jannatdek obod, uylari bilan odamlari qasrlar-u hurlarni eslatadi. Xalqining mol-dunyosi shunchalar ko'pki, boyligini qo'yishga joy topolmaydi.

Mana shu shaharda ajoyib bir yigit yashaydi, uning maqtovinini mingta so'znom ham aytib tugatolmaydi. Husnada osmon quyoshiga, lutf-u ehsonda hayot suviga o'xshaydi. O'zi yosh bo'lsa ham, ilm-u kamoloti cheksiz. Har bir fanni shunday mukammal egallaganki, ko'p olimlar unga mulozimlik qilishadi. Baxt yulduzi bo'lgan bu yigitning oti Mas'uddir. U har kuni gulzorda kezib, gulrang boda ichishni yoqtiradi. To gul bor ekan, gulzorda do'stlari bilan bazm qilishadi. Boshlaridan oyoqlarigacha gul sochishib, gul ichiga g'arq bo'lishadi. Gul fasli tugagach esa bazm gulrang qasrda davom etadi. Gulrang kiyimlar kiygan barcha odamlarning ays

guli ochilib, boshlaridan gullar sochiladi. Uning bazmi firavs bog'iga o'xshaydi. Mening bu gaplarim unga xos fazilatlarining yuzdan birigina, xolos. Uning saxovatini esa men emas, yuzta Hotam tirilsa ham, aytib ado qilolmaydi».

Bu so'zlarni eshitgan shohning sabr-u qarori qolmay, o'sha sohibkaram yigitni ko'rib, uning hayoti bilan tanishishga ahd qildi-da, saroy ahliga: «Men bir hafta haramda orom olib, may ichmogchimman. Xizmat ahlini ham bir haftaga ishlaridan ozod qilaman, ular uylarida rohat qilib, shod bo'lsinlar», – deb farmon berdi-yu, haramini maxsus odamlarga topshirib, ularga zarur vazifalarni yukladi.

Jo'naning yerda tez yuruvchi bir ulovi bo'lib, uni «Sari us-sayr» deb atashardi. Bir haftalik yo'lni bir kunda bosib o'tishga qodir bo'lgan bu ulovga tez yurishda chaqmoq ham bas kelolmas, osmondagi qushlar ham unga yetolmasdi. Shoh unga mindi-da, yuz yog'ochlik yo'lga ikki kunda yetib bordi.

Tarozi shahri behisht bog'iga o'xshab, tuprog'idan atir isi uflurib turar, o'z mehmoni tasvirlaganidan yuz marta go'zalroq edi. Shoh odamlardan so'rab, Mas'ud yashaydigan manzili tezda topdi. Uning ro'parasida baland bir darvoza turar, uning oldidagi maydon esa xalq bilan to'la edi. Eshik oldida musofirlarni kutib olishga qo'yilgan xodimlar hozir turishardi. Ular Jo'nani musofir deb xayol qildilar-da, hol-ahvol so'rashgach, mehmonxonaga boshladilar. O'tini otxonaga bog'lab, o'zini qasrga taklif etdilar. Mehmonxona bir qasr bo'lib, undagi barcha narsalar shohona ko'rinishga ega edi. Bu yerda Jo'naga orom berishdi-da, oldiga xilma-xil taomlarni tortishdi. Ko'p o'tmay mehmon qoshiga mezbom kirib

keldi. Uning xulqu kamoli Jo'hani hayratda qoldirdi. Mas'ud so'zlarini tugatguncha, mehmon taomlanib bo'ldi. U o'z mehmonidan: «Mizojingiz boda tilaydimi?» – deb so'rab, so'ng boda keltirishni va bazm tayyorgarligini ko'rishni buyurdi. Qasr yonida bir hammom qurilgan bo'lib, undagi hamma ashyolar qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan, hovuzlarda suv o'rniga gulob tayyorlab qo'yilgandi. Mas'ud mehmoni hammomga taklif etdi. Shoh ham hammomga kirib, yo'l gardidan tozalanishni istab turgan edi. Mezbon taklifni qabul qilib, hammomga kirdi-yu, u yerdagi narsalarni ko'rib hayratlandi. Bunday hammom uning saroyida ham yo'q edi: zarhal toshlar quyosh kabi yaltirar, kumushdan ishlangan dastalari hilolga o'xshar, lunglardan mushk-u anbar hidi taralar, ularni tikishda ip o'rniga zartir iplar ishlatilgan edi. Xizmatchilar yangi ochilgan gulga, yo'q, yo'q, hammom ichidagi parilarga o'xshashardi. Bu yerda yo'l changidan forig' bo'lgan Jo'na hammondan chiqar ekan, unga gulrang ipakdan tikilgan kiyimlarni kiydirishdi. Shu xil rangdagi kiyimlarni kiyib olgan Mas'ud bilan ikkovlari bazmogh tomon yo'l olishdi.

Bazm jannatni, hur va soqiyalar kavsar bilan bodani eslatishardi. Mas'ud o'z mehmonini o'tqazib, keyin o'zi o'tirdi. Majlis ahlining barchasi gul yuzli bo'lib, kiyimlari gulnoy rangda edi. Mezbon hukm qilgan edi, xushbichim bir soqiy kelib, mehmonga gulgun boda tutdi. Qadahlar pay-paydarpay aylanar ekan, may majlis ahlining boshiga chiqdi. Shoh ham bodadan boshi qizib, ixtiyorsiz har xil gaplarni so'zlay boshladi. Uning to'xtovsiz so'zlashini ko'rgan mezbon ham hayron bo'lib qoldi. Jo'na unga qarab:

«Ey baxtiyor yigit, qiyofang ham isming kabi mas'ud ekan. Men Hind mamlakatini kezib chiqqan odamman. Lekin Tangri shu qadar donish-u salohiyatni, muncha jam'iyatu rafohiyatni nasib etgan boshqa bir kishini ko'rmagan edim. Bularning barchasiga qanday qilib erishding? Shu savolinga javob berib, mening hayratimni bartaraf aylagil», – deb iltimos qildi. Mas'ud unga: «Ey muborak yuzi aziz inson, savolingga javob berish mening burchimdir. Bularning barchasi Yaratganning ne'matlaridir. Bizning shohimiz olam ahli boshidagi Tangri soyasidir. U nihoyatda odil, o'z adolati bilan olam ahlini hayratga solgan hukmdor. U adolatni qaror toptirib, zulm torlarini shunday uzib tashlaganki, natijada butun mamlakatda tinchlig-u omonlik hukm suradi. Yurt-da tinchlik bor ekan, mamlakat xalqi ahillikda yashaydi, ilm-u hunar ham rivoj topadi. Boshqalarga qaraganda mol-dunyoning ko'proqligiga esa ikki ishim sabab bo'lgan deb bilaman. Biri Yaratganning shukrini ado qilmoq bo'lsa, ikkinchisi shohni doimo duo qilmoq'imdirdi. Ana shu ikki ishdan g'ofil qolgan odamlardan nimani kutish mumkin?» – deb javob qildi.

Bu so'zlar shohni shunday xursand qildiki, faryod urishiga oz qoldi. Uning ko'nglidan Mas'udga bo'lgan mehr joy oldi. Xushhol bo'lganidan har xil voqealarni yoqimli, ravon qilib so'zlab berar ekan, bazm ahlini lol qoldirdi. Mas'ud o'z mehmonining fazl-u donishda zamonaning yagonasi ekanligini ko'rib, unga jonini fido qilgisi kelardi. Har tarafga ketgan savdogarlardan biri shu kuni hisobsiz foyda bilan qaytib kelgan edi, Mas'ud mamlakatning bir

yillik xirojiga teng bo'lgan shu foydani o'z mehmoniga tortiq qildi.

Mezbon bazmni yanada bezatish uchun: «O'nta hur shodiyona kayfiyat bilan rahba (shodlik uyalarining) eshigini ochsinlar-da, xaloyiq boshiga gullar sochsinlar», – deb buyurdi. Kuz fasli bo'lishiga qaramay, esib turgan shamol gullarni socha boshladi. Yasalgan barcha gullar yoqimni hid taratib, bazmni behisht gulistoniga aylantirdi. Mas'ud bir tomonga qarab imo qilgan edi, bir gul yuzi go'zal kelib, tabassum bilan quyoshdek portlab turgan bir jomni to'ldirib shohga tutdi-da, uyqi quyoshdek yoritib yubordi. Mezbon shohga qarab: «Bu jomning xosiyati shundaki, bir to'lgandan so'ng, hech qachon maydan bo'shamaydi, u o'ng tomonga qarab aylan-tirilsa, ichgan bilan undagi may aslo tugamaydi, to'ldirilgach, chap tomonga qarab aylan-tirilsa, ozdan ichilsa ham kamayib boradi. Buni yasagan olimlar unga ana shunday tilim bog'lashgan». Shu zahotiy oq uni sinab ko'rishgan edi, mezbon aytgan fikrlar tasdiqini topdi. U jom shohni bodaparast ayladi-yu, ichmasdan turib mast bo'ldi. Mas'ud uni ham mehmoniga hadya qildi. Shoh shodlik ichiga sig'may undan may ichar ekan, aql-u hushini ham yo'qotdi. Bazm tugagach, barcha uxlab orom oldi. Tong otgach, gulgun qasrda yana kechagidek bazm boshlandi. Mas'ud sharofati bilan ajoyib bir soz va uni chaluvchi dilnavoz go'zal kirib keldi. Sozning nomi «chang» bo'lib, sozanda yuziga gulrang ipak perda yopig'liq turardi. Mas'ud: «Sozini qo'lga olib, yuzini ochsin-da, o'tirib chalishga kirishsin», – degan edi, hur o'tirib, pardasini yuzidan oldi-yu, elni aql-u hushidan judo qildi. Chang tortlarining fig'oni

o'tirganlarning jonini olgudek yangrardi. Hur va uning ko'yiga asir bo'lgan shoh faryod chekardi. Mezbon ularni ham shohga armug'on qilib berdi. Mas'ud shu tarzda tun-u kun Jo'naga xilma-xil narsalardan tortiq qilib turdi. Bu kun shu xilda o'tib kech bo'lgach, bazm ahli uyquga ketdi.

Ertasi kuni tongdan avvalgi ikki kundagidan ham a'lloq bazm boshlanib, may ichish, gul sochish, chehralarni qizartirish davom etdi. Zeb-u ziyofat-u aysh-u ishrat oldingi kundagidan ko'proq edi. Saxovatli mehmon yana amr qilgan edi, bir mulozim tezda borib chaqmoqdan ham tezroq yuguruvchi, nomi «Gulgun» bo'lgan gulgun rangli bir otni keltirdi. Yurishi boshqa otlardan o'n marta tezroq bo'lgan bu ot bir kecha-kunduzda yuz yog'och yo'lni bosib o'tar ekan. Mas'ud bu otni ham shohga tuhfa qildi. Jo'na barcha sovg'alarga qaraganda bu otdan ko'proq xursand bo'ldi. Mezbon unga oldingi ikki kundagidek tortiqlar qilib, mehmonining ko'nglini oldi. Shom bo'lgach, bazm ahlining barchasi mast bo'lib uxlab qolishdi.

Ertalab bo'lgach, Jo'na ko'z ochishi bilan oq mezb-on o'z mehmoni tomon shodlikka to'lib kirib keldi. Ilkavlari subhatlashib o'tirisharkan, shoh Mas'udga qarab: «Ey go'zal chehrali-do'stim, ko'nglimizni juda xursand qilding, sen qilgan mehmondorchilik-ni o'lguncha ham unutmayman. Sendan ayrilish har qancha og'ir bo'lsa ham, ruxsat bersang, biz yo'lga tushsak», – deb qoldi. Ayrliliq so'zini eshitgan Mas'ud:

*Dedi: «Ey rahnavardi kor ogoh,
Ne hadis erdikim, deding nogoh.*

*Suhbating birla bor eduk xushhol,
Bizga hajring qilar mushavvash⁷ hol.
Xizmatningda gar ayladuk taqsi⁸,
Sen karam birla topmag'li tag'yir⁹.
Shod eduk mehrvash jamolingdin,
Mutamatti¹⁰ chuchuk maqolingdin.
Necha kun tursang o'lg'abiz masrur¹¹,
Yo'qsa taqsimizni tut ma'zur¹².*

Shoh unga o'z uzirini aytib, xayrlashdi-da, poy-taxti tomon yo'lga tushdi. «Gulgun»ga mingan Jo'na o'sha kunioyq Dehliga yetib keldi. Mas'ud shohga bergan in'omlarini o'zining ishonchli mulozimlaridan berib yubordi. Bir necha kundan so'ng bu tortiqlar ham shoh saroyiga olib kelindi. Shoh Mas'udning qilgan ishlaridan, son-sanogsiz bergan sovg'alaridan hamon hayratda edi. Uni esiga olib gulrang to'n kiydi-da, gulgun joniga may quyib ichdi.

Taroz shahrida himmati past-u, mansabi yuqori bo'lgan bir odam voliylik qilardi. U Junpur degan shahardan bo'lib, oti Jaypur edi, o'z zulmi bilan Hind mamlakatida mashhur bo'lgandi. Uning ustidan Jo'naga ko'p shikoyatlar kelib tushgan bo'lib, shoh qancha-qancha gunohlaridan ham xabardor edi. Shuning uchun shoh: «Hozirning o'zida farmon yozib Mas'ud tomon yo'llanglar: Mas'ud Taroz shahriga voliylikni qabul qilib olsin», – deb buyruq berdi. Lekin bu farmondan oldin ushbu xabar Jaypurga

⁷ Mushavvash – tashvishi.

⁸ Taqsi – ayb.

⁹ Tag'yir – o'zgarish.

¹⁰ Mutamatti' – lazzat, bahra olish.

¹¹ Masrur – shodmon, xursand.

¹² Ma'zur – kechirmoq.

yetib borib, uni iztirobga soldi. Saltanati qo'lidan ketgani, shoh adolatni qaror toptiradigan bo'lsa, o'zining ko'plab ayblari ochilishi va hukmdor uni jazolashi muqarrarligiga ko'zi yetgan zolim voliy Mallu degan o'zidan ham zolimroq noibini chaqirib, shoh farmoni haqida maslahatlashib: «Endi bu farmonga qarshi qanday chora topamiz», – deb murojaat qildi. Mallu: «Bu ishlarning barchasiga sababchi Mas'uddir. Shohga uning saxiyligi haddan ziyoda ekanligi, elga qilayotgan yaxshiliklari haqida xabar yetib borganga o'xshaydi. Shundan keyin u Mas'udni sendan afzal ko'rib, sen aytgan farmonni e'lon qilgan. Uni yo'qotsak, hamma narsa o'zingda qolaveradi. Mas'udning o'limidan iztirobga tushgan shoh ham o'lib, mamlakat seniki bo'ladi», – deb javob qildi. Jaypur: «Bu ishni qanday qilib amalga oshiramiz», – deb so'ragan edi, Mallu: «Oldin unga o'zingni do'st qilib ko'rsatib, uyingga chaqirib mehmon qil, keyin uning uyiga ham bor, ikki orada do'stlik qaror topgach, u yog'ini menga qo'yib berasan», dedi. Jaypur bu maslahatdan xursand bo'lib, Mas'ud bilan yaqinlashishga kirishdi, yuz xil hiylayu nayrang ishlatib, sirdosh do'sti bo'lib oldi. Bir necha bor uyiga chorlab mehmon qildi-da, o'zining sadogati do'st ekaniga ishonitirdi.

Bir kuni Mas'udning uyiga mehmon bo'lib borgan Jaypur shomgacha uni mast qildi-da, o'zi ham ko'p ichib, gulzor ichida yotib qoldilar. Bu holatdan Mas'udning xodimlari bexabar edilar. Bir pana joyda bekinib turgan Mallu bir necha hamrohlari bilan mezbongi bog'ichidan topdilar-u qo'l-oyoqlarini mahkam bog'lab, bir muttahamga ko'tartirib

yashirincha yo'lga tushdilar va Mas'udni qop-qorong'i choh ichiga tashladilar.

Tong otgach, Mas'udning mulozimlari o'z xojalarining g'oyib bo'lganidan ogoh bo'lib, hammayoqni izladilar-u hech gayerdan topolmadilar. Barchaning iztirobi oshib fig'on ko'tardilar. Voliy o'zini g'am chekayotgandek qilib ko'rsatsa ham, bu vogeadan juda xursand edi. Yetti oshi berilgach, Mas'udni azob bilan chohdan tortib bir uy ichiga olib kiritishdi, so'ng Malluning amri bilan uning kiyimlarini yechib, yalang'ochlab, ikki kishi ushlab turib, yana ikkitasi kaltaklashga tushdi. Mas'ud har qancha yolvorib, mol kerak bo'lsa, berishini aytga ham, to'xtovsiz kaltaklashda davom etishardi. Ikkala yog'och sinib, ikkov kaltaklovchi charchagach, Mallu: «Urishni bas qiling, uni azoblab o'ldirishimiz kerak», – deb buyurgach, boshi va oyog'ini bosib turgan ikki zolim uni qo'yib yuborishdi.

Azob chekayotgan Mas'ud turib o'tirdi-da, dedi:

*Ki: «Gunohim nedur, musulmonlari
Qilmadi buyla zulmi yoronlari*

*Zulm-u bedod rasmidin qayting,
Gunohe aylagan esam, aytimg.*

Odami joyizul xato bo'lmish,

Bu xato barchag'a ravo bo'lmish.

*O'tkaray har ne tarjumon desangiz,
Moldinkim desunki, jon desangiz».*

Leikin har qancha iltijo qilmasin, zolimlar parvo qilmay, uni yana bog'lab, o'sha choh ichiga tashladilar. Necha kungacha Mas'ud shu xilda azob chekdi. Yuzida rang qolmay, ko'z yosh to'kib, jonidan umidi-

ni uzgan begunoh yigit: «Menga rahm qilib, tig'uritib, o'ldiringlar», – deb fig'on qilardi. Oxiri zulmgar jaf qilishdan to'yib, ertasi kuni uni o'ldirishga qaror qildi. Mallu choh boshiga bir kishini qo'yib, Jaypur huzuriga xursand bo'lib borib, Mas'udni o'ldirishga ruxsat oldi-da, uyiga kelib bezm tuzdi-yu, ketma-ket ichkilik ichishga kiritishdi.

Malluning gul yuzi bir qizi bo'lib, Mas'udga oshiq edi. Bu ajoyib yigitning fazilatlarini eshitgan, uzogdan turib uni ko'rgan ham edi. O'z sevgisi haqida hech kimga ayta olmay, pinhona kuyardi. Qiz uyda ekan, bir mazlumning qorong'i choh ichida yotganini eshitgan edi-yu, uning kimligini so'rashga qo'rqardi. Bu kecha otasi ham, qarindoshlari-yu mulozimlar ham, mast bo'lib yotishganini ko'rib, choh oldiga bordi. Qarasa, choh qorovuli ham mastlik uyqusida ekan. Mahvash nozanin choh boshini ochib, yoqimli ovoz bilan: «Ey g'am chekuvchi inson, sen gaysi mazlumsan, oting nima, bu payt o'likmisan yo tirikmisan?» – deb so'radi. Bu ovozni eshitgan Mas'ud jisimga joni qaytib kelgandek, nola qilib: «Otim Mas'ud, yuz tuman balo ostida azob chekayapman. Sen ayt: odamnisan yoki farishtamisan? Ovozimgdan tanimga jon keldi, qo'lingdan kelsa, qutqarish fikrini qilgin, bo'lmasa, meni o'lik deb bilgin», deb javob qildi. Qiz uning otini eshitgach, hayajonga tushib, ko'ngli ishq o'tida o'rtandi. Ko'pdan beri uning hajrida qon yutib yurgan, necha kun davomida motam tutgan, g'oyib bo'lganini bilsa ham, o'lganini eshitmagan bu qiz otasining beshafqatligi, pastkashligini yaxshi bilardi. Ko'ngliga gumon tushib, mahbusga yana savollar berib, uning chindan ham Mas'ud ekaniga ishonch hosil qildi-da, qutqarish chorasiga kiritish-

di. Ikki ta mahram kanizi parivash sevgisidan ogoh edilar. Uchovlari imkonlari boricha harakat qilib, yig'itni choh tagidan chiqarib olishdi. Uning tanida ruhdan nishon ham yo'q edi. Qo'l-oyog'ini yechdilar-da, holini so'rash mahali emasligini, bu yerda uzoq qolib ketish foydasiz ekanini anglab, ikki kaniz ko'tarib yashirincha uyga olib kirdilar. Mas'ud bu yerda qancha yotsa ham, hech kim gumon qilmasligiga ishonardilar. Tagiga bir necha qavat to'shak solib yotqizishdi-da, goh sharbat, goh taom berib, mehribonlik ko'rsatib, atrofda parvona bo'lishardi.

Tong otgach, Mallu Mas'udni b'ldirish uchun choh tomon yo'l oldi. Qarasa, zindon boshi ochiq, posbon esa mast bo'lib uxlab yotibdi, bandi esa yo'q. Posbonni darhol halok qilgan Mallu o'z jonini omon saqlab qolish maqsadida voliy oldiga qarab yugurdi va bo'lgan voqeani so'zlab berdi. Ikkovlari g'amga cho'mib, Mas'udni qidirishga tushishdi. Shahardan topolmagach, tog'-u dastdan izlashga kirishishdi. O'n kun to'xtovsiz qidirsalar ham, undan nishon topolmadilar. Bu vaqt ichida Mallu qizining mehribonligi tufayli Mas'ud ham notavonlikdan qutuldi. Qiz ikki ta ot olib keldi-da, ikkovlari tun qorong'usida qochib ketishdi. Malluning odamlari ertasi bu ishdan ogoh bo'lishib, ularni quvishga kirishishdi. Quvuvchilar bilan ularning oralarida bir yog'och masofa qolgach, ikki bechora qo'rquvga tushishdi. Shu payt dengiz qirg'og'ida bo'sh bir kema turganiga, ko'zlari tushdi-yu, egasi bilan ijara haqini kelishib, dengizda tezlik bilan suzib ketishdi. Ikkovlari suvda o'n kecha-kunduz suzishgach, nihoyat, qirg'og'ga tushishdi va otlariga minib, shahar tomon yo'l olishdi. Kechasi bilan yo'l yurib shahar chekkasiga yetib

kelishganda, bir eski qal'a ichidan chiqib kelgan qarog'chilar ularga hujum qilib, ot-u to'nlarni tortib olishdi-da, o'z qarog'ohlariga qaytishdi. Ikkovlari kiyimsiz qolib hayron bo'lib turisharkan, bir to'da otliqlar o'tib qolishdi. Mas'ud ularga yuz bergan voqeani so'zlab bergan edi, rahmlari kelib, bir-ikki eski kiyimni tashlab ketishdi. Ularni kiyib olgan ikki musofir bir vayronada kechani o'tkazishdi. Yo'lda toliqganlari uchun shu yerda bir oz dam olishmoqchi bo'lishdi. Ovgatsiz qiyinalib, ochlik azob bera boshlagach, Mas'ud behol qizni vayronada qoldirib, biron yegulik topib kelish uchun shahar tomon yo'l oldi. U bozor ichiga kirib borgan edi, shoh bazmi uchun mevalar sotib olayotgan mulozimlarga ko'zi tushdi. Ular meva va ko'katlar solingan savatlarni saroyga eltib berish uchun hammollar yollashayotgan edi, Mas'ud xodimning har bir savat uchun, ikki diramdan to'lashi haqidagi so'zlarini eshitdi-da, bitta savatni ko'tarib hammollar safiga qo'shildi va saroy tomon yo'l oldi. Yo'l ancha uzoq bo'lganidan, u holdan toygan ham ediki, shoh chorbog'i ko'rindi. Mas'udning ko'zi gulshan ichida musiq tinglab may ichib o'tirgan Jo'naga tushdi. Shoh Mas'ud bilan bo'lib o'tgan voqealardan xabar topib uni eslab, may ichib zor-zor yig'lardi. Bog' ichida esa Mas'ud otboqar oldida turgan «Gulgun»ni ko'rdi, uning tamg'asiga boqib, o'zi mehmonga taqdim etgan oti ekaniga ishonch hosil qildi, lekin: «U mehmon bu yerga kelib, otni shohga sovg'a qilgan ekan-da», — degan xayolga bordi. Sal naritroqqa yurgan edi, qulog'iga Jo'naga o'zi taqdim qilgan sozanda qizning kuyi va ashulasi eshitildi. U Mas'udga yaxshi tanish bo'lgan she'rini

kuylardi. Ko'ngliga iztirob tushgan holda: «Mehmon bu qizni sotib yuborgan ekan-da», – deb o'yladi.

Mas'ud shohona asboblari orasida turgan sehrli jomni ham ko'rib, ichi qonga to'ldi. U o'zi bergan gulrang to'nda, gulrang taxt ustida, gulrang toj kiyib o'tirgan shohning o'z mehmoni ekanini darhol anglagan edi, lekin o'zini tanitish masalasida o'ylanib qoldi. «Agar o'zini hozir tanitsam, qilgan yaxshiliklarim uchun sovg'a kutgandek bo'lib ko'rinaman», – degan xayolda edi Mas'ud. Savatni uning boshidan olishgach, ko'zlari yoshga to'lib bog'dan chiqish uchun darvoza tomon borayotgan chog'da huzuriga shoh bilan hamroh bo'lib borgan mulozimlar uni tanib qolishib, oyog'iga ta'zim qildilar-da, yig'lab ko'rishdilar. Mas'udning ham beixtiyor ravishda ko'zlaridan yoshlar oqa boshladi. Bu g'ala-g'ovurni shoh ham eshitdi va voqeani anglab ichkaridan yugurib chiqib keldi. Do'stini bu ahvolda ko'rib, yorug'jahon ko'ziga qorong'i bo'ldi. Bo'yini quchib, yosh to'kar ekan, Mas'ud shoh oyog'iga bosh qo'ydi. U tараfdan esa chiniiy kanizak ko'z yosh qilib chiqib, Mas'ud boshidan aylanib o'tgilar.

Iztiroblari taskin topgach, shoh unga bir necha mulozimni tayinlab: «Uni hammomga eltinglar», – deb buyurdi, lekin Mas'ud o'z hamrohiga joni achib, u haqidagi gaplarni shohga bayon qildi. Jo'na bu so'zlarni eshitgach, bir necha ayolga gulrang kiyimlar hozirlab, qizni olib kelishni buyurdi. Mulozimlar va gulchehra xodimalar uni vayrona ichidan topdilar-da, boshidan oyog'igacha gulrang kiyimlar kiydirishib, kajava ichiga o'tqazib shoh turgan gulshanga yetkazdilar va qasr ichiga olib kirdilar.

Mas'ud issiq suvda yuvinib chiqqach, o'ziga tayyorlab qo'yilgan gulgun liboslarni kiydi-da, shoh huzuriga yo'l oldi. Jo'na uni o'g'lidek ko'rib, boshidan o'tgan voqealarni so'radi. Mehmon o'z sarguzashtini so'zlab berar ekan, shoh tinmay ko'z yoshlarini to'kar edi. Hukmdor uni o'ziga do'st tutinib, tun-u kun hamdam-u musohib edi. So'ng ko'pdan ko'p xazinalar berib, Mallu qizini unga nikohladi va Taroz, Darbast shaharlari va bir necha o'lkaning voliyigini unga topshirdi. Shoh amri bilan Mallu va Jaypur qatl etildi.

*Xushdurur bog'i koinot guli,
Barchadin yaxshiroq hayot guli.*

Musofirning bu afsonasidan shoh Bahrom xursand bo'ldi. Mehmon ham Taroz shahridan bo'lib, Mas'ud naslidan ekan. Shoh uni o'ziga hamdam qilib olib, boyliklar bilan birga Taroz mulkini ham tortiq qildi. Shunday buyruqlarni bergach, xotijam bo'lib uyquga ketdi.

* * *

Chorshanba kuni tong otgach, shoh Bahrom nilufar rangidagi kiyimlarni kiyib, nilufar qasrini o'ziga manzilgoh etdi. Qo'lga feruza jomni olib, undan la'l rangli may ichishga kiritshdi. Nilufardek libos kiygan oy yuzi dildor quyoshdek bo'lib jahonga zeb berdi. Bahrom oqshom tushguncha nilufariy jomdan may ichib, bazmini tark qildi-da, uxlash istagini bildirdi. Mulozimlar unga joyni hozirlab berdilar, so'ng har kungidek yo'lga chiqib bir sayohatchini uchratdilar-da, qasrga olib keldilar. Parda ichidan: «Musofir

alsona aytishga kirishsin», – degan ovoz kelgach, musofir shohni duo qilib, o'z hikoyasini boshladi.

Beshinchi iqlim yo'lidan kelgan musofirning dostoni

Adan mamlakatida bir qarog'chi bo'lib, odamlarga ko'p yomonliklar qilardi. U dengiz qirg'oqlarini o'ziga manzil qilib olgan bo'lib, faqat sohillardagina emas, balki dengizda ham yo'lto'sarlik bilan shug'ullandirdi. U yangi oyga o'xshagan bir necha tez yurar kemachalar yasatgan bo'lib, ular doim jangga tayyor bo'lib turardi. Qarog'chi bu kemachalarni yashirin joylarda saqlar, har qaysi kemaga bir nechta odan yo'lto'sarni birtiktirib qo'ygan bo'lib, ulardan bittasi baland daraxt ustiga chiqib olib, dengizni doimo kuzatib turar, ko'zi biron kemaga tushsa, darhol pastdagi kema ichida kutib turgan qarog'chilarni ogohlantirar, ular esa kemacha bilan tez suzib ketar, ko'ringan kemaga yetib borib, molini talar, odamlarini esa halok qilishardi. Qarog'chilar rahbari esa dengizda nahangdek, o'rmonda esa sher-u yo'lbars kabi jang qilishga mohir bo'lib, xalq uni Jobir deb atardi.

O'sha dengizdagi orollardan birida «Behisht saro» deb atalgan shahar bo'lib, uning shohi Navdar ismli saxiy va ma'rifatparvar, har ishda nodir-u qodir kishi edi. Uning go'zal bir qizi bo'lib, odamzod unday parivashni hargiz ko'rmagandi:

*Qadikim naxli sarfarozi¹³ kelib,
Husn bog'ida sarvi noz kelib,*

¹³ Sarfarozi – mag'rur.

*Zulfidin sunbul aylabon yuz pechi¹⁴,
Og'zidin g'uncha aytmay so'z hech!
Orazi mash'ali jahon afro'zi¹⁵,
Partavi¹⁶ shu'lasini kelib jonso'zi¹⁷.
Sochi aylab kamand bo'lmoq fan,
Mehr bo'yiga tortar erdi rasan¹⁸.
Yuziga mehr bandau oti Mehr,
Yuruluq mehrdek boshig'a sipehr.
Bahrg'a noz ila chu ko'z solibon,
Dema ko'lak¹⁹, bahr qo'zg'olibon.
Bu sifat mehr olam afro'ze,
Mehr yo'q, shu'layi jahonso'ze.*

Ana shunday go'zal qiz bir kuni dengizda sayr etish, shamolning esishi-yu, suvlarning mavj urishini tomosha qilishni istab, mulozimlar-u dugonalarni birga olib kemalarga o'tirishdi. Maqsadlari o'zlari yashab turgan orol atrofini aylanib chiqish, ziyorat qilish edi. Nogahon bir teskari yel esib, kemalarni dengiz tomon surib ketdi. Shamol tobora kuchayib, dengizda to'fon ko'tarildi. Kemachilar: «Yaratganining o'zi yordam bermasa, halok bo'lishimiz muqarrar», – deb yoqalarni yirta boshlashdi. Shu tarzda shamol bir necha kecha-kunduz davomida kemalarni dengizda surib, Jobir qarog'chilari yashaydigan orolga yaqinlashtirdi. Kuzatib turgan nozirleri kemalarni ko'rishi bilanog Jobirga xabar yetkazishdi. Jobir darhol boshga qarog'chilar bilan tezyurar kemach-

¹⁴ Pech – buralish.

¹⁵ Jahon afro'zi – olamni yorituvchi.

¹⁶ Partav – nur.

¹⁷ Jonso'zi – jonni o'rtovchi.

¹⁸ Rasan – argon.

¹⁹ Ko'lak – to'lg'in.

alarga o'tirishib, ular tomon yeldek suzib ketishdi. Yetib borib, kemalar ustiga chiqib ko'p odamlarni halok qilishdi. Kemalarni o'z manzillariga olib kelib, tirik qolgan odamlar-u mol-dunyolarni qirg'oqqa tushirishdi. Qizlar ichidagi Mehrga ko'zi tushgan Jobir hushini yo'qotib yiqildi, bir dam o'ilk kabi yotib o'ziga keldi-da, Mehri ko'rgach, yana holidan ketdi. Bu holat bir necha bor yuz berdi. Oxiri qiz yuziga boqishga majoli yo'qligini anglab, parivashni bog' ichidagi qasrga olib kirishga buyurdi. Uning oldiga bir necha qizlarni qo'yishdi. Keyin omon qolgan barcha odamlarni bir kemaga o'tqazib: «Jonimgiz kerak bo'lsa, tezlik bilan o'z yurtlaringizga ketinglar», deb buyurishdi. Mehri hamrohlari darhol yo'lga tushib, dengizda ko'zdan g'oyib bo'lishdi. Mahvash orolda qoldi. Jobir uning xayoli bilan xursand bo'lib, visol umidi ko'ngliga kelmasdi.

Shu dengizdagi orollardan yana birida jannat monand, daryosi esa Salsabilga o'xshagan, havosi jannat bog'idagidek bir shahar bo'lib, mamlakati obod va hikmati yuksak bo'lgan No'mon degan bir shoh hokim-u voliy edi. Mamlakatining oti esa Yaman bo'lib, shoh adolatidan guliston-u chamandek edi. Uning odamizod ichra tengi yo'q bir farzandi bo'lib, yuzidan gul xijil, qaddidan esa sarv uyalardi. Barcha fazilat-u hunarlarda uning tengi yo'q edi. Yuzi quyoshga o'xshagan bu yig'itning oti Suhayl bo'lib, Mehrga ko'ngil qo'yg'an, Mehr ham uni sevar edi. O'z yoriga vola-yu zor, vasliga xaridor bo'lgan oshiq hijron dog'ida kuyardi. U bir bog'ni o'ziga manzil qilib olgan bo'lib, u yerda xilma-xil daraxtlar va nilufar gullar serob edi. Nilufar gulini sevgani tufayli ham Suhayl o'z kiyimlarini shu rangdagi matodan

tiktirardi. Kunlarning birida Suhaylning otasi Mehr bilan o'g'lining nikoh to'yini o'tkazishga and qilib bir necha kemalarga xilma-xil sovg'alarni ortib Suhaylni Mehri olib kelishga buyurdi. Yo'l qirg'oqdan yurilsa yiroq bo'lib, dengizdan borish yaxshiroq edi. To'fon Mehr kemasini dengizga surib ketgan joyga yetganlarida, xuddi o'shandagidek kuchli dovul esib, Suhaylning barcha kemalarini bir-biridan ajratib tashladi. To'fon Suhayl tushgan kemani Jobir qarog'chilari manzili sari surardi. Daraxtlar ustidagi nozirlar kemani ko'ra solib, Jobirni ogohlantirdilar. U esa darhol tezyurur kemachasiga o'tirib, Suhayl kemasi tomon suzib ketdi va ko'p o'tmay undagi odamlar bilan jangga kirishdi. Suhaylga duch kelgan Jobir raqibining o'ziga qaraganda ham kuchliroq ekanligini, yengilishi muqarrarligini ko'rib, hiyla yo'lga o'tdi-da, kiyimlarini yechib, o'zini suvga otdi va kema ostiga borib, yonidagi xanjar bilan uni tasha boshladi. Taxtani o'yib, suv kirishi uchun yo'l ochdi. Suhayl kema ostidan kirayotgan suv tobora ko'tarilayotganini ko'rib, suv yo'lini to'sishga urinsa ham foyda bo'lmadi. Oxiri kemaga suv to'lib, kema ahli bilan birga chuqur dengiz ostiga g'arq bo'ldi. Shahzoda jonidan umidini uzib, suvda halok bo'lishga hozirlandi. Jobir baliq yutishga intilgan nahangdek, Suhayl oldiga suzib bordi-da, avvaliga uni o'sha yerda o'ldirmoqchi bo'ldi, lekin uning bir taxta pora ustida behush yotganini ko'rib, qo'lidan tortib o'z qayig'ida soldi-yu, qo'l-oyog'ini bog'lab, o'z manziliga qaytmog'chi bo'lib turganida, nogoh shahzoda o'ziga kelib qoldi va o'zining holatini ko'rib, notavonligidan afsus chekdi.

Dedi Jobirki: «Ey qoʻlumda asir,
 Razn-u koʻshishda²⁰ qilmading taqdir.
 Men bu zavraqni²¹ suvgʻa to surdum,
 Ming seningdekni suvda oʻlturdum.
 Birda sencha koʻrmadim jurʻat,
 Jurʻating boʻldi maxlasing²² a²² jihat.
 Kim tengiz ichra boshinga yettim,
 Oʻlaringdin seni xalos ettim.
 Qatlinga garchi tabʻ roʻgʻib emas²³,
 Lek qoʻymogʻ dogʻi munosib emas.
 Kim agar bandedin xalos oʻlgʻung,
 Bir shahi komrongʻa xos oʻlgʻung.
 Boʻlmak oʻlmas xalos domingdan
 Boʻlmagʻum emin intiqomingdan²⁴.
 Ish hisobin shumora qilgʻungdur,
 Qatl-u kiningʻa chora qilgʻungdur.
 Oʻlmak avlo sanga kamand ichra,
 Tirik oʻlmogʻ valek band ichra.

Suhayl har qancha iltijo qilmasin, Jobir uni qoʻyib yuborishni istamadi. Kemasini maskani tomon surdi-da, qasri yonidagi chohga tashlashga hukm qildi. Unga tushgan mahbus hech qachon qaytib chiqmasdi. Suhaylning aʼzosidagi argonlarni yechdilar-da, band bilan uning qatriga tushirdilar. Kim u chohga tushsa, unga har kuni ikkita non va bir obdasta suv berilardi. Yuqorida dilbar-u, quyida bedil boʻlib, ikkovlari bir-birlarining ahvollaridan gʻofil edilar.

²⁰ Razn-u koʻshishda – jang va shijoatda.

²¹ Zavraq – qayiq.

²² Maxlasingʻa – xalos boʻlishingga.

²³ Tabʻ roʻgʻib emas – istamayman.

²⁴ Intiqomingdan – qasos olishingdan.

Jobir Mehr kemalaridagi odamlarni ozod qilib, oʻz yurtlariga qaytarib yuborgach, ular bir necha kundan soʻng manzillariga yetdilar-da, barchalari nilufar rangida kiyinishib, shoh saroyiga borishdi va motam izhor qilishdi. Mehrning otasi ham jigargoʻshasidan ayrilgani uchun oʻzi shu rangli kiyim kiyib, saroy ahliga ham shu tarzda motam kiyimi kiyishni buyurdi. Dengiz safariga ketganlar qaytib kelishgach, shoh ulardan boʻlib oʻtgan voqealar, qizining ahvolini batafsil surishtirib, figʻon koʻtardi, uning koʻziga jahon qorongʻi boʻlib, iqboli quyosh botgandek koʻrindi. Achchiq-achchiq yigʻlar ekan, oʻz-oʻziga: «Bu xil yigʻidan foyda yoʻq. Uning oʻrniga qizimni zolim qoʻlidan qutqarish chorasini koʻrmogʻim lozim», – deganicha, qoʻliga qogʻoz-u qalam olib, boʻlib oʻtgan ishlar bayon qilingan mak-tub yozdi-da, shoh Noʻmonga joʻnatdi. Xat ichida yashirincha mana bu gaplar ham taʼkidlangan edi: «Boʻlib oʻtgan voqealarning barchasi gazodan. Choramiz esa qasos olishdan iborat. Mehr mening jonim payvandi boʻlsa, senga ham farzand boʻlib edi. Uning dushman qoʻlida boʻlishi ikkalamiz uchun ham nomusdir. Endi bu ishning chorasini koʻrib, lashkar toʻplak-da, oʻgʻling Suhayl oʻz qoʻshimini sohildan boshlab borsa va Jobir manziliga yetib kelsa, men esa sipohlarimni dengizdan oʻsha manzilga olib borsam, ikki qoʻshin qarogʻchilarni ikki yondan qamalga olib, zolimlarni yengsak-da, Mehrni ozod qilib, Jobir va uning qarogʻchilarini jazolasak. Agar bu fikringa qoʻshilmasang, oʻz taklifingni tezroq yozib yuborsang, yolgʻiz oʻzim chorasini qilsam».

Shoh Noʻmon bu maktabni oʻqigach, vogeadan xabardor boʻlib, oʻgʻlining ham oʻz maqsadiga yetisha

olmaganini bildi-da, bu ikki ish motam ustiga motam bo'lib, Suhayning taqdiridan xabar topolmay, iztirib chekib, Navdar nomasiga shunday javob yozdi: «Mehr ahvoli bayon qilingan maktubingni o'qib, g'amga tushdim. Kuyib o'tanishimdan foyda yo'qligini ham bildim. Suhayl o'z qo'shini bilan sohil bo'ylab yov makoniga yo'l olsin, deb yozib-san. Avval ayt-chi, qani Suhayl? Bundan olti oy muqaddam o'g'lim sening mamlakating tomon yo'l olgan edi, haligacha qaytgan yo'q. Shuning uchun xavotirda edik. Endi ma'lum bo'ldiki, u ko'zlagan manziliga yetib bormabdi. Endi sen qurug'likdan yo'l olsang, men esa dengiz bilan borib, o'g'limdan nishon topsam. Undan biron xabar topmasam ham sen aytgan manzilga yetib boraman. U qarog'chidan qasosimizni olib, jazosini beramiz. Endi falon kuni, falon soatda yo'lga tushishga ahdlashsak. Sen ham o'z va'dangga ko'ra yurishni boshlasang». No'mon belgilagan mulozim bu maktubni Navdar qo'lga topshirdi. U esa xatni o'qigach, safar muddatidan xabardor bo'lib sipoh to'plashga kirishdi va ko'rsatilgan muddatda ikki qo'shin yo'lga tushdi. Navdar sipohlari Jobir qarog'chilari hududiga yaqinlashar ekanlar, qalin o'rmonga duch kelib qolishdi. Shoh yovlarning pistirmalardan hujum qilishi oldini olish uchun qalin butalarni kestirib, qo'shin bilan birga ilgari edi. Bu o'rmon ichi kiyiklarga to'la bo'lib, ovni yaxshi ko'radigan Navdarning havasini keltirardi. Har tarafda ko'zga tashlanayotgan ohu ko'zli kiyiklar yaqinlashib kelganda, shoh ulardan ko'zlarini olib qochar, xayoli faqat sipohlarda edi.

Nogahon bir gultirang ohu Navdar oldidan o'tib qoldi, shu chog' shoh chiday olmay, uning ketidan

quva boshladi. Ohu changal ichiga o'zini urgan edi, yo'l tor va chirmash bo'lgani uchun shoh o'ta olmay qoldi-da, o'q otishga tushdi, bir-ikki o'qi xato ketdi. O'zini yo'qotib, dushman makonida yurganini ham unutib qo'ydi. Yana ohu ketidan quvib, qarog'chilar pistirmasi qo'yilgan joydan chiqib qoldi. Jobir bir necha joyga pistirma qo'ygan bo'lib, qarog'chilar biron kishini tutib olsalar, darhol uning huzuriga olib kelishardi. Qarog'chilar bir chiroqlik kiyik ketidan quvib kelayotgan otligni ko'rdilar-da, otlarini qamchilab, uning ketidan yugurdilar va yerga tushirdilar. Navdar ov qilmoqni orzu qilib, o'zi sayyodlar qo'lga tushib qoldi.

Shoh tilar bo'lsa shohliq qilmog,

Sipohidin kerrakmas ayrilmog.

Shohni derlar sipoh birlan shoh,

Shoh emasdur yo'q ersa anda sipoh.

Shohga xayl o'lsa fath aning ishidur,

Bir kishi Rustam o'lsa bir kishidur.

Navdar dushmanlariga asir bo'lib qolgach, uning barcha kiyimlarini yechib olishdi-da, shoh ekanini bilishib, bir sheriklarini suyunchi olish uchun Jobir huzuriga chopitirishdi. Qarog'chilar rahbari: «Uning ko'zlarini bog'lab, kemaga o'tgazing-da, qasrga eltib qamab qo'yinglar. Bu ishni shunday yashirin bir tarzda bajaringlarki, biron kishi fahmlamasin. Uy eshigini falon kishiga topshirib, qilgan ishingiz haqidagi xabarni menga yetkazinglar», – deb buyurdi. Shohni qasrga olib kelib, Jobir hukmini to'la-to'kis bajo qilishdi. Navdar qanday yerga kelib

qolganini bilmas, sipohlari esa u bilan ne voqea yuz berganidan bexabar edilar.

Bu vaqtda No'mon o'z qo'shini bilan dengiz bo'ylab kelar ekan, ko'zlagan manziliga ikki kunchalik yo'l qolganida, shamol ko'tarilib, to'fon mavj urdi-da, kemalar har tomonga tarqalib, ko'p kishi halok bo'ldi. Shoh tushgan kema to'fondan uncha zarar ko'rma-di-yu, ammo shamol uni qarog'chilar oroli tomon surib ketdi. Jobir qo'yg'an nozirlar kemani ko'rib, darhol xabar yetkazishdi. Jobir kemaga tezda yetib bordi-yu, undagi ko'p odamlarni o'lik holida ko'rdi. Tiriklaridan bo'lgan voqealarni surishtirib, ahvolni bildi-da, kemani o'z oroliga olib keldi. Shohni ham qirg'oqqa olib chiqishib, kemandagi mollarni xazinalariga eltishdi, No'monni esa yashirincha boshqa bir zindonga tashlashdi. Kemaning tirik qolgan odamlariga o'z diyorlari tomon ketishga ruxsat berishdi. Ular ko'zda yoshlari bilan orolni tark etishdi. Navdar sipohlari ham shohni izlab topolmagach, o'z vatanlariga qaytishdan boshqa choralari qolmadi.

Qarog'chi Jobir shodlikka to'lib, har kuni bog' ichida bazm uyushtirar va Mehr yodi bilan ketma-ket qadah ichar, lekin u go'zalning yuziga nazar sololmas, nurlu ruxsoriga boqishga yuragi dov bermasdi. Mehr esa guldek yoqasini yirtib, nilufarzor ichida g'amnok kezar ekan, dengiz mavji kabi ko'z yoshlarini to'kar, yori hajridan qutulishni har qancha istamasin, buning chorasini topolmasdi. U choh ichida bir bandining azob chekib yotganini bilardi. Bir kuni: «Chohdan o'sha bandini qutqarib olsam va unga Suhayl oldiga borishini iltimos qilib, zor-zor yig'lab yolborsam, zora Suhayl ahvolimini anglab, meni qutqarish uchun bu tomonga yo'l olsa», – deb

o'yladi-da, o'zining ikki kanizi bilan qorong'i uyga yashirincha kirib, choh boshiga keldi va pastga qarab: «Ey mashaqqat chekayotgan asir, men ham senga o'xshagan bir bechoraman, sen kabi notavon asirman. Harakat qilib, seni bu qorong'i zindondan qutqarsam, mening iltimosimni qabul qilib bajarasammi?» – dedi. Bu chog' Suhayl choh ichida betob yotar, kasallik uning holini xarob qilgan edi. Buning ustiga sevgilisi hajrida o'tanardi. Notanish qizning ovozini eshitgach, iztirobi oshdi-da, o'ziga tasalli berib, nozaninga: «Ey farishtasifat inson, sen shunday yaxshilik qilsang, tanimda jonim boricha buyurgan ishingni bajarayin», – deb javob qildi. Mehr bu so'zni eshitgach, kanizlari bilan argon tashlab bandini qorong'i uyga chiqardilar. Mehr yashirincha unga ko'p mehribonliklar ko'rsatdi, zanjir-u bandlerdan ozod qildi. G'am chekib behol bo'lgan yigit yer o'pib: «Ey farishtasifat mahbuba, qiladigan hukmning haqida ozgina so'zlab bergin», – deb so'radi. Mehr o'zining hayoti, otasi-yu mamlakati, Suhaylga bo'lgan muhabbati, dengizda chekkan tashvishlari-yu, Jobir qo'liga asir bo'lib tushgani, uning qo'ldan omon qolish sirlari haqida so'zlab berdi. Bu so'zlarni eshitar ekan, Suhayl goh-gohida o'zidan ketib qolardi.

Mehr o'z hikoyasini: «Men bu yanglig' asir bo'lib qoldim. Suhayldan boshqa biron odam meni qutqarishga kelolmaydi. Sen Yamanga yetib borsang-da, Suhaylga ahvolimni arz etsang. Lekin bu yerda yashirin bir sir ham bor. Biz seni bu yerda bir necha kun asrab, parvarish qilsak-da, sen ana shu sirni aytib, qasam ichib Suhaylni ishontirsang. Bu sirning mazmuni esa shundan iborat: «Men Jobir

qo'lga asir bo'lgach, uzoqdan menga nazari tush-di-yu, xas-xashak kabi yerga yiqildi. Qachon meni ko'rmogchi bo'lganida, shu holat takrorlanaverdi. Bu yerda qanchadan beri yashayotgan bo'lsam, u bilan munosabatimiz shundan nariga o'tgan emas». Buni eshitgan Suhaylning ko'ngli taskin topdi, sevgilisining barcha so'zlariga ishonch hosil qil-di-da, qancha harakat qilmasin, o'zini asray olmay dimog'idan o't chiqib, dilbarining oyog'iga yiqildi va faryod urib hushidan ketdi. Bu holatdan hayratga tushgan Mehr uning yuziga tikilib qarab, behush yotgan bu yigit Suhayl ekanini angladi, keyin u ham nola qilib, hushidan ketib yiqildi.

Ikkala kanizak ularning boshlarini ko'tarib, meh-ribonlik ko'rsatishgach, Mehr o'ziga kelib, qorong'i tushguncha Suhaylni shu uyda saqlashdi. Uyuq mahali o'ziga kelgan yigit o'z mahubasi bilan jism bilan jondek yoki sarv bilan ishqpechondek bo'lish-di. Suhayl bir necha kun qasrda yashirinch a Mehr-ning mehmoni bo'ldi. Taom bilan shariatdan tani sihat topib, behol jismiga quvvat kirdi. Shu yerda yashar ekan, Jobirning Mehrdan ayrilqqa chidab yurganini bildi. Bir kuni Jobir bog'ni sayr qilib yu-rar ekan, Suhayl to'ng'iz bilan olishishga chiqqan sherdek uning ro'parasida paydo bo'ldi va:

*Dedikim: «Pahlovonliq ermas ul,
Kim kishi makr birla urg'ay yo'l.
Teshib el kemasini hiyla bila,
G'arq etib suug'a bu vasila bila.
Qolmag'on chog'da kimsaning joni,
Tutubon band aylagay oni.*

*Sen agar zohir etting itlikni,
Men sanga ko'rguzay yig'itlikni», –*

dedi-da, dushmaniga qarab hamla qildi. Hayratidan kuchi qolmagan Jobir u bilan olishishga har qancha tirishmasin, Suhayl uni ko'tarib yerga urdi. O'zini bog'lagan arqon bilan qo'llarini mahkam qilib bog'la-di-da, o'zi yotgan choh ichiga tashladi. «Har kishi birovg'a choh qazisa, unga nogoh o'zi tushadi», – deb bekorga aytilmagan-da!

Suhayl o'z maqsadiga erishgach, Mehr bilan to'y bazmiga tayyorlana boshladi. Jobir xazinasini qo'lga kiritdi. Barcha xalq shodmon bo'lishib, shohga ta'zim qilishdi. Bazm tuzib, qo'lga qadah olgan Suhayl: «Jo-bir band etgan barcha odamlarni ozod qildim. Ularni bu yerga olib kelinglar, men qadah bilan shod etay», – deb farmon berdi. Bog' ichidagi ikki choxda faqat ikkita bandi borligini ko'rib, ularni bazmga boshlab kelishdi. Bularning biri Navdar, ikkinchisi esa No'mon edi. Ikki ota, ikki farzand bir-birlari bilan yig'lashib ko'rishdilar, so'ng o'tirib bir-birlari bilan so'rashib ketdilar. Ikki shoh xudo yo'lga kiritib, mamlakatlarini Suhaylga topshirdilar. Barcha xalqlar shukr qilishib, o'z shodliklarini izhor etishdi. Suhayl bilan Mehr o'z maqsadlariga yetib, vasi topishdi. Mehr ham, yori ham nilufar rangidagi ko'ylaklar-u to'narlarni kiyib yurishar-di, nilufar rangini xush ko'rgan quyosh ham o'z libosi uchun shu rangni tanladi.

*Har pari chehraki, mahvash erur,
Moviy o'lisa libosi dilkash erur.
Mehr kim g'ulruxi samoviydur,
Nilufarvash libosi moviydur.*

Musofir o'z hikoyasini tugatgach, pardador moviy pardani ochdi, shoh Bahrom ko'p in'omlar berib musofirni xursand qilgach, orom topib, uyquga ketdi.

* * *

Payshanba kuni shoh Bahrom sandalrang kiyimlar kiyib, sandalrang qasrga qadam qo'ydi. Uni sandalrang kiyimlaridan sandal hidi anqib turgan mahbuba kutib oldi. Bazm boshlangach, qadahlar davra bo'ylab aylana boshladi. Kecha ichgan mayidan boshi og'riyotgan shoh qadahga qo'lini ham uzatmadi. Lekin soqiy bosh og'rig'iga qizil sandaldan dori hozirlab qo'ygani edi. Bazm kechga qadar davom etdi. Qorong'i tushgach, gul yuzli go'zal o'z pardasi ortiga kirib ketdi. Shoh yana uyqu keltiradigan afsona eshittish istagini bildirdi. Mulozimlar yo'l bo'yiga chiqib, so'z dengizining kemachisi bo'lgan bir sayyohni boshlab kelishdi. Musofir shoh istagidan xabar topgach, avval uni yaxshilab duo qildi-da, afsonasini boshladi.

Oltinchi iqlim yo'lidan kelgan musofirning rivoyati

Boxtar diyoridan ikki kishi Xovar tomon yo'lga chiqishgan edi. Ular tun-u kun sayr qilishardi. Biringining oti Muqbil²⁵, yana biriniki Mudbir²⁶ edi. Muqbil pok, omadli, xalq e'tiborini qozongan yigit bo'lsa, Mudbir qayerga borsa, yuzida baxtsizlik changi paydo bo'ladigan inson edi. Yo'lida borisharkan,

²⁵ Muqbil – iqboli, baxtli.

²⁶ Mudbir – badbaxt.

qo'rqinchli bir vodiya duch kelishdi. Uni biladigan odamlar bu yerdan yurmasdilar. Ushbu vodiyni sabza-yu bog'i tikon-u sho'ra, suvi-yu tuprog'i esa neft-u olingugurd edi. Tuprog'idan badbo'y bug' ko'tarilib, o'tdek shamoli kishi taniga urilar ekan, uni kulga aylantirib, ko'kka sovurardi. U yerda joni-vorlarning yashashiga imkon ham yo'q bo'lib, kirib qolgan hayvon darrov halok bo'lardi. Odamlar uni «Vodiyi hamim», ya'ni «Jazirama vodi» deb atashar, harorati bu nomni isbotlab turardi. Bulardan ogoh bo'lmagan ikkala hamroh yo'l azoblari, balo dash-tining uqubatlari ko'rib, cheksiz bu dashni bosib o'tishdan boshqa chora topisholmadi. Har qanday balo duch kelsa ham, chidashga ahd qilib, tavakkal qildilar-da, dashda o'z safarlarini davom ettirdilar. Harorat alangasi kuchayib borgan sari Mudbirning besabrliqi orta borardi. «Bu qanday havo bo'ldi? Bunday dashni yaratishning nima keragi bor edi?» – deb shikoyat qilari, behush mastlar kabi: «Bu yerda suv yaratish qiyinmidi?», – deb nola chekar, har bir so'zi Tangriga e'tirozdan iborat edi. Buning ustiga doim hamrohiga: «Men bechoraga sendek yo'ldosh hamroh bo'lmagani yaxshiroq edi. Qanday shum kunda senga yo'liqdimki, shunday yomon xosiyatlarga duchor bo'ldim», – deb ta'na qilgani qilgan edi.

Muqbil esa xudo yodi bilan mashg'ul bo'lib, zikr-u tasbiddan bo'shamasdi. Mudbirga nasihat qilishdan charchamas, lekin bu pandlardan foyda yo'q edi. Muqbil barcha azoblarga bardosh berib, dashtdan chiqib oldi. Dasht ko'zdan yo'qolgach, ular dard-u balo dengiziga duch keldilar. Hamrohidan bezor bo'lgan Muqbil undan ayrilishni istagan edi, Mudbir qilgan ishlari, gapirgan so'zlaridan tavba

qilib, hamrohini bundan buyon sabrli bo'lishiga ishonitirdi. Muqbil uning qilgan ishlarini, noto'g'ri so'zlarini unuti.

Ikkovlari dengiz qirg'og'iga kelib, u yerda bir kemani ko'rdilar, har tarafni izlab, kema egasini topdilar-da, haqini to'lab kema ichiga kirdilar. Kemachi tomonga qarab suza ketdi. Kema qushdek tez suzib borarkan, Mudbir yana oh-voh qilib, bema'ni ibodat bilan band edi. Hamrohiga yana nasihat qila boshladi. Mudbir esa uning gaplariga parvo ham qilmay, kufr so'zlarni aytishdan tinchimasdi. Uning bu so'zlaridan qattiq g'am chekib, azoblanar ekan, Mudbir Tangriga xitob qilib «Ishlaringda hech tartib yo'q. Qum-u dashingda odam suvsizlikdan iztirob cheksa, bahr va to'qinlaringda bu qadar beboshlik. U yerdagi yetishmovchilik-u, bu yerdagi ortiqchalikdan aql-u hushini yo'qotmoqda», – deb nido qilardi. Uning bu xil shum so'zlaridan yanadalar baland ko'tarilib, katta-yu kichik kemalarni har tomonga surib tashladi, anchasi suvga g'arq bo'ldi. Ikki hamroh bir qayiqda qolishdi. Muqbil taba-tazarru' qilib, Tangridan o'z panohida asrashini iltijo qilarkan, uning bu duolari ta'sir qilib, shamol tindi va dengiz taskin topdi. Qayiq dengizda tinch suzib borarkan, bir manzil ko'zga tashlandi. Uning rangi osmondek ko'k bo'lib, u tomondan yovimli bo'y esib turardi. Bu sandal hidi bo'lib Masih nasadek jonlarga oro berardi. Undan rohatlangan Muqbil shukrona sajdasini ado qildi-da, qayiqni o'sha qirg'og' tomon surib, ko'p o'tmay, u yerga yetib

bordi. Qirg'og'da baland bir daraxt o'sar, barglari keng maydonga soya solib turardi. Uning tanasida katta bir kavak bo'lib, u yerda tiniq bir chashmadan suv chiqib, dengizga quyilardi. Ikki hamroh o'sha manzilda orom olmoqchi bo'lib, qayiqni bir ildizga bog'ladi-da, Muqbil daraxt kavagiga ko'zi tushgach, qiziqib uning ichiga kirdi. Suv ichmoqchi bo'lgan Mudbir ham uning ortidan kirib keldi. Chashma boshida bir tosh bo'lib, unga xat yozib qo'yilgandi. Ikkovlari u xatni o'qishga tushishdi. Unda: «Kimki bu manzilga kelib, ushbu ajoyibotni tomosha qilsa, shuni bilsinki, bu daraxt sehrlidir, uni «Sandali simiy», ya'ni «Sehri sandal» deb atashadi. Chashmadan suv ichgan har qanday odam o'z changog'ini qondiradi. Agar u kishi to'g'ri, pok inson bo'lsa, bir oygacha xursand bo'lib, yeb-ichishga muhtoj bo'lmay yuradi, yolg'onchi bo'lsa, uch kun o'tgach, suv va taom istab qoladi. Bu chashma suvidan bahramand bo'lgan odam keyinchalik yolg'on so'zlasa, o'sha ondayoq qorni yoritib, halok bo'ladi. Bu aytilgan so'zlar suv ichish haqida edi. Chashma ichiga tushishning ham o'z xosiyatlari bor: yolg'onchi bu suvga tushsa, o'sha ondayoq oyog'i kuyadi. Rostgo'y odam tushib, ko'zini yumib, qulog'-u burnini ushlab sho'ng'isa, boshini chiqargach, shunday narsalar ko'radiki, ularni aytib ham bo'lmaydi. Lekin bir sho'ng'igan odam o'zi ko'rganlarini yana bir ko'rmogchi bo'lib, yana sho'ng'isa, suv pasayib ketadi-da, sho'ng'iy olmaydi», – deb yozilgan edi. Xatni o'qigan Mudbir bir-ikki hovuch suv ichib, yolg'on va behuda so'zlashni bas qilmogchi bo'ldi. «Bundan keyin yolg'on so'zlashni tark etdim. Shu

ahdimni buzsam, o'linga ham roziman», – dedi-da, chashma suvidan ichdi.

Muqbil Yaratganga shukrona aytib sajda qildi-da, keyin suvdan ichdi-yu, changog'ini bostirdi. Mudbir suv ichiga tushmoqchi bo'lib, oyog'ini tiqqan edi, qaynoq suv oyog'ini kuydirdi. Muqbil lungi bog'lab, suv ichiga tushdi-da, unda o'z aksini ko'rib, suv ichiga sho'ng'idi. Boshini chiqarib qaragan edi, chashma suvini emas, balki zilol suvga limmo-lim to'lgan hovuzni ko'rdi. Uning ichlari tartib bilan terilgan sandalrang sof toshlardan bo'lib, atrofi Eram bog'ini eslatar, u yerda esa, haram kabi chiroyli bir bino qurilgan edi. Hovuzdan chiqish uchun oyoq qo'yg'an Muqbilni bir necha kumushdan qizlar qo'llarida top-toza matolar, tan quritish uchun esa ipak sochiqlar olib kelib yig'itning qo'lliga berishdi, sochiqlar bilan tanasini quritishdi. Ustiga sandal hidi kelib turgan xilma-xil kiyimlar kiydirishib, boshiga salla o'rnatishdi-da, qo'ldan ushlab, sandal qasrga olib bordilar. Muqbil atrofga hayrat bilan boqarkan, o'zini boshqa bir olamga kelib qolgan-dek sezardi. Es-hushi og'ib qasr ichiga kirgach, hamma yog'i sandaldan ishlangan, yoqimli atir hidi ufurib turgan keng xonaga ko'zi tushdi. Sandaldan ishlangan taxt javohirlar bilan bezatilgan bo'lib, uning ustida quyosh yuzi bir pari paykar go'zal o'tirganini, atrofida esa sahar paytidagi yulduzlar kabi sohibjamol kanizlar tizilib turishganini ko'rdi. Muqbilning ko'zi u diloroga tushgach, qoni qurib, rangi sarg'aydi-yu, yiqilib hushidan ketdi. Gul yuzli sarvomat go'zal uning oldiga kelgach, yoqimli atridan o'ziga keldi-yu, yana ko'rib o'zini yo'qotdi. Mahbuba shirin so'zlari uni xursand qilgach, yigit-

ning ko'ngli qaror topib, o'ziga keldi. Go'zal qiz unga yondashib o'tirganida, Muqbilning shavq o'ti belidan oshib, yana sabr-u qaroridan aytili-yu, ko'ksini pora qilishiga sal qoldi. Mahvash uni qo'ldan tutib taxti tomon olib borib, o'tirishni taklif etdi. Muqbil yer o'pib: «Bunday joyda o'tirishga haddim yo'q», – desa ham, parivash taxtda yonna-yon o'tirib, taom yeb, sharbat ichdilar. Keyin bazm boshlanib, jomlarda boda keltirildi. Bir diloro parivash sandal hidi anqib turgan jomni ularga uzatgan edi, mahbuba bir-ikki qultum ichib, keyin jomni Muqbilga tutdi. U o'zini zo'rga qo'lga olib, mayni oxirigacha sipqordi. Qadah davrada to'xtamay aylanar ekan, Muqbilning kayfi oshib, devonalarga o'xshab behijbona so'zlarni ayta boshladi, keyin esa nojoiz harakatlarga o'tdi. Gul yuzli go'zal Muqbilga qarshilik qilmay, qo'ldan qo'lini olmay o'tirardi. Yigit oxiri chiday olmay qizga: «Meni qiyin ahvolga solib qo'yding, rahm qilib dardingga davo qilgin, vasl bilan hojatimni ravo qilgin!» – deb iltijo qila boshladi. Parivash bu so'zlarga: «Bugun shuncha may ichib, hushimizni yo'qotgudek mast bo'ldik. Ertaga katta bir to'y qilib, nikoh o'qitaylik. Keyin o'z murodingga erishasan», deb javob qaytardi. Muqbil uning bu so'zlariga e'tibor bermay, qanday bo'lsa ham o'z maqsadiga erishmoqchi bo'lib, nojo'ya qiliqlar qila boshladi. Shunda mahbubasi «Agar o'zingni to'xtata olmayotgan bo'lsang, biron sarvomat kanizinga aytay, tonggacha sening yoring bo'lsin», dedi. Muqbil o'z maqsadi haqida boshqa og'iz ochmadi. Parivash unga bir kanizagini hamog'ush etdi, ikki eshik og'asiga ishora qilgan edi, yigitni arang turg'izib, alohida xonaga olib borib yotqizdilar.

Quyosh nurlari yoyilib ketganda uyqudan uygʻongan Muqbil oʻzining kechagi qilgan ishlarini eslab, xijolat chekdi-da, hovuz oldiga borib, choʻmilmoqchi boʻldi, sandalang lungini beliga bogʻlab, suvga tushib shoʻngʻidi, keyin boshini koʻtarib atrofga qaradi-yu, oʻzining sirli buloq ichida turganini koʻrdi. Koʻzlariga ishonmay, yana bir necha marta suvga shoʻngʻidi, lekin har safar boshini koʻtarganda oʻzini yana oʻsha buloq ichida koʻraverdi. Oʻz mahbusasi visoliga yetisha olmaganidan iztirobga tushgan Muqbil nima qilishni bilmas, Mudbirga esa oʻz ahvolini aytishni lozim koʻrmasdi. Shu payt koʻzi yana buloq ustidagi toshga tushdi. Uning burchagida yana bir xat yozilgan boʻlib, Muqbil oldin eʼtibor bermagan ekan. Unda: «Kimki bu simiyoni koʻrib, suvga shoʻngʻigach, yuz baloga duch kelgan boʻlsa, qaytib chiqqanidan keyin bu yerda turmay, tezda suv orqali joʻnab ketishi kerak. Aks holda uni dev yoki nahang oʻldiradi», – deb yozilgandi.

Muqbil xat mazmunini anglab: «Hayotim xafv ostida qolsa ham bu yerda qolaman, bunaga hayotdan oʻlganim yaxshiroq», – dedi. Ammo yana fikr yuritib, jonining azizroq ekanini oʻyladi-da, ketishni lozim topdi. Qayiqni yechib hamrohi bilan birga dengizda suza ketishdi. Mudbir hamsafarining holatidagi oʻzgarishlarni koʻrib, uning sababini bilishga intilisa ham, Muqbil unga hech narsani oshkor qilmadi. Qayiqda oʻy surtib oʻtiraverdi. Ikkovlari Haqdan panoh soʻrab, qayiqni haydab borisharkan, Muqbil hajr oʻtida qiynalar, Mudbir holini soʻrasa javob qilmas, chunki uning gʻami sharh etardek emasdi. Baʼzida unga qarab: «Ey doʻstim, bu savolingga javob berishimni kutmagin. Holimni senga aytmayotganim-

ning sababi uni oʻzim ham bilolmayotganimdandir. Holimdan malolat chekayotgan boʻlsang, sen haqlisan, men esa bundan xijolatdamani!

*Qilisa bexudlugʻum seni ranjur,
Ne deyin, chunki borsen maʼzur.
Nafasingni menga diloso qil,
Lutf ila nechakim muvoso qil.
Baxtdin kom agar boʻlur hosil,
Boʻlsa bir kun maqomimiz sohil.
Hajrima xotiringni shod aylay,
Oʻpib ilgingni xayrbod aylay», –*

derdi-da, qayiq ichida yana figʻon qilardi. Mudbir hamrohining bu holatini koʻrgach: «Chashma atrofta turli jinlar boʻladi, deyishardi. Muqbilning majnunlarcha xatti-harakatlari ularning taʼsiri oqibatimikan», – deb oʻylardi. Shu chogʻ dengizda katta bir kemani koʻrib qolishdi. Shamol qayiqni oʻsha kema tomon surib ketdi. Uning yoniga yetib borib, ikkovlari toʻlqinlar xafvidan gʻam chekmaslik uchun kemaga chiqishdi. Kema ahlining barchasi oʻlgan boʻlib, birona ham tirik odam qolmagan edi. U sandal daraxti yogʻochlari bilan toʻla ekan. Voguea shunday boʻlgan ediki, Xovar Xusravining pariga oʻxshash bir qizi boʻlib, shohning hayoti u bilan baxtiyor edi. Uning bir dardi boʻlib, tabiblar har qancha davo qilsalar ham shifo topisholmagan edi. Faqat sandal isigina unga foydali boʻlib, bosh ogʻrigʻini goldirdi. Shuning uchun shoh qiziga atab sandal yogʻochidan qasr qurishga buyurgandi. Toki farzandi u uy ichida yashab, uning sogʻligʻiga davo yetkazsin. Bu farmon olamga tarqalib, savdogarlar

Hindistonga sandal tashish bilan band bo'lishdi. O'sha xushbo'y sandalli imorat bitgach, savdogarlar kechasi-yu kunduzi shu ish bilan mashg'ul ekanlar, dengizdagi bir girdobga duch kelib qolib, undan chiqib ketolmay, ovqatlari tamom bo'lib barchalari halokatga yuz tutgan edilar.

Bu mahal dengizda kuchli shamol ko'tarildi-da, to'fon boshlanib, shu joyni yel raqqosdek o'ynatib, kemani girdobdan chiqarib yubordi.

Kema ichidagi ikki hamroh ham o'z ishiga mashg'ul bo'ldi. Muqbil o'z dardi bilan band bo'lib, bir chekkada oh-u fig'onini davom ettirsa, Mudbir o'lganlarni kemadan suvga tashlash, kema molini o'z ixtiyoriga olish bilan band edi. Kema molini ham, kemaning o'zini ham o'zini deb bilib, hamrohi holiga e'tibor ham qilmadi.

Shu payt uzogda sohil ko'rindi. Kema sohilga yetib borgach, Xovar diyoriga kirib kelganlari ayon bo'ldi. Mamlakat shohi shu kuni tomoshaga chiqqan bo'lib, daryoni kuzatardi. Yangi kelgan kemaga nazari tushib, a'yonlariga: «Kema ahliidan biron kishini huzurimga olib kelinglar, kinga tegishli ekanligi, qanday mollar keltirilganini bilayin, so'ng uy tomon ketayin», – dedi. Mulozimlar kemaga ko'tarilib, unda biri shod, ikkinchisi esa g'amgin ikki kishini uchratishdi. Shoh so'zini eshitgan Mudbir u tomonga tez-tez yurib ketdi. Shoh goshiga kelib yer o'pib, duo qilgach, hukmdorning o'z holati haqidagi savoliga: «O'zim savdogarman, ishim tijoratchilik, bu safarda hech kim omon qolmadi. Barcha xodimlarim vabo kasaliga uchrab halok bo'lishdi. Bu sohilga esa bir men-u, bir Muqbil otliq qulimgina yetib keldik», – deb javob bergan ham ediki, gorni

shisha boshladi. Undan libosi yirtilib, ko'ksi ham chok bo'ldi-yu, yiqilib jon berdi.

Shoh bu holatni ko'rib, hayratdan qotib qoldi. Bunday ishga hech ham duch kelmagan edi. Notavon Muqbilni olib kelishlariga farmon berdi-da, uni ko'ribog ko'nglini shodlik egalladi. Jon bergan hamrohini undan yashirib turib, Mudbirdan so'ragan savollarini Muqbilga ham berdi. Muqbil o'zining ko'rgan-bilganlarini birma-bir shohga gapirib berdi. Shoh dediki, kema va undagi yuklar davlat xazinasiqa beriladi. Muqbil aytgan barcha gaplarning chinligi shohga ma'lum bo'ldi. «Sening rostgo'yliging ko'nglimizni maftun qildi, nimani istasang, aytgin», – deb so'radi. Muqbil dedi:

Shohning umr-u johin istarman,

Charx avjida komin istarman.

Yana matlub xalq ibodatidur,

Kim ulus mujibi saodatidur.

Shoh agar qilsa, bandasin ozod,

Tun-u kun aylagun duo bila yod.

Muqbilning bu og'lona va yoqimli so'zlari xush kelib, zebo chehrali va xushso'z bu yigit shoh ko'nglida mehr uyg'otdi. Unga shoh vazirlik unvonini berdi. Bir necha vaqt xizmat qilgach, davlat humoyi boshiga soya solib, qizini nikohlab berdi-yu, uni farzand qilib oldi. Muqbil bunga e'tiroz bildirgan bo'lsa ham, uni o'z ixtiyoriga qo'ymay, katta to'y qilib, ko'z qorachig'ini unga juft qilib berdi. Boshdan oyoq sandalbo'y kiyimlar kiydirishdi, chunki parivash shuni istagan edi. Keyin ularni qasri sandalga olib bordilar-da, guli sumansoni o'z mahbubiga topshirdilar.

Muqbil kelin chehrasiga boqib, hayratga choʻndi. Chunki u oʻzi chekkan azoblarning sababchisi edi. Qasr ham, saqf-u ostona ham, taxt-u ofati zamonam aynan suv ostida koʻrganlarining oʻzi edi. Hayrat oʻti dimogʻiga tutun yetkazib, bu oʻt uning vujudini nobud qilib, oh-u afgʻon chekib yiqildi, joni esa chiqay deb turardi. Shu chogʻ dimogʻiga sandal isi esib, koʻzi charoʻfi yoridi. Koʻzini ochgach, yana ahvolni koʻrib, nola chekib behol boʻlardi.

Uning bu holatini kuzatayotgan mahvash ham unga mehribonlik koʻrsatib, koʻnglini olardi. Oxiri oʻziga kelib mahvash visoliga yetishdi. Lekin goʻzal mahbuba koʻrganlaridan lol boʻlib yurardi, bir kuni: «Sening hayratli ishlaringdan men doim lolman. Vogalar sababini aytib bergil», – deb iltimos qildi. Muqbil rost soʻzlashdan boshqa chorasi boʻlmagani uchun bor koʻrganlarini bekam-u koʻst sharhlab berdi. Bularni eshitgan parivash tabassum qildi-yu, shunday deb soʻz boshladi: «Taqqir meni goʻzal qilib yaratgach, husnim haqidagi soʻzlar jahonga targʻaldi. Mening koshonam oldidan oʻtib qolgan jinlar shohi husnimga shaydo boʻldi-yu, qasrda jinlar shovqin-suroni boshlanib, men devona boʻlib qoldim. Shoh buni koʻrgach, tabiblarni chaqirtirib, dev-u parilarning sehr-u ziyonidan meni xalos qilishga kirishishdi. Ular daf boʻldi, lekin eshitishimcha, jinlar shohi gʻamimda yana devona boʻlib, dengiz ichida sehri manzara bunyod etibdi. Sandaliy qasr atrofiga bogʻ yaratib, undagi sandaliy taxt ustida mening timsolimni oʻtgazib qoʻyibdi. Sen hovuz ichida koʻrgan narsalar naqshlardan iborat boʻlib, uni koʻrgan xasta odam orom topar ekan. Sen u yerda boʻlgan chogʻingda mening tasvirimga shay-

do boʻlgansan. U yerda timsolimga oshiq boʻlgan eding, bu yerda Haq seni visolimga yetkazdi».

Shu soʻzlarni eshitgach, Muqbilning mushkul-lari bartaraf boʻldi-da, mahbuba xayolidan koʻngli yayrab, sandaliy qasrda baxti boʻldi, kiyimini ham sandaliy rang qildi.

Sandal osoyishi ravon angla,

Attri oning hayoti jon angla.

Sandal isinda tek turub boʻlmas,

Mushkni kimsa yoshurub boʻlmas.

Donishmand musofir oʻz afsonasini tugatgach, shoh sandal boʻyli nasimdan orom olib uyquga ketdi.

* * *

Juma kuni shoh Bahrom oq ipakdan kiyimlar kiyib, nuraftshon quyosh misol olamni mehri nuri yoritib, oq gumbazli saroy tomon yoʻl oldi. U yerni manzil qilgan chinlik goʻzal ham shu rangdagi kiyimlarda uni kutib oldi. Shoh fil suyagidan ishlangan oppoq taxtga chiqib oʻtirgach, dilbari ham uning yonida orom topdi. Bazm-ishratga yigʻilgan majlis ahlining barchasi ham oq libosda edi. Bir gul yuzli parizod kelib, chiniiy qadahda may tutdi. Shoh oqshomga qadar har kungidan koʻproq may ichdi. Quyosh oʻz nurlarini yashirgach, shoh uyqu istagini bildirdi. Oq uy ichiga joy solingach, mulozimlar yoʻlga chiqib bir musofirni boshlab kelishdi. U shoh Bahromni duo qilgach, oʻz hikoyasini boshladi.

Yettinchi iglim yo'lidan keltirilgan musofirning hikoyasi

Men o'z ko'rganlarimni hikoya qilib bermogchiman. Xorazm mamlakati mening diyorum bo'ladi. San'atim soz chalmog bo'lib, hech kim musiqalimini menchalik bilmaydi. Doimiy ishim elga ta'lim bermog bo'lib, hozirda ustozlik qilayotgan ko'pgina kishilar mening shogirdlarimdir.

Nogahon xalq ichida: «Xorazmga bir xitoylik savdogar hurvash kanizi bilan kelayotgan emish. Xojaning mol-u dunyosi el gumon qilganidan ham ko'p emish. Uning kanizi esa nihoyatda sohibjamol bo'lib, barbat asbobini qoyillatib chalar va g'oyat yoqimli ashulalar kuyilar ekan», – degan xabar tarqaldi. Bu xabar xalqni beqaror qildi. Bir necha kundan so'ng esa xoja ham yetib keldi. Xorazm ahli o'z eshitganlarining qanchalik to'g'ri ekanini o'z ko'zlari bilan ko'rishni istab, uning istiqboliga chiqishdi. Xoja aytilganidek boy bo'lib, zuhd-u taqvoni shior qilib olgan ekan. Aslida xojaga farzand sanalgan oy yuzli go'zal kanizak esa parda ichida, yuziga oq niqob tortib o'tirardi. Faqat yuzidagi niqobigina emas, balki kiyimlari ham oq bo'lib, shu rangdagi kiyimlarni xush ko'rarkan.

U kanizak har kuni ikki gatta, subh va shom paytlarida parda ichida o'tirib chang chalib, kuyga hamohang ashulalar kuyilar, ularni tinglayotgan odamlar o'zlarini yo'qotib, oh-u nola qilishar, har kuni bir g'ammok shu tarzda halok bo'lardi. Bu gaplar shohga ham yetib bordi. Ularni o'z saroyiga taklif etishga jur'at qilolmagan shoh o'z kiyimlarini o'zgartirdi-da, odamlar orasida turib kuy va

ashulalarni tingladi-yu, u ham kanizakka shaydo bo'lib qoldi. Qizning kuy-u navosidan uning husn-u jamolini anglagan hukmdor mahvashga uylanib, xojaga farzand bo'lishni istab xomtama bo'lar ekan, oraga dallolalarni qo'yib, xojaga o'z istagini bildirdi. Lekin xoja: «Shoh o'z orzusini bayon qilib, boshimni ko'lka yetkazdi, lekin bu borada mening toleyim yo'q ekan. Gap shundaki, bu mahvash sanam turmushga chiqishni aslo istamaydi, Haq uni juftidan toq qilib yaratgan», – deb javob qildi. Shoh o'z istagini yana bir necha bor izhor etdi, lekin xoja har safar oldingidek rad javobini berardi. Oxiri ishqdan halok bo'lishiga ishongan shoh beqaror bo'lib, g'azablendi-da, zulm qilishga bel bog'ladi. Bir qancha sipohlarini xoja uyiga borib, kanizakni bor yuklari bilan saroyga olib kelish uchun yubordi. Ular shoh farmonini bajarib, kanizakni saroyga olib kelib, qasr ichiga tushirdilar. Shoh xursand bo'lib, go'zal sanam huzuriga yo'l oldi. Bundan xabar topgan kanizak changini qo'liga olib, shunday ashula ayta boshladiki, uni eshitgan shoh o'zidan ketdi, kimning qulog'iga eshitilgan bo'lsa, yiqilib uyquga ketaverdi. Saroy ahlining barchasi shu tarzda mast bo'lib, uxlab qolgach, kanizak o'z uyi tomon yo'l oldi.

Shoh va uning sipohlari uyg'ongach, ahvoldan ogoh bo'lib, kanizakni yana saroyga majburlab olib kelishdi, u esa yana chang chalib va ashula aytib, barchani uxlatib qo'ydi va yana o'z uyiga borib, parda ichida orom ola boshladi. Shoh yana bir necha bor shu ishini takrorladi, lekin har safar shu holat yuz beraverdi. Oxiri shoh o'z ishidan pashaymon bo'lib, xoja huzuriga keldi-da, uzr so'rab, u bilan ota-o'g'il tutindi, parivashdan ham kechirim

tilab, og'a-singil tutindi. Shundan so'ng xoja jan-natnonand bir bog' yasab, unga baland bir qasr soldirdi. Uning yoniga esa ibodat qilish uchun bir hujra qurdirdi. Gul yuzli go'zal u yerda oppoq kiyinib ibodatga mashg'ul bo'lar, tong otguncha Tangriga munajat aytib, bironing umidi bilan yashar, lekin u odamning kimligini hech kimga ayon qilmadi. Subh bo'lgach, firoq haqida kuy chalib, ashula aytib, eshitganlarni zor yig'latar, shomgacha toat-ibodat qilib, shomda yana o'z kuy-u ashulasini davom ettirardi. Parda tashqarisida o'tirgan odamlar no-la-yu oh chekar, shoh ham goh³⁷⁰gohida shu yerda o'tirib, kuy va ashuladan hushini yo'qotar edi. Xoja dasturxon tuzab, imkoni boricha shohga takalluf ko'rsatar, ziyofat qilib ko'nglini xushlardi.

Men u shaharning nag'masoz, bazmlarning dostonavozi edim. Kunlarim kuy va ashula bilan o'tardi. Men aytgan kanizak o'z kuy va qo'shiqlarini boshlagach, ishlarim yurishmay, elning e'tiboridan qola boshladim. Shunda o'z ahvolimga chora o'ylab topdim-da, xoja dargohiga yo'l oldim. U mahvash huzurida ekan, uzoproqdan faryod chekdin. Ik-kovlari ovozinini eshitib, faryodim sababini so'radi-lar. Men: «Sizlar menga zulm qildinglar», – deb javob qildim. Ular yana: «Ey mazlum, bizga tuhmat qil-ma, biz zulm qilishga o'rganmaganmiz. Balki bizni kimlar bilandir adashtirayotgandirsan?» dedilar. «Undoq emas, so'rasangiz, nima qilganingizni aytib beray, insof qilsangizlar, biron chora topib berarsiz, bo'lmasa, so'zimni yolg'onga chiqararsizlar», – de-dim. Ular «Ayt!» – deyishgach, duo qilib, keyin o'z ahvolimni shoshilmasdan birma-bir aytib berdim. Ular so'zlarimni kulinsirab eshitdilar. So'ng men

o'z istagimni bayon qilib: «Ruxsat bersangizlar, men bir necha fursat huzuringizda bo'lib ta'limingizni olsam. Men o'jiz bo'lib ko'rinsam ham, musiq ilmi-da ancha mashhurman. Bu mamlakatdagi ko'plab tanikli sozanda-yu hofizlar mening shogirdlarimdir. Aftotun ham soz chalishda menga teng kelolmaydi. Men bu yerda sizlar ayon qilgan ishlarining mohiya-tini aytib berishga o'jizman. Bu tarzda ashula aytib, eshituvchilarni goh o'ldirib, goh tiriltirishni hech kim ko'rmagan. Shu tufayli mening ishlarim kasod bo'ldi», – dedim.

Xoja va uning qizi mening so'zlarimni tinglab, xor-u zorligimga achindilar, shekilli, menga yax-shilik qilishdi. Xoja menga qarab: «Biz bilan ham-korlik qilishing, soz bilan mehribonimiz bo'lishing yaxshi, albatta. Lekin bir masala mushkulroq: gul yuzli sarvinga nomahramning xizmat qilishi ham, yaqinroq borishi ham mumkin emas», – dedi. Men unga: «Hunar umidi bilan men o'zimni mahram aylaganman, sizni bu xil g'andandan qutqazish uchun erkakligimdan voz kechgannan», – dedim. Ikkovlari hayrat bilan boqishdi-da, mening rost gapirayot-ganimni taffish qilib, ishonch hosil etishdi. Keyin menga ko'pdan ko'p iltifot ko'rsatishdi. Men parda oldida xojaga hamdam bo'lib, parda ichida esa u mahbubaga sirdosh bo'lib xizmatlarini qilib, ular-ning ko'nglini olardim. Oy yuzli go'zal kuyalar ekan, meni bir narsa hayron qoldirardi: uning barcha ashulalari ayriqliq dardiga bag'ishlangan edi. Yana bir holatdan ham xabardor bo'ldim: u ba'zan par-da ichida yashirincha yig'lar edi. G'ami kuchayib ketgan paytlarda men bilan mahram sifatida sub-batlashib, xayoliga kelgan ayrim so'zlar ma'nosini

mendan soʻrardi, men esa bilganimcha javob berardim. Baʼzida uyqusi qochsa, menga: «Afsona aytib bergin», – deb iltimos qilardi-da, rivoyatda ayriliq haqida gap borsa, beixtiyor yigʻlashga tushardi. Bu holat haqida fikr yuritib, parivashning birov ishqida majnun ekanligiga, unga zor-u mahzunligiga ishonch hosil qildim. Ichiga botib azob berayotgan hajr tikani zardoblari ashulasi bilan tashqariga chiqarib tashlar ekan. Tun-u kun kuylamasa, alanga uni pinhona kuydirar ekan. Shularni aniqlagach, parivashni qiyayotgan dardning mohiyatini bilishga intildim. Har xil mavzularda u bilan suhbatlashar ekanman, bir kuni savol berishga ruxsat olib, uning birov ishqida yonib, hajrida oʻrtanayotganini sezganini aytdim-da:

«Manga bu gʻamni oshkor etsang,

Meni bu sirtda rozdor etsang.

Toki boʻlgʻay hayotim imkoni,

Kimsa mendin eshitmagay oni.

Lek mumkindurur davo qilurum,

Saʼy etib hojating ravu qilurum», –

dedim. Soʻzlarimni tinglagan gulrux biroz oʻylanib qoldi-da, soʻng: «Mening holatimni toʻgʻri anglabsan. Faqat iltimosingni aytmasang yaxshiroq boʻlardi. Chunki uni eshitishdan senga foyda yoʻq. Yurak sir-larimni anglashga juda ham qiziqayotgan boʻlsang, ikki ishdan biriga rozi boʻl: yo bu ishdan voz kechgil yoki dardindan ogoh boʻlgach, bu yerdan bosh olib, boshqa mamlakatga ketishga rozi boʻlgin», – dedi. Bu soʻzlardan vahimaga tushib, bir necha kun gʻamgin boʻlib yurdim-u, keyin sabr-qarorsiz boʻlib, uni oʻz

xonasida yolgʻiz uchratdim-da: «Sen chekayotgan dardni bilishga boʻlgan qiziqish menga tinchlik bermay, devona qilay deyapti. Mayli, soʻzlaringni eshitib boʻlgach, boshimni olib qayoqqa desang ketishga ahd qildim», – dedim. Mahvash: «Bu soʻzlaring qiziq boʻldi-ku, chunki sen oʻz-oʻzingga balo tilayapsan. Ahd qilgan boʻlsang, shaharda turmasdan bosh olib ketishingga qasam ichgin», – dedi. Men uning aytganini bajo qildim. Shundan soʻng mahvash oʻz ahvolini hikoya qilishga tushdi:

«Men chekayotgan dard sabablarini soʻrayapsan.

Soʻzni avvalidan boshlamasam, gʻamim senga yaxshi ayon boʻlmashi mumkin. Bilginki, mening diyorim Chin mamlakatidir. Oʻsha yerda tugʻilib oʻsganman. Bolalik paytida ikki shohning oʻzaro urushi tufayli men asirga tushib qoldim. Meni choʻrlikka sotishayotgan paytda xoja xaridor boʻlib sotib oldi. U meni yaxshi koʻrishining sababi shuki, men uning sotib olgan kaniziman. Xojaning farzandi yoʻq edi, shuning uchun u meni oʻz farzandidek eʼzozlardi. Mening ovozim yoqimli, soʻzlarim muloyim boʻlib, dilkash qoʻshiqlarni kuylardim. Bundan xabardor boʻlgan xoja musiga ilmining atogʻli ulamolalarini, mohir sozanda va xonandalarni uyga chaqirib, bir necha yil davomida mening iqtidorimni kamolotga yetkazdi. Sanʼatim ovozasi jahonga targʻalib, changimning shuhrati osmonga yetdi. Buning ustiga begiyos husnim ovoza ustiga ovoza boʻldi. Qancha-qancha badavlat kishilar menga ega boʻlish uchun behisob mol-u xazinalar taklif qilishdi, shunchalar koʻp mablagʻlar toʻkdiarki, oqibatda xoja oʻz farzandini kanizga aylantirdi. Xaridorlarim koʻpaygani sayin bozorim ham shunchalik qizirdi.

Shu paytlarda Chinda mohir bir naqgosh bo'lib, ismi Moniy edi. U mening suratimni yashirincha chizib, safar chog'ida bir shahanshohga ko'rsatibdi. Shoh suratga shaydo bo'lib, kanizakni sotib olish uchun Chinga bir necha uddaburon kishilarni jo'natibdi. Ular xoja istagancha Xitoy xirojini to'lab, meni o'z yurtlariga olib ketdilar va yo'lda tez yurib shoh huzuriga yetkazdilar. Visolimga erishgan shoh benihoya xursand bo'ldi.

*Andoq o'ldiki, mensizin bir dam,
Tiyra erdi anga yorug' okam.
Umridin hosili jamolin anga,
Balaki umri abad visolin anga.
...Mensizin yo'q edi dame komi,
Kom yo'q, xotirining oromi.
Bo'lasam hamroh urmay ul bir gom,
Men navo chekmay, ichmay ul bir jon.
Men qayu nag'makin, ado aylab,
Ul chekib oh-u jon fido aylab.
Olmayin ko'z dame jamolindin,
To'ymayin bir nafas visolindin.*

Shoh qanchalik menga moyil bo'lsa, mening ko'nglim ham unga shunchalik moyil edi. Oqibatda shoh davlat-u sipohlarini unuta boshladi. Bir kuni u may ichib, bir kiyikni ko'rdi-da: «Qanday qilib o'ldiray?» – deb mendan so'rab qoldi. Men: «Oldin qo'lini bog'lab, so'ng uzog'dan turib o'ldirgin», – dedim. Shoh uni men aytganidek qilib o'ldirdi. Uning bu ishini hech kim bajo qilolmasdi. Bu mahorati uchun jonimni fido qilsam arzirdi. Men baxtiqaro esa buning o'rniga shunday bema'ni so'zlarni aytib-

manki, buning uchun yuz parcha qildirsa ham haqli edi. Shunda ham o'ldirmay, meni bir biyobonga tashlatibdi va gahrlanib mast holda shaharga yo'l olibdi.

Ikki kecha-kunduz o'tgach, sotib olgan xoja meni sog'inib, ko'rish uchun Xitoydan safarga chiqqan ekan. U Xorazmga tezroq yetib borish uchun ikkita quli bilan kechasi-yu kunduz yo'l bosar ekan, tun paytida oti yo'ldan chiqib men yotgan dasht-u biyobonga borib qolibdi. Xojani uyqu bosib, otdan yiqilibdi-da, uxlab qolibdi. Ko'zini ochganda atrofi yorishib ketgan ekan. Yonidagi yuz qadamcha yo'lga nazar tashlasa, ko'ziga bir qora ko'rinishdi. U qo'l-oyog'i bog'langan odamga o'xshab yotganmish. Xoja yaqin kelib qarasa, sochlari bilan bog'lab tashlangan bir ayol ekan. «O'likmikan, tirikmikan?» – deb, qo'l-oyog'ini yechib qarasa, yuzida qoni qolmagan bu ayolning bo'y-u basti, ko'z-u qoshi menga o'xsharmish. Oyog'iga tushgan sochlari-yu, zaqani va lablaridagi xoli ham meni eslatarmish. Xoja o'zining sog' yoki mastligini-yu, uyqudani, uyg'oqligini bilmay hayratlanib, xayol surib o'tirarkan, uzog'da bir karvonning qorasi ko'rinishdi. Bir qulini o'sha tomonga yo'llab karvonni chaqirtiribdi-da, odamlarni shu yerga tushiribdi. Karvon ahli ichida meni ko'rish uchun kelayotgan bir necha dugonam ham bor ekan. Xoja ularga meni ko'rsatgan ekan, nishonalarimdan meni tanishibdi va yoqalarini yirtib, oh-fayrod ura boshlashibdi. Meni o'lgan deb o'ylagan xoja-yu dugonalarim meni ko'z yoshlari bilan yuvib, qimmatbaho ipakdan kafan bichib, unga kofur (oq xushbo'y modda) sepishib, ipak bilan o'rab, gulob bilan xushbo'y qilishibdi. Gulob hididan o'zinga

kelganimda, hamma yuzlarini iyagina surtishib, dimog'imga yaxshi islar tutishibdi. Ko'zimni ochsam, ularning har biri boshim ustida har xil so'zlarni aytib turishardi. Shunda men ularga qarab: «Bunda turmay tezlik bilan jo'nab ketinglar, chunki bu vodiy ofat manzildir», – dedim. Shunda meni bir kaja-vaga o'tqazib, og'zimga sharbat tutishib, xushbo'y ko'katlar bilan quvvat berishib, ikki kecha-kunduz yo'l yurdilar. Mening ham sihatim yaxshilandi. Tuyalar charchagach, xoja bir chashma oldida karvonni to'xtatdi. Ko'm-ko'k yaylovda koshona yasab, taxt qurib, uning ustida menga orom berdilar. Xoja oldimga kelib boshindan o'tgan vogelarni so'radi, unga barchasini aytib berdim. Xoja birdan boshini ushlaganicha jin o'tirdi-da, yana bir on boshini quyi soldi.

Men uning ahvollarini so'rading. U ham o'z qisasini aytdi va mendan «Endi nima qilmoqchisan?» – deb so'radi. Men: «Garchi shoh o'z kaniziga g'azab qilgan ekan, men bunga sazovor edim. Shoh qahr qilgan bo'lsa ham, u o'ldirgan odamni Tangri asradi. Kishi o'lganga tig' urmaydi, bir o'likni ikki bor o'ldirmaydi. Sizlar meni o'tragan kafanni kiyib, uning dargohiga borsam-da, ven qilgan gunohlarimning jazosini tortdim. Xudo menga yangidan jon ato qildi, uni ham shohga fido qilishni istab, bu yerga keldim. Qatl qiladigan bo'lsa ham, afv qilishni istasa ham men bandasiman. Aybim bo'lsa, o'zi panohim, uning karam-u lutfi esa mening orzuyimdir, deb aytсам, hech shubha yo'qki, shoh afv etib, benihoya yaxshilik ko'rsatadi», – deb javob qildim. Bu so'zlarimni eshitgan xoja-yu xalq faryod urib: «Bu xohishing xatodir, yo esingdan ayriladimmi, bo'lmag'ur

gaplarni aytvapsan. Birgina so'zing uchun qonimga ni to'kkan shohga joningni fido qilishing nimasi? Shoh kuydiruvchi bir shu'ladir. Har kinga bu shu'la tegsa, uning kuyib kul bo'lishi muqarrar. O'z ixtiyori bilan o't ichiga kirmoq esa o'zini kuydirishdan boshqa narsa emasdir. Biron narsadan ranjib, g'azab o'tida yonayotgan shohdan qancha uzogga qochilsa, shuncha ofat kamroq bo'ladi. G'azabi tinchigach, senga ravo ko'rgan ishidan pushaymon bo'lganligi haqidagi xabar har tarafga tarqaladi. Af-suslanayotgan bo'lsa, uning huzuriga borish oson bo'ladi. Qilgan ishini to'g'ri deb bilayotgan bo'lsa, joningni qutqargan bo'lamiz, xolos», – dedilar. Xoja bu so'zlarini tugatgandan so'ng barchalari maslahatlashib: «Hozircha biron tomonga qochib bormoq kerak», – degan fikrda to'xtashdi. Eng uzog manzil Xorazm edi, shuning uchun o'sha tarafga qarab yo'l oldik. Men bu shohdan shu tarzda ayrilgach, hajrida tirik qolmasligimni bildim, o'zimni o'lgan deb gumon qildim, zero hajr o'lim bilan tengdir. Shu tufayli menga libos bo'lgan kafanni kiyib yurishni odat qildim. Visolidan ayrilganim uchun kafanim oq libosdir.

Bu shaharga yetib kelgach, shu yerga tushdik. Sen bo'lib o'tgan barcha ishlardan ogohsan. Bu yerning shohi oldida yolg'on so'zlashim, uning diliga yuz xil iztirob solganimni ko'nglim xohishi deb bilmagin. U valine'matinga vaf o'ifodasi edi. Senga sirlarimni oshkor qildim. Sen ham menga bergan va'dang ustidan chiqqin-da, bu diyorda turmay tezroq ketgil».

Men bu xil so'zlarni eshitgach, sarvi gulrux bilan xayrlashdim-da, mamlakatna-mamlakat yurib,

qadam ba qadam yoʻl bosgan boʻlsam-da, bu sirni hech kimga aytmadim. Shoh: «Afsona aytl» – deb hukm qilgach, bundan yaxshi afsonani topolmadim. Xususan, bunday kofuriy rang (oppoq) qasrni koʻrib, firoq ichida iztirob chekib, oq kiyim kiyib olgan, yoʻq, kiyim emas, oppoq kafan kiyib, unga kofur sepib olgan hurvash goʻzal yodimga keldi. Olanning ajoyiboti boʻlgan u sohibjamol bu qasrga juda munosibdir».

Qissa aytuvchi musofir oʻz soʻzini tugatgunga qadar gʻoyib boʻlgan mahbubasidan nishon topgan Bahrom yuz marta hushini yʻqotib, yuzdan ortiq oʻlib tirilgan edi-yu, ushbu afsonadan oʻlib, shu afsonadan tirilgan edi. Hikoyachi oʻzining figʻonidan ogoh boʻlib qolsa va bir nafas afsonasini toʻxtatasa, boshqa voqeaga oʻtib ketishi mumkin, degan xayolda nola qilishdan oʻzini zoʻrgʻa asrab turardi. Musofir afsonani oxirigacha aytib tugatgach, shoh otashin figʻon tortib, oʻz oldiga uni chaqirdi-da, qattiq quchoqladi-yu, ruhining bulbuli uchgandek oʻlgan kishiga oʻxshab oʻzidan ketdi. Bunday afsonani eshitib, behush boʻlgan odam yana oʻziga kelib nima ham qila olardi?!

* * *

Shoh Bahrom oʻzining gʻoyib boʻlgan mahbubasidan nishon topgach, saharigacha beqaror boʻlib, chala soʻyilgan hayvondak azob chekdi. Shavq oʻtida oʻrtanayotgan shoh sabr qilishga chiday olmay, iztirobda oʻzini u yoqdan bu yoqqa urardi. Sal tinchlansa, musofirni oʻz qissasini takrorlashga undar, hajr dardida qiyalsa ham, visol umidi bilan orom

topardi. Shu tarzda ogshomni tongga uladi. Subh kulgusi olamga yoyilib, quyosh shuʼlari jahonni yoritgach, shoh avvaliga Dilorom manzili – Xorazm tomon darhol yoʻlga tushish istagini bildirdi. Lekin davlat arkonlari boʻlgan amaldorlar bir necha kun sabr qilish zarurligini uqdirib: «Shohning zaifligi davom etayotgan bu kunlarda uzoq safarga otlanish toʻgʻri boʻlmaydi», – deyishdi. Tabiblar ham: «Togʻ qancha ulugʻvor boʻlsa ham, viqor-u soknilikni odat qilgan. Agar u harakatga tushsa, qiyomat oshkor boʻladi. Shuning uchun bir necha kun bu gʻamga chidab, orom olgin-da, olamni buzmagin», – deb maslahat berishdi. Keyin xojaga:

*«Kim bu yangligʻ xabar eshituk jazm,
Ki bor emish makoningiz Xorazm.
Bu xabardin agarchi boʻladuk shod,
Yeti yuz navʻ bandidizga kushod.
Lek holatni anglagan hangom,
Tutmangiz anda bir nafas orom.
Kecha-kanduz demay xrom qiling,
Uyguni biz kabi harom qiling», –*

degan mazmunda maktub yozib, tezkor choparlar qoʻliga topshirishdi. Shoh ushbu xat ichiga oʻzining dil soʻzlari bitilgan maktubni ham yashirincha qoʻshib qoʻydi. Unda Bahrom oʻzining Diloromga boʻlgan samimiy muhabbatini izhor etib, tezroq kelishini iltimos qilgandi. Shoh oʻzining Xorazmga borolmayotganini mammanlikka yoʻymaslik, balki oʻzining ogʻir betobligi tufayli safarga chiqqanini tushunishini iltijo qilib:

*«Bo'g'la majruh-u notavondurman,
Notavon jism-u, xasta jondurman.
Kel-u o'lg'on tanimga jon bo'lg'il,
Jismima moyayi ravon bo'lg'il»*

kabi ta'sirchan so'zlarni yozgan edi.

Yana Xorazm shohiga ham maktab yozib, unda xojaga Xorazmning bir yillik molini berib, uni tezlik bilan o'z tomoniga jo'natishi buyurilgan edi. Choparlarning shamoldek tez yurib, Xorazmga yetib bordilar-da, xojaning bog'ini topib, maktabni qo'lga tutqazdilar. Xoja uni olgach, sajda qilib, Diloromga yo'llangan xatni ham egasiga topshirib, ikkovlarining boshlari osmonga yetdi. Xorazm shohi esa o'ziga yuborilgan maktabni o'qib, darhol Bahrom buyrug'ini bajo qildi: xazinadan tegishli mablag'ni olib, xojaga yetkazdi. Xoja-yu Dilorom yanada shodlanishib, Bahrom taxti tomon yo'l oldilar-da, tez yurib ko'zlagan manzillariga yaqinlashdilar.

Karvon bilan shahar orasida bir manzil masofa qolganida shoh kechasi, barcha uxlayotgan mahalda yashirincha o'z gulchehrasi tomon yo'l olib, saharda karvon qo'ngan joyga yetib keldi. Bu payt karvon ahli shirin uyquda edi. Chashma boshida katta bir chinor bo'lib ichida g'ordek kavak ko'rinish turardi. Chashma oldiga qurilgan chodir uy ichida esa Dilorom uxlab yotardi. Shoh otini bir toshga mahkam qilib bog'ladi-da, chinor tomon yurdi. Keyin chinor bag'ridagi g'orga qadam bosib, u yerdan Diloromga nazar tashladi. Ko'p o'tmay, parivash ham uyg'onib ketdi va oldin Tangriga shukrona aytib sajda qildi-da, keyin qo'lga changni olib oshiqona ashula boshladi. Unda Dilorom shoh fitriqidan nola

qilib, uning ishtiyogidan oh chekardi. So'ng u chashma oldiga borib, yangi bir ashulani kuylay ketdi. Shoh dildorining har bir ashulasini tinglar ekan, ko'zidan g'amli yoshlarini oqizib, o'zidan ketardi. Dilorom esa boshqa bir ashulani kuylarkan, shunday fig'on chekardi:

*«Ki bu yo'l ne balo uzog' o'ldi,
Tobidin dog'im uzra dog' o'ldi.
Yetti og'zing'a ranjdin jonim,
Qolmadi g'am yemakka imkonim.
Umrdin noumid bo'ldim lo'l
Mehnati hajr ichinda o'ldim lo'l
Ul kun o'lg'aymu, ey sipehri danuy,
Ki solib shoh xizmatig'a meni.
Qulog'ig'a so'zumni yetkursang,
Ayog'ig'a ko'zumni yetkursang.
Vasldin hosil o'lsa darmorin,
Bo'lmag'ay o'lsam o'zga armonim!»*

Bu xil ashulani eshitgan shoh oh tortib, yog'asini yirtirdi. Daraxt bag'ridagi g'ordan yuz nola-yu fig'on bilan yugurib chiqdi-da, borib o'zini yorining oyog'iga tashladi, go'yo oftobga sig'inuvchi kishi quyoshni ko'rib sajda qilgandek bo'ldi va parini ko'rgan devonadek hushini yo'qotib yiqildi. Bu holatni ko'rgan parivash hayratdan lol bo'lib turardi. Keyin shoh oyog'iga ko'zidan durklar to'kib, oyog'ini o'pgach, u ham o'zidan ketdi. Yer ustida ikkovi bexud bo'lib o'zlariga kelmay yotishardi. Quyosh olamga o'zining nurli ipaklarini yoygach, karvon ahli uyg'onishib ularning ahvollaridan xabardor bo'ldilar va ikkovining boshi uzra to'plandilar. Xoja bu ajoyib

holni kuzatar ekan, ularning boshlariga iqbol qushi qo'nganini bildi, keyin odamlarni tarqatib bir oq chodir olib keldi-da, ular yotgan yerga o'rnatdi. Ikki dlixoh o'zlariga kelishgach, nimalar haqida suhbatlashganlaridan men ogoh emasman, chunki ularni o'z og'ushiga olgan yotoqxonaga elgina emas, sahar nasimi ham sirdosh bo'lolmasdi. Xullas, shoh murodigga yetdi, u xursand bo'lib xojani o'ziga maxsus vazir etib tayinlab, savdogarlik ishlaridan qutgardi. Odamlar vaqtni g'animat bilib shahar tomon yo'lga tushdilar.

* * *

Shoh Bahrom shaharga qaytgach, jismi tannomila sog'ayib, yana bazmlarga berilib ketdi. U har haftaning yetti kunini yetti rango-rang qasrda o'tkazib, mahvash dildorlari qo'lidani may ichishni odatga aylantirdi. Qasrlardagi gulchehralar unga aziz bo'lsalar ham, u o'z mahbubasi Diloromni barchasidan ko'proq sevdi. Shoh bir necha yilni shu tarzda bazmlar bilan o'tkazdi. Lekin podshoh uch yuz yil davr-u davron sursa ham, barcha taxtlarni egallab, butun jahonga hukmdorlik qilisa ham, yetti osimon gumbazida orom olib, Mirrix (Mars) sayyorasi uning dargohida eshik og'asi bo'lib xizmat qilisa ham, hamma narsani qoldirib ketishi kerak bo'ladi. Shoh Bahromning ham barcha murodlari hosil bo'lgach, hayoti shunday natija bilan tugadi. U yetti qasrda to'xtovsiz may ichar ekan, qaysi manzilda bo'lsa ham gul yuzli sarvdek go'zal yori Dilorom unga hamrohlik qilardi. U o'z changini yangratib, qo'shiq kuylab shoh ko'nglini shod etardi. Bahrom ovga chiqqan mahalda ham mahbubasi ot

ustida chang chalib, ashula aytib borardi. Xonandasi ham, soqiyi ham, umriboqiyi ham Dilorom edi. U shoh bazmlarining bezagi bo'lib hukmdorni xursand etar, Bahrom aysh mahalida ham, toat paytida ham sevimli mahbubasini bir soat ko'rmay turolmaz edi.

Bir kuni shoh nihoyatda keng bir maydonda ov qildi. U yerda hayvonlar yulduzlardak son-sanoqsiz bo'lib, qochish yo'llari ham berk edi. Ovchilar ham, ovlanuvchi hayvonlar ham g'oyatda ko'p edi. Keng o'tloq otlqlarga to'la bo'lib, ular bir necha qator davra hosil qilishgandi. Ov qilinadigan joyning doirasi uch yog'och, ovchilar esa o'n besh saf edilar. Ov boshlangach, ko'm-ko'k o'tloq hayvonlar qonidan lolazorga aylandi. Bu qonlar sel bo'lib oqardi.

Shoh Bahrom rahm-shafqatni unutib, ko'plab hayvonlarni o'ldirar ekan, yonidagi mingga yaqin mergan yigitlar ham undan kam ov qilmaslikka tirishar edilar. Saldagi otlqlar yomg'irdek o'q yog'dirishganda, hayvonlar gay tomonga yugurmasinlar, qochib qutulolmasdilar. Ovchilar necha o'n minglab begunoh hayvonlarni rahmsizlik bilan o'ldirar ekanlar, kiyimlari qop-qora qonga bo'yalgandi. U manzilda go'yo qondan bir guliston paydo bo'lgandek edi.

Bu manzildagi o'tloqning osti balchiq va suvdan iborat bo'lgan botqoqlik ekan. Uning yuzini chang-to'zon bosgach, yomg'ir yog'ganida, u yerdan o't-o'lanlar o'sib chiqqan, keyin o'rmonga aylangan, daraxtlar ildiz o'tib, botqoq ostini qotirib qo'yg'an ekan. Ov vaqtida oqqan qonlar o'tloq ostiga singigach, botqoqlik suviga yetib borib, unga qo'shildi-da, balchiq paydo qilib, ovchilarning beligacha yetib bordi. Otlar ham balchiqqa bota boshlashdi. Shu payt quyosh yuzini bulutlar to'sdi-da, qattiq yomg'ir yog'a

boshladi. Go'yo Nuh to'foni yuz berganga o'xshardi. Ov maydoni odamlarga to'lib ketgach, yerning yuki og'irligidan egilib, yuz ming balchiq ostiga kirib ketdi. Barchalari ovga borib, ov qilish joyidagi tuzoqqa ilindilar. Sher bilan jayron, ya'ni Bahrom bilan Dilorom ham shu tuzoqqa tushib qoldilar. Ikkovlari ham qutulish imkoni yo'qligini anglab, bir-birlari bilan mahkam quchoqlashganlaricha balchiq ostiga kirib ketdilar. Shuncha behisob lashkarlar chumolilardек to'olon ko'tarishdi-yu, barchalari chumolilardек yer ostiga ravona bo'lishdi. Bu g'azabkor sipohlar chumolilardек yer ostiga kirishgan ekan, Sulaymon ham ravona bo'lmay qolmadi.

Barcha olam ahlining oqibat boradigan joyi go'r (qabr) dir. Uning ismi ham Bahromi Go'r edi. Ajdar-hoga o'xshaydigan bu razil dunyoning doimiy odati odamlarni yutishdan iborat. U ana shu odati bo'yicha yuta olganicha xalqni yutdi. Lekin uning yutishida bir qonun mavjud bo'lib, u bir yoki o'n, yuz yoki ming kishini yamlardi. Lekin bu jihatdan qaraganda, Bahrom ishi boshqacharoq yuz berdi, ya'ni bu dahshatli ajdaho uni shuncha obro', xazina, jahonga sig'magan sipohi bilan bir damda shunday yutib yubordiki, undan hech kimsa xabar topolmay qoldi.

*Alloh – Alloh! Ne ajdahodur bu,
Ajdaho demakim, balodur bu.
...Toki jondin erur nishon kishig'a,
Andin emas dame amon kishig'a.
Janni olg'on bila dag'i qo'ymas,
Tanni yutqon bila dag'i to'ymas.
Jismi xokini xokisor aylar,
Ko'kka ajzosini g'ubor aylar.*

SADDI ISKANDARIY

ISKANDARNING YOSHLIGI

Uzoq tarixdan beri Eronda peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniyalar hamda sasoniylar deb atalgan sulolalar hukmronlik qilib kelishgan bo'lib, barchasini qo'shganda ularning hukmronligi 4 336 yil davom etgan. Hikoya qilinayotgan vaqtda, eramizdan avvalgi III asrda shu mamlakatda Roro nomli shoh ulkan Eron mamlakatini boshqarar, qo'shni davlatlar unga bo'ysunib, har yili xiroj to'lab turishardi.

Rum davlati shohi Faylaqus Iskandarni bir vayrona ichida endigina tug'ilib yig'layotgani, onasi esa vafot etganini ko'rib, uni o'ziga o'g'il qilib oladi va har tomonlama parvarish qilib, mamlakatni idora qilish salohiyatiga ega bo'lgan davlat arbobi sifatida yetishtirishni saroy a'yonlariga topshiradi. Naqumohis degan donishmand alloma uni Faylaqus tayinlaganicha parvarish qila boshlaydi.

Iskandar shunday qobiliyatli bola bo'lib chiqdi-ki, ustoz bergan ta'limning o'n marta ko'pini tez o'rganib olardi. Ko'pdan ko'p bilimlarni egallagan shahzoda harbiy bilimlarni ham jahd bilan o'rgana boshladi. Uning otgan o'qlari yulduzlarning ko'zlari-gacha borib yetar, kamandi o'qlari bilan falak qal'asi devor-u burjlarini buzib tashlar, gurzi ishlatishni mashq qilib olgach, qattiq toshlardan osmongacha gard yetkaza olardi. Xullas, harb sohasida hech kim yeta olmaydigan darajaga erishib, el orasida mashhur bo'ldi.

Bu payt otasi ancha qarib qolgan bo'lib, hayot bilan vidolashish davri yaqinlashib qolgandi.

Qadining egikligidan xalq uning tuproq sari yo'l olayotganini anglardi. Jismini kasalliklar egallagan chog'da Iskandar shohlik ishlarini boshlashga tayyor bo'lib edi. Faylaqus o'limi muqarrarligini sezib, toj-u taxtini Iskandarga topshirdi. O'g'lga taxtini topshirgach, o'zi taxta ustiga yo'l oldi. Go'yo-ki daraxt ikki shox berdi-yu, birdan taxta tobut, ikkinchisidan taxt yo'ndilar.

Iskandar otasi o'limini ko'rib, jahonni tark etishiga oz qoldi. Otasining qilgan vasiyati unga dalda bo'lib, bu niyatidan qaytardi. «Mulkinga begonani qo'ymagil, harimim aro hech bir nomunosib inson qadam qo'ymasini. Seni istab topganimdan muvrodim shu ediki, qachon olam bilan xayrlashsam, mening o'rnimni egallasang, mening nomim shuhratim yelga sovrilmaydi», – deb ta'kidlagan edi otasi.

Bu so'z Iskandarning yodiga kelgach, ota parasiga xursandchilik yetkazishga ahd qildi. Pokiza zilol suviga xas-xashak tushirishni ham o'ziga uyat bildi. Otasi motamini tugatishgach, taxt bilan muhrli uzukni munosib ko'rib, otasining taxtiga chiqib o'tirdi. Xursandchiliklar qilindi, jomlar ko'tarildi.

Sodiy, g'ammi unuttiruvchi javharay maydan ber, ki undan simirsam, g'amim qolmasin, ota azasidan g'amim qolmasin.

Mug'ammiy, shodlik sozini boshla, u bilan shodlik navosini chal.

Faylaqus o'rtadan chiqib, Iskandarga toj-u taxtini berib ketdi.

Iskandar – adolatli hukmdor

Iskandar olamning eng pok kishilaridan, bilim ichida ham yagona allomalardan edi. Unga toj bilan taxt ma'qul kelmay, bu tashvishi oldida g'oyatda malolati edi. Agar ota vasiyatlariga qarshi borib, o'z ko'nglini shod etay desa, diliga xush kelmasdi. Ko'p o'ylab, fikrlab ko'rgach, xalqni yig'ib, bir anjuman tuzdi, unga mamlakatning barcha obro'li, donishmand kishilari yig'ildi. Shunda Iskandar g'oyatda yoqimli so'zlarni aytdi:

«Ey mamlakatingiz Rum bo'lgan qavmim, oliyjanob, boy-badavlat bo'lsangiz ham, Tangriga men kabi bir bandasiz. Men siz kabi emasman, sizlarga qaraganda zaifroqman, chunki yoshroqman, otasiz, g'am chekkan bir kimsasizman. Alloh otamni huf aylab, bu o'lkaga podshoh qilgan bo'lsa, u, bu ishga sazovor edi, bu yukni ko'tarishga quvvati ham yetarli edi. Ajdodlarim ham bu mulk ahliga hukmronlik qilishgan bo'lsa, ular ham taxtlariga munosib, qudratli va baxtiyor kishilar edilar.

Men esam bag'oyat kuchsiz, davlatni boshqarish ishiga tayyor bo'lmagan bir yigitman, bu ishga kuchli, qudratli, mendek zaif bo'lmagan kishi kerak. Axir, sher tortgan yukni chumoliga tortishi osonmi? Filning yukini pashshaga ortib bo'ladimi? Shohlik qilishga mening niyatim ham yo'q, bundan voz kechsam ham, uzrliman. Men o'z fikrimni aytdim, bu ishda nimalardan tashvishlanayotganimni gapirib berdim.

Siz endi o'zingizga boshqa shoh toping, bu o'lkaga olampanoh toping.

U har bir ishda zamon ahlining munosibi, shohlig'ishiga loyiq inson bo'lsin. U quyoshdek qudratli,

mehrga boy-u, fikri tiniq, adolatda fasli navro'zdek, siyosatda jahonni kuydiruvchi chaqmoqdek, har qanday dushmaniga qarshi chora topa oladigan, kezi kelganda qattiqqo'l, ayni chog'da elparvar bo'lsin. O'shanday odamga davlatni topshiring, boshini toj bilan bezating. U ehson bulutini yog'dirib, mamlakat bo'stonini bog'i Eramdek bezatsin. Dushmanlar holini parishonhol qilib o'tga qilich selidan suv ursin. Zo'ravonlarning bironyasi raiyatga sitam qilsa, bunday zo'ravonlar qo'lini qirqirsin. Musofirlar uchun yo'llar doim ochiq bo'lsin, qarog'chining gorasini ko'rgizmasin. O'g'rlarning yo'llarini o'tolmaydigan qilib, qo'lini qisqa qilsin.

Zulm ta'limini berishni mutlaqo yo'qotsin. Haq buyurgan hamma narsalarni bajarib, rost so'zlovchi odamlar qo'lini uzaytirsin. Zolimlarga yo'l bermay, elga tinchlik-totuvlik yetkazsin». Ochiq yuzli shoh so'zini tugatgach, odamlarning har tomondan qich-qiriqlari eshitildi.

«Ey odil shahanshohimiz! Nega bizni faryod chektiryapsan? Elga adolatingdan yetar chog'da bunday zulmni ravo ko'rding? Shunday so'zlarni so'zlayapsanki, bu xalq bag'ini gonga aylantiryapti. Bu so'zlarni aytganingdan ko'ra qonimizni oqizgi-u, yo'lingda jonimiz fido bo'lsin. Sen bu el boshidid yiroq bo'lguningcha, ular jonlaridan yiroq bo'lsalar yaxshiroq-kul Sening so'zlaring jon bag'ishlovchidir, ular bizning hammamizni baravariga o'ldirishiga oz qoldi-kul!

Sening saltanatni tark etishing haqida so'z bo'lishi mumkinmi? Sening o'ringni egallovchi zot bo'lishi mumkinmi? Bugun olam ichida falaklar siridan sen ogoh bo'lmagan ilmlar topilmaydi. Buni

fagat Rum ahligina emas, jahon xalqi ham yaxshi biladi. Falak quyoshi – sening munavvar chehrang. Jahon sen kabi shohni, quyosh tal'at, Mushtariy nurti hukmdorni ko'rmagan. Go'yoki yuzing adidan gul bilan xurshiddan atr-u nur yog'ilib turgandek. Sening vujudingda aqlga do'stlik ko'rinish turibdi, jamolingda esa jahondorlik ayon. Sening zoting aro bu himmatki bordir, sanga Rum sultonlig'i ordir.

Biz bilimizki, bu mamlakat ham senga kam, undimiz borki, butun jahon sening qo'lingga tushgay. Osmon avzoyidan ochiq va yashirin Jahon senikidir degan hukm yozib qo'yilibdi.

Yana boshqa hukmdorni farmon beruvchi qilmagil. Jahon ahlini benavo qilmag'il. Agar sen bu ishini qabul qilmasang, bu mulk ahli faryodiga yetmasang, merosxo'rlik mulkingga boshqani qo'yib, uy ichiga begonani ravo ko'rsang, bu baloga neqilarimizni bilmay, barimiz vatanni tashlab ketishni ixtiyor qilamiz. Har mamlakatda gadolikka tushsak, bu mojaroni Xudo sendan so'raydi.

Iskandar ularning bu xil alomatlarini, alomatlari emas, qiyomatlarini ko'rib, aytgan gaplariga pushaymon bo'lib, el hoini ko'rib ko'ngli buzildi. Ham tobelarning yaxshi niyatlari, ham otasining vasiyatlari unga kuchli ta'sir ko'rsatdiki, uni o'zgartirishning iloji qolmadi. Ko'ngli haddan tashqari buzildi-yu, xalq iltimosini qabul qildi.

Shahzoda rozilik bergach, Arastu tezgina o'rnidan turti-da, Iskandar boshidagi tojni olib, boshi ustida baland tutdi. Arastu uning bir qo'lidan, dono Balinos yana bir qo'lidan ushlashib, shohga madh-u sano aytishib, uni taxt ustiga chiqardilar. Iskandar qadamidan taxt ulug' poya topib, quyosh boshi ustiga

baxt soya soldi. Arastu bilan Balinos emas, go'yo Xizr bilan Ilyos edilar. Iskandarni taxtda ko'tarib olib kelisharkan, hamma odamlar yonlaridagi pullarini uning boshidan sochishar edi.

Xalq shodligi nihoyasiga yetgach, Iskandar xur-sandlik bilan taxtidan tushdi-da, salqin xonaga kirib, kichik bazm tuzib, may ichdi. Shoh va aholi o'rtasida turli masalalar bo'yicha savol-javoblar bo'ldi. Odamlar chiqib keta boshlagach, shoh ko'zini uyqu bosdi. Yarim kechada sajda uchun turib, ko'zidan shodlik yoshlari oqib ibodat qildi.

Quyosh chiqib, chor atrofini yoritgach, yulduzlar ko'zdan yo'qoldilar. Iskandar yana taxtiga chiqib o'tirdi. Chor atrofini yana odamlar o'rab oldilar. Yig'ilganlarga qarab shoh shunday nutq so'zladi:

«llohim menga xalq ahvolini so'rash huquqini berdi. Ichingizda kimning menga iltimosi bo'lsa, o'z ahvolini arz qilsin. Qoshimda so'zini aytar ekan, meni bir o'ziday gumon etsin. Taxtim dahshatidan ham, tojimdand ham aslo qo'rqmasin. Meni shoh deb iztirob chekmasin, hamma gapini to'liq so'zlasin».

Xalq arzi hol aytishni boshladi, shoh sahardan qorong'i tushgunga qadar ularning dardiga davo qildi. Odam o'ldirganing bo'yniga urib, qo'lni kestirganning qo'lini kestirib, mazluma-yu mushtoqlarga non berib, bechoralarga rahm qilib, zolim ahlini yerga past qilib, zulm ahlini yerga bosh qo'yirdi. Zulm ahlining boshini past qilgan shoh yaxshi qiladi: jafokor jafokorni boshi egik holda ko'radi.

Shu tarzda yarim kungacha el so'zlarini eshitib choralar ko'rdi. Otasi zamonda qaysi ish xaloyiqqa ozor bergan bo'lsa, ularni el boshidan daf etdi. Oldingi shohlar rasm etgan xalq manfaatiga qarshi

ishlar, ba'zi qonunlarni bekor qildi. Hamma sohada adolat bilan ish ko'ra boshladi. Raiyatning ehtiyojini hisobga olib, ikki yil ularni barcha xirojlardan ozod etdi. Hamma xodimlarni qattiq intizom bilan ishlashga o'rgatib, yomonlarni jazolab, ish o'rnidan pasaytirib turdi. Yaxshilarni tarbiya qilib, nochor va majruhlariga yordam berib turdi.

Yana narxlar bilan ham shug'ullanib, qimmat so-tuvchilarni tanbehlab turdi. Tarozining ikki boshini tekislab, muhr bilan toshini temirdan yasattirdi. Qari – o'lchash asbobi ham shu tarzda temirdan ishlanib, xalq gazmollarni aldanib kam olishdan qutuldi. Katta tarozuni ham ixtiro qilib, olibsotarl o'rtasidagi janjallarga barham berdi. Halollikni ta'minlaydigan choralar qo'llab, o'g'rilik, egrilik yo'llarini to'sib tashladi.

Yo'llarga qorovullar qo'yib, yo'lovchilarni har turli xaf-xatardan qutqazdi. Adolat qo'lini shunday baland tutdiki, kiyik arslondan qo'rqmaydigan bo'ldi. Tustovuq bilan qarchig'ay yonna-yon yotardi. Oz vaqt ichida Iskandar shunday choralar ko'rdiki, adolatdan Rum ahli boyib ketdilar.

*Shahetkin, adolatdur oning ishi,
Teng emas anga shohlardan kishi.*

Yosh, adolatparvar shoh mamlakatni obod qilish uchun yana ko'p ishlarni bajardi. Hokim ko'p yillar davomida o'rgatgani kabi u adolat havosini yaxshi bilib olgandi. Unga adolat ham, shijoat ham, hikmat ham yor edi. Quyoshdek olam uzra bayroq ko'tarib, jahonda shunday ishlarni qildiki, hech kim bu jahonda bajargan emasdi. Shunday

mo'jizalarni yaratdiki, ko'plab jahondorlar uning qudrati oldida mag'lub bo'ldilar. U qilgan ishlarni aytib tugatish uchun asrlar ham yetmaydi. Barcha qilganini aytib ham bo'lmaydi, so'z boshlagan bu aytilganlarni tugatishga ham ojizlik qiladi. Yaxshisi, bo'lib o'tgan hodisalarni qisqartirib bayon qilangani durust. Shu yo'lni tutsam, maqsadimni amalga oshirgan bo'laman.

Iskandar – buyuk sarkarda

Hamonki, Iskandar burun Rum taxtiga shoh bo'lgan edi. Dushmanlarini halok qilib, borgan yerlarini dushmanlaridan pokladi. Keyin jahonni ochmoq, yer-u dengizlarni o'rganish uchun qo'shin bilan yo'lga otlandi. Avval qasos olish uchun Mag'rib zaminga yurish qildi. Zangibor ahlini yengib, Keyin Doro bilan to'qnashdi. Undan ustun kelgach, Farang mulkini fath ayladi. U mamlakat eli taslim bo'lgach, Qrim bilan Andalus o'lkalari ustidan g'alaba qozondi. Misr mulkini fath etib, taxtiga o'tirdi. Bu mamlakatning ob-havosini yoqitirib qolib, Iskandariya shahrini bunyod etdi. Zardushtlar dafig'a kurash ochib, ularning o'tlarini suv bilan barbod qildi. Iroq va Ajamga yo'l ochib, u yerlar ohangidan navo topdi. Iroqi Arabga ot surub, u o'lkalarning xalqlarini o'z gadamidani bahramand etdi.

Shom-u Halab o'lkalari egallab, g'alaba qozondi. Suhayl kabi Yaman sari yo'l olib, aqiq toshlaridan bahramand bo'ldi. Yer o'pmak maqsadi bilan Makka tomon yurdi, uni qabul qilish uchun Makka eshigi ochildi. Sohildan ancha yurib, yana Fors fatni uchun jang qilib g'olib bo'ldi. Bu ishlardan so'ng

shimol sari yo'l oldi, Xorazm mamlakatini ham qo'lga kiritdi. Shundan so'ng Iskandar dashti Qipchoq, Saqsin-u Saqlab, Os-u Rus, Cherkas-u Gurji mamlakatlarini egallab, barcha xalqlarini o'ziga qaram qilib oldi. So'ng hukmdor Sharq tomon yo'l olib, Farxorni xarob qilib, keyin Moverounahrni bosib oldi va bu yerda Samargand shahrini bunyod etdi, Chigil bilan Yag'mo o'lklarini zabt etgach, Chin tomon safar ayladi. Hind mamlakatini ham egallab, barcha butxonalarni vayron qilib, keyin Janubga yo'l soldi. Sind daryosini kechib o'tib, Kirmon, Kech-u Mukron yurtlarini kezgach, so'ng Xurosonni zabt etib, bu yerda Hirot shahriga asos soladi.

Isfahon dashtida Ray shahrini egallagach, shu bilan jahonni fath etish bo'yicha maqsadiga yetib, bamaylixotir Rum mamlakatiga yo'naladi, bir qancha vaqt u yerda yashab, qilgan ishlaridan ko'ngli to'lmay, ulug' inshootlar qurishga bel bog'lab yana safarga chiqadi.

Uning g'aroyib ishlaridan biri rabotlar qurish, yerni yig'och o'lchovi bilan o'lchash bo'ldi. Yajuj va majujlar elida uzunligi o'n ikki ming qarini bir yig'och hisoblab o'lchov sifatida qo'llay boshladi.

Keyin dengiz safariga otlanib minglab kema yasatib, necha yil suv ichida okeanlar, dengizlarni kezib, ularni o'lchatdi. Muhit (Tinch okeani) markaziga yo'l ochib, suv ostini ko'rish uchun maxsus shisha idish yasatdi. Shishaga kirib, uning og'zini berkitdi-yu, necha ming qari argon uchini shishaga ulab, dengizni tomosha qilib qaytdi.

Iskandar va Doro

Iskandar bilan bo'lgan ajoyib ishlardan biri uning Eron shohi Doro bilan bo'lgan munosabatlari edi. Doro jahon shohi ekanligida, Faylaqus Rum mamlakatining hukmdori bo'lib, u ham boshqa hokimlar qatori har yili zarur xirojni o'z vaqtida hech qanday vaj-bahonasiz to'lardi. Xiroj miqdori muqarrar bo'lib, tuxum ko'rinishidagi ming oltin edi. Faylaqus vaftidan so'ng bu xirojni Doroga o'z vaqtida yetkazish vazifasi ham o'z-o'zidan Iskandarga o'tgan edi.

Rum mamlakati ikki-uch yil davomida Zang shohi bilan qattiq janglar olib borganidan Doroga yuborishi kerak bo'lgan mablag'i yetarli emas edi. Xirojni o'z vaqtida yubormasa, Iskandarga Doroning dushman bo'lib qolishi aniq edi. Xiroj yuborish vaqti yetganida, Doroning maxsus navkari kelib, olib ketilishi kerak bo'lgan oltinlarni talab qildi. Shoh uni huzuriga chaqirtirdi. Kirib, ta'zim qilib, Iskandarga sajda bajo qilgan navkar duo qilib, yerga qarab o'tirdi. Iskandarining ko'rinishi navkarga vahm solib qo'ygan edi. Iskandar vakildan: «Doro shohi komron xushmudur? Anga mulk oyini dilkashmidur (Mamlakat ahli u kishidan xursandmilar?)» – deb so'ragan edi, navkar o'rnidan turib javob berdi. Iskandar: «Kelishingdan maqsadingni ayt, Doro ne degan bo'lsa to'la-to'kis aytaver», – degach, navkar: «Ey shahanshohi oliymaqom! So'zimni so'rading, javob bersam, senga farmon bergandek bo'lib qolaman. Malik Faylaqus Rum ahliga shoh bo'lganda, har yili ming oltin tuxumni xiroj qilib to'lashga va'da bergan edi. Uch yildan beri o'sha xiroj yuborilmayapti. Shu uch yillik xiroj yuborilsa, do'stligimiz yana rivojla-

naverardi. Agar bersalaringiz, hisoblab ko'rib olib ketay, bo'lmasa, qanday javob aytсалaringiz, shuni yetkazaman», – dedi.

Iskandarga bu so'z qattiq botdi, g'azabi kelgani-dan so'zlari ham darg'azab chiqdi. Yuzi rangidan o't nishoni ko'riniib, xuddi butun jahonni yondirib yuboradigandek bo'lib, yana bir lahza boshini quyilining ko'pligi g'azab askarlarining andishasini rad qildi. So'ng shoh so'zga og'iz ochib, boshini ko'tardi, navkarining so'zlariga javhar durdonalari bilan javob berib, shunday dedi:

«Doroga mendan salom aytl Salomdan so'ng mening ushbu javobimni yetkaz! Shohlarning baqosi yo'q, fano oxiratan boshqa natijasi yo'q. Bugun ertalik umr uchun ranj chekmaki, albatta, ganj uzraganj qo'ygaysan, xolos. Sen haddan ortiqcha xazinalar yig'ding. Ular sen uchun haddan tashqari ranj olib keldi. Senga ham, bizga ham bu xazinalaridan foyda yo'q. Tuxum tilab ko'p mehnatga urinaverma. Tuxum tug'adigan qushlar allaqachon uchib ketib bo'lgan.

Sening ishing kuchsiz shohlar bilan tushgan, meningdek kishi bilan tushmagan. Oqillik xursandlik olib keladi, zo'ravonlik esa bekorchi tama, xolos. Bekorga oramizga xusumat solmagin. Urush bo'lsa, mol-u davlatning menga panoh bo'ladi, deb o'ylama. Sipoh senda ko'p, menda ozroq bo'lsa, oz-u ko'pga berguvchi yolg'iz Allohdir».

Bu so'zlarni eshitayotgan navkar suv bo'lib ketdi. O'rnidan turib, na o'lik, na tirik bir holda vataniga yo'l oldi. Otda tez-tez yurib, Doro huzuriga yetib bordi-da, Iskandar javobini shohga yetkazdi. Javo-

bini eshitgan Doro tamoman hayratda navkardan so'radi: «Har kim bu bo'lmag'ur gaplarni eshitsa, devonaning so'zlari bo'lsa kerak, deb o'ylaydi. Yo bu so'zlarini so'zlayotganida mast edimikanki, gapirayotgan chog'da o'zini unutgan bo'lsa, yo hali aqli kirmagan yosh bola u, chunki so'zlaridan aql isi kelmayapti. Men uni telba yo mast fahm etdim. Yo bo'lmasa, aqli kirmagan yosh bola, deb o'yladim. So'zlari ma'nosini uqib ko'taylik. Shukrui bilan savlatidan biron belgi topolmadim. Uning fikri o'ylamay aytilgandur».

Bu so'z Doroni shu qadar diqqat qildiki, g'azab o'ti qaynab, bu o't davronga o't solgandek, yo'q, yo'q, butun falakka o't solgandek bo'ldi. Makrui keltingan vakilni bog'lab, chuqur zindonga tashladilar.

«Mening nevaram tengi, ota-onalari saroyimda xizmat qilib yurgan bu go'dak shunday so'zlarni aytishga jur'at qilibdiki, ularni so'z deb hisoblab ham bo'lmaydi. Mendan ham, elimdan ham uyalmay, bu so'zlarni bitgan ekan, uni daf etishim va uning kim ekanligini ko'rsatib qo'yishim kerak. Shunday javob berayki, har bir buzuqi bu javobni yodidan chiqarmaydigan, uni eslaganida es-hushi o'ziga keladigan bo'lsin».

Avvalo, so'zamal bir odam topib, o'zining o'tkir o'roqdek, yo'q olmosdek so'zlarini aytib, «chavgon-u go'y» bilan bir idishda kunjut berib yo'lga uzatdi-da, sabrsizlik bilan kuta boshladi. Doro yuborgan vakil uzozq masofani bosib o'tib, qizil tilini o'z boshiga ofat qilib, Iskandarga o'zining kimligini bayon qildi. Shoh buyurgach, qosid elchini saroyga kiritishib, hukmdorga ro'para qildilar. Shahanshohga ko'zi tushgan vakil aytmoqchi bo'lib turgan so'zlarini

ham unutdi. Jisnidagi jon zaiflashb, yer o'pib, duo qildi-da, xatdagi gaplarni so'zlay boshladi. Shoh dediki: «So'zingning barchasini arz qil, dilingdagi barcha gaplarni aytaver!».

Elchi shoh oldida bosh qo'yib dedi: «Joningga haqdan ming tuman maqto'v bo'lsin. Sening oldingda so'z aytishga haddim yo'g'-u, senga Doro so'zlarni yetkazishga majburman. U nima degan bo'lsa, aytay. Yo'q desang, qayerdan kelgan bo'lsam, qaytib ketayin».

Iskandar uning gapini tinglab: «Keltirgan so'zlari muhim bo'lsa kerak», – deb o'yladi. Elchi xatni o'qiy boshladi: «Xiroj degan qadimgi rusumimiz bor. Otang tirligida bu xizmatni o'z vaqtida bajarib keldi. Sen uning o'rnini egallagach, otang yo'ldan borishning kerak edi. Ammo sen itoat qilishni, otang yo'ldan borishni istanading. Qarzingni eslatib, qoshingga odam yo'llasam, hadding bo'lmagan so'zlarni aytib yuboribsan. Lekin yoshing kichik bo'lgani uchun, boshing haligacha toshga tegmagan uchun bu ish bilimsizligingdan, senda jaholat ko'p-u, aql ozligidan, deb bildik. Shuning uchun seni kechirdik. Endi o'sha pullarni olib, qoshingga kelasan-da, ostonimni o'pasan. Agar vahmandan qo'rgsang, buyrug'imni bajarmasang yoki yana ilmsizliging, o'jarligingni davom ettirsang, o'zingning hali ham yoshligingni unutmagan bo'lsang, senga munosib narsa yubordim, undan bo'yun toblama», – dedi-da elchi bir chavgon bilan bir to'p keltirib, shoh ro'parasiga qo'ydi va gapini davom ettirdi: «Agar go'dakliging hali ham davom etayotgan bo'lsa, senga go'y-u chavgon munosibdur. Bu ikkisi boshqa-yu, davlat ishi boshqa ish. Agar aybingni

tushunib yetib, kechirim so'ramasang, men bilan nizo qilishni xohlayotgan bo'lsang, jahlingni qo'yib, o'z joningga rahm qil. Sipohim hisobini shu kungudcha bill» – deb elchi o'rnidan turdi-da, borib o'zi keltirgan yuklar ichidan bir idishni keltirdi va og'zini ochib, ichidagilarni yerga to'kib dedi: «Shohdin har kim qo'rqmasa, sipohini bu kunjuddin qiyos etsin». So'zini tugallagan elchi javobni kutib yerga boqib turardi. Uning gaplarini nihoniy tabassum bilan tinglagan Iskandar asta so'z boshladi: «Doroyi davron shohi pokzod ajab so'zlarni izhor aylabdi. So'zlashda ixtiyorini yo'qotib, ajab hikmatlarni oshkor aylabdi: shohlarni o'zining bandasi deb atabdi ulug'larning ulug'i, bu guruhni Iloh o'z lutfi bilan uluga shoh qilgan. Ularni o'ziga banda deb xitob qilish yaxshi emas. Ularning qullig'i haqqa odatdir, agar Tangri bandam desa chin erur.

Yana ul meni: «Mast, telbalik zanjirig'a poybast bola», – debdi. Bu uch so'zga o'zi javob berishi kerak. Chunki bu so'zlari kufarga tengdir. Bo'lmasa, ikki obro'li shohlar mamlatkat uchun nizo etsalar, biri bo'lsa farzand ulug' bir kichik, bu so'z demas o'lsa ulug'da bilik. Qo'tonni¹ katta qushlar soniga kiritamiz, lekin uning sung'ur² oldida ne joni bor?

Yana bir narsa: shoh menga ehson qilib go'y bilan chavgon yuboribdi. Bunda ham nozik bir ma'no bordir. Yer yuzini dumaloq deb bilgan shoh uni go'y (to'p)ga o'xshatibdi-da, uni menga butunisicha tutibdi. Demak, Haq olamni menga beribdi. Qo'lim-ga chavgonini olganim esa shoh menga maydonini

¹ Qo'ton – oq turna.

² Sung'ur – lochin.

tutibdi, ochiq qoldiribdi, degan ma'noni bildiradi. Shoh yuborgan bu sovg'alardan mamnunman.

Bu kunjudki, u yuborgan ekan. Ramzini bayon aylasam, ularni shoh o'z sipohlariga qiyos qilibdi. Mening sipohimni esa qushlarga o'xshatib, ularga rahbarlik qilish uchun hali yosh ekanligimga bashorat qilibdi. Shundan so'ng Iskandar shu kunjut hisobiga yaqin bo'lgan qushlarni haydab shu maydonga olib keltirgan edi, ular bir pasda donlarning barchasini bir dona ham qoldirmay yeb bittirishdi.

Elchi Iskandarning bu qilayotgan ishlarini kuzatarikan, xijolatdan nima qilishni bilmasdi. So'ng Iskandar buyurdi: «Endi Doro qoshiga borib, eshitgan javobingni yetkiz, men aytgan so'zlarni unga ham ayt».

Elchi bu so'zlarni tinglagach, oyog'i bilan kelib, boshi bilan chiqib ketdi. Doroning vakili o'z manzili-ga yetib borgach, Eron hukmdoriga Iskandar so'zla-rini uzundan uzog so'zlab berdi. Doro bu javobni eshitib, jismiga g'azab o'tidan isitma tushib, yonar o'tga aylandi. To'xtovsiz yuraverish uni chaqmoqdek qilib qo'ydi. Goh davronni la'natlar, yer-u ko'lka ta'na-yu shitob etardi. Bu hayajonlar ta'sirida lashkar to'plashga farmon berdi. Rum, Zangibor-u, Farangdan, Eron-u Turon, Chin-u Mashriq zamin, Janub-u Shimol – jahonning to'rt tomonidan ikki yil davomida yer sathiga sig'maydigan shuncha sipoh yig'ildiki, ularning bu qirg'og'idan u qirg'og'ini ko'rib bo'lmadi. Barcha qo'shin va'da qilingan, tayinlan-gan manzilga to'planishgach, shoh ular tomon yo'l oldi. Sipohlar tomon nazar tashlagan shohning o'ch olish o'ti yanada alanganib ketdi.

El shohlari, iqlim valiy-lari ketma-ket sovg'a-yu salomlar bilan kelib turishar, barchalari Doro xiz-matiga tayyor turishardi. Doro o'zi uchun solingan saroyda qurilgan baland taxtga chiqib o'tirdi. So'ng: «Mulk sultonlarining barchalari kelib, yer o'psin-lar-da, salom bersinlar, bu ularning ehtiromlari sanaladi», – degan buyruq berdi.

Yarim kungacha sultonlar qalin qo'shin orasidan o'tib salom berishdi. Ularning ichida eng sharafti mansabdor shoh-u sultonlar bo'lib, Xitoydan Mangu goon, Hind elidan Qoraxon, Misrdan Vargau Bosh, Dasht elidan Temurtosh, Xovar-on mulkidan Fa-rangis, Shirvon mulkidan Davali kabi yuzlab buyuk zotlar bor edi. Ular olib kelishayotgan sovg'a-salom-lar, qurollar, jang yarog'larini hisoblovchilar yuz yil shitob bilan ishlaganlarida ham ularning sanog'iga yetolmasdilar.

Sipohlarni manzillarga tarqatishgach, lashkar-boshilarni ichkariga taklif etdilar. Atrofni shoh-u sipohdorlar, ulug'lar har tomondan o'rab o'tirish-gach, Doro o'z so'zini boshladi: «Bunchalar sipoh to'plashimizga sabab bu ediki, Rumdan Faylaqus jahon bilan xayrlashgach, uning o'rniga majnun-vash, o't-u suvdek sarkash o'g'li taxtga o'tirgan edi. Mana, uch yil bo'ldi, xiroj to'lamay, toji bilan xursand bo'lib yuribdi. Xiroj to'lamaslik sababini surishtirish uchun yuborilgan vakilimizni o'sal qilib qaytaribdi. Bema'ni so'zlarida biror aqli so'z yo'q. Yana vakil yuborib, pand-nasihat qildim, foydasi bo'lmadi. Adabsizlik bilan qilgan javoblari meni darg'azab qildi. Beodobona so'zlarini eshitgach, uning qulog'ini burab qo'yish maqsadida askar to'plash uchun har tomon odamlar yuborildi».

Shohlar o'rinlaridan turib, yer o'pib dedilar: «Uning holini tang qilish uchun yurish qilish hojat-midi? Shuncha askar o'rniga bir qulni yuborsangiz ham bo'lardi-ku!».

Shoh dediki: «Shuncha lashkar yig'ishimizdan maqsad Rumni oromgoh qilmoq, uning hududiga Zangibor-u Farangni ham kiritish fikrini o'ylayapmiz. Bir necha kun bu yerlarni tavof qilib, keyin qaytsak ham yomon bo'lmaydi».

Shoh bu so'zlarni aytgach, barcha rozi bo'ldi. Hammalari shoh so'ziga amal qilib, manzillarini aniqlab, Rum sari yo'lga tushdilar.

Bular ko'chma-ko'ch bo'lib Rum sari borayotganlari haqidagi xabar Iskandarga ham yetdi. U ham g'ofil qolmaslik uchun yov tomonga doim lashkar yo'llab, ahvoldan xabar topib turardi. Nima zarur bo'lsa, fahm bilan joyiga qo'yardi.

Iskandar o'z askarlarini shunday tayyorlagan edi-ki, olam sipohi kelsa-yu, ularning har biri Rustam kabi pahlavon bo'lsa, yov oldiga somon to'plangani-da, yetishishi bilan sovurilgan somon kabi bo'lardi.

Doro muvosa-yu madora chog'iga fursat qolmagani angladi-yu, butun askarlar bilan ilgari yurib, dushman lashkarlariga qo'rquv solmoqchi bo'ldi. Dushmanlar orasi o'n manzil bo'lib, ikki yondan ham qo'shinlar ehtiyot bo'lib borishardi. Urush bo'ladigan joyga esa bir kunchalik yo'l qolgan edi. Ora yerda tog' bo'lib, ikki yonida ikki dasht ham bor edi. Ikki dashtda ikki dushman eli joylashgan. Hatto yel ham ular orasidan yo'l topolmasdi.

Iskandar sipoh atrofini aylanib, mustahkam xandaq qurdirardi. Ko'ngli tinch bo'lib, yuz tig'zan kamonchini o'zi bilan birga oldi-yu, ul lashkar bilan

tog' ustiga chiqdi va o'sha yerdan yov qo'shinini tomosha qilmogchi bo'ldi. Qarasaki, yer yuzini sipoh tutgan, tog'-u tekis yer qorayib yotardi. Odamlar harakat qilishga ham yo'l topisholmasdi. Osmoni tutun-u gard tutib ketgan edi. Iskandar yov askarlari ichida bo'sh joy qolmagani uchun ularning sonini ham aniqlay olmadi va chuqur o'ylanib qoldi. Xayolida: «Ikki tomon urush boshlashsa, ular zichligi tufayli bernalol urusholmaydi ham. Bu yerdan ketishning ham imkoni yo'q, aylanib o'tmogchi bo'lsam ham foydasi yo'q».

Donishmand shoh shularni o'ylab turgandi, bir tosh ustida ikki kabutar ko'rindi, ular bir-birlari bilan ayovsiz urishar edilar. Birining jussasi zabardastroq, yana biri past bo'yli bo'lib, kuchsizroq edi. Kattasida qancha quvvat bo'lsa, kichigida shuncha zaiflik sezilardi.

Iskandar bu kuch-u zaiflikni ko'rib, o'zi bilan Doroga nisbat berdi. Shu payt nogoh havodan bir burgut pastlab kelib, chaqonlik bilan kattasini ushlab olib, uchib ketdi. Go'yo u kaplar bu orada yo'qdek edi. Iskandar bu holdan xushdil bo'ldi, kuchiga kuch qo'shildi. Unga dushmanlik qilayotgan yov yengilib, lekin o'zga yerdan shikast topishini sezdi. Bu ishdan o'ziga dalda berib, yovning qadri past bo'lishini bilib, sipohi tomon yurdi, go'yo jonsiz badanga jon kirgandek bo'ldi.

U tog'dan navo topib uyg'ongandek, quyosh nurlarini tog' ortidan socha boshlagach, bir zamon hamma yog'ni dud bosgandek bo'lib turdi-yu, narigi dashtdagi Doro o'z dargohida g'alaba shodiyonasi xayoli bilan band ekan, ko'ziga Iskandarni hech

ilmas, qazodan ne hol bo'lganidan bexabar edi.
Sarkardalari:

*«Gar shah hukm etsa, bevalmu bim,
Erurmiz anga har birtimiz g'anim».*

Biri derdi: «Ko'rgach qaro qochqusi».

Biri debkti: «Uzr eshigin ochqusi».

Iskandar lashkarlari esa ertaga o'lguncha uru-shishimiz kerak, ularni, albatta, mag'lub etishimiz zarur, degan qat'iy fikrda edi. Shoh bo'lsa, ko'zidan uyqu qochib, elga yaxshi so'zlari bilan madad berib, g'alabaga ishonch hosil qilib, qo'rqayotganlarga umid bag'ishlardi. Sipohlari esa tinmay sovu't, dubulg'a, nayza kabi urush qurollarini yasash bilan ovora edilar. Ikkala tomon uchun ham tunning o'ti-shi qiyin bo'ldi. Quyosh tog'lar ortidan o'z jamolini ko'rsatgach, ikkala maydonda harakat boshlanib ketdi. Sipohlar harakatidan yer zilzilaga duch kel-gandek bo'ldi.

Doro Iskandarga qarshi qo'shinini rostlardi. Sipoh emas, balki bir qonxo'r daryo, xuddi falak dengiziga o'xshab ketardi u. Bu lashkarining bir chekkasi g'arbda bo'lsa, ikkinchisi sharqda edi. Qo'shinni turli usullarda to'g'iz marta qaytadan tuzib chiqdi.

Qo'shinning o'ng qanotida Mashriq zamin sipohlari o'rin olgan bo'lib, bu lashkar Chin sar-hadidan Samarqandgacha cho'zilgan edi. Ularning yonida yuz ming o'zbek bilan mo'g'ul saffangandi. Yuz ellik ming qalmoq ham ular bilan yonma-yon turardi. Barchasi olti yuz ming sipoh bo'lib, barchasi ham urush ishini hunar qilib olgan edi.

Yetti rang zarbof kiyim kiygan Chin sipohlari jangga hozir bo'lib turar, ular ichida ko'plab zirhli temir kiyim-sovu't kiyganlari ham ancha edi. Ular bilan safdosh bo'lib Mang'it, Movarounnahrda 10 shahar eli saflanishgandi.

Qo'shinning so'l qanotida Mag'rib eli saf tort-gan bo'lib, temir kiyimlari, nayza-yu, qalqonlari, dubulg'alari sariq rangda edi. Arab otlilari qirq ming uchqur ot ustida mag'rur turar, ular qora ipaklardan kiyim kiyib olishgan edi. Hatto bayroq-larigacha qora rangli edi. So'l qanot ham 700 000 sipohdan tashkil topgandi.

Doro qo'shinining hujumchi ilg'or qismi – hirovul yetti yuz ming kishidan tashkil topgan bo'lib, bari oq kiyimdagi dashti Qipchoq eli, Xorazm ahidan tuzilgandi. So'l qo'shin markazidagi saffarning har biri yuz ming nafardan tashkil topgan bo'lib, barcha-si shohga yaqin odamlardan bo'lgani uchun yashil kiyim kiyib olishgan, Doro ham ular ichida edi.

Narigi dasht tomonda esa sherdlil Iskandarning qo'shinlari urush tadorigi bilan band edilar. Shoh o'ng qanotga farang askartlarini belgiladi. Ular dush-manning qalin ko'p ekanligini bilishmas, bilsalar ham ularni ko'zga ilishmasdi. Guharrang kiyim kiyib olgan faranglar yetti baxmal kiyimga o'tanishgan edi. Ulardan 100 000 tasi g'oyat kuchli jangchilar sanalardi.

So'l qanotini Iskandar Bartos-u Rus sipohlariga ishonib topshirgandi. Ularning o'zlari ham, otlari ham temir kiyimlarda edi.

Hirovul markaziga esa habash sipohlar qo'shil-gandi. Temir qalpoqlariga esa o'taga o'rnida shah-parlar o'rnatilgan. Qo'shin markazi esa rumlik

pahlavonlarga topshirilgandi. Qizil yuzli bu yigitlar o'zlarini yovga yanada dahshatliroq ko'rsatish uchun yo'lbars, qoplon, sher terilaridan ustilariga tashlab olgandilar. Ruum shohi o'z lashkarlari bilan birga Eron qo'shini turgan maydonga qarab yo'l oldi. Qo'shin jilib borarkan, karnaylar, nog'oralalar olamga na'ra solar, hilpirayotgan ipak bayroqlar jivagar bo'lib, ajoyib manzara hosil qilgan edi. Ikki sipoh bir-biriga yaqinlashgach, avval shunday suron soldilar, olamga g'alayon tushgandek bo'ldi.

Bir laha suron tingach, chang-to'zon asta-sekin pasayib, xaloyiqqa jang maydoni ko'rindi va Doro lashkarining oldingi qismi namoyon bo'ldi. Endi nima bo'lishini sipohlari ikki tomondan tomosha qilib turishgan ham ediki, Iskandar qo'shinning oldingi safidan bir pahlavon jang maydoni sari ot chopitirib ketdi. Uning o'ng qo'lida uzun bir nayza, egnida esa la'l rang qalqon osilib turardi. Oq ipakdan yengil to'n kiyib olgan pahlavon maydon o'rtasida to'xtab gap boshladi. U, avvalo, o'z podshosi Iskandarni duo qildi: «Yovi ustidan zafar qozonsin!» – deb iltijo qildi-yu, hamma yoqqa bir-bir qarab olgach, baland ovoz bilan shunday deb hayqirdi: «Meni Boriq Barbariy deysishadi. Burun men shoh Doroga qul edim. U meni nazariga ilmay, ko'p xafa qildi va menga ko'p yomonliklar ko'rsatdi. Shohga qilgan iltijolarim ham javobsiz qolib ketdi. Ijizat so'raganim uchungina qahr aylab tayoqlatdi. Doro menga shuncha zulm-u shikast qilgan edi, men Iskandarparast bo'ldim-u, dargohiga panoh istab bordim. U menga ko'plab lutf-u karam qildi. Men haqini olib, ishini bajarmaganimdan sharmandaman.

Bugun bu maydonga azm qilibmen, ikki ish uchun kin-u razm ajoyim: biri ulkim, shohimga bandalik qilib, o'zimdan sharmandalikni daf etay. Yana biri o'lim rasmini tuzib, Doroga ham ko'rsatay. Qilgan jangimga moyil bo'lsa, murodim hosil bo'ladi».

Boriq so'zini tamom qilgan ham ediki, Doro tomondan bir qotilvash o't kabi loyullab chiqib keldi. O'ning jig'asidan bosh-oyoq ko'k temir ichidagi filga o'xshardi. Uning qo'lidagi nayza xodadek keldi. Uni sipohlari sheri daron – yirtqich sher deb atashar, odamlar esa Haron deb bilishardi. U jang maydoni rasm-rusumini bajarib bo'lgach, shohga duo ayladi-da, Boriq tomondan yugurdi. Boriq ham uni chaqmoqdek kutib oldi. Ikki pahlavon chirmashib, ancha olishdilar. Uch yuz oltin olti marta nayzalar bir-biriga tegmagach, oxir Boriq o'z nayzasi bilan uni urib tushirdi va juda uzog masofaga otib yubordi. Keyin bo'yniga sirtmoq solib shoh oldiga yetkazdi.

Iskandarga bu hol shodlik keltirdi. Boriq yana yer o'pti-yu, maydon tomon yelib ketdi. Yana bir polvonni talab qilar ekan, boshdan oyoq temir kiyingan, kichkinagina otga mingan mo'jaz bir sipoh jangga kirdi. Oti Shaydo bo'lib, Haronga qarindosh edi. U begaror bo'lib, Boriqning yo'lini to'sdi. Boriq ham alam bilan unga tashlandi. Ikkovi ham nayzalarini bir-birlariga ro'baro' tutishib, ot ustida shamoldek yelisharkan, g'alaba yana Iskandar tomoniga hal bo'ldi. Barbariy uni ham nayzaga sanchib, shoh oldiga olib borib tashladi.

Barbariy yana maydonga chiqib, o'ziga raqib tilar. Shu kuni Barbariy to'qqiz pahlavonni asir qilib

oldi. Yana unga qarshi hech kim chiqmadi. Boriq o'z o'rnida turaverdi. U Doroga ta'na qilib: «Biron odam chiqsin», – deb shitob qilgan edi, Doro tarafdin bir pahlavon maydonga qarab ot surib chiqdi. U fildan ham zo'r filtan, qomati bo'lsa karkidonddek kelardi. Ikki ko'zi ikki olmosdek, doirasi gon to'la tosedek edi. O'zi Mag'rib zaminidan bo'lib, urushqoq bir qabiliadan edi. Qaysi podsho olamga shoh bo'lsa, shu qabiliadan sipoh chaqirib, dushmanlarini tezgina daf etardi.

Jangchilar Boriqdan xavotirda edilar. Ikkov pahlavon ancha qattiq olishdilar. Boriq bu pahlavongacha to'qiz kimsa bilan olishib, jangda yengani uchun qo'li ancha toliqib qolgan edi. Shu payt belida og'riq ham paydo bo'ldi. Raqibi payt poylab turib, uni o'ng qo'li bilan mahkam tutib, chap qo'li bilan esa g'animini ko'targanicha Mag'rib tomon olib ketdi. Shu ketganicha ko'zdan g'oyib bo'ldi. Bu holni ko'rib turgan Iskandarning ko'ngli buzildi, lekin Doro xursand edi. Mag'ribiy o'zi yenggan raqibini o'z huzuriga olib kelib tashlamaganiga hayron edi u.

Qosh qoraygach, yana ikki tomondan taloya – navbatchi sipohlar atrofini kuzata boshlashdi. Doro o'z qarorgohida zo'rma-zo'r ichkilik icharkan, ertaga nima bo'lishini o'ylardi. Ikki lashkar uyquga ketgan chog'da Iskandar ibodat qilib o'tirarkan, ikki chaqgon sipoh kelib, uning qo'liga noma tutishdi. Shoh xatni ochib o'qisa, o'z dardining chorasi yozilgan ekan. Doroning yaqin amaldorlaridan ikki kishi uning zulmidan to'yib, o'lim xafvi ostida ekan. «Doro bizni o'ldirmasdan burun biz uni bir yog'lik qila qolaylik», – deb uni yashirincha qatl etishga kelishishgan ekan. Iskandar nomani o'qib, bu

dushmanlarining makr-u firibi bo'lmasin yana, deb xatga javob bermadi. Indamadi-da, otiga minib chiqib ketdi, ertasiga ertalab qotillar o'z va'dalarini bajarib, Doroning ikki yonidan qilich urdilar. Biri Doroning boshiga ham qattiq urdi. Doro kesilgan daraxtdak yiqildi, Doro qo'shinida notinchlik boshlandi. To's-to'polon kuchaydi, Iskandar otidan tushib, Doro yoniga keldi. Qarasa, raqibi qop-qora gonlar ichida yotibdi, Iskandar Doroning boshini o'z qo'liga qo'ydi-da, ko'z yoshlarini to'kib turgan edi, Doro ko'zini biroz ochib, ustida kim turganini ko'rdi-yu:

*Marhabo, ey shohi navjavon,
Jahon uzra ham shoh-u, pahlavon
Atodan o'g'ul bo'lmag'on sen kibi,
Aduv uzrini qo'lmag'on sen kibi.*

Agar boshimni kesish uchun kelgan bo'lsang, muhlat ber, senga bir-ikki so'z ayta olay», – dedi.

«Men bu ishlardan xabardor bo'lsam ham, rozilik bermagan edim», – dedi Iskandar. Doro: «Mening uch so'zim uch nasihatdir. Avvalo, begunoh holda menga qilich sanchgan qotillarimni jazolagin. Ikkinchisi: qarindoshlarimni jazolama, uchinchisi, qizim Ravshanakni o'z nikohingga ol!» – deb xayrlashdi. Keyin motam tutishib, shohona bir tarzda Doroni dafn qilib, urushni to'xtatishdi.

Doro vafotidan so'ng to'plangan lashkarlar birin-кетин o'z vatanlariga qayta boshladilar. Iskandar Doro taxtiga o'tirib, uning vasiyatlarini bajarishga kirishdi. Burun shoh Doroga aza tutdi, Doroni o'ldirgan ikki qotilni ham so'roq qilib, ikki dorga oyog'idan

ostirdi va elga ularni toshbo'ron qilishga farmon berdi. Keyin badanlarini kuydirishga, kullarini esa osmonga sovurishga buyurdi. Elga shodlik qilishga ruxsat berildi. Ravshanakka noma yozilib, azani to'xtatishi, to'yga rozilik berishi so'raldi.

Iskandar Doro taxtiga o'tirdi. O'ziga cha hukmdorlik qilgan ming uch yuz yil davomida o'n to'rt olampanohning Doro qal'asidagi 180 xazinasini tekshirishib, shoh devonidagi xazina daftarini olib boruvchi amaldor bilan hisob-kitob qildilar-da, barcha xazina molini jamlab shoh huzuriga olib keldilar. Shoh xazinalar hisobini ochiq holda elga bayon qilishni buyurdi. Ro'yxat o'qilganda, barcha odamlar hayron qoldilar. Shoh farmoniga itoat qilib ularni saroydagi asosiy xazinaga tashishdilar. Ikki yilgacha shahardagi xazinalar mulki saroy xazinasiga tashildi. Bu hali bor mulkning choragiga to'g'ri kelardi. Keyin shoh farmoni bilan qolgan mol-mulkni o'z joyida qoldirib, yaxshilab berkitdilar. Qolgan mulk hisobchilar sanog'iga ko'ra yetti yuz ming tuman ekanligi ayon bo'ldi. So'ng shoh sipohlarining har bir guruh, sipohdorlar, navvob-u hojiblar qanchadan oylik olishni aniqlab jamlashni buyurdi. Ularning miqdori ham saroy belgilaganidan ancha ortiqligi ma'lum bo'ldi. Oylik uchun belgilangan pulning yarmigina sipohlar qo'lga yetib borar ekan. Shoh bu ahvoldan xabar topgach: «Maosh barcha sipoh ahliga barobar qilib berilsin», – degan buyruq bo'lib, ular xarajatlari uchun yetarli maosh ola boshladilar. Sipohlardan tashqari 600 000 yordamchi ishchilarning maoshlari ham shu tarzda ko'paytirildi. Barcha sipohiyalar shohning: «Manga ganj havas emas, sipoh-u raiyat manga ganj», – degan so'zlaridan

nihoyatda quvonib, shodlanishardi. «Xazinadan elga naf yetmasa, undagi la'llardan oddiy tosh afzaldir. Agar tosh zarar keltirmasa, xazinadagi boyliklardan elga yuz xatar bordir. Agar shoh xazinasini foyda bermas ekan, jahon ahli uning sarbasar dushmanidir. El xazinadan foydalanar ekan, jahonni zabt etmoq ham oson bo'ladi», – dedi Iskandar.

Kashmirdagi Malu sehrlerinin fosh etilishi

Shundan so'ng Iskandar Eron elini o'zidan rozi qilib, jahonni fath etishga bel bog'ladi. Avval donishmand, turli soha olimlarini to'plab, har qaysining fikrini eshitdi. Barchalari ilmdan chuqur xabardor bo'lib, harbiy ilmlarni yaxshi bilishardi. Shuning uchun ularni harbiy bo'limlarga boshliq qilib, ma'lum viloyatlarni egallashni topshirdi. Biri Hind, biri Chin, biri Kashmir, biri Mistr, yana biri Bag'dod-u Baytulharam kabi qator o'lkalarni egallash uchun yuborildi. Har bir boshliq qo'lga maxsus noma yozib berilgan bo'lib, ularda Iskandarning Eron taxtini egallagan ta'kidlangan, har qaysi shohga o'z huzuriga kelib xiroj yuborishi, Iskandar shohligini qabul etishi, shunda uning mamlakat-u xalqi bu ulug' davlat himoyasida bo'lishi, aksincha, taqdiriga yozilganini ko'rishi ogohlantirilgan edi.

Jahondagi Sharq mamlakatlarining ko'plariga yuborilgan maktublarni olgan shohlarning aksariyati Iskandar takliflarini qabul qilib, tobellikka rozi bo'ldilar. Faqat uch kishi bu taklifni qabul qilmadi. Ulardan biri Kashmir shohi Malu ibn Mabok bo'lib, u Iskandarga quyidagicha maktub yo'lladi: «Agar

Iskandar olam shohi bo'lsa, mening mulkim esa dunyoda yakka-yagonadir. Tangri menga uch ish nasib etgan: biri ulki, mulkimni g'oyat mustahkam tog'lar, o'tib bo'lmaydigan baland qo'rg'onlar o'rab turadi. Uning ustiga mulkimning chor atrofini daryolar ham muhofaza qiladi. Ikkinchidan, mening shuncha afsungarim borki, falakdan yetgan har qanday balolarni ham daf qila oladi, yumronqoziqni sheri jayonga, kalamushni dasht yo'lbarsiga aylantira oladi. Agar Iskandar olam elini yig'ib kelganda ham, shunday qattiq shamol esib turadiki, so- mondek barchasini uchirib yo'q qiladi. Uchinchidan, u agar qasos olmoq bo'lib yurtimga bostirib kelsa, bu mulk ichida shunday bir buyuk tog' borki, baland tog'lar ustiga qurilgan tog'ga o'xshaydi. Uning jismi mis bilan qo'rg'oshin, qalay bilan birinji qotishmasidan burungi ilm ahli yasagan tilsimdir.

Yana bir siri shuki, shahar ichida nihoniy bir naqb qurilgan bo'lib, u yerga tushgan shoh tilsim bo'lgan bir fanni o'rganib chiqadi. U fanni o'rganagan el istalgan dushmandan o't va yel o'g'iray oladi. O'sha makonda agar birdan yel esmay qolsa, tezda halok bo'ladi. Bu o'lka ichra kimsaning joni bor ekan, yel tursa yashashiga imkon qolmaydi. Gar o't bo'lmasa, odamzod yemak ham hozirlay olmasligi aniq. Shularni hisobga olsa, Iskandar boshqa bir makon sari yo'l olgani ma'guldur».

Hindiston shohi Roy bo'lsa bunday javob qaytaribdi:

«Shoh Doro Iskandar bilan urush yarog'ini qilmog' uchun hamma shohlarni chaqirtirganida, yo'l yiroqlig'iga qaramay men Rum chegarasiga endigina yetganimda, bu falokatlar yuz berdi. Biz biyobonda

qolib ketdik. Yarog'-u sipohlarimizning bari barbod bo'ldi. Urushgan navkarlarim halok bo'ldi, qolganlari asirlik jabrini tortdilar. Men esa necha oy biyobonni joy qilib yurtimga qaytganimcha, xalqim qati omga uchrab, o'n ulushdan bir ulushi qolibdi. Qaro rangni bu elda qadimdan kiyish odat demang, ana shu voqea tufayli mulkim qaro kiyib, motam tutyapti. Iskandar tufayli elim shuncha azob chekdi. Endi ikki-uch yil sabr qilinsa, zamon tinchlansa, keyin xirojini to'lasak. Men ham u bilan ko'rishgim bor. Lekin ikki-uch yilsiz bunday taklif aylasa, men ko'p malolat chekaman. Lutf etsa, bu maktubimni qaytarmaydi, nima bo'lsayam, Haqning peshonamga yozganini ko'raman. Men so'zinda uning hurmatini tutdim. Shunga ko'ra u ham izzatini asrasa kerak».

Chin shohi esa yana boshqacha javob qildi: «Iskandarning yuborgan maktubi kuchli zahardan achchig'dir, qilichdan o'tkir. O'z vakilini bu tomon jo'natgan kuni chuqur o'ylab ko'rmay yozibdi buni. Sipohim qalin, mamlakatim to'q, mening undan kam tomonim yo'q. Shoh boshqa bir shohga o'zini «hakim-u dono» deb yozishi to'g'ri emas. Bunday so'zlar aqlga sig'maydi. Maktub so'zlarini ham katta-katta qilib yozishi shohga nisbatan hurmatsizlik. Lekin men xatimni yirik harflarda bitmayman. Uning oldiga borishni istamayman. Agar askar tortib kelsa, shahrimga kirib olib, eshikni berkitganча o'tiraveraman».

Bu uch mamlakat shohining javoblarini boshdan oyog' gapirib berdilar. Iskandar o'z maktubiga bi-noan huzuriga yetib kelgan shohlarga yaxshiliklar ko'rsatib, shohona majlislar tuzib, kutib olgandi. Haligi uch shoh javobini eshitgach, ularga askar

to'plab boray dedi-yu, lekin qish fasli boshlanib qolgan edi. Odatda, shohlar qish faslida yurish boshlamaydi. Bu qish shu yerda qolishni ma'qul ko'rdi-da, Qorabog'i Arron sari yo'lga tushdi.

Iskandar Qorabog'i Arronni o'ziga oromgoh qilganidan so'ng, xayoli asosan jahongirlik bo'lib qoldi. Hikmat ahlini qayta-qayta yig'ar, Xudodan jahonning fath etish baxtiga musharraf etishini to'xtovsiz tilar edi. Sipohlari tutgan joylarni aylanib chiqar ekan, ularga bardamlik tilar edi. Quyosh to-bora ko'tarilib olamni isitgach, shoh butun dasttni to'ldirgan lashkari bilan yaxshi bir soatni belgilab qishloqni tark etdi-yu, Sipohonga qarab yo'l oldi, undan o'tib Xurosonga yuz tutdi. Bu payt butun Eron zamin uning qo'l ostida edi.

Xuroson havosidan shoh juda xursand bo'ldi, bu o'lka juda keng bo'lib, yeri o'zga iqlimlardan yoqimiroq edi. Ko'kalamzorlaridan ko'plab chashmalar o'tilib turar, daryolar shovullab ogib turar, barchasi ko'nguldagi g'uborlarni qoldirmas, yana to'rt daryosining ovozi osmongacha yetib borardi. Anhorlari xuddi jannatdan chiqib kelayotgandek edi. Hirtmand, Zobulistondagi daryo, Nimrud, Darjaz daryolarining har biri g'oyat go'zal va jonbaxsh edi. Balx shahrini ham go'zal anhoiri bezatib turar, bu shaharni Hushang qurgan bo'lib, Ibrohim Ad-biri Murg'ob suvi bo'lib, u ham jannat suvlarini eslatardi. «Bu yer jahon gulshani ekan», – deb baholagan shoh nahr bo'yida shahar yaratib, unga Hirt ismini berdi.

*Xuroson badandur, Hirt jon anga,
Hirt jon, badandur Xuroson anga.*

Iskandar Xurosondan chiqib, shimol tomon manzilma-manzil yurib borarkan, jannatmonand, gullarga to'la, suvlari jannatdagidek katta bir vodiya duch keldi, Iskandar uni Movarounnahr deb atadi, chunki sharqida Sayxun, g'arbida Jayxun daryolari ogib turarkan. Ularning har biri Arasga teng o'n-daryosi jannat soyi ekaniga shubha yo'q edi. Uning yonida shahar barpo etib, Samarqand deb atadi.

Samarqand shahri qurilishi tugallangach, Iskandar Kashmir sari yo'l oldi. Shaharga yaqinlashib, dasthtning barcha daraxtlarini kesib tozalashgach, oldilarida osmonga bo'y cho'zib turgan, toshli tog'lar ligidan unga oyqoq surmadilar. Qo'f tog'idek buyuk tog' oldidan yo'l bor ekan, Kashmir xalqi shu yerda tog'ni tog'ga ulashib, Kashmirga kirish yo'lini belkitishgan ekan. Ganch bilan toshdan yasalgan temir darvoza tepasiga shaharni himoya qilish uchun yopiq burchakli burjlar bilan shinakli devorlar ishlatishgan ekan. Qal'a ichida ikki ming afsungar, hiylagarlar joylashgan bo'lib, ming qari³dan hech qadam qo'ysa, oyog'i sustlashib yurolmay qolar, ot bilan bormoqchi bo'lsa, tovonni ko'chib tushar, shu joyda ketolmay qolib ketar ekan.

Sipohlar bular haqida eshitganlarini Iskandarga birma-bir so'zlab berdilar. Shoh ularning gaplariga parvo qilmay, Arastuni olib o'sha tomon ravona

³ Bir qari – 75 sm.

bo'ldi. Ishonmay, uzogdan kuzatdi-da: «Bu Kashmir ahlining afsuni bo'lsa kerak, nima qilib bo'lsa ham shahar devorlari va bujarlarini buzib tashlash lozim», – dedi. Keyin sipohlarini olib kelib shahar devori atrofiga tushirdi, ziyoni bo'lmasmikan deb yurgizib ham ko'rdi. Ko'ngli xotirjam bo'lgach, huzuridagi 500 olimdan o'ntasini chaqirib, Falotun, Arastu, Balinos, Arashmidus, Shaminos, Qilimnun, Volis, Farfurnus, Sugrot, Hurmus kabirlarni chorlab: «Bu Kashmir elining afsuni, unga qanday tadbir qilamiz?» – deb so'ragan edi, ular maslahatlashib: «G'am yemang, buning ishi biz uchun oson, shoh iqbolini Tangri yarlagasin. Bu hayranglarga shikast yetkazib, barini past qilganimiz bo'lsin. Ikki-uch kun muhlat berilsa, ularning sehrini boshdan oyoq buzib tashlaymiz», – deyishdi. Iskandar ularning so'zlaridan xursand bo'lib, ish boshlashga ruxsat berdi. Olimlar shohni duo qilib, ishga kirishib ketishdi.

Ular ishga kirishib, necha ko'ra-yu damlarni qizitishib, avval turli metallar: temir, po'lat, qo'rg'oshin, mis, jez va boshqalarni aralashtirib to'p ko'rinishidagi bir buyum yaratdilar. Falakka o'xshagan yum-yumaloq bu asbobning ichi bo'sh edi, uning ichini porox kabi portlovchi dorilar bilan to'ldirdilar. Necha xil ash'yolarni aralashtirib, to'p ichiga soldilar. Temir to'pdan ikki teshikcha orqali pillik kirgizib, odam boshi yoki urushda otiladigan ra'd toshiga o'xshatdilar. Uning piltasiga o't yoqib, osmondan tushiradilar. O'q uchib borarkan, piltasi yonib borib yashirin moddaga o'tadi, keyin portlab temir to'p necha parcha bo'lib, shu payt undan kuchli ovoz, shu'la, ajib tutun, hid chiqib, ovozi sehr asbobini buzib, o'ti darvozani ochib yuboradi. Qora-

si dushmanlar yuzini kuydirib, qora qiladi. Isidan hidlaganlar esa fusun ilmini unutadilar.

U ajoyib tilsim tayyor bo'lgach, hamma olimlar yana bir bor yig'ildilar, qurohning barcha belgilari va bo'lajak natijalarini ayon qildilar. Shoh bu ajoyib ishdan shod bo'lib: «Shunday tilsimni tayyor qildingiz, boshlashingizga nima to'siq bo'lib turibdi?» – deb so'radi. Qurolni sinab ko'rishga shoh ham qiziqayotganini sezgan donishmandlar: «Hukmingzni kutaymiz, xolos», – deb javob berishdi. Shoh o'tlanib, o'zining barcha sarkarda-yu ayonlari bilan darvoza tomon yo'l oldi. Ra'd asbobini sozladi, tilsimni keltirib, ra'd yoyiga toshdek qurib, to'p piltasiga o't tutastirdilar, Doruga o't yetgach, u osmonga ko'tarildi va uchib borib dushman sipohlarining o'rtasiga tushdi. Aytilgan to'rt ish yuz berdi: avval kuchli sado-yu qo'lansa hid targaldi, keyin o't bilan dud keng yoyildi va o'ti qal'ani kulga aylantirdi. Dudi fusungarlar yuzini qaro qilib, isi ularning afsunlarini xotirlardan o'chirib tashladi.

Haligi to'p otilgach, Malluga darhol xabar qildilar. Mallu Iskandar bilan jang qilish uchun kuchi zaifligini sezdi, darvoza va qal'ani zabt etilganini angladi, o'zini hayron, elini parishon holda ko'rdi. Mamlakati ichra qaror yoki manzil topa olmay, yerosti yo'li bilan boriladigan naqb atrofiga bor boyliklarini to'play boshladi. O'zi bilgan qora tog' ustiga makon qurdirib turar ekan, shu chog'da Iskandar qo'rg'onga hujum qilishni buyurdi, lekin olimlar: «Bugun bormaganimiz yaxshi, chunki oldingisidan chiqqan tutun targamasa, u tomonga yaqinlashib bo'lmaydi», – deyishdi. Bu so'zlarni eshitgan Iskandar o'z qarorgohiga qaytib keldi va

aysh-ishrat bilan shug'ullana boshladi. Olimlarga ko'pdan ko'p ehsoslar berirdi. Tong otgach, qal'a ichiga sipohning kirishiga buyruq berdi. Sipohlar tiqilishib, yetti kun davomida darvozadan kiridilar. Shahar xalqi Iskandarni xat-u shikoyatnomalarga to'ldirib tashladi.

«Bu diyor Malluda bo'lgan zamon bu qullarda hech ixtiyor yo'q edi. Xizmat qilganimiz qilgan edi. Uning shavkatidan qutildik, endi ne desang, bandangmizi!

*Yorug' aylasang mulk-u vayronamiz,
Fidodur senga mol ila jonimiz.*

Barchamiz yuzingni bir ko'rish armoni bilan yashayapmiz», – deb yozilgandi u maktublarda. Iskandar xat yozdirdi va viloyatlarga jo'natdi. «Sizlar bu yerga kelishga ovora bo'lmang. O'z yurtiingizda farog'at qila bering. Mening o'zim yurtiingizga bora-man. Meni duo qilib, Haqqa toat qilib yuravering», – deyilgandi maktublarda.

Iskandar o'zining ushbu maktublari tayinlangan manzillarga qadar yetib borguncha qo'rg'on ichida Mallu tomonidan qurilgan tarabxona – shodlik, bazmlar o'tkaziladigan shohona qasrni uning atrofiga qurilgan ajoyib bog'ni ko'rib, bu gulshanga «Jannatoso» deb nom qo'ydi. Barcha lashkarlar ham, a'yonlar-u donishmandlar ham «Jannatoso»dan bahramand bo'lishdi. Iskandarga «Jannatoso»da shoh manzili tayyorlatdi. Xalq bu yerga oqib kela boshladi. Shaharda yangi hayot boshlandi. Shoh barcha odamlarni shod etib, buzilgan ko'ngillarni obod ayladi. Shoh hukm qildiki: «Hech kimning

biron narsasiga tajovuz qilinmasin, Iskandarning biron navkari yo a'yonlari ulardan biron nima tama qilsa, bo'g'zidan osilsin!».

Shahar xalqi moli omon berishgach, boshqa muhtojlarning ishi ham hal bo'ldi. Hech kimdan hech kimga g'am yetishmas, bir kishi boshqasidan asossiz bir dirham ham oloymasdi. Iskandar esa aysh uchun toza maylardan ichib, Kashmir mulkini sayr etib yurardi. Ko'pdan ko'p g'aroyibotlarni ko'rib hayratlanardi. Jumladan, bir may kosasi ko'rdiki, nihoyatda kam'yob. U jom xuddi daryodan suv olgandek to'la turardi. Mallu qochib ketayotgan vaqtda uning bir xazinachisi mulki ichidan olishgan ekan. Boshqa tuhfalarni qal'aga olib kirishganda bu jom qolib ketibdi. Uning ajoyibli shunda ediki, jomdan har qancha ichgan bilan mayning kam bo'lmisligi aytilgan edi. Jamshidshoh olamni egallaganda hikmat ahli olimlarni to'plab ikkita tilsim jom ishlatgan ekan: biri getinamo, biri ishratfizo. Getinamo jom ko'pchilikka ma'lum, shuning uchun bunisini ta'rifi qolay. Undagi may tamom bo'lmaydi, mazali may kamaymaydi, egri turganda ham uning ichidagi may to'kilmaydi. Uni tortib ham olib bo'lmaydi. Barcha bu ajoyib jomni tomosha qilishardi.

Mallu o'zining tosh qo'rg'oniga qamali olganidan so'ng Iskandar uning taxtini oldi va el-ulusga yengilliklar va'da qildi, Kashmir xalqi uning lutf-u ehsosiga umid qila boshladilar, shoh Mallu ahvolidan xabar so'ragan edi, uning Iskandardan qo'rqib, falon qal'a ichida berkinib, qo'rqib o'tirgani, har xil sehtar haqida o'ylayotganini aytib berishdi. Iskandar yana saroy ahlini to'plab: «Kashmir toza gulzordir. Havosi lekin garmiselli ekan. Doimo jonparvar nasim

esib turadi-yu, bu gulshanda to'xtalmas ekan, bu ahvolda uning guli o'tga va sunbuli qop-qora dudga aylanadi. Qiziqki, dahr otashfshon-u, lekin kimsa o'tdan nishon topolmaydi. Bu uqubat bo'lib, xalqqa azobdur. Subhatgina emas, balki umuman yashab bo'lmaydi. Bunga biron chora mumkindir, bo'lmasa, bu yerdan tezroq jo'nash lozim bo'ladi», – dedi.

Donishmandlar bu so'zlarni eshitgach, duo qilishib: «Agar shohga bu ish muddao bo'lsa, biz uning makrini daf etamiz, uning barcha sehlrlarini biz yo'q qilamiz, shoh ko'ngli bundan g'amga to'lmasin, chorasi oson. Shoh o'n kungacha muhlat bersalar bo'ladi». Shoh: «O'n kungacha xalq o't va shamol-dan qiyinalib qolishadi-ku!» – degan edi, Aftotun podshoning qayg'urayotganini ko'rib: «Men uch kun davomida bir tadbir qilib, ahvolni yengillashtirib turaman», – dedi. Iskandar bu so'zdan xursand bo'ldi. Bu holatda yel to'xtab, do'zaxdek issiq boshlandi. Oshxonada ishlovchilar nolon bo'lishib, «Olam aro o'tdan boshqa vujud yo'q, ne cho'g', ne shu'la, ne uchqun, ne dud. Toshidan o't chiqarisharkan», – deb unga temir ursalar, shu'la ham chiqmayapti, o't o'rniga suv chiqaypti. Ovqatni tayyorlashimizda bir sir bormikan desak, biz aybdor emasmiz».

Keyin o't-u yel masalasida shunday qiyinchilik boshlandiki, o't issiq dam erdi-yu, yel sovuq oh. Tandir kunduz qizarmaydi, kechasi esa shamda shu'la ko'rinmaydi. O'zgina yel esgandi, o'chmagan biron chiroy qolmadi. Uch kun davomida qo'llar engaklarga sutun bo'lib qolaverdi.

To'rtinchi kuni Aftotun uyiga shoh, a'yonlar va sarkardalar kirib bordilar. «Mana, uch kun o'tdi, xalq o't va shamol yo'qligidan nihoyatda qiyinalib

ketdi. Yana shu xilda davom etsa, el bu azoblar-ga chidolmay qoladi», – dedi Iskandar. Olim javob berib: «Bugun ham bergan va'damizga kiradi. Lekin ertadan hamma narsa o'z o'rniga tushib, xalq qiyinchiliklardan qutuladi», – dedi. Shoh va a'yonlar bu so'zlardan ko'ngillari taskin topib, oromgohlariga yo'l oldilar.

O'tni to'xtatish masalasi mana bunday bo'lgan edi: Jomsob degan donishmandning kitobida: «Iskandar davrida u jahon fathiga otlangan vaqtda olam mamlakatlarini egallab borarkan, Kashmir-ni bosib olishda bu shaharning begi Mallu berk qo'rg'onga berkinib olib, odamlardan shamol bilan o'tni yashiradi. O'sha yerdagi bir tog' ichida toshdan bir uy yasab, tilsim qilib qo'ygandi. Yelni shu uyga qamasa, xaloyiqning dushman askarlarini daf qilish oson bo'ladi. Shamol avval betarib esib, undan xalqqa ziyon yetardi. Shamolni haligi uyda bekitgandan so'ng bu mamlakatga kelganlar haligi uy derzasiga qarshi turib Kashmir shahriga to'g'ri boqishsa, yodqini shamoldan bahramand bo'lishar, derazani berkitib qo'yilsa, shamol chiqqa olmay qolardi.

Qal'adagi bir choh – chuqur bor bo'lib, uning og'zi tor-u, tagi keng edi. Chuqur tagida bir otashkada bo'lib, u Kayumars davridan qolgan edi. U yerda shunday bir tilsim mavjud edi: odam shaklidagi bir haykal doim o'tni yelpib, haroratni kuchaytirib turardi. Uning oldida dam bila ko'ra yasalgan bo'lib, ko'ra jismida olov puflaydigan nay o'rnatilgan bo'lib, haligi haykal asbob orgali o'tni doim tezlashtirib turardi. Choh og'zidan uchqun va tutunlar chiqib, xalq undan issiqlik olib turar, bu mamlakatdagi o't

manbayi, ne o'tkim, quyosh manbayi ham shu edi. Lekin bu o'tlar kishi ko'ziga ko'rinmay, quyoshga o'xshab yer ostiga kirib ketardi. Bu tilsimini yo'q qilish uchun, bu ish Aftotunga havola, avval naqb boshini topib, u yerda chodir tikib o'tirish kerak. Keyin naqb boshini ochib, ichkariga qarab 17 qadam yurish dardkor. O'n yetti qadamni bosish chog'ida ikki yoniga yaxshi nazar tashlab borish kerak. Har tomonga yel yo o't rasmi chizilgan taxtachalar turadi. Har bir lavhni zarb bilan qattiq tepsa va lavh devor ichiga kirib ketsa, biri yel yo'lidir, biri o't yo'li. Devor buzilgan zamon tezlik bilan tashqariga chirpirak bo'lib aylanib, aniqlangan yo'llarni ham vayron qiladi. Ikki kavakdan chiqib kelgan o't va yel gal'a ahliga shunday ziyon ko'rsatadiki, kinga tegsa, nobud qiladi, imoratlarni pastlashingirib, tik yog'ochlarga shikast yetkazadi. Elining o'lmay tirik qolishi bo'lmagan xayoldir.

O't chohdan chiqqandan keyin, lovvulab, gal'ani kuydirishga tushadi. Faqat gal'a ichiga, ro'parasigagina emas, burj-u devorlariga ham tutashadi. Toshi shu'ladan shunday qizib ketadiki, ichkarida qolgan xalq tosh kaboblarga aylanadi. Yo'l'dagi lavhlarni ushatgan hakim bir qancha vaqt tashqarida turishi kerak.

Agar yel gal'aga qarab yelib, shaharga tez yetishsa, lavhalar bilan tomlarni to'sish, mustahkamlash kerak. O't bilan yel tinchisa, ikkisidan kuch-u mador ham ketadi-da, yana oldingi yel oromi, o't sharori qaytadi», deb yozilgan ekan.

Aftotun bu so'zlarning barchasini Iskandarning bir o'ziga mukammal so'zlab berdi. Shoh hayratda

qolib, donishmandga tahsin aytdi, ehsanlar berdi. «Bu ishlarni bajarish yo'llari topildi. Endi nima qilamiz?» – deb so'radi Aftotundan. Donishmand shohni duo qilib: «Sen lavhlarni birinchi bo'lib sindirasan. Bu sening shohlik, jahon pahlavoni sifatidagi huquqing. Bu ish bandini yechish sendan boshlansin», – dedi.

Shoh donishmandga tasanno aytdi, kechasi bo'lishiga qaramay Aftotun bilan bir necha sipohni birga olib yo'lga tushishdi. Naqb boshiga yetishgach, ichkari, yerosti yo'lga tushib, ancha yurishdi. Yo'lining ikki yonida ikki lavh osig'liq turardi. Aftotun lavhlarni shohga ko'rsatib: «Vaqt keyyapti, bo'laqol tezroq!» – dedi. Iskandar lavhlarni ko'rib shodlandi-da, Haqni yodiga olib turib, ikki lavhni zarb bilan tepdi-yu, ular yemrilgach, darhol tashqari chiqdi. Ikkovlari ko'zlarini qo'rg'onga tikib turardilar, biroz o'tgach, o't gal'adan osmonga otlidi. Yana bir nafas o'tmay shamol ham yetib borgach, shunday kuchli yel qo'zg'aldiki, yel go'yo olamni buzay derdi, ikkovlari yana naqb ichiga tushishib, ganj-u g'isht bilan yel yo'lini to'sib tashladilar. Shoh bilan olim tashqari chiqishgach, qo'rg'on tomondan dod-faryod eshirdilar. O't bilan yel qo'rg'on xalqini har tomon parishon qilib halok etibdi. Malluning farzandlari ham, xotinlar ham yarim kuygan holda chiqib kelishdi. Iskandar sipohlari ularni o'tdan ozod qildilar. O't va yel hujumidan juda ko'p odamlar halok bo'libdi. Faqat Mallu ibn Mabok degan kishigina omon qolibdi. Yana Feruz degan o'g'li va nihoyatda sohbi jamol bir qizi bor edi. Uning haqida yana keyinroq so'zlashamiz.

Mallu Iskandar qoshiga kelib, yer o'pib, bosh qo'ydi, boshini ko'targach, yosh to'kib iltijo qildi:

*«Shoho, qoshingda gunohkormen,
Jazo har ne qilsang sazovormen.
Chu men bandamen, bu ikki bandazod,
Alar afvin aylab meni ayila shod.*

Iskandar: «Bu azoblar bizdan emas. Sen o'z boshingga tez tig' tortding. Bu dam tuproqqa yuzing surib, kechirim so'rayapsan-u, seni afv qildim. Tuzalganingda kishvaringdan xirajni mukammal to'lab turishingga ishonch hosil qilib mulkingdan chiqib ketaylik. Farzandingni senga o'tinbosar deb tayinlaylik. Qizing ham bor ekan, uni o'zimizga qalliq qilaylik», – dedi.

Mallu bu so'zlardan juda xursand bo'lib, joni uzildi. Iskandar Malluni shohona dafn ettirdi. Shoh ko'pdan ko'p ziyofat qilib, bu mamlakatdagi tabarruk joylar, qadimiy mozorlarni ko'rsatishni buyurdi. Mozordagi Mallu xonadoni qabrlariga yetishgach, u yerdagi xilxona atrofga devorlar qurdiradi, chiroyli gilamlar soldirdi. Iskandar Feruzni tilatib, bu olam foniyigini uqtirdi-da, shunday dedi:

*Senikim bu mulk uzra shoh ayladin,
Bu kishvarda kishvarpanoh ayladin.
Kerak lutf-u ehson shior aylasang,
Adolat yo'lin ixtiyor aylasang.
Raiyatg'a sendin yetib shodlik,
Mamolikka yuz qo'yisa obodlik.*

Feruz ta'zim bilan Iskandarning barcha so'zlarini qabul ayladi.

Iskandar Kashmirmi Feruzga topshirib, boshiga toj qo'yib, u to'lashi kerak bo'lgan xiraj miqdorini belgilagach, unga «Ikki oyda o'z o'lkang ishini to'g'ri yo'lga qo'ygin, shu muddat ichida sipohlarni ham jam etib tegishincha, zarur bo'lganicha yo'l xarji berib tur. Boshqa ishlar bilan chalg'ima, bizga, tezda Hindistonga yetib ol», – deb tayinladi.

Iskandar Hindistonda

Bu so'zlar bilan uni xursand qilib, singlisi Mehr-nozni ham to'qqiz perda ichiga kiritib, Hindiston sari yo'l oldi. Barchalari shitob bilan tez yurib manzilma-manzil borishar ekan, uning fatnini ho-sil qilib, yomonlardan ofogni pok etib, yaxshilarni shodmon qilib, o'jarlarni bo'ysundirib, dastini adidan bo'ston qilib borisharkan, Hindistonning barcha ahli bu voqealarni eshitib xabardor bo'ldi. Ular Iskandarning Kashmirda qilgan ishlaridan voqif bo'lgan tilsimotlarini fath qilib, Kashmir xalqiga qil-gan munosabatlarini bilgan hind shohi sovg'a-salom, kuchli yetmasligini bilgan hind shohi sovg'a-salom, tuhfa-lar, to'qqiz-to'qqiz matolar, zabardast to'qqiz-to'qqiz, ba'zi rivo-yatlarga ko'ra 39 fil, har birining tani tog'dek, katta tosh uchida yana bir yakpora tosh, undan bosh ko'rinib turar, ikki tomonida ikki bodbon – yelkan bo'lib, har xartumi katta ilon, yo'q ajdar misoli bo'lib, jismiga har lahza o'tralib turardi. Chinor-u minorlarni xartumi bilan yiqita olardi. Xartumi atrofdan ikki tish chiqqan bo'lib, ularning har biri falak eliga ofat edi.

Har biri uzra ajoyib bir taxt qurilgan bo'lib, ichida to'qqizta baxtiyor hind o'tiradi. Har birining libosi

qizil yo sariq, xuddi ularni bahor bilan kuz shu rangga bo'yagandek. Hailgi fil yurganida, taxt ichidagilarga uyqu harom bo'ladi. Uning yonida filcha ham bo'lib, dev bolasiga o'xshaydi.

Otlar ham fillardek yasatilgan bo'lib, har xil matolar yopilgan, ustida nayzali hindu o'tiradi. Yana qancha shirinso'z to'tilar, zumurrad va la'l mingorli qushlar, zebo jamolli tovuqlar barchasi shohga sovg'a edi. Sovg'alardan keyin ko'plab donishmand allomalar qadam tashlardi.

Shoh allomalariga qarab dedi: «Men shohga kamtarin bir qulman. Uning bilan jang qilishni o'ylaganim ham yo'q. Ul zotdan maktab kelganda, uzrli bo'lganim uchun shohlar yig'iniga borolmadim. O'sha kunlari qattiq kasal bo'lib qoldim. Agar shoh lutf aylab ko'rgani kelsa, xalq ichidagi obro'yimni ko'taradi. Mening esa boshim ko'kka yetib, jonim boricha quli bo'laman. Agar Tangri ko'rsatmasin, qahr qilib, do'stlik mayi ichiga zahar quyadigan bo'lsa, siz shafolat qilingki, gunohimdan o'tsin».

Nihoyat, hind shohi yuborgan sovg'a-salomlar, hurmatli zotlar Iskandar turgan manzilga o'rdaga yetib borishdi. Avval arkoni davlatlar, keyin ahli hikmat huzuriga kirib bordilar. Iskandar hurmat-iktrom bilan kutib olib, ular bilan so'rashgach, taxtidan tushib, har biri bilan ko'rishib, har qaysisiga iltifot ko'rsatdi. Shoh shundan so'ng taxtiga chiqmay, yerga takallufsiz o'tirdi-da, har bir amaldor-u olinga o'z lavozimu ilmiiga mos joy ko'rsatib o'tqazdi. Ular o'zlarining yo'lida qiyalmaganliklarini aytib, burun shohga duo qildilar va uning kechirishini so'radilar. Iskandar: «Siz nimani iltimos qilsangiz, ularni bajarish bizga farzdir. Shohingizning gunohi oz, ko'p

bo'lganda ham uning uzirini qabul qilgan bo'lardim. Hind xalqining gunohi ozmi, ko'pmi, bundan qat'iy nazar, barchasining gunohidan kechdim. Ulardan jazolash, o'ch olishdan qo'llimni tortdim. Inoyatimga ishonib, saroyimga kelsin, men uning boshiga toj qo'yib, baxtli qilay.

Sizlar ham qadam ranjida qilib, bu yon kelib, meni xushdli-u bahramand etdingiz. Bir mamlakatga bir shoh kirganda qadimiy rasm-rusumga ko'ra eldan moli omon qabul qilinardi, bu eldan shuni talab qilmasinlar. Shoh xizmatni boshlagach, bu kishvar xirojini qabul qiladi. Xaloyiq boshidan ehtiyojlarni yo'qotish uchun ikki yillik xirojini kechirdik».

Iskandar xalqqa va podshoga bu xil yaxshiliklarni ravo ko'rganidan el behad xursand bo'ldi va unga uzozq umr, baxt va saodat tilab, shohni kafan kiydirib va bo'yniga qilich ostirib, olampanoh huzuriga olib kirdilar. Iskandar Hind shohining ahvolini ko'rgan zahotiyoz uning holatini man qildi, chunki u bu jazoga loyiq ish qilgan emasdi. Bir shahar xalqi ikkinchisidan yengilisa, butun millat shu holda kelib g'olib hukmdordan uzr so'rashi mumkin edi. Iskandar muruvvati shoh bo'lgani uchun ham tig' bilan kafanni darrov oldirib tashladi. Shohona kiyim va qurollar keltirib, qayta kiyintirishdi. Shoh uni hurmatlab quchoqlashib ko'rishdi. Hind Royi Iskandarning oyog'ini o'pishga intilgan edi, shoh unga hurmat ko'rsatib, yuqoriroqdan ko'tarib oldi va ikkovlari quchoqlashib ko'rishishdi. Hind shohi olib kelgan sovg'alarini Iskandarga tutdi. Iskandar uning o'tirishiga joy ko'rsatdi va shohona qonunlariga ko'ra mehmon bilan suhbatlasha boshladi. Shu bilan mezbon ko'nglidagi vahimga barham berdi va

andishadan qutulirdi. Shohning bu xil ittifotini ko'rib, hind Royi o'rmidan turib, iltimos qilib qoldi:

«Hind kishvarida g'aroyiblar ko'p. Bu yerning qishi nihoyat mo'tadil. Issig' ham, sovuq ham bo'lmaydi. Harbiy yurishlar vaqti ham shu davrda maqbul bo'ladi», – dedi. Iskandarga bu taklif xush kelib, qishni Hindistonda o'tkazishga rozilik berdi. «Dehlida o'tkaza qoling qishni», – deyishgan edi, shoh: «Shaharga sipoh sig'maydi», – deb shahardan tashqarida alohida manzil-makon qurish uchun ko'rsatma berdi. Hind Royi yana dediki: «Shoh hukm aylasa, ishlarni tezlashtirish, xezroq tugallash uchun qurilayotgan shaharchani ko'rishga vaqti-vaqti bilan borib, qilnayotgan ishlardan xabardor bo'lib tursam, bo'lmasa ko'nglim tinchimaydi, dam-badam bezovta bo'laman», – degach, bu so'z shohga ham xush keldi-da, tez yuruvchi, karko'zli, filtan naqshli egar otlarni hozirlab, Hind mulkini o'zi ham aylanib kelishga yo'l oldi.

Hind shohi Roy o'z o'lkasi ko'chalaridan borar ekan, aholi uning o'limdan qolganidan xursand bo'lib, beaded duolar qilishdi. Roy elni xushdil aylab, Iskandar buyurgan shaharchani qurishga berilib ketdi.

O'sha mintaqada Nigor degan o'rmon bo'lib, hayratlanarli darajada go'zal edi. O'rmondan doim anbar nasimi esib turar, tuprog'idan ham anbar isi angib turar, sandalu, obnus, sandarus, shabab kabi xushbo'y daraxtlar u yerda serob edi. Nasim esganda hammayog sandal daraxti isiga to'lib ketardi. Daraxtlarning har biri osmonga bosh tegdurib turar, daraxt barglari orasidan hatto quyosh ko'rinasdi. Chinor, dorchin, zaytun, tok bir-birlarini

bezab, o'rmonga ajab manzara bag'ishlar, xilma-xil qushlarning qichqirishlari ajib musiqalar hosil etar, to'tilarning bir xil navi har bargni ko'kimtir qilib, har daraxtni Xizr payg'ambarga o'xshattirgandi. O'rmondagi qizil, yashil, gulnor ranglari bo'stonlarni hayotbaxsh qilib bezagan edi.

O'rmon ov uchun ham qulay bo'lib, kiyiklar tog'larda ming-minglab sakrab yurishar, marallar shakar qamishlar o'sgan o'tloqlarda ko'p bo'lgani uchun har qaysining oyog'iga asal yopishib qolgan-di. Dengizida bo'lsa oq baliqdan ko'pi yo'q, o'rmon atrofida har xil katta va kichik qushlarning inlari mo'l bo'lib, ularni istagancha ov qilish mumkin edi. Shaharcha ochiq yerda barpo qilinayotgani uchun gullar mo'l-ko'l ekilgan bo'lib, dilni o'ziga maftun etardi.

Hamma ishlar bitgach, hind Royining o'zi Iskandarni qo'shini bilan shu yerga boshlab kelib doira qilib ishlangan qarorgohga tushirdi. Shoh bu yerda chor atrofini bermalol kuzata olardi.

Hind Royining qilayotgan g'amxo'rliklaridan juda xursand bo'lgan Iskandar qishi bilan boshqa barcha ishlarni yig'ishtirib, aysh-ishrat bilangina mashg'ul bo'ldi.

Iskandar Kashmirda qishni o'tkazar ekan, uning ajoyib latofati, g'aroyib imoratlari, sehrli tilsimlari tomoshasiga tez-tez borib turardi. Hammomda ko'proq bo'lar, Roy gasrida sozanda navozandalar ishtirokida ziyofatlar uyushtirar, gohida o'rmonni ko'ngli istab, yo'lbars va sherlarni, ba'zida fil-u kark o'ldirib, gohida daryo bo'ylab qayiqda sayr etib, goh oq baliq ovlab, do'stlari bilan sho'rva qilib ichishib, goho shakar qamishzorda yuritib, nayshakarni gazak

qilib may ichishib, ba'zan ilm ahlini saroyga to'plab, ilm majlisi qurishar, turli kitoblar mazmuni haqida bahs yuritishardi. Kitoblarda noma'lum, majhul o'rinlarni ma'lum qilish ayniqsa zavqli kechardi. Kecha-kunduzlar shunday o'tib, bahor fasli ham boshlandi. Quyosh olarni o'zining nurlari bilan munavvar aylagach, shoh yana ketish yig'ini yig'di va bu safar Xitoy bilan Chin azmini ixtiyor etdi. Yana harbiy harakatlar boshlanib, Chin chegarasiga bayroq tikildi.

Chin mamlakatidagi muzokaralar

Bu vaqt xogon Iskandarning Hinddan Chin tomon yo'l olganidan xabar topdi. U ko'pdan ko'p lashkar to'plagan, son-sanogsiz qurollar ham tayyorlab qo'ygandi. Lekin xogon darhol dushmanlik ishiga kiritmay, xusumat boshlamay turib, sulhdan urushga sabab bo'lgan masalani tinch yo'l bilan hal qilish, shunga raqib tomon ham ko'nsa, do'stona munosabatlar oshkor qilib, raqibni tinchgina jo'natib yuborish yo'lini ma'qul ko'rardi. Ish bu bilan hal bo'lmasa, urush boshlashga majbur bo'lardi.

Shularni o'ylab xogon oldin dono bir odamni elchilikka yubordi. Elchiga o'zi o'ylab qo'yg'an ishlarni belgilab kelishini topshirdi. Qosid elchi bilintirmay kelib, shoh saroyiga nazar solib kuzatdi. Sipohlarning ko'rinishi, so'zlari, chodirlari oddiygina ekanini ko'rdi-da, hamma narsani kuzatib chiqqach, Chinga, xogon dargohiga qaytishni o'ylayotganda, uni kuzatib yurgan sipohlar shohga xabar berdilar. Elchi yer o'pishga o'tdi. Shoh boshga kiyimda har xil ishlar bilan mashg'ul bo'lgan holda uni kuzatardi.

Uning aqlli, hushli odam ekanini ko'rdi-da, xotirjam bo'lib: «Endi gaplaringni gapiraver», – dedi. Elchi shohni duo qilgach, xogon deganlarini birna-bir bayon qila ketdi: «Xogonim ta'kidlashicha, shoh bu kishvar sari quyoshdek yuzi bilan nur taratib keldi. Buning ma'nosi ne edi?

Fikring do'stlik esa, do'stlik bunday bo'lmaydi, bu xil ishini do'stlik deb atab ham bo'lmaydi. Sen, ulug' shoh katta qo'shin bilan bizning mulkka kirib kelib, mamlakatimizni tomosha qilyapsan. Mud-daong dushmanlikmi yoki bizdan yomonlik ko'rib, raqiblikni ma'qul ko'rdingmi?

Sening ilgari xiroj uchun kelgan elchingni uzr aytib, tirik qo'yib yubordik. Degan ekan sanki: «Doro o'lib, taxt menga goldi». Deb erdimki: «Doro bilan mening o'rtamda tinchlik, kelishuvchilik munosabatlari barqaror edi. U meni yenggan emasdi, menga to'lanadigan xirojni belgilab bermagandi. Agar sen shunday qilmogchi bo'lsang, ikkalamiz yolg'izlikda o'tirib, bu masalani hal qilib olaylik. Bu ishga rozi bo'lmasang, qazo mening peshonamga yozganini ko'raveraman-da.

Oldin ham shu so'zlarni aytgandim, hozir ham shu so'zlardan qaytmayman, bulardan boshqa so'zim yo'q mening.

Agar senga ham so'zlarim ma'qul kelisa, sulh tuzib, gapingning o'zi sulh bitimi o'rninga o'tadi. Agar yomonlikka yuz burib, dushmanlikni ma'qul ko'rsang, mening ham bu ishda kamchiligim yo'q. Sipohlarimning son-sanog'i yo'q. Yaroqlarim ham yetib ortadi. Butun mamlakat, hatto, ayollargacha oxirgi joni qadar jang qiladi. Ammo ikki tomon urush qilarkan, zafarning qaysi tomonda bo'lishini

bilib bo'lmaydi. Kim g'olib bo'lishi ma'lum emas ekan, peshonamizga ul harf yozilmagan ekan, kishi urushdan uzog bo'lgani ehtiyotkorlik jihatidan yaxshiroqdir».

Elchi bu so'zlarni aytib bo'lgach, javob istab yerga ko'z tikdi. Iskandar bu so'zlarni tabassum bilan, fikr yuritib eshitarkan, dedi: «Agar shohlik hurmatida, jahondorlik rasm-u oyinida men bilan Doroni Xoqoni Chin bilan teng tutar ekanlar, bu uncha to'g'ri emas. Kimsa ogoh bo'lsa, biladiki, mulk bilan shohlik agar shohning mulki bilan belgilansa, mening kishvarim ikki Doronikichalik bor. Agar gap shijoatda bo'lsa, bundan ham xabar topgandur. U bilan urushishga to'g'ri keldi, ko'rdiki, uning shavkati mening o'ndan biricha edi. Uni shunday o'jiz qildimki, xalqi uni butunlay ko'rmaydigan bo'ldi. Men g'olib edim, Alloh oxiri menga nusrat berdi.

Agar Xoqon shu sirlarni, og'ir so'zlarni unutmog'ni istasa, o'zini buyrug'iga bo'ysundirsin, o'zining uzri, sabablarini himoya qilsin. Illoji boricha unga rioyat qilay, hurmatini joyiga qo'yay. Buni qo'llab-quvvatlamasa, urush kunini boshiga solay. Nima degan bo'lsam, rostdir, rost so'zlamak men uchun odatdir. So'zim tugadi, endi tezda qaytgil-da, unga bu so'zlarni aniq qilib tezroq ayt.

Sen borarkansan, men ham asta yuritib boraverman. So'zlaringa xoqon javobini ertaroq olib kelolsang, ikki tomonga ham savob bo'ladi. Buyrug'undan bo'yin toblasang, ko'ramiz, falak ne o'yinlar ko'rsatarikan?».

Elchi bu so'zlarni eshitishi zamon hayajonga tushganicha jo'nab ketdi. Saroyga yetgach, Iskandar so'zlarni xoqonga so'zlab berdi. Xoqon Iskandarning

o'zi o'ylaganicha jasoratli ekaniga ishonch hosil qildi va urushishga mardona bel bog'ladi, Iskandarning yetib kelish vaqtini hisobladi. Yetti, yo'qki, yetmish otasining yuridan, butun Xitoy mamlakatidan askar yig'irmish edi. Sipohi osmon yulduzlaridan ham ko'proq, sahrodagi qumdan ham soni ortiqroq edi. To'qqiz yuz ming kamondan o'q otuvchisi, yana shuncha qilichboz jangchisi bo'lib, barchasining kiyimi zarhal-u zarbof edi. Har qaysi o'qchi va xanjarboz temir kiyimlarda bo'lib, shuncha sipohlar bilan Chin xoqoni Chin shahridan chiqib keldi-yu, dushmanidan oldinroq ulgurish uchun sipohlarni tezda tushirib, xandaq qazdirishni boshladi. O'z sipohining chor atrofiga xandaq qazdirdi. Uning, xandaqning davri 15 yig'och bo'lib, ichi metinlar bilan mustahkamlangan. Ko'pdan ko'p arava ham tayyor bo'lib, ular ustiga to'ralar⁴ o'rnatilgan, aravalalar bir-biriga bog'langan bo'lib, ularning ketidan nayzali va o'qotar sipohlar tizilgandi. Xandaqlar oldi-nga mustahkam mo'ndu sanchiqdar tiqib qo'yilgandi.

Chin qo'shini sipohlarni shu tariqa bekitib, dushman ustiga qo'qqisdan hujum qilish usulini qo'llashga tayyorgarlik ko'rib turardi. Qarshi tarafdin aslta-sekin Chin qo'shini tomon yaqinlashib kelayotgan Iskandar qo'shini ham yashirincha, o'zini bekitib qadam tashlarikan, uzogdan Xoqon lashkarlarining qorasi ko'rindi. Sipohini tezgina tuzgan Iskandar suron solib jangga kirishdi. Iskandar qo'shinining birdan yaqin yerdan paydo bo'lib, qattiq suron solib hujum qilishi Chin sipohlarini vahimaga solib qo'ydi. Ogshomda ikki sipoh orom olib yotarkan,

⁴ To'ralar – hujum qilish uchun mo'ljallangan va to'rt tomoni o'rnatilgan harbiy qurilma.

qorong'i tushgani uchun ikki tomondan taloya⁵ qo'shinlar tinchini himoya qilardi. Yazaklar – kecha qorovullari tez-tez paydo bo'lib, adashgan o'qlarga ham duch kelib turishar, Iskandar ertagi bo'ladigan jang haqida fikr surib, xilma-xil rejalar tuzar ekan, hikmat ahli uning oldiga borib: «Erta-yu indin sabr qilish kerakka o'xshaydi, dushmanga sezdirib turib, jangni to'xtatib turish lozim. Sayyora-yu sabobotlar vaziyati shuni taqozo qiladi. Ikki kun sabr qilib, keyin uchinchi kuni hujum qilsa, shoh dushmani mag'lub etsa, ajab emas», – dedilar. Iskandar bu so'z bilan taskin topdi-yu, yuragidagi tashvishni unutolmasdi. Chin xoqoni ham ko'nglidagi notinchlikdan qutulolmasdi. Ish shu yerga yetdiki, el ichida shunday vahimali gap-so'zlar boshlandi: «Bu nomi chiqqan jasur shoh, yuragi qoplon, shukuhda bir sher jahongirlikni havas qiladigan bo'lsa, shu vaqt ichida bir necha yirik mamlakatlarni fath etdi. Bizning kuchimiz Doronikicha emas, unda bo'lsa bizga qaraganda o'n baravar savlat-u shukuh bor.

U sohibqiron ham, pahlavon hamdir. Bunday kishi bilan jang qilishga kirishmoq bema'nilik bo'ladi. Birovkim, unda aql da'vosi bo'lsa, o'zini o'ldirishning ne ma'nosi bor? Yo'q, o'z joniga ham, xalq joniga ham, ne jon, balki nomus-u origa ham ziyon bo'lishi turgan gap. Agar shohga mute' bo'lsa va xiroj to'lashga rozilik bersa, Iskandar toj-u taxtni xoqonga qoldiradi.

Mallu unga ne yomonliklar qilmadi. Bugun esa o'g'li Feruz obro'li, o'ziga ishongan hukmdor bo'lib o'tiribdi. Itoatkor bo'lgani uchun Royi Hindning Hindistonday mamlakati bor. Agar xoqon ham uning

qoshiga borsa, mamlakat tojini boshiga qo'yar. Uning xizmatini qilsa, mamlakatining barisini qaytarib olar. Boshqacha yo'l tutsa, keyingi pushaymonligining foydasi bo'lmaydi».

Xoqonning amaldor-u a'yonlari, lashkarlar-u xizmatkorlari ham shu fikrni ta'kidlashardi. Birov unga xos mahram bo'lib, Xoqon bilan sirdosh edi. Bir zamon xoqonning xilvat o'tirganin ko'rdi-da, oldiga kirib zor-zor yig'ladi. «Elimiz boshiga og'ir tashvish tushibdi», – deb xalq orasidagi gaplarni birma-bir gapirib berdi. So'zini tugatgach, dedi: «Ey shahriyor, senga hamisha baxt yor bo'lsin. Ma'lum bo'lgan gaplarni senga aytib berdim, inonsang, bu holatga bir fikr qilsan, ishonmasang, o'ylab ko'rib, bir chora toparsan».

Xoqon bir oz o'ylab, do'stining so'zlari haqiqatga yaqinligiga ishonch hosil qildi. O'zi o'ylagan choraning to'g'riligiga, xalqi ham shu xil tadbirni qo'llashiga inondi. Kutlayotgan jang, xuddi chin-bilan temirni urishtirishga o'xshaydi. Chinni parchalanadi. Xoqon shularning barchasini o'ylab uxlayolmay chiqdi.

Quyosh chiqmay turib o'z fikrining to'g'riligiga yana bir marotaba imon keltirdi. Aql ko'ngliga bir fikr soldi.

Erta tong mahali bir xos mahramni chaqirtirdi-da: «Mening oromgohim oldidagi odamlarni uzorroqqa sur. Deraza pardasiga ham yaqin keltirma. Baland ovoz bilan: «Bugun shoh elni qabul qilmas ekan!» – deb aytingin-da, oqshomgacha bu eshikni asra. Mendan xavotir olma. Men yarim kechada kelsam kerak, o'shanda chiroqni yoq. Agar kelmasam, o'z o'ringini solib yotaver. Lekin mendan ne vogea yuz berganini so'ramal». Shoh uyga kirib,

⁵ Taloya – tunda qo'riqlovchi sipohlar.

kiyimlarini almashtririb, elchilar kiyimlarini kiyib oldi. Mahramiga aytdiki: «Deraza pardasi yoniga bir ot olib kell». Otni tayyor qilib keltirishgach, deraza pardasiga yaqin kelib, otga mindi.

Yana hikmat ahlining kitoblarida:

Ular ayigan nodir ishlarning biri shu bo'lsa, ajab emas. Shu so'zlarni aytgach shoh: «Yuring, siz aytgan kimsani ichkari kiriting», – dedi. Mulozimlar tashqaridagi mehmonni ichkariga olib kirdilar. Elchi shohdan uzoqroq turib ta'zim bajo qildi. Iskandar uni o'z oldiga chaqirib quchoqladi. Baxtdan bu bashorat yetib, shoh elchiga «O'tiri!» deb ishorat qildi. Elchi shoh oldida o'ziga tayyorlangan joyiga

Saroʻy xalqi gumon qilishsa, oyogʻingga band solishsin, qoʻlingni kamand bilan boylashsin. Iskandar oʻz oldiga oʻtkir qilich qoʻysin-u, keyin sen savollariga javob ber. Mendan xatfingiz boʻlsa, oyogʻ-qoʻlmini bogʻlangiz».

kelib, bu ahvolga tushishga nima sabab bo'ldi ekan? Avval shu savolimga javob bering-chil».

Xoqoni Chin fikr qilib dedi: «Ey dunyo mulkining egasii Boshimga mushki ish tushgan edi, bu kelish shuning iloji bo'ldi. Senga e'tiqodim, ishonchim bor edi. Sen aqlli, mard, himmatli pahlavonsan. Zolimlik sening shioring bo'lmaydi. Boshqa dushmanlaring senga qarshi qo'shin bilan chiqishib xato qilishdi, uzr so'rashganda, ularning hurmatini ham joyiga qo'yding. Men sening oldingi ishlaringni yodda tutgan holda o'zinni shuqday kamtar va behol qilib taxting oldiga keldim, arzi holimni aytдим.

Iskandar unga ofarin aytib: «Juda to'g'ri ish qilibsan. Yana so'zing bo'lsa, izhor qil», – dedi.

Xoqon uni yana bir duo qilgach, dediki: «Bu yerga kelishdan maqsadim, sen bilan yuzma-yuz, yonma-yon o'tirib, qoshingda dilimdagi so'zlarning barini aytmoqchiydim. So'zim shuki, shohdan kelgan elchiga aytdan javobimdan podshoh ranjigan. Shunga uzr so'ragani keldim. Ortiq so'z demayin: gunohkorman, o'linga sazovorman. Aybimni bilib turib, xor bo'lib oldingga keldim Agar afv qilib shod etsang ham, sening xulqi lutfingga mos ish bo'ladi. Agar tig' tortsang ham, jonim fido».

Iskandar: «Ey baxtiyor shohi Menga sen ma'qul javob aytib eding. Do'stlarim ham, begonalar ham ahamiyati maslahatlar berishgan edi, lekin men o'zinni puxta tadbirlik sanab, jahonni fath etmoqga azm ayladim. Dushmanini yenggan har bir g'olib shoh shunaga fikr yurgizadi. So'zinda xatolarni endi angalayapman».

Xoqon shohni yana bir duo qilib, so'z boshladi: «Olam ahli senga tobe bo'lsin. Ne kishivarni ochmoq-

qa qadam urgan bo'lsang, o'sha mamlakat senga osonlikcha mag'lub bo'lmadi. Mallu ne nayrang-u afsunlar qilmadi? Sen esa uning boshidagi tojni o'g'luga ktydirding. Uni lutfingdan bahramand etib, ota mulkiga shoh qilding. Meni dushmaning deb xayol qilarding. Shuning uchun o'zinni bunday selga oyogosti qildim. Xayolimga keladiki, bu xil hech kim qilmagan ish uchun nima yaxshilik qilarkansan?».

Iskandar dedi: «Ko'nglingni jam qil. Ikki dunyoda sen ota, men o'g'ilman. Nima desang xizmatimda bo'lay, seni taxtinga o'tqizayin. Farzanddek oyog'ingni o'pib, Faylaqus tirdi, deb e'lon qilay. Sen shoh bo'l-u, men senga sipohdorlik qilayin. Bularni istamasang, nimani xohlasang, men unga yordam beray».

Xoqon shod bo'lib, ko'p-ko'p duolar qildi, ko'zidan yoshini tiya olmay, shukr tuprog'iga boshini qo'yib, dedi:

*«K-ey, shahanshoi gardunsarir,
Saringga yo'q avji gardumnazir.
Hamisha jahonpahlavon bo'lg'asen,
Jahon ahlig'a komron bo'lg'asen.
Bu himmatki bermish sanga beniyoz,
Errur shahlig'ing'a jahon mulki oz.
Demon loyiqing ikki olam edi,
Ki o'n bo'lsa erdi, dag'i kam edi.*

Sen ota va o'g'illik so'zini aytding. Men bu so'zlarni gumon ham qilmagandim. Meni bunday oliy maqomga ko'tarishingni xayolimga ham keltirmagan edim. Garchi senga mendek ota yaramasa ham,

ammo bunday demq men uchun xato bo'ldi. Sadafning otasi gavhar bo'lsa, gavhar zotining sharafti kamayib qolarmidi? Bu ehsoningga garchi loyiq bo'lmasam-da, sadaf bilan dur holidan yo'q deya olmayman.

Va lekin boshqa so'zlarni ham ayon qilding, ular ham hozir aytganimizcha bor. Kelishdan maqsadim, sen bu sirni elga fosh qilmagil, elchilarga qilinadigan mulozamat bilan bugun shom bo'lgach uzat. Elingga: «Bu kelgan elchi yarashish haqida gapirgan edi, qabul qildim», – deb e'lon qil.

Tong otgach, qoshimga elchi yuborib, meni dargohingga taklif et, men ham sening chaqirig'ingga amal qilgan bo'lib kelay. Meni ko'rganda, el ko'rgandek ta'zim ayta, ota-bobolarimizdan qolgan mamlat-larimizni birga qo'shgandek bo'laylik.

*Ulus ichra e'zoz qilg'il meni,
Ato, deb saraftoz qilg'il meni.*

Xiroj haqida sen yuborgan maktubda aytilgan edi, shuning uchun xiroj haqida indamay qo'ya qol. Xiroj istamakdan maqsad mol esa, dur-u la'l bizda behaddur. Qachon zarur bo'lsa, ulardan mol-ko'l to'lib tashlayman. Necha vaqt bo'lsa ham, sening manziling kishvarimizning istalgan gulzorida bo'lsin. Bu yerda sen istagancha istiqomat qil, jo'nash vaqting tayin bo'lgach, uzatish odatimizga ko'ra sen bilan xayrlashaylik. Bu yashirin so'zlarimni ham bajargin. Bu xil ishni o'zim o'ylab topdim», – dedi.

Iskandar Xogonning barcha so'zlarini qabul qildi va shu tarzda ishni amalga oshirdi. Xos xizmatkorlarini chaqirib dedi: «Burun qo'llaridan argonni

oling, keyin oyovqlarini banddan bo'shating. Yaxshi so'zlarga usta ekan. Dengiz bilan kon orasiga sulh soldi, ya'ni mening bilan Xogon orasiga sulh soldi. Shohona to'rlar kiydiring, muncha pul berib, ol-dinga keltiring».

Shoh buyrug'i darhol ijro etilgach, Iskandar elchi-ga: «Kechgacha shu yerda damingni ol-da, qorong'i tushishi bilan yo'lga ravona bo'l», – dedi. Elchi meh-monxonada kechgacha dam oldi-da, yuzidan niqo-bini olmay, Chin chegarasigacha shu tarzda bordi. Oy chiqqach, tog' va dasht bo'ylab, oldin yuborgan elchisi bilan birgalikda ketishdi. Shoh o'z chodiriga yetib borgach, otni sherigiga topshirib, shohparda ichiga kirdi.

Tong payti Iskandar odamlarni chodiri atrofiga yig'di-da, farmonni tez bajaruvchi bir navkariga: «Xogon sari borib, mendan salom ayt va ginani qo'yib, sulhga kirishgil.

*Agar yaxshibiz, gar yomonmiz bukur,
Sening mulkingga mehmonmiz bukur.
Turib kelki, biz kinidadan toqbiz,
Bag'oyat jamolingga mushtoqbiz.
Yaqinkim bu so'zni qabul aylagung,
Niyozi ahli sori nuzul aylagung», –*

deb ayt», deb tayinladi. Iskandar so'zlarini tugallashi bilanq elchi ot chopitirib ketdi. Xogon sipohiga yaqinroq yurib, o'zining elchi ekanini oshkor qildi va nima uchun kelganini anglatdi. Bu gap Xogonga eshittirilgach, elchini chodiri ichiga chaqirdi va unga savol berdi: «Kelmagingdan maqsading nimadir?».

Elchi Iskandar tayinlaganlarini to'la-to'kis gapirib berdi. Xogon bu hayotbaxsh so'zlarni xursand bo'lib tingladi-da, dedi: «Oldin bizga qasos olmoq maqsadi bilan gaplashgandi, shu tufayli bizga sipoh tortmoqchi ham bo'ldi. Endi muloyim so'zlabdi, bu so'zlar bizga yoqib tushdi. Endi o'rtamizda ginaxonlik qolmadi. Sen tez qaytib borsang, bunga yanada aniqroq ishonamiz», – dedi. Elchi: «O'zingiz borsangiz, bu so'zlar yanada ravshanlashadi», – dedi. Xogon kulimsirab, Iskandar tomon borish uchun ot hozirlatdi. Buni ko'rgan Chin sipohi xafvdan omon topayotganidan xursand edi. Hamma yirik amaldorlar shohga ergashdilar. Xogon hamma o'z o'rnida qolishini aytib, yuztach gulro'y Xitoy qizlari va mingtacha yaxshi xislali qiz va ayollarni o'zi bilan birga olib, Iskandar qarorgohi tomon yo'l oldi.

Iskandar tomonidan ham shohlar-u donishmandlar birga borishardi. Xogonni hamma yig'ilganlar qizg'in kutib olishdi. Shoh ostonaga yaqin borgach, Xogon otidan sakrab tushdi, gilamga oyog qo'yishi bilan Iskandar ham ichkaridan chiqib keldi. Ikki tomondan qo'l ochib ko'rishdilar, go'yo xurshid bilan moh uchrashgandek bo'ldi. Ikkovlari ota-o'g'ildek ko'rishgach, ikki olam qo'shilgandek bo'ldi. Yana quchoqlashib ko'rishishgach, Iskandar o'z taxti tomon yurdi. Bir qo'li bilan Xogon qo'lini ushlab kelarkan, unga shoh taxt yo'lini ko'rsatib borardi. Xogon andisha yuzasidan kechga qolgan edi, shoh uni qo'ymay taxtga olib chiqdi. Oyog'ini taxtga yetkazib, avval uni o'tqazib, so'ng o'zi o'tirib, va'da qilishganicha suhbat qurib, muloyim-muloyim so'zlab, Xogonga ba'zan ota-o'g'illik munosabatini ishlatib qo'yishardi. Biror gap aytmoqchi bo'lishsa,

bir-birlarining qo'llaridan tutib gapirishardi. So'zlar tugagach, bakovul kelib shohona dasturxon yozdi, quyosh shakldek nonlar qo'yildi. Dasturxonlarga qo'yilgan taom olamga sig'masdi. «Chin xalqi bu xil mulogotimizdan xabar topsa edi, muhabbat tariqidagi isbotimizni yaxshiroq tushunib yetardi», – dedi Iskandar. Bu so'zdan xursand bo'lgan Xogon ham o'rnidan turib, Iskandarni maqtab ketdi. Iskandar sarig rangli mayni Xogonga uzatib, o'zi qizil mayni tanladi.

Ko'p o'tmay Xogon Chin shahriga qaytdi va uzluk-siz bazmlarga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Saroyda davlat ahlini to'plab: «Bu baland martabali shoh olam yuzini tamomila fath qildi, jahonning qancha-qancha shohlarini o'ziga banda ayladi, qachon bizga bunday mehmon bo'lib kelib, men bilan taxti ustida suhbat qurib, otalikka qabul qiladi, o'g'il sifatida shafqim bo'ladi, deb o'ylabmiz. Bilasizlarki, biz bilan jang qiladigan bo'lsa, xalqimizning changini osmonga to'zitgan bo'lardi. Uni qay tarzda mehmon qilamiz, shu haqda fikrlaringizni eshitsam», – dedi. A'yonlar:

*Bu shoheki bor endi mehmonimiz,
Gar olida bo'lsa, fido jonimiz, –*

deb ixtiyorni Xogonga topshirdilar. Shundan keyin o'zaro maslahatlashib, Chin xalqiga azaldan odat bo'lgan mehmondorchilik usuli to'qiz-to'qiz taqdim qilishga kirishdilar. Eng yaxshi, chiroyli, yuguruk, har xil zarboffar yopilgan 9 ming tulpor ot, har biri filga teng dur-u, la'l-u, feruza munchoq taqilgan bezakli 9 ming tuyu, tezyurar, bezatilgan

9000 xachirda ipak, shoyi kiyimlar, xitoyi pardalar, 1000 ta eng go'zal yonoqlari gul-gul-u, mijalari tikkan, qobog'lari keng-keng-u, og'izlari tor eng go'zal Xitoy parivashlari, bulardan tashqari yana ikki ajoyib sovg'a, biri-quyoshsimon jomi Jamshiddek ko'zgu, uni oddiy xalq «Oyinayi Chin» deb atardi. Uning ikkala yuzi ham kundes yorug' bo'lib, donishmandlar uning bir tomonini shoh oldiga ikki kishi da'vogar bo'lib kelganida qo'llardilar. Bunday chog'da jom guvoh o'rniga o'tar, ya'ni kishining so'zi chin bo'lsa, uning yuzi ko'riniib turar, yolg'onchining yuzi ko'rinmay qolardi.

Ko'zguning yana bir tomonidan shoh ziyofatlaridan foydalanilardi. Yig'inda ichkilik ichayotgan har bir kishi unga qarab-qarab tursalar, mast bo'la boshlagan odamning yuzi buzug, uzun, qiyshiq, kichik yoki katta bo'lib ko'rinar, bu holatni ko'rgan odam hushiga kelib, darrov may ichishni to'xtatishi lozim edi.

Yana bir sovg'a jahon ofati, yo'q-yo'q, jahon ofati emas, jon ofati bo'lgan g'oyat chiroyli, go'zal kanizak, uning ikki zulfi Xitoy mulkida g'avgo solib, ko'zi Chin diyorida buzg'unlik chiqarayotgan, ikki chinij zulfari mushkin tanob bo'lib, ularga mushk suvi sepilgan, qoshi mushkin hilol-u, undan oy xijolatda qolar, saroyda bazmlar uyushtirilsa, elni nag'masi aql nutqini, o'zi elni behol etib kuylardi. Ovoz bi-lan barbat sozini chalsa, biri odamlarni o'ldirsa, ikkinchisi tiriltirardi. Urushlarda ham ishtirok etsa, hamma raqibidan ustun kelar, bunday bahodir qizni jahon tarixida hech kim eslolmasdi.

Aytilgan to'qiz tuhfani Iskandarga tayyor qilgan-laridan so'ng, barcha shahar ahli uni kuzatishga

chiqdilar. Xogon o'z qasridan bir yig'och masofacha eng toza Chin gilamlarini to'shatgan edi. Har o'n qadam yurilganda shoh Iskandarga bir ajoyib sovg'a hadya etar, dur-u la'lni ko'p ishlataardi. Iskandar yo'lga shuncha mushk sochgan ediki, uning hidi osmonga qadar yetib borgandi. Ana shunday sav-lat-u shuhrat bilan Iskandar Chin diyorini baxtiyor kezib borardi. Yo'llar rayhon-u binafsha, nargis-u lola, sabza kabi xilma-xil gullar bilan bezatilgan edi. Yo'lida to'rt burchakli bir ajib qasrga duch keldilar. Xogon shohga oltin taxt uzra joy berdi. Ikkovlari otasiga o'g'il kabi yaqin o'tirishib, suhbat qurdilar. Iskandar barchani qulay yer topib o'tirishga taklif etdi. Barcha o'z joyini egallagach, Xitoy go'zali o'rnidan turib, o'zi ichdi-da, keyin kavsar suvini shohga tutdi. Shoh ham, Xogon ham u maydan huzur qilib ichishdi, qadsh davralarda uch-to'rt martadan aylantirilgach, el kayfi xushnud bo'la boshladi. Musiqachilar kuy boshlab, ashulachilar ham o'z san'atlarini namoyish eta boshlashdi. Bazm oxirlab qolganida gazaklar olinib, o'rniga osh keldi. Oshlar to'qiz ming otning to'shidan pishirilgan edi. Yuz mingdan ko'proq qo'y go'shtidan hozirlangan mazali taomlar ham mehmonlarga taqdim qilindi. Keyin Iskandar-u Xogon taxtdan turishib, hadyalarni olib, joylashib yo'lga tushishdi. Xogon Iskandarga yoqib qolgan ko'zgu siri haqida so'zlab borardi. Keyin Iskandar qo'sh-nigga yetib olishdi-yu, Xogon bilan birga Chin saroyi tomon yo'l olishdi.

Xogonning Iskandarga bo'lgan mehri tobora ortib borardi. Qish mavsumi ham yaqinlashib qoldi, bunday paytlarda uzoq masofalarga, ayniqsa, harbiy yurishlar qilish maqbul ko'rinmaydi. Xogon

ham Iskandarning shu yerda qishlashini istardi. Iskandar Xogon iltimosini qaytarolmay, qishni Chin kishvarida o'tkazishga qaror qildi. Xuddi quyosh bilan oy hamnafas bo'lishgani kabi, ikkovlari goh ovga chiqishar, ba'zan ko'pchilikni yig'ib bazm-u ziyofatlar uyushtirishar, goh olimlar bilan ilm-fanning xilma-xil masalalarida bahslashar edilar. Xogonning hadyasi bo'lgan ko'zgu hamisha Iskandarning yonidan jilmasdi. Taxtda o'tirganda ham, ko'zguni yuziga eltib qaragani-qaragan edi. Bazmlarda ham doimo ko'zguni hamma ko'radigay bir joyga qo'ydirardi. Iskandar o'zi maftun bo'lgan bu ko'zgu sirini fahmlashga har qancha intilsa ham, uhdasidan chiqmasdi. Bir kuni o'ylanib qoldi: «Bu ajoyib til-simni bu sirdan xabardor bo'lgan bir qobiliyati olim yasagan. Men doroyi charxi baland, hikmat ilmini bituvchi hukmdor bo'lsam-u, xizmatimda necha yuz donishmand, har bir sohaning donosi bo'la turib, har biri bilim olamining ustoz bo'la turib, bundan ham ajoyibroq asbob yasay olmaymami?» – deb o'yladi-da, bor olimlarini yig'ib, ularni ikki bo'lakka bo'ldi-da, Afrotun-u Sugrot bir bo'lib, Arastu-yu Bugrot bir bo'lib, Xurmus bilan Balinos, Arshimidas bir bo'lib ishga kirishdilar, Iskandar doimo ulardan xabar olib turdi. O'sha qish ichida olimlar ikki ajoyib sirti asbobni bitirdilar. Butun saroy ahlini bazmga to'pladilar-da, ularga usturlub-u ko'zguni namoyish qildilar. Ularning biri usturlubda to'qiz charx tag-sim bo'lsa, ikkinchisida ko'zguda yetti iqlim ayon ko'rinish turardi.

Xogon bu ikki ajoyibotni ko'rib, hang-mang bo'lib qoldi. Iskandarga tahsin aytib, dediki: «Bu ko'hnalalax sendek shohni ko'rmadi. Sensiz toj ham kerak

emas, taxt ham, mulozimlarning bari senga loyiq, bilim ichra barchasi senga muvofiq. Zotingiz bu olam ahlidak emas, ismingiz, iloh, olamda man-gu tursin!». Bu ikki asbobni yasashga hikmat eli mehnat qilgan bo'lsa, shohdan quvvat, mol-u ganj, bular yetishmay qolganida, Yunonistondagi yerlardan tushadigan mablag'lardan ham foydalanildi. Xogoni Chin ham guhar, durri aminni ayamadi.

Nozmehning nozi

Olimlar yasagan har ikki asbobdan ko'ngli nihoyatda xush bo'lgan Iskandar har kuni bazm tashki qilib, saroy a'yonlari davrasida may ichib, orom olardi. Doroning qizi Ravshanak bilan Malluning qizi Nozmehr doim uning huzurida bo'lib, shoh shodligiga shodlik qo'shishardi. Lekin Iskandar davlat ishlari bilan band bo'lib, to'y qilib, ularning ikkovini nikohlab olishga fursat topolmay kelardi. Shu kunlarda uning diliga ushbu orzu amalga oshirish istagi tushdi-da, a'yonlarini chorlab, shohona to'y tayyorgarligini ko'rishga farmon berdi. Bundan behad xursand bo'lgan barcha a'yonlar-u mulozimlar tezda ishga kirishib, butun Chin mam-lakatini behad-u bepoyon to'yxonaga aylantirishdi. Bir necha kunlik shodiyonalar boshlanib, Chinning butun xalqi rosa xursandchilik qilishdi.

Iskandar Ravshanak va Nozmehr og'ushida o'z murodigaga erishdi. O'sha davr rasm-rusumlariga muvofiq Doroning qizi Ravshanak saroydagi barcha ayollar, shu jumladan, shoh haramidagi barcha malikalarga ham fermomravolik mahdi uljo vazifasiga tayinlangan edi. Shu jihatdan u har haftada

ikki kecha hukmdor bilan birga bo'lish huquqiga ega bo'ldi. Nozmehr mavqe' jihatidan undan bir pog'ona past o'rinda bo'lib, Iskandar bilan haftada bir kechagina birga bo'la olardi. Shuning uchun ham u Ravshanakka hasad ko'zi bilan qarar, Doro qiziga qaraganda yoshroq va go'zalroq bo'lganidan foydalanib, Iskandar ko'nglini o'ziga ko'proq jalb qilib, uning mehr-muhabbatini egallashga intilar edi, Iskandar uni Ravshanakka qaraganda ko'proq sevsa ham, lekin saroy ahli oldida o'z muhabbatini ayon qilishdan o'zini tortib keldi. Bundan bexabar Nozmehr shoh Ravshanakka l'har boqqanida ko'zidan yosh to'kardi.

Bir kechasi, Nozmehr navbati kelganida, Iskandar o'z sevgisini izhor etishni niyat qilib, uning xonasiga kirib keldi. Malika shahanshohni ehtiram bilan kutib oldi-yu, lekin ichki iztirobi uning chehrasidan, xatti-harakatlaridan sezilib turardi. Shoh ardogli yositqdoshining kayfiyatini ko'tarish uchun har qancha urinmasin, Nozmehr so'zlashishni ham istamas, Iskandarning mehribonchiliklari, shirin so'zlariga nozi bilangina javob qaytarardi. Buning sari shohning toqati toq bo'lib, ishq tobora ziyoda bo'lar, o'z sevgili malikasining fe'li sabablarini tushunolmay, galbi ishq o'tida o'tanardi. Oxiri chiday olmay, Nozmehrga muloyimlik bilan murojaat qildi.

*Tazallum bila dedi: «Ki ey nozanin!
Nedin bizga qilding ayon bo'yla kin?
Ne jurm ettim erkin meni xoksor,
Ki ko'ngluringa o'tlurdi mendin g'ubor?
Vajo aylagilkin, jafokor emon,
Bu zulm aylamakka sazovor emon,*

*Chu men ishq aro o'zgun, o'tlurmagil,
Qatiling'a tig'i jafu surmagil,
Niyozing'a bog, asru noz aylamal!
Taaddi ko'p-u luf oz aylamal!*

Iskandarning bu so'zlarini eshitgan Nozmehr kinoya bilan: «Shoh o'z dilbari bilan ayshini davom ettiraversin. Uning munosib ko'rgani Doroning qizi bo'pti. Kanizi hindlar avlodidan yoki Kashmir ahidan bo'lsa, u, shohga loyiq bo'larmidiki, o'ziga yaqin tutib, o'ziga hamsuhbat aylasa?» – deb javob qaytardi.

*Dedi shohki: «Ey xasta jon ofat!
Demay xasta jonkim, jahon ofat!
Kinoyat tarigini bir dam unu,
Qilib rahm, bedod tarkini tut,
Menga Ravshanak ta'nini qilma ko'p,
Ul ishta ko'zuringa meni ilma ko'p.
Meni anda ma'zur tutsang bo'lur,
Zaniringni masrur tutsang bo'lur.
Ki vojibdur ehtiromi aning,
Nedinkim, biyikdur maqomi aning.
Erur Bahmaniy tojining gauhari,
Yana Kaygubodiy sipehr axtari».*

Bu so'zlardan qoniqmag'an Nozmehr o'z dilidagi dardlarni birma-bir ocha ketdi:

*«Bu so'zning muhabbatga ne daxli bor?
Ki ishq ichra shohlikka yo'q e'tibor!
Nasab birla bo'lsa, anga shohliq,
Hasab birla yetmish manga mohliq.*

Uning toji mamlakat xiroji hisoblansa, toj ahllari mening oldimda boshlarini yerga qo'yadilar. U Jamshid avlodidan ekanligi bilan faxrlansa, men husnda quyoshdan ham or qilaman. Agar u o'z aqli bilan afsona bo'lgan esa, menga yuz aqli donishmand devona. Agar u jonlarni kuydirishni o'ziga odat qilib olgan bo'lsa, men jahonga o't qo'yishni o'rganganman. Agar u dam-badarn xalqni o'ldirib tursa, men tiriltirish ilmidan ham xabardorman.

Uning zulf ilonni afsun qilolse, mening afsunim ajdahoni behol qila oladi. Qoshim yoyini kim xayol aylasa, uyatdan ko'ziga hilol ham ko'rinmay qoladi.

*Erur kiprigim o'qiga jon hadaf,
Nishona otarg'a magar chekti saf.
Ko'zumga qachonkim, bo'lur uyqu kom,
Bo'lur olam ahlig'a uyqu harom.
Labim la'likim, javhari jon erur,
Su ul la'l aro obihayvon erur.
Yuzumda dema siymdin g'abg'abe,
Ki oy ichra xurshidvash kavkabe.*

Jamolindan quyosh o'rtanib, tanim kumushi simobga titroq soladi. Lekin shuncha gaplarindan ne foyda, axir mening asallarim shohga achchiq bo'lib tuyilgan-kul Ayrtliqdan azob chekkan bir oshiq: «Oz baxt ko'p husndan yaxshiroq», – deb juda to'g'ri aytgan ekan. Mening shohdan shikoyatim yo'q, o'z yo'lini topolmagan baxtimdan shikoyat qildim, xolos».

Go'zal malikaning bu dlini o'rtovchi so'zlari, uning ishqi shohga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Jonini dilbar kalomiga fido qilib, malikani qo'yniga tortdi-da,

qo'llarini uning yelkasiga tashlab, ohuni tutib olgan sherga o'xshab, o'z o'ljasiga mehribonlik ko'rsata boshladi.

Iskandar bir necha kun shu xonada sevgilisi Nozmehr huzurida aysh-ishrat bilan shug'ullandi. Umri bu yerda bekor o'tayotgani xayoliga kelib, yana bilim taxtiga yo'l oldi. Jahon mamlakatlarini egallaganda, Mag'rib zamin olinmay qolgan edi. Sipohlarga turli ne'matlar, in'omlar hadya aylab, yangi safar haqidagi farmonni e'lon qilib jar soldi. Keyin Xogon bilan xayrlashib, unga Chin va Xito mamlakatlarini topshirib, lashkarni Mag'rib mamlakatlari tomon boshladi. Xogon ham bu yurishda ishtirok etish istagini bildirgan edi, Iskandar rozi bo'lmay, ko'p yashirin so'zlarni aytib, uni qaytardi.

Hindistonning janubi tomon yo'l olgan Iskandar hind Royiga ham ijozat berib, uning izzat-ilkromini joyiga qo'yib xayrlashdi. Rum qo'shini Mag'rib sari yurib borar ekan, Gajrotdan o'tgach, bahri Ummon sohliga chiqdi va bir necha kun sohilda dam olgach, kemalarga o'tirib, Jazoyir tomon suzib ketdilar. U yerda yetgach, sohilda bu mamlakatni egallagach, yana goh dengiz, goh cho'l-u dashtlardan o'tib, oxiri Mag'rib zaminiga yetdilar. Bu o'lkada bir qator ajoyibotlarga duch keldilar. Ulardan biri it kabi jonivorlar makoni bo'lgan dasht edi.

Ularning har birining ko'rinishi, oyog'-u qo'llari ham chumolinkiga o'xshardi-yu, har birining kuchi yirtqich bir shernikicha bor edi. Ular ichiga kimki ot surib kirs, barchasi yopishishib, bir damda parcha-parcha qilardilar-da, yeb qo'yardilar, yer ustida bir qatra qoni ham qolmasdi.

Bir necha sipohining shu tarzda halok bo'lgani ni ko'rgan Iskandar: «U yoqqa hech kim ot surib bormasin!» – deya farmoyish berdi. Sipohlar deyshardiki: «Bu bir yerdirki, tuprog'ining o'zi jonni titroqqa solyapti. Bu vodiy nari borsa bir yig'och keladi. Undan keyingi vodiy esa pokiza, Bog'i Eram kabi sof vodiydir. U yerda mo'rlardan orom topgan, ularning hisobiga shodiyona qiluvchi bir qavm yashaydi. U qavm Tangrining balosi, jahon mol-dunyosining ajdahosi. Har birining qiyofasi bir pora tog', bu jonivorlar esa ular uchun chumolidek keladi, xolos. Ularning tilini ham hech kim tushunmay, nima deganini anglamay turaverasan.

Ulardan keyin o'n kuncha yo'l yurisa, ikki tog', ikki ko'l orasidagi vodiy keladi. Osmono'par har tog'ning toshlari, boshiga avji ko'zi ko'radigan joyigga ko'zini xira qiluvchi qizil oltinni ko'ziga qo'yib olgan. Ikki ko'zidan to'xtovsiz issiq nur sochilib turadi. Boshqa ko'zi esa kumushdan. Bu yerdagi xazinani undagi bebaho toshlarni mo'rlar ajdahodek talashadilar.

Bu elning uyquasi ham ko'p qiziq. Ular o'n kun uxlaydilar, o'n kundan keyin uyg'onib o'z holatlariga qaytadilar. O'n kundan so'ng yana uxlashga kiritishadi, mo'rlar ularni qo'riqlashadi. Bu mo'rlar tufayli jonlari omonda, chunki mo'rlar ularning xazinabonlari sanaladi.

Iskandar devori («Saddi Iskandariy»)ning qurilishi

Iskandarning lashkarlari otlarini chumolisimonlar tomon surib borishgach, shoh atrofini kuzatib, hamma sir-sinoatdan voqif bo'ldi. Tezda donishmandlarini yig'di-da, ular bilan maslahatlashib fikrni bir joyga qo'ydilar. Askarlarning eng qo'rqmas, jasurlarini qo'shin oldiga qo'yamiz-da, barcha chumolisimonlar uyg'onishi bilan ular ustiga shiddat bilan tez ot choptirib borib, ularni qirib tashlaydilar. Kun yorishmasdanog sipoh bilan shahar jahon mo'rdak qorong'i ekanida, maydondagi qorong'i joyni topdilar. Uygudan uyg'ongan chumolisimonlar tarqalishib ketishgancha, daladan biron chuqur bo'lsa, talashib, bir yerga to'planib qolishmasin deb, bekini olishdi.

Quyosh ko'tarilgach, Iskandar tomonidan puxta o'ylab terib qo'yilgan sipohlar chumolilarga o'xshab ularga hujum uyushtirishdi. Maydonni yana sipohlar suroni-yu do'mbiralar ovozi tutib ketdi. Sipohlar shaxd ila olishib, ko'p o'tmay barisini qirib tashladilar.

Chumolisimonlar sahosidan o'tishgach, dasht yuzida yana boshqa vahshiylar askarlariiga duch kelishdi. Bor maydonni vahshiylar saffari egallab olgan, bari devsiyat, zanjirlar bilan bog'lab qo'yilgan, g'ulvash devlardek, lekin devlarni o'ldira oladigan ko'rinishda, quvvati karkdek, o'zi filtan, go'yo Ahramanning o'zginasi. Ko'zi yashil, soqoli sarig'-u yuzi qora, barchasining manglayidan to'ng'iz tishidek shox chiqib turibdi. Kiyimlari qulon-u kiyik charmidan, ularning eti esa doimiy ovqatlari. Qo'llarida haddan tashqari katta daraxt novdalari, sutun

kabi og'ir shoxlar, ularning uchiga temir uchliklar qoplangan. Ularning askarlari qatori ming vahshiy dev bilan to'ldi.

*Biri kirdi maydon aru kin ila,
So'z aytib o'zi bilgan oyin ila.*

U qonini to'kish uchun o'ziga qarshi chiqqan dagan jangchini talab qilardi. Bu yondan tag'in pahlavon tanli jangchi maydonga tushdi. U shoh oldida ko'p janglar qilgan, sherlarga ajdarlardek bas kelgan zabardast yigit edi. G'animi ham uning sari mayl qildi. Katta toshga boshqin soy urilgandek bo'ldi. Yetishishgach, bir kishiga aylanib qolgandek olisha boshladilar. Bir-birlariga ayamay zarba urardilar, lekin chaqonlik tufayli barchasi rad bo'lardi. Oqibatda o'jar vahshiyzoda uchi qayrilgan gajalik sutun bilan raqibi boshini pastga egib, keyin qo'llarini bog'lab, otini gajak bilan tortqilaganicha o'z lashkariga topshirdi va yana jang uchun talabgor dan maydonga ot surdi. Uning laqabi Qahqaro, yeri Qirvon, asli Mashriq zaminidan edi.

Qahqaro jangga kirgach, vahshiyga ot soldi, unga Ahraman e'tibor bermadi. G'azab o'ti kuchaygach, qattiq jang boshlandi. Qahqaro otdan yiqilgach, tuproq ustiga tushdi. Qahqaroni ham raqib bog'lab, o'z lashkariga topshirdi, keyin yangi g'anim istab baqirishga tushdi. Devsifat yigit oldiga kim kelsa, asir tushirib olaverdi. Yana yangi raqibni chaqirgani-chaqirgan edi. Uning baqirishlari, suroni rumliklarni qo'rqitib qo'yg'an edi. Bu ishlar shoh ko'ngliga tob soldi-yu, ko'nglida qo'rquv paydo bo'lib,

iztirob cheka boshladi. Lashkarlariga buyruq bera-yin desa, naq o'limga majbur qilgan bo'ladi.

Bu holatda yuziga niqob to'sgan bir chaqon, quyoshdek qalqon tutgan, qo'lida o'tilgan kamand bir pahlavon shoh oldiga yaqinroq borib, o'z so'zlarini aytdi-da, vahshiy sari ot choptirib ketdi. Uni shoh ham taniiy olmadi, sipoh ham. G'animidan el pinhona oh chekkanicha: «Bunday chiroyli yigit ham, ming darig', bu vahshiydan tig' yeydigan bo'ldi-da», – deganicha alam chekib qolaverdi.

Leikin u raqib devangir bilan g'azabga to'lgan holda olisharkan, oti shitob bilan aylanib, Ahraman joniga iztirob solib qo'ydi. Raqibini charchatib, aylantirib-aylantirib yerga urdi va shoh sari sudrab ketdi. Shoh oldiga yetib borgach, sherdek yerga sakrab tushdi.

Shoh bu ishdan ko'ngli quvonchlarga to'ldi. Dilidagi dardi ko'nglidan bir ondayoq yo'q bo'ldi. Bu payt ichida haligi niqobdor yigit o'z o'rnini egallab, safni to'ldirgan edi, shoh qo'llarini razmgoh gardidan yuvib, najotkor pahlavonni darhol topib kelishga buyurdi. Devkash yigit eshikdan kirgach, avval majlis ahliga madhiya aytdi, Iskandari Faylaqus uni bo'ynidan quchib, inoyat oshkor aylab, boshiga javohir sochib, ko'p lutf-u karamlar etdi. Dedi: «Ey aduvband, vahshiyshikor, vahshiy ovlovchil!

*O'zingni ayon qilki, kimsan, ravon,
Ki shavqing sening bizdin oldi taavon?»*

Shunda haligi jangchi boshidan niqobni oldi. Bu o'sha sho'xi chinijnajod o'sha chobuki hurzod edi. Uni shohga tortiq etgan Xogon maqtovini keltirib:

Ki: Husn ichra xurshidi tobon erur,
Yana Zuhra yanglig' xushilhon erur.

Bu gaplarni qo'ya turaylig-u, u jang maydonida shijoati sipoh hamdir, – degan edi.

O'shanda maqtalgan bu qizning xuddi shu sifati Iskandarga yodmagani edi. Uni husni behad-u ponyon edi, lekin jangovar fazilati pinhon edi. Bugun o'z ko'zi bilan ko'rdiki: go'zal jangga kirib, dushmanini asir etdi. Tangri qudratiga yuz ofarinki, uning lutfi g'alabani bizga tuhfa qildi. ✧

*Dedikim: «Jamoliga yopsun nigob,
Chunki tun oqshomda ko'rinnas ofob.
Qorong'uda turmay, uyga jo'nasin,
Shoh uygusin anda xarob aylasiri!»*

O'iz shu zahoti sham kabi shabistonga kirdi, go'yo sarv bo'stonga kirdi!

Shoh majlis tuzdirtib, jom ko'tardi, keyin tutqunni majlisga olib kiritishni, u bilan subhatlashmoqchi ekanini aytdi. Ko'p o'tmay, qo'llari bog'liq devkashni majlisga olib kiritishdi. Shoh buyrug'i bilan, avvalo, ko'p taom keltirishdi, yigit to'yib yeb oldi. Keyin bir necha jom qizil may bilan mehmon qilishdi. U bir jomni, yana birini esa mezbom ichdi. Bu shohning lutfidan xursandlik ifodasi edi. Yana Kayoniy shoh katta qadahlarda jom tutdi va bu bilan devkashni rosa xursand qildi. Shoh har bir in'om qilganda, asir har laha bosh qo'yardi. Uni may beixtiyor qilgach, yer o'pib, so'z boshladi: «Men vahshiyman biyobonixod, atodin ato vahshiy-u vahshzod.

*Yo'q andoq tilinkim, sanong aytсам,
Sen etgonga loyiq duong aytсам.*

Lekin pinhoni yaxshi so'zlar dilinda yuritdiki, deyin gar desangkim, «De oni manga».

Shoh dediki: «Har ne kalomingni ayt, kalomingni, nomingni ayt».

Davangir asir dediki: «Sendan shuncha lutf-marhamat ko'rdimki, uni evazlashga ojimman. Lekin qo'limdan shugina ish keladiki, oldingda o'lguncha ish qila bilaman. Endi yoningdan ayrimayman, ziyoningga ish qilmag'ayman, lekin bilki, men bu ulusxoniman, tun-u kun ularning nigohboniman. Chumolilardak behisob sipohingni ko'rgach, aholinga, fuqarolarimga qarshi zo'r dushman kelayotganini anglab, ularning jafosini o'zimga olib, maydonga o'zim kirdim. Bo'lib o'tgan hamma ishlarning tomoshasini o'zing ko'rding.

Senga asir bo'lib tushganim ham mening baxtim bo'ldi. Menga siyosat qilichini surib o'ldirmading. Yana menga shuncha inoyatlar qilib, benihoyat yaxshiliklar qilding. Endi ijizat bersang, boray, biror ishing chiqib qolsa, bir ishingga yaray. Meni sog'inib, gavm-u elim motamadur. Bo'lgan so'zlarni aytib, barini g'ussadan ozod qilay», – deb ruxsat so'radi. Bukilib yer o'pdi, xuddi mast fillardak zo'rg'a o'rindan turib oldi. Shohning bu qilgan ishiga har kim har narsa deb ajablanar, har kim o'z ko'nglida bir so'zni aytardi. Hikmat ahli ham shohning bu ishidan hayron edi, chunki bu ish haqiqatan ham ajoyib ish bo'lgan edi. Lekin shoh xandon-u xushhol edi. Bir necha zamon o'tgach, eshik ochilib, ul vahshiy kirib keldi va o'zi tutib asir qilgan pahlavonlarning

barchasini olib kelib shohga tutdi. Yerga yuzini qo'yd. Shoh uning bu ishidan xursand bo'lib, yana oshkora ko'p iltifotlar ko'rsatdi. Asirlar qutulib, yana shoh bazmiga xos bo'ldilar. Shoh asirlarga qarab turib, bir mahal Boriqi Barbariyga ko'zi tushdi. Mehribon shoh bari asirlarni, jumladan, Boriqni ham quchoqladi. O'sha tun barchalari mast bo'ldilar.

Iskandar mag'rib mulkini batamom egallaganidan so'ng, har xil rangdagi bu nodir ellar asir hisoblandilar. Shohga bo'ysunib, qul yo cho'ri maqomida shoh xizmatini bajara boshladilar.

Shoh o'zi ko'rgan chumoli¹Simonlarni halok qilish uchun dedi: «O'tlanib xalq bevaht-u bok tuzub charga solsunlar ul nav' mo'r, ki ul dasht aro qolmasun mo'r».

U to'daning vahshiyatlari iltimos qilib dedilarki: «Ey shahi gardunasos! Ey ulug' shahanshoh! Agar ular tirik qolmasalar, biz qo'riqchilarsiz qolamiz. Bizning uyqumiz og'ir, o'n kecha-kunduz hushyor bo'lsak, yana o'n kecha-kunduz uyqudamiz. Chu uyquga borsak, ular bizga qo'rg'ondirlar».

Shoh bu so'zlarni eshitib, barmog'ini tishlab qoldi. Chumolisimonlarni qirib tashlash haqidagi farmonini bekor qildi. Yana yurib, oltin va kumushdan bo'lgan ikki tog'ni ko'rgisi keldi. Haliq g'avm ahli duo qilib dedilar: «Bu muddao ham esdan chiqarilsa yaxshiroq. U tegraga bormoq mumkin emas, oson emasgina emas, balki imkon emas. U ikki tog'ga o'n kunchalik yo'lni bosib boriladi. Sen so'rayapsan-u, u joy bizga yaqinroq bo'lsa ham, lekin ko'rganimiz yo'q. Biz ham uni ko'rib, murod topganimiz yo'q, bizdan ulug'lar ham undan yod qoldirishmagan, ya'ni

ularning ham ko'zlari tushmagan. Nedinkim, yo'lida xatar ko'pdurur, yuz urgan kishiga zarar ko'p turur.

Yetti kunchalik yo'lida suv topilmaydi, bitgan o'tlari bari og'uning o'zi. U yerlarga issiq havo hujum qilganda, nasim esgach, har narsani eritib yuboradi. Ajdah o'z joyida bo'lmagan paytlardagina havo mo'tadil esadi. O'zi kichkinagina, afi ja'fariy, ya'ni zaharli qora ilon, shundoq ilonlar borki, odam bir ko'z solish bilan halok bo'ladi. Shoh bu so'zlarni eshitgach, u yon borishdan ham voz kechdi. Dedi-ki: «U tomonlarga borishdan maqsadim, tomosha qilib xursand bo'lish edi. Oltin-kumush maqsadim emasdi».

Keyin shoh devkashlarni uyiga jo'natib yubordi, bir nechasini esa eshikda shukrui mahobat uchun xizmatga qoldirdi-da, yana shimol tomon yurishga bel bog'ladi. Dengiz oralab, tog'-u biyobon bosib Rum azmi bilan tez-tez yurib borardi, goh yo'lida Chin go'zali bilan suhbatlashib, shavqi oshardi. Ruslar, faranglar diyori G'arbi shimolni qiynalmay kesib o'tdi. G'arbi Shimol oralig'ida o'sha yerda yashovchi aholi iltimosnoma bilan keldi: «Jahon mulkiga obodlig' berding. Jahon ahidan adl bilan shodlik yetmagani bizning diyori ahligina qoldi!» «U o'lka nega xarob?» – so'tradi Iskandar. Dedilarki: «Bu mulkning bir sari hamono erur Qirvon sarhadi».

O'sha taraflarda bir buyuk tog' bo'lib, u tog'dan nari ofat, narisi esa zulmat keladi. Tog'-u zulmat o'rtasida bir vodiy bo'lib, shu yerda yo'l ham tamom bo'ladi. Bu joy ya'juj to'dasiga makondir. Ular ya'juj emas, balki yuz tuman ming balodir. Ularning qiladigan ishlarini tilga ham olib bo'lmaydi. Xalqqa ko'p zulm ulardan yetadi.

Ularning qaddi bo'ylab parokanda sochlari yoyilgan, biri bir qarich bo'lsa, yana biriniki o'n quloch. Quloqlari ikki yoqdan chiqib yopishib qolgan, tirnog'lari dev barmog'ining o'zi. Yuzlari rangi behad sariq, ko'zi maymun ko'zining o'zi. Burun ichlarini tili bilan tozalaydi. Shu ishini qilgach, o'zi g'oyat shodlanadi.

Og'izdan to'ng'izdek ikki tish chiqqan bo'lib, ular bilan bermalol yer qazimoq mumkin. Qaysi yerga ularning tishlari tegsa, qiyomatgacha o'sha yerdan g'iyoh bitmaydi, hammasining og'zi iyagida. Erkagi-yu ayolining ikki ko'kragi oshib turadi.

Ular yilda ikki qatla tog' ichidan chumolidek chiqib, bizning shahr-u vodi yari yoyilib, ne qilish mumkin bo'lsa, bema'niliklarni qilib, bizni vatanimizdan haydab yuborishmoqchi bo'lishadi. Vodiya nima topsa talon qiladi, odamlarni ushlab olsalar halok qilishadi, etini talashib yeyishadi. Yuk tashiydigan hayvonlarga ortib, o'liklarni ham uyalariga yetkazdirishadi. Keyinroq yeyish uchun zaxira tayyorlashadi. Har qancha ovqat yegan bilan hech to'yishmaydi, to'ysa ham bir dona qoldirishmaydi. Hamma bilganlarimizni, arzimizni shohga aytdik.

Shoh dediki: «U yaramas to'da qachon siz tomonga keladigan bo'lsa, biz ulardan avvalroq chorasini topib qo'yamiz». Dedilar: «Bu tomonga hujum qilishganda butun dunyoni qorong'ilashitirib yuborishadi. O'sha qora gard oshkor bo'lganda bizning ham kunimiz qora bo'ladi». Shoh: «Qachon bu ish sodir bo'ladi?» Dedilar: «Bir necha kun o'tgach».

Shoh ularni yo'q qilish chorasini o'ylab, tushishga manzil qiditirib, o'sha o'tloqdan topdi. O'sha yerlilar dedilarki: «Necha marta chora izlab topol-

maganniz, shohimiz maskan qilmog'chi bo'lyapti. Bu yerda, qilmasin, chunki ular jahon elidek emas. Ulardan biri yetsa, bir zumda ne yuz-u, ming bo'lib ketishadi. Hammasi darg'azab bo'lib, bir pasda yetib keladi».

Shoh dediki: «Sizlar qayg'urmangizlar, lekin bu o'lkada turmangizlar. Bu yerdagi barcha narsalarni tashib ketinglar, biron arg'amchi ham qolmasin. Tangriga tavakkal qilib, ularni fikrini aylay, nechukki bilay».

Aholi o'z joylarini qoldirib ko'chishdi, lekin shoh ko'chmadi. U o'zi turgan joy atrofiga chuqur ochiq handaq qazirdi. Farang, Rus, Shom-u Rumga odamlar yuborib, ulardagi eng usta korgarlar, mis, birinch, temir, qo'tg'oshin, tol, ko'mir oldirib keltirdi. O'zi har kuni gal'a atrofini aylanib yurardi. Ikki ming tosh teruvchi kamar uzra o'tish uchun taxta tosh tayyorladi. Pahlavonlar shaharning ikki devori ichida Farhoddek qattiq tosh kesishar, bog'larni to'sish uchun tosh devorlar kesib tayyorladilar. Ularning soni ham sanog'siz.

Hamma kerakli narsalar hozir bo'lgach, quyuq to'zon ko'rindi. Bu ya'jujlar kelayotganining belgisi edi. Ya'jujlar va Iskandar qo'shini jangi og'ir kechdi. Ya'jujlar qitilib, qochganlaricha ko'plab rumliklarni nobud qilib, jangchi va otini ham yedilar. Ya'jujlar ikki tog' oralig'iga qochib ketishdi. Ikki tog' orasining eng yaqin yeri 10 000 qari (7 km 500 m) edi. Munajjimlar muayyan soatni topib berishgach, shoh ot ustida turib yerga rang to'kish va har soatda uning rangini o'zgartirib turish haqida topshiriq berdi. So'ng ming o'ra tayyorladilar. Ikki tog' orasiga qurilayotgan devor to'siq balandligi 150 m ga yetdi.

Uzunligiga 10000 qari (7 km 500 m) edi, eni 500 qari bo'ldi. Ishchilar kecha-kunduz tinmay 6 oy og'ir ishini kunduzi-yu kechasi bejardilar. Aholining devorning ikkinchi qavatiga chiqishi uchun ikki zina qoldirildi. Qal'a ustiga burjlar qurib, ularni temirlar bilan bog'lab tashlashdi. Chumoliar yetib kelib tish-tirnog'lari bilan chiqmoqchi bo'ldilar-u, shoh: «Toshbo'ron qiling», – deb buyruq berdi. Juda ko'plari toshlardan o'lgach, oxiri chiday olmay chekindilar. Yer ahli boshiga har zulmkim surdilar, falakdan bariga evaz ko'rdilar. Shunday qilib, donishmand shoh ya'juj daf' uchun ham sad chekdi. Bir necha kun shu yerda turishgach, Rum taxti tomon yurdilar.

Iskandarning ummon va dengizlardagi ilmiy kashfiyotlari

Iskandar olamni tannomila o'ziga bo'ysundirgach, Rum shahrida bir necha kun orom olib, charchoqlarini chiqardi-da, aysh-ishrat, ov qilish kabi mayishatlar bilan shug'ullandi.

Iskandar dam olish bilan fikran band bo'lsa ham, uning xayoli azaliy orzusida, ya'ni dengiz sayrida edi. «Yer yuzidagi bor ajoyibotlarni, ularning tabiatini o'rgandim. Lekin hali dengiz sayli nasib etmadi, u yerda ne sirlar mavjudligi bilan oshno bo'lmadim. Sohillarda ajoyib narsalar ko'p deyishadi. Bahor yer yuzida go'zalliklar ko'p bo'lgani kabi dengiz ichidagilari son-sanogsizdir.

Bu yumaloq shaktni jahon deyishadi, lekin uning aksari suv ichida yashirindir. Quruqlik yeri o'ndan

bir ham emas, lekin el buni yaxshi bilsalar ham nishon bermaydilar.

Jahon menga bo'ysunar ekan, undagi barcha narsa mening ixtiyorimda ekan, bu narsalardan bexabar qolsam, oddiy bir kishi bilan mening bu sohadagi bilimim teng bo'lsa, farqimiz nimada bo'ladidi? Agar baxtim menga hamrohlik qilib, quruqlikni Xizr bilan zabt qilgan bo'lsam, bu dam llyos bilan yo'lga otlansam ne bo'lg'ay? Ko'nglimda uyg'ongan bu havasni hech narsa daf qil olmaydi.

Shunday xulosaga kelgan Iskandar o'z donishmandlarini chorlab, ilm majlisi o'tkazdi-yu, yashirin dil so'zlarini ayon qildi. Dengiz ichida nimalarni ko'rish, nimalarni tekshirish maqsadini bir-bir aytib berdi. Ba'zi olimlar Iskandarni bu xil fikrdan qaytarishga intildilar, ba'zilar jim turaverdilar. Keyin barchalari Allohni duo qilishib: «Bu muddaoni ko'nglingga Haq solibdiki, umidimiz, o'ylagan ishlarining amalga oshishiga ham o'zi hamkor bo'lg'ay». Saroy ahli istasa ham, istamasa ham shoh xohishini ma'qullashga majbur bo'ldi. Xalqining safar ishiga roziligini bilgan Iskandar: «Hamma hunarmand kishilar o'z sohasi bo'yicha tez orada uch ming kema hozirlashga kirishsin!» – deb buyruq berdi. Ulardan 1 000 tasi faqat shohgagina xos, ya'ni faqat uning ixtiyorida bo'ladidi, yana 1 000 tasi arkoni davlat uchun belgilanadi. 800 tasi sipohiyar-u, 200 tasi savdogarlarga beriladi. O'ziga 1 000 tasini belgilagan edi. Yana 200 ta kemaga dengizni o'lchash uchun kerak bo'lgan tanob-u arqonlar, yana 200 tasiga tuyalar, tuyakashlar, yana 100 tasiga tez yuruvchi kemachalar yuklangan edi.

O'n-o'n besh ming najor-u binokor, yana ikki-uch ming kishi har kuni ishlovchilar – barchalari Rum daryosiga tushdilar. Uch yildan ko'proq vaqt o'tib, uch mingdan ortiq kema dengiz ichiga kirib bo'ldi. Kemalarda barcha kerakli sipholar, hunarmandlar, oziq-ovqat mahsulotlari taxt turardi.

Iskandar ot ustiga chiqdi, ahli Rim uning orgasi-dan ergashdilar. Xuddi kuchli sel tepalikkdan daryo sari oqib kelgani kabi, odamlar o'z uylaridan sohil sayin oqib kelardilar. Donishmandlar usturlub bilan kunning eng yaxshi soatini topishdi-da, shoh xalqi bilan xayrlashib: «Ey qavmim, siz barchangiz hurmatimni sadogat bilan qildingiz. Endi esa men bilan ayrilish alamini chekapsiz. So'zlarimni yaxshilab eshiting: necha vaqt menga ko'z tuting. Mulk, mol-dunyoga voris bo'lib qoluvchi narsalarni tayinlab, belgilab qo'ydim. Mening yozgan ragamlarimdan birov chiga ko'rmasin. Hadislarimni ko'nglingizga joylab olib, salomat bo'ling, yaxshi qoling. Duoda bizni goh-gohida yod etib turinglar. O'z xizmatigingizni yaxshi bajaringlar!».

Bu so'zlarni eshitgan xalqning faryodi, shovqin-suroni osmonga yetdi. Shohning mehribonlik bilan aytgan so'zlarini eshitgan ahli Rum yuzlaridan yosh daryosini oqizib, uni ko'pdan ko'p duo qildilar: «Agar bahr-u bar aro qilsang maqom, necha kim firoqingda g'am yegabiz, ne yoroki, yaxshi-yomon degabiz. Bisoti tarab jilvagohida bo'l, gayonkim esang, Haq panohida bo'l.

*Ne amr etgaring toki bor jonimiz,
Tag'oful qilurg'a ne imkonimiz.*

*Chu bizdin duo aylading muddao,
Ne ish ilgimizdin ketur, juz duol».*

Safar chog'i ob-u havo yetishgan kunlarning birida Iskandar Sugrotga murojaat qilib: «Dengiz yurishini boshlasak, xato bo'lmasmikan? Sen bu muammolardan yaxshi xabardorsan, sendan iltimos qilib so'raymiz. Sen bizga peshvolik qilasan. Agar elni qayoqqa boshlasang, hammamiz donishning payravi bo'lamiz», – dedi. Sugrot ularning shartini qabul qilib, yo'l boshladi. Bir to'da olimlar Jazoyir tomondan yurishni ma'qul qildilar. Bir necha kun shu suvda yurildi.

Yana bir kuni Iskandar barcha donishmand-u allomalarni yig'ib, dedi: «Dengiz kayfiyatini aytangiz. Ki ne vaz' iladur yer ila dengiz?» Donolar bir necha zamon tafakkur dengiziga botdilar-da, dedilarki: «Sugrot bayon qilsun. Chunki u hikmat ahlining ustodidir, zamiri xirad hikmatobodidir». Keyin Sugrot bu savolga shunday javob bera boshladi: «Yer jismi yumaloq shaklda. Yaratuvchi uni kurra shakliga kiritgan. Lekin ul kurra suv ichida nihon bo'lib, ochiq qismini jahon deb ataydilar. Unda shaharlar, tog'lar, qir, sahiro, dala, dashtlar joylashgan. Ammo uni suv ihota qilib turadi. Biroq yetti iqlim ochiq qolgan. Ammo ular ham tamom ochiq emas, balki har tarafdin dengiz bilan o'ralgan. Muhiti charxpalaksimon bo'lib, uning atrofida yetti daryo, 16 dengiz bor. Bulardan tashqari yuztach daryo bor. Har birining o'zgacha ismi, xalq shu nomlari bilan taniydi ularni. Nechukki, Ko'nak, yo'qsa rudi Hirof va yo Nil yo Furof. Ulardan jahon obod bo'ladi, dengizlar boshlanishi nuqtasi ham shular.

Haligi yetti daryo ko'plab orollarni o'z ichiga oladi. Hammasi Muhit bahridan ayriladi. Muhit olti yuz oroli, olti daryodan biri Bahri Rum. Unda ham 600 orol bor, Bahri Mag'rib shimoli sharqisi obod, ul suvda 1 000 orol mavjud.

Uchinchi Bahri Zang-u Habash. 1300 orolni o'z ichiga oladi. Hisobda to'rtinchi Bahri Hind bo'lib, janubida bir soy bor, oti Sind. Beshinchi dengiz keldi Daryoyi Chin. U suvda ham orollar va yarim orollar ko'pdan ko'p. Oltinchi Nil, ikki mingga yaqin oroli bor. Yettinchi suv Mashriq suvi bo'lib, tuman ming kema suzib yuradi. Unda 8'n ikki ming orol bor. Buning birla o'n oltita, vassalom. Bulardan boshqa yana Hazar dengizi ham bor, suvi vahimali, ayniqsa, shamol paytida. Unda ham orollar ko'p bo'lib, hadsiz-hisobsizdir. Muhit bularning barchasining manbayidir. Lekin uch tomoni quruqlikdadir. Ular juda chuqur bo'lib, osmon unga tushsa, botib ketadi. Lekin ularning orollari yo'q. Ammo katta jussali jonivor shu suvda suzib yuradi.

Dengiz ishi asoslarini aytib o'tdim, lekin uning yanada nozik tomonlarini sayr etib ko'rganda puxtaroq anglash mumkin.

Iskandar Sugrot suhbatidan xursand bo'lib, unga minnatdorchilik e'lon qildi. Oldin yetti daryo ichiga kirish, so'ng Muhit sari azm qilishga ahd qildi.

Iskandar dengiz kayfiyati, turlari, nomlari, orollari tabiatini bilib olgach, Sugrotidan so'radiki: «Suvda ko'p suzib, juda hadisini olibsan. Itimosimiz: bu uzoz va mashaqqatli safarga ham o'zing peshvolik qilsang. Barcha mallohlar-u sayyohlar sening so'zing bilan ish qiladilar. Sen bizni qayogqa boshlasang, sening so'zing so'z bo'ladi».

Sugrot qabul qilib yo'l boshladi, ulus u boshlagan yo'ldan chiqmay ehtiyotlik bilan suzisha ketdi. Ilyosning ruhi hamroh bo'lib, kemalarni qushdek uchirib ketdilar. O'zlariga ma'lum bo'lmagan Afran'y-u Rum daryosidan ham omon-eson chiqib oldilar. Hamma kemalarning ahllari qattiq harakat qilib, Orollar o'lkasini fath etishga kirishdilar. Bir necha kema o'lkaning hududi, qirg'oq uzunligini o'lchash bilan band edi. Baland tog'li yoki cho'qqili orollar duch kelisa, balandligini aniqlash ancha qiyin bo'lar, orol atrofini esa kema bilan aylanib chiqib o'lchab olar edilar. Orola yo'llar bo'lsa, tanobchilar usuli bilan uzunligini aniqlar edilar. Bir kema ichidagi o'lchash hisobotlari to'plansa, 12 000 qari chiqdi.

Dengiz masofasini aniq qilib o'lchash uchun bir kemani langar toshi bilan mahkamlab, ipining yana bir boshini ikkinchi bir kema tortib ketar, o'lchov tugagach, unga langarni tushirib, bu yog'idagi, o'lchov boshlanishidagi kemachilar esa langarni chiqarib, oldingi kema tez yurib, belgilangan masofada to'xtab, yana tanobni tortib, bir kema turib, ikkinchisi tortib shu tarzda kemalar almashinib, har almashuvdagi masofa aniqlanib, yozilib borardi. Biron orolni o'rganguncha, hisobchilar olingan ma'lumotlarni qo'shib, ko'paytirib har tomonlama ma'lumotni tayyor qilib qo'yishar, shu dengiz, yo orol haqidagi to'liq ma'lumotlarni o'sha ondayoq Rumdan keltirilgan uchqur kabutarlar oyog'iga mahkam qilib bog'lashib, uchirib yuborishar, xatlar Rum xalqiga yetib borib, shohning qilgan va qilayotgan ishlaridan mukammal ma'lumot berib turardi.

Dengiz yo'llaridagi jami 12 000 orol va yarimorolni hakimlar har jihatdan o'rganishar, hatto mahalliy

aholi tilini ham o'zlashtirar edilar. Muhit dengizi ham atrofiga o'rganilgach, hujjatlar xat tashuvchi kabutarlar orqali yana to'xtovsiz Runga jo'natildi.

Iskandar ilmiy ishlar bilan 12 yil shug'ullandi. Endi Farang dengizigina qolgan edi. Shoh bir orolda makon qurib, dam olishga ruxsat berdi.

Ushbu buyruqdan shodlikka to'lib-toshgan sipohlar o'z vatanlari tomon yo'l oladigandek xur-sand bo'lib ketishdi. Lekin shoh kitoblar, hisob-kitoblar yuklangan bir kemani olib keldi. Sipohlar kitob va qog'ozlar solingan sandiqlarni tozalashdi. Qog'ozga nam o'tsa, raqamlarni o'qib bo'lmay qoladi deb, qo'rqishgan edi. Sandiqlarni birma-bir ochib qarashsa, qog'ozlarga nam o'tmabdi. «Olingan daf-tar-u qog'ozlardagi yozuvlarni hisobchilar hisoblab ko'rishsin», degan farmon berilgach, hisobchilar hisobdan o'tkazdilar. Olimlar u sonlarni yana bir tekshirib, bu kitoblarni shohga taklif etdilar. Shoh tavakkal misolida bir-ikki daftar hisoblarini tek-shirib ko'rdi va qoniqish hosil qildi.

Iskandar hamma hisob-kitoblarni ko'zdan ke-chirib, ularning to'g'riligiga ishonch hosil qilgach, shunday xulosaga keldi:

*Ki bo'lsa kema suvda sur'atnamoy,
Safar qilsa to'qqiz yilu yetti oy.*

*Hamul bahri a'zamni bir davr etar,
Qayu yerdakim suvga kirmish, yetar.*

*Ayon bo'ldiki uch yilu bir nima,
Bo'ltur suv aro sayr qilsa kema.*

*Muhitga markazki beishtiboh,
Erur bahri a'zamga ul nuqtagoh.
Yaqin borur ul yon azimat chog'i,*

*Ikki yilchilug yot'u kamrak dog'i.
Yana kelmagi dog'i oncha bo'ltur,
Azimatda borg'on zamonda bo'ltur.*

Iskandar to'rt yillik yaroq qilib, Muhit o'rtasiga ittifoq bilan safar qilishni buyurdi. Shoh yana anju-man tuzib, o'z xalqining safar chog'ida o'ziga qilgan sadoqati, shijoati, jonbozliklari haqida anchagina shirin so'zlar aytib: «Men ularni 13 yil qiynab kelyap-man. O'tgan vaqt ichida qanchadan qancha chiroyli, ajoyib joylarni ko'rib bahra olmadik, suv olamining qancha sirlaridan voqif bo'lmadik. Dengizlarning barchasini tashqi tomondan tamoshu qildim. Ya-gona bir armonim shu bo'lib goldiki, dengizda ikki yil borishga, ikki yil qaytishga vaqt sarflasak. Olam dengizining markazi bo'lmish Muhit dengizining markaziga yetib boramiz. Faqat bir tilagim ham-malaringizni Rum sari qaytarib, bir qism 300 tacha lashkar va donishmandlar bilangina bormoqdir. Bu yerda sizlar qiladigan ishlar qolmadi», – deganida butun kemadagilar suron ko'tarishib, hamisha shoh bilan birga bo'lishga hozir ekanliklarini ta'kidladilar. Shunda shoh bo'lmasa boshqacharoq bir yo'lni tavsiya qildi. Shoh o'z elini uch guruhga bo'ladi. 2 000 jangchi shoh amri bilan vataniga qarab yo'lga tushadi.

Shoh yana 700 kemani o'zi bilan olib qoladi. Qolgan ana shu xalqqa dediki: «Sizlar to'rt yil davo-mida mana shu orolda meni kutasizlar, Rumdan ko'p mol-dunyo olib kelasizlar. Xudo xohlasa, 4 yil o'tgach eson-omon sizlar bilan ko'rishib, vatan-ga birga qaytamiz. Agar yo'lga menga biron xatar yetsa, dengizga cho'ksam, daryo to'fonlari halok

qilsa, bu yerda yana kutishni davom ettirmay, xat yozib goldirasiz-da, vatanga jo'naverasiz». Iskandar yo'lga tushib suvda suzib borarkan, necha ming kishi xuddi dengiz ilmi bilan yillar davomida shug'ullangandek yakdi-u hamjihat mehnat qilishardi. Shoh kema ichiga kirib kelgach, undagi ishlar yana jonlashib ketdi. Odamlar tun-u kun beorom, yemay-ichmay uxlashni unutib qo'ygandilar. Kecha-kunduz dengizni kuzatsalar ham, suvdan chiqib suvga botayotgan quyoshdan boshqa narsa ko'rinmasdi. Daryolarda kezishgan chog'da ba'zi yerlarda suvning o'ta chuqur emasligi tufayli har xil baliqlar, xilma-xil baliq ko'zlari ko'zga tashlanar, ko'zi o'tli hayvonlar kemalarga hujum qilib kelar ekan, u ko'zlarning tutashidan yog'ochlar yonib ketmasmikin, deb vahm qilardilar. Dengizda po'rtana ko'tarilganda, kema uchi avval ko'tarilib, so'ngra pastga inib vahimali o'y uyg'otardi. Askarlar dengizning betartib harakatidan o'zlarini arang tutib turisharkan, Iskandar ham bo'sh kelmaslikka tirishar, shu tarzda goh o'ziga taskin berib, goh tinmayin kema ichida yurib og'ir damlarni kechirardi.

Vaqt bu yanglig' o'tib bir yil-u to'qqiz oy deganda dengiz markaziga yaqinlashib qolishdi. Iskandarga: «Ey odamzod, maqsadingga yetding, uning orzusida yillar kezgan eding», – degan nido eshitildi. Kema turgan suvning Muhit markazi ekanligi Ilyos-u Suqrotga ham ayon bo'lib darhol Iskandar qoshiga yetib kelishdi. To'rtovlari maslahatlashib bu joy Muhit markazi ekanligiga shubha yo'qligi haqida uzil-kesil bir fikrga kelishdi. Kemalarni harakattan to'xtatish uchun ularning bodbonlari – yelkanlarini tushirdilar. Iskandar eliga dediki: «Endi sizlarning

har qaysingiz bilan xayrlashaman. Men dengiz ostini ko'rishni havas qilgan edim. Endi shu muddat keldi. Murodimni tomosha qilish uchun suv ostiga tushmoqchiman». Bu yerda rivoyatning shu o'rnida haqida ziddiyat, qarama-qarshilik bor. Emishki, shoh bir sandiqsimon shisha idishning ichiga kirib, bosh tomoniga argon bog'lashib, kemandan tortib turishgan emish. Ehtiyotlik bilan u shishani suv ichra solibdilar. Shoh shisha ichida bir necha oy qolib, dengiz osti holini: ming xil baliqlarning ko'rinishlari va yashash sharoitlarini tomosha qilganmish. Yuz kun o'tgach, keyin shishani yuqoriga tortib olishibdi. Bu hikoyatgina bo'lsa kerak, shunday voqealarning yuz berishiga aql bovar qilmaydi. Mening fikrimcha, bu hodisa shunday yuz bergan: tarixiy olimlar Iskandarni ham nabiy, ham valiy deb atashadi. Uning tani riyozat topmish edi, sayr ishlari tugallangach, sultuk ishi ham tamom bo'ldi. Valiylikdan o'zini xabardor topib, nubuvvat maqomi ko'zini yoritdi. Ko'zi ul shu'ladan nurli bo'lg'ach, qayon boqdi ko'rtdi, nekim bor edi qancha sirli ishlar unga oshkor edi. Suv ichida tomosha qilib yurarkan, yer yuzidagi jonivorlar ham unga aks etib ko'rinib turardi.

Iskandar dengiz kezarkan, bahr shohi unvoniga ham ega bo'ldi. Butun jahon uni hokim-u valiy-u payg'ambar-u muzaffar shoh sifatida tanidi.

Kema qaytar ekan, juda tez sur'at bilan suzib borar, ikki yillik yo'lni bir yilda bosib o'tishardi. O'zining jonajon poytaxti Runga eson-omon yetib borgan Iskandar suv ichida yana bir kun qolmoqchi edi, lekin jismi zaiflashib kuchi qolmadi. Hamma bilan bir-bir ko'rishgach, jismi betob bo'lib, xayoli-

ga keldiki: «Ketmak kerak, bu jahon tarkin etmak kerak».

Bu payt havo juda qizib ketgan, yerlarni suv sepib ham sovutish qiyin edi. Shunchalik issiq ediki, yerga oyoq qoʻygan odamning oyoqi yerga yetgach, yonib ketishi aniq edi. Iskandar saman otini surib borarkan, issiq jismini madorsiz ayladi. Otda yurish imkoni yoʻqligidan may sazoz ustiga tushdi. Yerdagi shamoldan may salararo orom olmoqchi edi u. Kasallik ancha kuchaygan, jismini istima oʻrtar edi. Joy qilish uchun oʻrin tayyorlashgacha ham chiday olmadi. Biyobon shunday qizib ketgan ediki, birov shohga oʻz qalqoni bilan soyabon qilib turdi. U ham sipohdortlik qilgan mahalda qalqonni zarkor qilib yaratgan ekan. Shoh taqdiri nomasida uning hayoti tugallanarkan, unga yer temir, samo oltin boʻlib koʻrinadi deyilgandiki, ish yaqinlashib qolibdi. Koʻzdan yosh toʻkib, gaygu bilan jondan qoʻlini yuvdi.

Iskandarning vafoti

Bu ishlar Iskandarga ayon boʻlgach, u oʻz hayoti quyoshiga tutilish vaqti yetganini sezdi. Aniq bildiki, ketmak chogʻi yetibdi. Shunday mahzun kunlarda ajal jomidan zaharli ovqat yeb-ichib turarkan, onasi yodiga tushdi. Koʻzini ochib, elga nigoh tashlab, ajal yetiday bir sovuq oh tortdi. Kotib chaqirtirib, onasiga xat yozmoq uchun qogʻoz-u qalam soʻradi. Kotib qogʻozni tayyorlagach, unga shu soʻzlarni yozishni buyurdi:

*Ki, bu safnakim, nomayi dard erur,
Ragam anda hangomayi dard erur.*

Birov hamdindur bidoyat anga,

Ki yoʻq ibtidou nihoyat anga.

Muflzi ato, balki xalloqi juda,

Xaloyiqqa bergan adamin vujud.

Badan ichra jon javharin solguʻchi,

Yana oxir oʻz berganin olguʻchi.

Tengiz ichra itkanga ham rahbar ul,

Biyobonda oʻlganga ham yovar ul.

Gadoligʻni shohligʻdin etgan aziz,

Jahon shohlari oltida bir pashiz.

Chu haq shukru hamdin ado aylabon,

Vasiyat bu navʼ ibtidoʻ aylabon.

Ki: «Mendinki, yoʻq mendek ozurdaye,

Ajal xayli ilgida pajmurdaye.

Senga, vayron boʻlgan tanimning joni, vujudim kumush laʼlining koni, soʻzim shuki, ayriliqlar, uzoqliklar tutayli senga koʻp azob-uqubat yetkazdim. Boshingga olam ochmoq degan orzu tushib edi, u xayolim boshdan oyoq xom ekan. Aslida jasadimga hush kirgandayoq, aqlim kira boshlagan bolalik chogʻlarimdanog senga oʻgʻillik qilishni, doimo xizmatimga boʻlishni oʻz burchim deb bilsam boʻlmasmidir? Bunday baxtga charx hasad qildi, endi soʻnggi chogʻda oʻzimni oʻldirishimdan ne foyda?

Qazoning boshimga solgan ishlaridan xabar topsang, mening roziligimni ham eʼtiborga olgin: motamimni tutib oh-faryod koʻtarmagil. Jahonni gʻam tunidek qaro qilmagin, ichingni quyoshdek aslo kuydirmagin, yogangni tongdek chok qilmay, oq sochlaringni sarigʻ yuzing uzra yoymagil, boshga onalar kabi yuzingni tirnamagil. Sabr qilishga toqating yetnasa, quvating chidam bera olmasa,

katta bir ehson yig'ini tuzgin-da, chor atrofga xabar berib, jamoatni chorlagil. Behisob va xilma-xil taom tayyorlagil-da, hammaning oldiga osh torttirgil. Mehmonlar ovqatga qo'l urmog'chi bo'lganlarida, marosimni boshqarayotgan kishiga: «Bu oshdan olamda biron yaqini yoki qarindoshi tuproq ostida bo'lmagan kishilargina yesin», – deb aytir. Shundan keyin e'tibor berib qaragin-chi, biron kimsa ovqatga qo'l urarmikan? Oshga kimdur qo'l uzatsa, mening o'limimga yig'lab, aza tutib, iztirob chekkil. Agar hech kim ovqatga qo'l urmasa, taomlardan hamma yuz o'g'irsa, biron kishisi tuproqdan o'rin olmagan inson jahonda yo'qligi shu xilda ma'lum bo'lgach, sen ham bu ishdan voz kechgil. Bu sohada bor olam eliga hamdard bo'lg'in-u, mening g'amimda anduh-azob chekishdan voz kechgil. Sen ham ulardek bandasan. Haq rizosiga rizomand bo'l, qazo ne qilsa ham, xursand bo'l. Men yaxshi bo'lsam ham, yomon bo'lsam ham umr omon bermay olamdan ketyapman, vaqting bo'lsa, bir necha kun Haq yodini ko'nglingdan chiqarmay:

*Bu o'lgan g'aribingni yod aylagil,
Duo birla ruhni shod aylagil.*

Kotib Iskandarning bu maktubini kechiktirmay uning onasi qo'lga topshirdi. Chunki shoh: «Vaqtini kechiktirmay, tun-u kun ot yeldirib, bu maktubni onamga yetkazing. Quyoshimni qora bulutlar yopganida, boshim ustida ko'p iztirob chekib, jahonni aza bilan xarob qilman. Meni tobut ichiga joylab, kecha-kunduz to'xtovsiz yurib, bor kuchingiz bilan harakat qilib, Iskandarni Iskandariyaga yetkazing.

U yer tiriklikda vatanim bo'lgan edi, o'lim paytida ham u shahar mening mozorim bo'lsin.

Agar na'shim ustida to'plansangiz, u chog'da albatta bir qo'linni tobutdan chiqarib qo'yinglarki, odamlar hayrat emas, ibrat ko'zi bilan boqib, bu panja barmoqlari saf chekib jahon mamlakatlarini, barcha quruqlik va dengizlarning la'l va g'avharlarini egallagan edi. Endi ajal qo'li jo'nash nog'orasini chalib, bo'yniga o'lim argonini solganida, jahondan shal insonning qo'li misoli, chinor ilgiga o'xshab ketib boryapti. Kinga bilim madadkor bo'lsa, jahondan qo'lini yuvishi ham shunday oson bo'ladi, deb tushunsin».

Shu yerga yetganda shohning so'zi tugadi, keyin ko'zini yumdi. Foniyl mulkni jasurlik bilan, tez egallagan edi, endi baqo mulkin olgali jazm qildi. Hikmat ahli kitoblardak qaro kiydi, falak bo'lsa, bu ishi bilan qiyomat kunini oshkora ayladi. Negaki, jahonning bor xalqi oh-u noladan shovqin-suron ko'tardi. Shunday qiyomatki, go'yo osmon yerga, yer ko'kka ko'tarildi. Falak bilan yer birday chayqaldi.

Keyin odamlar Iskandarni mahofaga yotqizib, mahkam bog'lab, na'shini aytganidan ham chiroyli bezatishib, jahonshohi vasiyatlarini yoddan chiqarmay, xorlik bilan faryod-u fig'on qilib ovoz chiqarmay, na'shi tartibini o'zi aytganday shaklda yasab, saroy sari yo'lga tushdilar.

Burunroq bir kishidan nomani berib yubordilar. Onasi voqeadan xabar topib, Rustanddan aytilgan Zolday behol, hushini yo'qotgan holda o'tirar, ko'ksini chok-chok tilishni istasa ham, bu g'amdan o'zini halok aylashni istasa ham, lekin o'g'li yuborgan maktub mazmuniga boqib, shu bilan

joni mahzuniga tasalli berib o'tirardi. Iskandar nimanikim yozsa, uni eshittish foydali ekanligini u yaxshi bilardi. Lekin o'zining alamiga qanday chora topishni bilmay, qalbidagi o'tdan jahon o'rtashini, jahongina emas, to'qqiz osmon o'rtashini tilar edi u. Lekin shoh so'ziga sadoqat, uni so'zsiz ado qilish uni zo'rg'a saqlab turardi.

Tobut uning tomon yaqinlashib kelar ekan, tog'lar, dashtlar qora rang ostida qoldi. Odamlar na'shni bo'yinlariga olishdi, buni ko'rgan onaizor aso tutib, belini qattiq bog'ladi-da, ichidan bir o'tlig' oh tortdi. Uyatdan falak boshini quyi soldi. Yiroqdan o'g'li tobutini ko'rgan ona falakdan shunday faryod eshittiki, u malika saroyigacha yetib bordi. Zo'rg'a-zo'rg'a tobutga yetib olgan ona un chekib, oshuftahol faryod qildi: «Xush kelding, ey aziz mehmon, ushbu qarigan kaniz qurboning bo'lsin. Bu saroy senga loyiq emas edi, bizni g'urbatga tashlab ketding. Jannat bog'i bo'stonini munavvar aylab, farishta-larning qorong'i kechasini yoriding.

Manga falak zulm qildi: bu yo'lga sendan burun tusha olmading, senga jannat ichidan o'rin tayyorlay olmading. Charx ajoyib bir o'yin ko'rsatib quyosh botdi-yu, charxning kekxa kampiri omon yuritdi. Qazodan bu ish yuz bergach, balo seli vayron jis-mimni halok qildi. Koshki edi oq sochimni yoyib, goh o'zimga kelib, gohida ketib qo'llarim bilan yogamni chok qilolsam edi. Ustimga qora kigiz tashlab, bor ovozim bilan nola chekolsam edi. tobuting oldida zaif jonimni berib, jisimni jisming ustiga tashlay olsam edi. Falak zulmidan ko'nglimni bo'shatib, o'g'il kabi ona ham borsa edi. Motam tutib, oh-faryod chekolmayotganim, jonimni berib, organgdan yetib

borolmayotganim men uchun jonim dardi kulfat-u alam iztirobi bo'lib qoldi.

Yozgan nomang sendan burunroq manga yetib keldi-yu, ne ishlarni iltimos qilgan bo'lsang ular menga uqubat bo'ldi, lekin hukmingni bajar-maslikka haddim bormidi? Chunki bu so'zlar Xogon-u qaysar so'zi emas, balki Iskandar so'zlari edi. Tanim qutichasidagi pok gavhar qani, quruqlik va suvlar shohi Iskandar qani?».

Ana shunday so'zlar bilan ona o'z o'g'lini oxirgi yo'lga kuzatdi. Xaloyiq ichida oh-faryod ko'tarildi. Barcha aholi afg'on-u oh tortib kelardilar. Tiya tuproq bag'ini o'yib, ul tuproq ichiga quyoshni yoshurdilar. Bu olamdagi eskidan qolgan rasm quyoshning tuproqqa botmog'idir. Ravshan tani-ni qora tuproqqa topshirib, madfanini yasab, yuz tuman zeb ila sipehr atlasini gabro'sh etdilar. Necha fig'on-u oh ayladilar. Har qancha fig'on qilib osoyish topmay, ranj-u alamlarga davo topolmay, ko'ngillardagi havas tikanlarini sindirib, barcha el o'z ko'ngillarini tindirdilar.

Iskandar hayotni tark etgach, onasiga butun ko'inot qaro bo'ldi. Shoh yozgan vasiyatnomaga to'la amal qilgan iffati Bonu jahon ahli-dan hech kim ba-jara olmagan ishni ado etdi. Bundan voqif bo'lgan barcha yaqin kishilari unga ofarin aytdilar. Dafn-dan so'ng barchalari undan hol so'rashga keldilar. Uning maskani Iskandar mozoriga aylangandek edi. Birin-кетин yetti daryo, yetti dengizdek bo'lib, o'g'lining eng yaqin yetti hamrohi olimlar undan hol so'rab, nasihat qilish uchun tashrif buyurdilar va navbatma-navbat dil so'zlarini Bonuga izhor etdilar. Ona ularning hurmatlarini joyiga qo'yib, avval ularni

o'ltirib, keyin o'zi o'tirib, sukut qildi. Olimlar ham biroz sukut saqlashgach, barchadan burun Aftotun so'z boshladi: «Bonu davrondan ogohdir, bilim ichida davr ahliga shohdir. Bizlarning pand-u nasihatimiz Sizga hojat emas. Faqat birgina duoni izhor etmay qololmaymiz».

*Guhar cho'msa, daryog'a bo'lsun hayot,
Qugosh botsa, gardung'a yetsun sabot.*

Shoh o'z vasiyatida barchani sabr qilishga da'vat etgan edi, ularni ortig'i bilan ado etdik. Bugun u olam ahlining yagonasi, pahlavonigina emas, yuzta sher qudratiga ega bo'lgan mard sifatida mashhurdir. Shunday o'g'il qazoga rizolikni ayon etdi. Umidimiz shuki, bu dard-u azoblarning har biriga Xudo mingtadan mukofotini bergay».

Aftotun o'z kalomini tugatgach, Sugrot shunday dedi: «Ey yetti iqlimning Bonusi, o'g'lingdan ajraganingdagi holatingni Yaratganing o'zi ko'rib turibdi. Aqldan uzok bo'lgan kishigina senga nasihat qilishi mumkin. Lekin aqli kishi Tangridan kelgan barcha narsadan xursand bo'ladi».

*Sening bu tariqing erur barkamol,
Ki Haq bermasun donishing'a zavol».*

Sugrot o'zining hikmatli so'zlarini tugatgach, Balinosga navbat yetdi. U ta'zim bilan duo boshlab, ko'zlarini yerga qadaganicha duosini tugallagach, dedi: «Barcha elga yaxshi ayonki, aytiliq dardi g'oyatda og'irdir».

*Sening rojingga nuri tahqiq erur,
Haq ehsonidin oncha tafviq erur,
Ne shoista ishga qilursan shuru',
Ne shoista emas, etarsan ruju».*

Balinos so'zlarini tugatgach, Buqrot o'z nutqini shunday boshladi: «Ey alam tortishda ham muloyim onajon! Sening zotingga muloyimlik xosdir. Haq sabring ipini uzun qilgan, shu uzunlik doimo mo'l-ko'l bo'lsin. Bilasaniki, har bir iztirob chekayotgan inson oxiri tinchlanib qoladi. Go'y chavgonidan tezroq yugursa ham, o'yin oxirida tinchib qoladi. Odam ham shunday tabiat sohibi, olamning barcha xalqi ham shunday xususiyatga ega. Kinga azaldan aql yor bo'lsa, uning to'g'ri fikrlashiga madadkorlik qiladi».

*Seni, yuz tuman shukrkim, kirdigor,
Xirad garijidan ayladi komgor».*

Buqrotidan so'ng Xurmus duo bilan so'zga og'iz ochdi: «Ey gulidan ayrilib, kuzga duch kelgan bog', yorug' nuridan judo bo'lgan chirog'i Bilasaniki, bog' ichida gul ochilsa, bog'bon oxiri undan ko'nglini uzadi. Chirog' har qancha majlisni yoritisa ham, oxiri qorayib qoladi. Olamning xosiyati shunday. Buning uchun iztirob chekish foydasiz, foydasizgina bo'lmay, ziyon ham keltiradi. Senga Tangri bilimdonlik baxsh etgan. Shuning uchun bizning nasihat qilishimiz, chiroyli so'zlar bilan pand berishimiz ortiqcha ishdir».

Xurmus so'zini tugatgach, Farfuryusga navbat yetdi. U dedi: «Ey hikmat ilmidan bahramand onajon! So'zing gavhar-u, gavharing qadrilidir. Bugun sen

dur-u gavharidan mahrum bo'lgan ulug'lik koni dengizisan. Lekin Xudo o'z duridan judo bo'lmagan biron daryoni yaratganmi? Qaysi kon bag'ri o'yilib, o'z gavharidan judo bo'lmagan?

Aql seni shunday ulug'vorlikka erishtirganki, fe'lingning barchasi olam ahliga maqbuldir. Bu senga Haq bag'ishlagan saxovatdirki, uning uchun ko'pdan ko'p shukr qilmoq zarurdir».

Olimlarning so'zlarini Arastu yakunladi: U dilini tirnayotgan alamlardan tinmay ko'z yosh to'kar ekan, shunday dedi: «Bu voqea sababidan ko'zlarimdan durlar to'kilib, ko'p so'zlarimni aytay olmayapman. Senga pand berish xohishim emas, balki menga yuz kishi pand berishi kerak. Istagim, Sening dard-u g'amingni so'rash, cheksiz motaming dardkashi bo'lmoqdir».

Netayki, so'rashga tilim lol-u, ahvolim oshuftadir. Bu g'amda Haq Bonuga madad qildiki, barcha undan saboq olishi kerak.

Ki bizlarcha ham iztirob etmadi,

O'zin dard o'tig'a kabob etmadi.

Ichig'unchadek tah-batah gon bo'lub,

Vale xalq aro og'zi xandon bo'lub

Demas so'z tiliga murur etmayin,

Xayoliq'a balkim xutur etmayin.

Ki Haq ortuq etsun bu iqbolini,

Humoyun qilib har nafas folini».

Olimlar Bonu g'amini so'rab, o'ziga keltirdilar, yashirin yaralariga malham surdilar. Dardiga shu xilda davo qilishgach, Bonu o'ziga kelib, ulardan uzr so'ragandek yetti kon ustiga shunday ganj to'kdi:

«Sizlar menga qaraganda ham ko'proq motam tutvapsizlar. Iskandarning g'ami sizga ko'proq alam solyapti. Chunki uning kimligi sizlarga yaxshiroq ma'lum edi. Kamoloti har biringizga quyoshdek ravshan edi. Safar vaqtida sizlar unga yor bo'ldingiz, xatarlar vaqtida siz yor-u g'amxo'rlik qildingiz. U sizlarning shohingiz emas, balki ardoqli do'stingiz edi. Har biringiz uning uchun ikki jahondan ortiqroq edingiz. Ul yoringiz sizni tashlab ketganidan g'angimisiz, undan ayrilib motam qilyapsizmi? Haq bu g'amingizdan o'zi qutqarsin, qattiq motamingizni o'zi daf aylasin. Iskandardan agar barchamiz ayrilgan bo'lsak-da, lekin bir-birimizga hamdardmiz.

Mening umrim yana davom etadigan bo'lsa, og'zinga sukut solib, hech ham so'zlamayman, degan edim. Sizlarning hamdardligingizdan ta'sirlanib, beixtiyor so'zladim», – dedi.

Navoiy, jahondin vajo istama,

Tutub benavoiy, navo istama.

NAVOIY O'Z «XAMSA»SINING TUGALLANISHI HAQIDA

Menga podshoh qo'li yetakchi bo'lib, bu panja bilan zo'r imtihon qildi. Uni panja emas, qattiq tosh deb, tosh ham emas, yaxlit po'lat degin. Panja kuchini sinash uchun panja soldim-u, u panjaga teng kelolmay azob-u rari chekdim. U donolar «Panj garij» («Besh xazina») deb nom qo'ygan «Xamsa»yi ganjsanj¹ edi. U noyob durlar xazina si, oftob panjasi bo'lgan «Xamsa» edi, kimki unga zo'rligini ko'rsatgan bo'lsa, kuchi yetmay, qo'li shikast topdi.

Mening qo'lim ham behad zaif bo'lib, u panjaga teng kelolmasdi. Qo'limdagi quvvat ham, panjamadagi kuch ham panjalar bellashuviga imkon bermasdi. Boshlagan bu ishdan voz kechishga himmatim yo'l bermas, kuchanib ishlay desam, quvvatim yetmasdi. Panjamga hasrat bilan boqib, bu panjamni u panjamga urib, aql-u hushimni yo'qotib xayol surar ekanman: Surrush – baxtiyor farishta²ning to'satdan nidosi qulog'imga chalindi:

«Ey ojizlik va yolborish dengiziga g'arq bo'lgan, dardiga bir chora qiluvchi topilmagan inson! O'rningdan turgin-da, pir dargohiga yetib borgin, yuzingni uning ogoh joniga qarat va uning ko'nglidan do'stlik, buyuk himmatidan madadkorlik tilagin. Chunki ochilishi qiyin bo'lgan har bir qulfga buyuk donishmandlar duosi kalit bo'la oladi».

Bu so'zni eshitgach, pir ostonasi tomon yo'l oldim. U jannatiy makonga yetib borib, sajda qilganimda, ostonasi tuprog'idan ko'zim ham, ko'nglim ham yo-

¹ Ganjsanj – xazina o'lchovchi.

² Surrush – farishta Jabroyil.

ridi. Eshikka qo'limni urishga jur'at qilolmay turar ekanman, u o'zidan o'zi ochilib, «Niyozi ahli³ kirsini!» degan ovozni eshirdim-da, ta'zim bilan ichkari kirdim. Pirga dardimni qay tarzda bayon qilishni bila olmay, gung-u lol bo'lib turar ekanman, ko'nglimdagi dardlarimni pining o'zi so'zlay boshladi: men uning aytganlarini tasdiq qilgach, u, avvalo, ishimning bitishi uchun duoga qo'l ochdi-da, so'ng barcha hojatimni ravo qildi.

*Dedikim: «Bu bir ish edi qilg'uluq,
Bu aytilmag'on nukta⁴ aytlig'uluq.
Bu soatg'a mavquf⁵ erdi ekin,
Bu dam tengri tafviq berdi ekin.
Agarchi yetishti malolat sanga,
Vale oxir o'ldi havolat⁶ sanga.
Kim ul ganjar boshig'a yetgasen,
Tilismotini dog'i fath etgasen.*

Olamga nazar solib ko'rdikki, turklar orasida bu kabi ulug' ishga qo'l urish uchun zarur bo'lgan kishini topish qiyin. Turklar ham, ajamliklar ham bunday ishga hayrat bilan qaraydilar. Olam ahli o'n kun tinmay mehnat qilganlarida ham besh baytli bir g'azalni yozib tugatolmaydilar. Masnaviygo'ylar esa o'n yilda ming bayt she'r bitishning uddasidan chiqolmaydilar.

Bu o'rmonda ikkita sher bo'lib, bu dengizda ikkitagina shijoatli, jasur nahang bordir. O'rmonga kirish uchun sherlar jang qilishi, dengizda esa

³ Niyozi ahli – iltimos bilan kelgan kishilar.

⁴ Nukta – ma'nosi chuqur va chiroyli so'z.

⁵ Mavquf – to'xtatilgan.

⁶ Havolat – topshiriq.

qo'rqmas nahanglar olishuvi kerak. Bu kunlarda tez va nozik fikrllovchi faqat sensan. Musallam⁷ so'zing ravon, so'z ichra go'yo bir pahlavonsan. Ravon qalamingga shunchalik ishonch borki, so'z aytganda shunchalik obi hayot yaratadiki, uning Xizrvash suvidan butun koinot to'yadi. Bu ishini bajarish senga nasib etgan ekan, sen uning uddasidan chiqqa olishingga umid qilamiz. Tur endi, ishing haqida o'ylagin-u, xayol ahli zebi jamoli haqida fikr sur. Sen bu ishingda hushyorlikni unutmasing kerak, biz esa duo bilan senga madadkorlik qilg'umizdir.

Men notavon bu so'zlarni eshitgach, o'ilk jismimga jon kirgandek bo'ldi. Yer o'piti⁸-da, uy tomon yo'lga tushdim. Ko'nglimda o'ylagan dostonlarni yaratishga jazm qildim. Xonamga kelgach, qalamim uchini sozlab, so'z xazinalarini birin-ketin tera boshladim. «Hayrat»⁹ga ko'nglim qiziqib, unga el-ulus hayratini uyg'otdim. «Farhod» haqida o'y surib, teshavor usta bo'lib, tog' tekisladim, «Majnun» afsonasini qalamga olib, barcha xalqni junun shaydosiga aylantirdim, «Sab'a»ga ta'lim yaqin bo'lib, yetti charxdan ofarin eshitdim, tilimga Iskandar nomini olib, doston otini «Saddi Iskandariy» deb atadim.

Bu mahvashlar jamollarini sarv niholi kabi bezatgach, latofatda yuz a'lo jannat, har birining ichida ming go'zal hur o'z aksini topdi. Bu besh xazinani ochgach, ularni qog'o'zga tushirdim, keyin yozganlarimni juzvdon⁹imga solib, himmat bilan menga madadkorlik qilgan ulug' pirim oldiga olib borib ko'rsatishni ko'nglim orzu qildi. Huzuriga borib

⁷ Musallam – inkor qilimmay ma'qullangan.

⁸ «Hayrat» – «Hayrat ul-abror» dostoni.

⁹ Juzvdon – kitob, qog'ozlarni solib yuritiladigan charrn yoki matodan tikilgan jild.

ta'zim bejo keltirish va ishim tugagani haqida ul zotga xabar yetkazish to'g'risida xayol surib borar ekanman, «Xamsa» yaratgan qalam sohiblarining mehnatlarini eslardim.

Bu asarni yozishga bel bog'lagan ulug'lar uni tugallash uchun uzoq umrlarini sarf etdilar. Nazm ahlining ustodi bo'lgan Nizomiy o'z xazinalarini, xazina emas, ixtirolarini eldan uzoqroqda yashab, yarim umrini zahmat chekib, qon yutib yaratdi. Besh xazina kalidini qo'lga kiritgach ham bu asarlarini tahrir qilish uchun yana ancha vaqt sarfladi. Ko'p umrini bag'ishlab, bu ajoyib yoqimli kitobini tugalladi. Necha podshohlarning g'amxo'rligi bilan bu davr ichida u xalq xizmati bilan shug'ullanmay, faqat shu asarni yozishdan boshqa narsani xayoliiga keltirmay, faqat orada qirg'ta arbain bitib, shu besh xazinaning sohibi bo'ldi.

Hindcha taxallus olgan, asli o'zi turk bo'lgan Xusrav ham Ajamdan Arabgacha bo'lgan mamlakatlarni so'z bilan qo'lga kiritdi. Bu mustahkam qo'rg'onlar eshigini ochguncha, ancha afsonalarni qisqaroq bayon qilgan bo'lsa ham, ko'pgina vaqtini faqat shu dostonlarni yozish bilan o'tkazdi. Ularga o'z hayotining o'n besh, kamida o'n yilini baxshida etdi.

Yana kimlar shu sohada qalam yuritgan bo'lsalar, ular sarflagan vaqtini yuqorida aytilganlarga qiyos qilib bilib olsa bo'ladi.

Sen esa ko'proq zahmat chekish, elga xizmat qilishdan bo'shamas eding. Tongdan oqshomgacha el dardini tinglash, ularga yordam berish bilan band bo'larding, ba'zida odamlardan o'zingga malol keluvchi so'zlar eshtiarding. Xalq g'avg'osidan tinmas, qulog'ing xaloyiq shovqin-suronidan tinchimasdi.

Shunday qiyinchiliklarga qaramay, o'z asarlarini bitishda g'ayrat ko'rsatib, ikki yildan ko'proq vaqtda o'z «Xamsa»ni nihoyasiga yetkazding. Mohir bir hisobchi g'ayrat qilib, besh dostonni yozish uchun ketgan muddatni hisoblab chiqsa, jami olti oy ham bo'lmaydi. Bu nazm tezda tugallangan bo'lsa, uning yana bir tomoni turkiy tilda yaratilganidir. Lekin kitobning har qancha e'tibori jihatlarini bo'lishiga qaramay, talaffuzda ba'zi kamchiliklari ham yo'q emas.

Albatta, o'zingning so'zingni o'zing yaxshi ko'rsan, chunki o'zing yozgan so'zlar-da ular: shuning uchun ham oldingda qimmatli bo'lib ko'rinaradi. So'z xuddi o'zingning farzanding bo'lib tuyiladi, chunki farzand joningning payvandi-dal Boshqalarga nopisand bo'lgan so'zlar ham kishining o'zi oldida bebaho bo'lib ko'rinishi muqarrar. Boy-qushning bolasi qanchalik xunuk bo'lmasin, uning oldida xushjilva tovus bo'lib ko'rinadi. O'zingga ma'qul bo'lgan so'zlarni el ham pisand qilarmikan? Donishmand pirim yozgan kitobini nazardan o'tkazib, asarim nuqsonlaridan meni voqif qilsa qani edi?

Bu kitobni avval aytgan ulug'larning yuzlariga ajal allagachon o'z niqobini yopgan. Ulardan har birining ruhi jannat bog'ida shod bo'lyapti, deb umid qilaman. Dono pirim bulardan ham xabar topib, meni ham boxabar qilarmikan? Shunday xayollar bilan pirim manzilga yetib bordim, ostonasini o'pib, juzvdonimdan «Xamsa»ni chiqardim-da, yozganlarini ko'rsatib, barchasini uning oyog'iga nisbat qildim! Kemam daryoda borar ekan, pirim qo'lini ulardan biriga uzatdi-yu har bir varag'ini ochib, nazar tashlar ekan, yuziga tabassum joylardi.

Biron so'z haqida savol bersa, javobini berganimdan so'ng, zavqlanar, goh tahsin-u, goh duo qilardikan, har bir so'zidan shodlikka to'lib murodim hosil bo'lardi. Yozganlarim haqida fikrini aytar ekan, men ikki ko'zimni yerga tikib turardim. So'zimni eshitar ekan, yuzi bo'stondek ochilib, yengini mehribonlaricha egnimga tashladi. Shunda o'zimdandek bo'ldim-u, qiziq bir holat yuz berdi: to'satdan o'zimni ajoyib bir bo'ston ichida ko'rdim, bog'-u guliston aro gasht qilib yurgan emishman. Bog'i Eramda sayr qilgan har bir odam ham ushbu jannatmonand bog'ga orzumand emish. El Baytul-haramni tavof qilgan kabi men ham chamandan chamanga o'tib shodlanar emishman. Bog' ichida ko'pgina kishilar halqa qurib, shirin suhbat qilishar ekan. Ulardan biri chamanda men kezib yurgan joyga qarab yurib oldinga keldi. Shoirona qiyofali dilkash va sohijamol bu kishi salom berib, men bilan so'rashgach: «Bu baxtiyor va quvnoq odamlar sening ham suhbatimizga qo'shilishingni istamoqdalar», - dedi. Uning taklifi qabul qilib, o'sha tomon yurdim. Yo'lda borarkamiz, hamrohimga o'zimni tanishtirib, suhbatdoshlarning kimlar ekanligini so'radim. U dedi:

«Ular masnaviy nazm qilgan shoirlar guruhidir. Xususan, ulardan bir nechtalari «Xamsa» yaratgan, «Xamsa»dagi konlar xazinasini ochgan donolardir. Ularning barchalari shu yerda, senga mushotoq bo'lib turibdilar. Sen mening kimligimni so'rading. Kamining oti Hasan bo'lib, xalq Dehlaviy deb ataydi».

Bu so'zni eshitgach, jisimga isitma tushdi, ko'nglimni ham iztirob egalladi. Uzar so'rab, hamrohim bilan quchoqlashib ko'rishdim. Yo'lda borar ekanmiz, Hasan to'ldadagi shoirlar nomini birma-bir

aytib, har birlarini alohida-alohida talqin ham qilib berdi. Uch kishi majlis raislari ekan, hamrohim ularning ishlarini ham sharhlab berdi. Dediki: «Oʻrtadagi yodimgi chehrali nuironiy pir hazrati Shayx boʻladilar, oqoh boʻl, hurmatini eʼzozlab, oyogʻiga boshingni qoʻy. Oʻng tomondagi donishmand unga payravlik qilib «Xamsa» yozgan Amir Xusravdir. Yana bir yonlaridagi esa sening piringdir. Ular-ning ikki yonlaridagilar qavmlaridir. Barchalari bilan hurmat saqlab koʻrishgil, soʻzlaganingda ham odob saqlashni unutmangil».

Hamrohining barcha aʼytganlarini qabul qildim. Majlis ketayotgan joyga yuz qarichcha masofa qol-ganda, bazm ahli oʻrinlaridan turdilar va meni kutib olish uchun kela boshladilar. Men ham qadamim-ni tezlashtirib, ularga roʻpara boʻldim. Hamrohim birma-bir ul toʻdadagilarning otlarini aytib, koʻri-shayotganimda ham yonimda turdi. Saʼdiy, Firdav-siy, Unsuriy, Sanoiy, Xogoniy, Anvari... «Barcha koʻrishganlarim nomlarini batafsil tilga olsam, soʻz uzayib ketadi».

Hammalarining qoʻllaridan oʻpib eʼzozlagach, ular meni yonlariga olib, kelgan taraflariga qarab yurdilar. Supada Shayx va uning payravi, yaʼni Nizomiy bilan Xusrav, shuningdek, bizning piri mahdumimiz oʻtirishardi. Biz yaqinlashganimiz-da, ular ham oʻrinlaridan turib, biz tomon qadam tashladilar. Xusrav va pirim Shayxdan burunroq yurib kelishardi. Men ham ular tomon yugurdim. Pir oʻz ixtiyori bilan qoʻlimni tutib, hamrohi bilan koʻrishtirdi. Men koʻzlarimdan yosh toʻkib, qoʻllarini va oyogʻlarini oʻpdim. Jomiy bilan Xusrav ikki qoʻlim-dan ushlab Nizomiy sari boshladilar. Men, gʻam asiri

qoʻlimga olam tushganidan koʻz yosh toʻkardim. Ikki qoʻlimga ikki jahon kirgan edi. Muborak Shayx bilan koʻrishib, oyogʻlariga boshimni qoʻydim, tuprogʻini oʻpib, koʻzyosh selini toʻkdim, buni koʻrib turgan toʻqiz falak menga rashk qilardi. Shayx mehribon-lik bilan boshimni yerdan koʻtarib, qaytib borib oʻz joyiga oʻtirdi. Meni esa kutilmagan baxt bexud qilib qoʻygan edi. Shayx ikkala doʻsti bilan oʻrinlashdi, men esa xijolatlik bilan qaddimni bukib turardim. Barcha guruh ahli oʻz oʻrinlarini egallashgach, men-ga ham oʻtirishga ishora boʻldi.

Shayx muloyimlik bilan soʻz boshlab, avval ah-volimni shafqat bilan soʻradi, men javob berarkan-man, hurmatini qilib yer oʻpdim. Keyin yana dedi: «Ey olam ahlining yagonasi, falak seni el ichra no-dir aylab, jahon nazmi sohasida qodir qildi. Gʻazal yoʻlida shunday yuritishlar qildingki, sheʼr ahliga soʻz aytish harom boʻldi. Nazmning jahondagi mam-lakatlarni, jahon emas jon mamlakatlari tutib ketgan edi, masnaviyga shitob qilib, qalamingdan sof durlar toʻka boshlading. Shunda ajoyib ish yuz berib, nazmning el nazmiga shikast bera boshladi. Soʻzda menga tatabuʼ qilarkansan, necha bor iti-jolar aylading. Chunki men «Xamsa»da: «Har kimki, men bilan bellashishga umid qilsa, soʻzim oʻrogʻidan keskir tigʻ yasab, u tigʻ olmosi bilan boshiga uray!» – deb ogohlantirgan edim. Koʻp odamlar bu soʻzla-rimga daʼvo qilmoq uchun kurashishdi. Shu daʼvo yoʻlida boshlarini fido qilmoqchi ham boʻlishdi. Farzandim Xusrav Allohga iltijo qilgach, u ganjarlar sirini topa oldi. Yana bir, ikki, uch odam qiyinalib mehnat qilib, oʻz nasibalariga erishdilar.

Sen bu yo'lga qadam qo'ygach, o'zingni unutib, bor xayolingni shu ishga berding. Baland martabang tog'cha bo'lsa-da, maqsading oldida tufrog'cha ham bo'lmadi. Farzona Jomiy kabi pir tanlab, Nizomiy singari madadkor topib, poklik bilan bu ishga qo'l urgan chog'ingda poklar ruhi oldingda yo'l ochib berdi.

Sahar vaqtlarida ruhimni duo bilan yod etmay turib, yozuvingni boshlamasding, faqat meni emas, balki bor nazm ahlini pok duo bilan tilingga olib, hurmating bizlarga behisob bo'lib, biz ham senga adadsiz madad qilib turdik. Bo'lmasa, ikki yilda bir «Xamsa» tugatmoq xomxayoldan boshqa narsa emas edi.

«Xamsa»ngdagi beshta xazinaga to'ldirilgan gavharlarni ado qilib bo'lmaydi. Ulardagi dur-u-lalar barcha ko'zdan yashirin bo'lib, duridagi iplar-ni ham, lallariidagi teshiklarini ham ko'rmoq ilojisiz. Haq taborak senga bu durlarni bergan ekan, umid shuki, ular muborak bo'lg'ay.

Har bir kishi sen kabi kiritisha, evaziga shunday natijaga erishishi mumkin. Lekin shuncha ma'nolar xazinasini Haq yashirincha senga bergan ekan, qayerda shunday holatga duch kelasang, bilgilki, uning sababi ikki ishdur: biri shuki, sen ham iltijo qilishga e'tibor berding, sirlar ahli seni qabul ayladilar va rag'batlantirib turishga harakat qildilar, barchalari himmat bilan senga madad ko'rsatdilar. Yana biri shuki, ilm-u hunar ahli har nima qilsa, lof uradi-yu, ishni murabbiy qiladi. Hunarparvar ish buyuruvchi bo'lsa, hunarmand lof urguvchidir. Sening shohing sohibkamol bo'lib, oldida mulk-u mol qadrsiz edi. Unga men aytgan ikki ish nasib etgan edi. Uning

ajoyib zamonida ajoyib ishlarning yuz berishi ajablanarli emas. Xalqqa chorasoz, mehribon shoh xaloyiq fozili Shohi G'oziydur. Tangri uning davlatini bargaror, martabasini yetti osmondan ham yuqori, buyuk qilsin. Zero, uning zamonida sendek kishi dunyoga keldi. Sening ishing esa odamzod qila oladigan ish emasdir».

So'z shu yerga yetganda, men beixtiyor o'rnimdan turdim-da: «Shohga hamd-u sano aytdingiz, endi davlatiga ham duo qilsangiz», – deb iltimos qildim.

Sirlar donosi Mir Xusravga qarab: «Sen Shohi G'oziyga madh aytuvchisan. So'zingdan ba'zi baytlar yodidadir, asarlarining muborak xislatidadir. So'zlarindan ko'ngli ta'sirlanib, nafasindan duo ham unga asar qiladi. Duo qilginkim, olimlar-u donishmandlar «omin» desunlar, biz ham «omin» deylik», – dedi. Davradagi she'r ahliga murojaat qilib, yana shunday dedi: «Sizlar shoirsizlar, u esa xushtab' shohdur. Farzand Xusrav duo aylasa, uning tilaklarini Haq ravo qiladi. Barchangiz dil-u jon bilan «omin» dengiz. Ko'zdan oqqan yoshlarimiz bilan duo qilaylik».

Bu so'zlarni eshitganlar ma'qullagach, hamma himmat bilan shohga qilingan duoga «omin» dedilar. So'z ustasi Xusrav o'rnidan turib, duosini shunday boshladi: «Yo rab, to olam bor ekan, odam zoti ham bo'ladi. Taxi hukmiga olam kirib, jinsi odamning barchasi bandasi bo'lsin. Qiyomatgacha davlati bargaror bo'lib, kunlari hamisha shodu xursandlik bilan o'tsin. Adolatidan jahon ahli, xususan, fazi-u kamol ahli tinch-omon yashasin». Shunday duo tugallangach, barcha ilm ahli qo'llarini yuzlariga

surtidilar. Ahli savob qilgan duoni, ajab yo'qki, Haq mustajob qilgaydir.

Duo tugagach, qo'yinidan «Xamsa»ni chiqarib, qora tuproqqa o'zini tashlab, yig'lab, shunday iltijo qildim:

*«Bu zodayi xotiri xastani,
Ko'nguldin takallumga payuvastani.
Ki himmat tutub ehtinom ettingiz,
Demasmenki, men, siz tamom ettingiz.
Karam birla tufrog'din ham oling,
Inoyat qilib bir nazar ham soling.
Ki el xotirig'a nuzul aylasan,
Ulus ko'ngli oni qabul aylasan».*

Bu so'zlarimni eshitgan Shayx tufrog' ustida yotgan asarimni qo'lga oldi-da, Mavlaviy tomonga boqib: «Sen astoydli duo qilgin. So'nggi farzandimiz, bilim mazra'idan hosilimiz so'zga mohiridir. Bular uning zod payvandlari, barisi farzandlarimizning farzandlaridir. Sanga ham shogirdidir, ham murid. Sening duo qilishingga umidvormiz».

Mahdum duosini boshlagach, barcha yana omin-ga qo'l ochdilar. Duosi ko'nglinga yoqimli, qalbim-ga quvonchli edi. Davra ahli «omin» deyshib, men mahzunni shod ayladilar. Menga bunday olqish nasib bo'lgach, bu mo'tabar zotlarga sajda qildim. Ular: «Shohingga duo degaysen», – deb javob qildilar. Bu so'zdan ahvolim o'zgarib, o'zinga keldim. Qarasam, men borgan hujrada pirim ahvolimga hayron bo'lib turardi. Go'yo bu lahzada u egnimdan qo'lini olgan va xayolimni shu yerga yo'llagan edi. Oldida bosh egib, ko'zlarimdan yosh oqizib turar-

dim. Pir mehribonlik bilan: «Ne ahvol yuz berdi?» – deb so'radi. Boshimni quyi solganicha: «Menda shunday bir hol yuz berdiki, uni shartlash uchun tilim loldir», – deb javob qildim. U dediki: «Bu dam hech kinga berilmagan saodat senga nasib bo'ldi. O'ringdan turgin-da, Tangrining ehsoniga, behisob yaxshiliklariga shukr qill» – dedi. Men yerni o'ptim-da, tashqariga qadam qo'ydim. Xuddi butun olam tamoman meniki edi. Men uchun «Xamsa»ni tugallash bir tomon bo'lsa, bu maqsad hosili yana bir tomon edi. Oxirida bu maqsudimga yetkazgan Tangringa shukrimni qaysi yo'l bilan aytay? Alloh murodimga yetkazgan bu kunda bazm tuzib, bir dam xursandlik qilsam arzaydi.

Sogiy, shodlik qadahini to'ldir, negaki ko'p fikrlashdan dimog'im quruqshab ketdi. Ko'zimni shu la-si bilan munavvar qilay, dimog'imni isidan muattar qilay.

Mug'anniy, so'zimni tinglagin-da, hazin bir nag'mani sozlab xirgoyi qil, bir ohang bilan shunday kuylagilki, men bir dam orom olay.

Navoiy, Tangri maqsadimga yetkazib senga ajoyib bir navoni armug'on etdi. Tangri shukri navosini tilingga olib, yana navo istasang, shukr qill

MUNDARIJA

Anvar Hojimatmedov. «BUYUK BADIY OBIDA» 3

NAVOIY O'Z «XAMSA»SINING YARATILISH
TARIXI HAQIDA 14

Hayrat ul-abror 17
Farhod va Shirin 105
Layli va Majnun 201
Sab'ayi sayyor 275
Saddi Iskandariy 385

NAVOIY O'Z «XAMSA»SINING
TUGALLANISHI HAQIDA 482

-2014-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAKSIS TALIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Adabiy-badiiy nashr

ALISHER NAVOIY

XAMSA

Muharrir

Ma'mura QUTLIYEVA

Musahhih

Sunnat MUSAMEDOV

Badiiy muharrir

Uyg'un SOLIHOV

Texnik muharrir

Umidbek YAXSHIMOV

Kompyuterda sahifalovchi

Nigora UMARQULOVA